Științe politice

Vladimir Tismăneanu

REINVENTAREA POLITICULUI

Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel

Collegium

POLIROM

Seria *Ştiinţe politice* este coordonată de Dan Pavel.

VLADIMIR TISMĂNEANU (n. 1951) este astăzi o personalitate marcantă în mediul universitar şi de cercetare din SUA. Este profesor la Departamentul de Ştiinţe guvernamentale şi politice al Universităţii din Maryland şi director al Centrului de studii pentru societăţile post-comuniste, aparţinînd de aceeaşi universitate. Colaborează la reviste şi publicaţii de specialitate de renume, la secţiunile de cultură politică ale marilor cotidiene, este invitat în mod frecvent la conferinţe şi seminarii pe teme de politologie, istorie, filosofie. Dintre lucrările sale cele mai importante amintim: *Noua Stîngă şi Şcoala de la Frankfurt* (Bucureşti, Editura Politică, 1976); *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe. The Poverty of Utopia* (în traducere românească, *Mizeria utopiei. Criza ideologiei marxiste în Europa răsăriteană*, Iaşi, Editura Polirom, 1997); *Latin American Revolutionaries. Groups, Methods, Goals,* co-autor, împreună cu Michael Radu, (New York, Pergamon/Brassey, 1990); *In Search of Civil Society. Independent Peace Movements in the Soviet Bloc* (New York, Routledge, 1990); *Ghilotina de scrum. Despre nevroze şi revoluţii* (Timişoara, Editura de Vest, 1992); *Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel* (New York, Free Press, 1991, 1993); *Arheologia terorii. Experimentul stalinist în Europa de Est,* (Bucureşti, Editura Eminescu, 1992, Editura All 1994); *Irepetabilul trecut* (Bucureşti, Editura Albatros, 1994); *Fantoma lui Gheorghiu-Dej* (Bucureşti, Editura Univers,1995); *Noaptea totalitară. Crepusculul ideologiei radicale în secolul XX* (Bucureşti, Editura Athena, 1995); *Balul Mascat. Un dialog cu Mircea Mihăieş* (Iaşi, Editura Polirom, 1996); *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism and Myth in Post-Communist Europe* (în traducere românească, *Fantasmele salvarii. Democraţie, naţionalism şi mit în Europa post-comunistă*, Iaşi, Editura Polirom, 1999); *The Revolution of 1989* (în traducere românească *Revoluţiile de la 1989. Între trecut şi viitor*, Iaşi, Editura Polirom, 1999).

Vladimir Tismăneanu
Reinventing politics: Eastern Europe from Stalin to Havel
The Free Press
A Division of Macmillan, Inc. – New York, 1992, 1993
© Vladimir Tismăneanu, 1993

Copyright © 1997, 1999 by Editura POLIROM Iaşi,
pentru versiunea în limba română

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7

ISBN: 973-9248-49-7
Printed in ROMANIA

Lucrare editată cu sprijinul Fundaţiei Soros pentru o Societate Deschisă

2(4)
T64

Vladimir Tismăneanu

REINVENTAREA POLITICULUI

Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel

Traducere de Alexandru Vlad
Studiu introductiv de Dan Pavel

BIBLIOTECA UNIVERSITARĂ
"GH. ASACHI"
IASI

762153

POLIROM
1999

CUPRINS

STUDIU INTRODUCTIV 7

PREFAŢĂ 23

I. VICTIME ŞI RĂMAŞI PE DINAFARĂ
Europa Răsăriteană înainte de comunism 29

II. COPII ÎN CEAŢĂ
De la „democraţiile populare" la „socialismul dezvoltat" 58

III. DE LA DEZGHEŢ LA ÎNGHEŢ
Europa Răsăriteană sub „socialismul real" 97

IV. O REÎNVIERE GLORIOASĂ
Apariţia societăţii civile 114

V. ETOSUL SOCIETĂŢII CIVILE 144

VI. TRIUMFUL CELOR FĂRĂ DE PUTERE
Originile şi dinamica mişcărilor est-europene 161

VII. CHINUITOAREA NAŞTERE A DEMOCRAŢIEI 211

EPILOG - TEMERI, FOBII, FRUSTRĂRI
Europa Răsăriteană între etnocraţie şi democraţie 239

POSTFAŢĂ - DESCHIZÎND CUTIA PANDOREI
Naţionalism, populism şi alte ameninţări
la adresa pluralismului în Europa Răsăriteană 246

NOTE 257

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ 275

INDEX 279

STUDIU INTRODUCTIV

Cartea politologului american Vladimir Tismăneanu pune publicul român în dificultate. *Reinventing Politics* este o sfidare la adresa tuturor. Este prima explicaţie care îi dizlocă pe cei înţepeniţi mental în aporia 22 decembrie: a fost revoluţie sau lovitură de stat? Iar autorul demonstrează că originea şi dinamica prăbuşirii regimurilor comuniste din Europa de Est exclude răspunsurile simpliste. Încă de la apariţia ei în Statele Unite ale Americii, cartea a fost o erezie faţă de direcţiile consacrate în studiul comparat al comunismului. Sovietologia şi varianta ei ultraspecializată, kremlinologia, impuseseră în mod predominant, aproape exclusiv studiul elitelor comuniste. Vladimir Tismăneanu a venit cu o perspectivă absolut înnoitoare: el nu a exclus studiul elitelor din explicaţie, ci l-a considerat numai un fragment - „şi nu neapărat cel mai semnificativ"; el a propus focalizarea pe un aspect mai puţin vizibil, mai puţin puternic şi impresionant - în termeni de autoritate -, cel al nucleelor autonome de iniţiativă socială şi culturală.

Era vorba de o direcţie de cercetare pe care tînărul *political scientist* o inaugurase cu mult „înainte de căderea" comunismului: unul dintre primele studii care provocase zîmbetul sceptic al colegilor de breaslă, publicat în *Problems of Communism* (revista editată de United States Information Agency - USIA), vorbea despre naşterea societăţii civile în RDG. Proiectul metodologic al lui Tismăneanu părea o himeră. Într-o lume dominată de lupta dintre supraputeri, a acorda atenţie unor indivizi marginali - în calitatea lor de „intelectuali critici" - părea pentru mulţi o pierdere de vreme. Numai că acest proiect ştiinţific implica o discuţie esenţială cu privire la fundamentele filosofiei politice: el respingea ştiinţele politice clădite pe presupoziţii analitice şi pozitiviste. Proiectul lui Tismăneanu se clădea pe ipoteza că ideile pot schimba şi chiar schimbă soarta lumii. Căderea regimurilor comuniste i-a confirmat ipotezele. *Reinventing Politics* este o istorie a ideilor. A ideilor oamenilor vii, care n-au avut altceva de contrapus brutalei represiuni totalitare decît rezistenţa ideilor lor. Din această rezistenţă a renăscut societatea civilă. Tismăneanu a studiat tocmai rolul societăţii civile (cuprinzînd grupuri independente, „non-guvernamentale", asociaţii şi instituţii) în autodistrugerea regimurilor comuniste din Europa de Est. Tocmai acesta este şi sensul conceptului de *reinventare a politicului* - în care societatea civilă face primul pas în reaşezarea politicii în afara matricei puterii totalitare, în afara şi deci împotriva partidului (comunist) unic, care se identifica cu întreaga naţiune, cu statul, cu conducătorul. Conceptul de reinventare a politicului desemnează o strategie de construcţie a unei culturi paralele, de opoziţie, a unei contraculturi, de „instituţionalizare" a unei alternative de ieşire dintr-o realitate geopolitică atotdistrugătoare. În sintagma „reinventarea politicului", primul termen arată ineditul unei acţiuni în raport cu experienţa politică anterioară, care dusese la democraţia parlamentară şi la separarea treptată a puterilor în stat; cel de-al doilea termen semnalează efortul disidenţilor est-europeni, care, pentru a contracara o practică abominală, au inventat antipolitica (G. Konrád), nefăcînd însă altceva decît să reaşeze politica în normalitate.

Vladimir Tismaneanu este, la 45 de ani, *a rising star of American political science*. A devenit o prezenţă prestigioasă în mediul universitar şi de cercetare: în principal, el este profesor la Department of Government and Politics la University of Maryland – una dintre cele mai mari şi faimoase din SUA, universitate de stat cu un buget anual de $2 miliarde –, apoi, Senior Fellow la Foreign Policy Research Institute din Philadelphia, Associate Director al Center for the Study of Post-Communist Societies, aparţinînd de Universitatea din Maryland. Este partea aproape invizibilă a activităţii sale, dar care îi asigură fondul de competenţă şi de expertiză pentru toate celelalte activităţi în care s-a făcut remarcat. Este vorba de o prestigioasă prezenţă publică, în care se împletesc opera ştiinţifică şi o capacitate ieşită din comun de a se raporta inteligent la o realitate politică şi ştiinţifică atît de dinamică precum cea americană. Tismăneanu este invitat regulat la emisiunile politice top de pe canalele americane importante de televiziune (PBS, NBC, CBS) şi de radio, este colaborator al unor reviste şi publicaţii de specialitate de renume *(The New Republic, Journal of Democracy, Dissent Common Knowledge, The Independent, Society, Government and Opposition, Partisan Review, Problems of Communism, East European Politics and Societies* etc.) şi al secţiunilor de cultură politică ale marilor cotidiene *(Washington Post, New York Times, Philadelphia Inquirer, Christian Science Monitor),* invitat tot mai frecvent la conferinţe, seminarii, *panels*, alături de elita politologilor, filosofilor şi istoricilor americani. *Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel* a apărut în 1992 la cunoscuta editură The Free Press din New York şi a fost reeditată în 1993 în *paperback* (adică într-o ediţie de masă), fiind selectată şi inclusă ca lectură obligatorie în universităţile americane pentru studiul politologic al Europei de Est şi al prăbuşirii comunismului. Cartea apare acum în româneşte, împreună cu postfaţa autorului (cu referire la evenimentele anilor 1991-93: puciul de la Moscova, destrămarea imperiului sovietic, războaiele din Iugoslavia şi destramarea Cehoslovaciei etc.), astfel că cititorii români vor avea la dispoziţie primul instrument serios de lucru privind istoria Europei de Est, începînd din perioada interbelică şi terminînd cu anul 1993. În istoriografiile oficiale marxiste, este perioada istorică cea mai falsificată. Dar mai înainte de a aborda semnificaţia rescrierii obiective a istoriei în totalitarismul comunist şi a moştenirii sale postcomuniste, să facem o paranteză pentru a explica de ce a fost posibil ca un politolog aflat de partea cealaltă a Oceanului Atlantic să perceapă un proces părînd inaccesibil atît vigilenţei cerberilor ideologici est-europeni (ajutaţi de poliţiile lor secrete, represive), cît şi obiectivismului analitic occidental (care a indus în eroare agenţiile lor de *intelligence).*

Prin urmare, cine este autorul? Vladimir Tismăneanu s-a născut la 4 iulie 1951 (dată predestinată, fiind ziua Statelor Unite ale Americii, părinţii săi aveau însă ca reper istoric ziua cînd Friedrich Engels terminase de scris cartea *Anti-Dühring),* în „Oraşul Stalin" (actualmente Braşov, loc predestinat şi acesta – „sînt stalinist din naştere", declara într-un interviu viitorul analist al stalinismului). El se născuse într-o familie de intelectuali evrei de stînga, mulţi dintre membrii acesteia remarcîndu-se pe plan internaţional prin curajul şi eroismul luptei lor antifasciste. Mediul familial şi cel de castă revoluţionară internaţionalistă de stînga au marcat profund formarea tînărului Vladimir. Copilăria şi adolescenţa lui Volodea (cum îi spun prietenii) este o pasionantă istorie a identificărilor şi despărţirilor de model, o crescîndă revoltă a fiului împotriva părinţilor, în special a tatălui, care devine din ce în ce mai dramatică odată ce fiul optează pentru idealuri complet diferite. „Pentru mine chestiunea comunistă este una de ordin autobiografic. Mediul iluminaţilor revoluţionari a fost cel în care am deschis ochii. Despărţirea de sofismele comuniste a fost aşadar o treaptă ruptă cu un univers învăluitor şi absorbant căruia, s-ar fi putut crede, îi aparţineam irevocabil, şi totuşi...", mărturiseşte autorul în prefaţa la

volumul care reuneşte articole despre comunismul românesc, transmise la Radio Europa Liberă de-a lungul anilor '80 (Vladimir Tismăneanu, *Arheologia terorii,* Bucureşti, Editura Eminescu, 1992).

Tatăl său, Leonte Tismăneanu (fost Tisminetki, n. 1913), şi mama (n. 1915) intră în anii 1932 - 1934 în mişcarea comunistă din motive de „renegare a condiţiei burgheze", din antifascism (regimurile fasciste se instauraseră pretutindeni în Europa, iar acolo unde nu veniseră la putere luptau ca s-o facă), „din motive de Dobrogeanu-Gherea, de Malraux, dar şi de Pătrăşcanu". Exaltarea simbolismului revoluţionar rus şi literatura îi apropiase pe cei doi tineri, „dar cartea care i-a legat definitiv de comunism pe amîndoi a fost *Condiţia umană* a lui Malraux. Era în '35, pe cînd ea avea 20, iar el 22 de ani. Tata a şi fost arestat imediat după aceea" (vezi volumul de interviuri Vladimir Tismăneanu, *Ghilotina de scrum. Despre nevroze şi revoluţii,* ediţie îngrijită de Mircea Mihăieş, Editura de Vest, Timişoara, 1992, p. 18; următoarele citate autobiografice sînt din acest volum). În urma activităţii sale politice, tatăl este exmatriculat din facultate şi arestat, împreună cu bunul său prieten Grigore Preoteasa, fiind închis la Jilava şi Doftana. „A ieşit de-acolo fără dinţi. Cert este că fusese crunt bătut şi trecea drept un tip îngrozitor de îndărătnic. Cînd îl loveau, el îi muşca." Între timp, mama, care conducea celula Frontului Studenţesc Democrat, este chemată de Gogu Rădulescu (preşedintele F.S.D. pe ţară) şi se înrolează pentru a lupta în Spania. După ce tatăl său iese din închisoare, se duce să lupte şi el în Spania. Ambii au luptat (ca şi părinţii lui Petre Roman) ca voluntari în Brigăzile Internaţionale, în tabăra opusă celei pentru care muriseră „martirii" legionari Moţa şi Marin. Tînăr şi încrezător în utopia comunistă, Leonte Tismăneanu îşi pierde în luptă braţul drept, încît ambii părinţi vor fi cunoscuţi ulterior în mişcarea comunistă internaţională ca eroi ai războiului civil spaniol. La terminarea războiului, singurele ţări care vor acorda azil voluntarilor ce luptaseră de partea republicanilor vor fi Mexic şi U.R.S.S. Soţii Tismăneanu aleg, bine-înţeles, Moscova, „fiindcă pentru ei nu exista nimic mai sacru la ora aceea", era „simbolul sacralităţii înseşi, paradisul regăsit". La Leningrad, „au ajuns cu un vapor faimos... Acolo au fost aşteptaţi de către Molotov, Manuilski şi Dimitrov, preşedintele Internaţionalei Comuniste, eroul procesului de la Leipzig. Fiind eroi ai Războiului din Spania, ai mei au călătorit în acelaşi compartiment cu Juan Comorera, ministrul de război al ultimului guvern republican, şi cu Valentin Gonzales, zis şi *El Campesino*, cel din cîntec, din faimosul *Los Campesinons*". Ajunşi în capitala comunismului mondial, ambii soţi vor lucra la Radio Moscova (secţia română) („mama pe post de crainic, tata - redactor"), post de radio unde, în timpul războiului, şeful redacţiei central-europene era Rudolf Slanski, iar sub-şeful redacţiei, Imre Nagy. La Moscova, mama lui Volodea îşi va relua studiile de medicină întrerupte la plecarea în Spania, iar tatal său va studia filologia, secţia franceză. În timpul celui de-al doilea război mondial, sora mamei lui Tismăneanu, Cristina Luca, împreună cu soţul ei, Mihai Boico, au luptat în Rezistenţa franceză. Cristina Boico era şefa serviciului de informaţii al franctirorilor şi partizanilor pe zona Nord, scriindu-se „despre ea că ar fi fost cea mai frumoasa femeie din Rezistenţa franceză". Cristina Boico era bună prietenă cu cel numit în Rezistenţă Gerard, devenit apoi „celebru sub numele Arthur London, autorul cărţii *L'Aveu,* după care s-a făcut filmul cu Yves Montand".

Recent, mătuşa lui Tismăneanu a fost invitată de onoare la Washington, D.C., ea reprezentînd acea infimă parte a evreilor din Europa care au îndrăznit să se opună Holocaustului, luptînd împotriva naziştilor cu arma în mînă. Cînd vor reveni la Bucureşti după război şi instaurarea regimului comunist, în 1948, „toţi cei din familia Tismăneanu şi cei din familia Boico eram un fel de trib internaţionalist picat, aşa, în inima cartierului de nord din Bucureşti". Încă de la sosire, tatăl său este numit redactor şef la Editura P.M.R. (viitoarea Editură Politică, director fiind pe atunci Barbu Zaharescu), între timp

predînd şi la Facultatea de marxism-leninism a Universităţii din Bucureşti, „înlocuindu-l pe Leonte Răutu". În 1949, a fost numit reprezentant al P.M.R.-ului în cadrul colegiului de redacţie al revistei Cominformului, *Pentru pace trainică, pentru democraţie populară* („titlu inventat de Stalin, în ideea descrisă de Soljeniţîn în *Primul cerc*: «cînd duşmanii», americanii, să zicem, voiau să citeze din revistă, trebuiau implicit să-i pronunţe numele ca pe o lozincă şi să-i informeze pe ai lor despre adevăratele noastre intenţii"). În 1956, după desfiinţarea revistei Cominformului, în locul acesteia, la Praga, s-a înfiinţat revista internaţională *Problemele păcii şi socialismului* *, iar Leonte Tismăneanu este trimis acolo. Colegii de redacţie erau Alexander Dubcek, din partea cehoslovacă, „Berlinguer, de la italieni, Kanapa, de la francezi".

În 1958, Leonte Tismăneanu este exclus din partidul comunist „pentru discuţii neprincipiale", pentru faptul „că ar avea îndoieli cu privire la Dej. Mai exact, era vorba de rolul acestuia în suprimarea revoluţiei maghiare şi în toată povestea cu Canalul", iar „unul dintre argumentele de explicare a trădarii lui a fost că s-a lasat influenţat de mentalităţile mic-burgheze şi sioniste ale soţiei. Care, de altfel, n-a fost exclusă din partid" (şi care „nu a fost activistă", ci medic). Excluderea din partid se soldează cu un infarct, după care urmează o serie de slujbe umilitoare: la depozitul de saltele şi cearşafuri al spitalului de contagioşi, apoi „responsabil a două biblioteci, în comunele Glina şi Căţelu, lîngă Bucureşti, funcţie în care a stat pînă în 1965". Între timp, Vladimir Tismăneanu mergea la şcoală, era atent la tot ceea ce se întîmpla acasă şi în jurul său şi citea enorm. La şcoală, este coleg de clasă cu „Nicuşor Ceauşescu şi băiatul Licăi Gheorghiu, Gheorghiţă Gheorghiu, înfiat, de altfel, de Gheorghiu-Dej, cu Lena Răutu şi Dorina Onescu, fata lui Corneliu Onescu, ce avea să fie ministru de interne, cu Vladimir Doicaru, băiatul lui Doicaru, viitorul şef al Securităţii ş.a.m.d.", dar urăşte şcoala groaznic (după cum se va exprima ulterior eufemistic, „cred că se lega şi de faptul că eram umilit de copiii ştabilor şi ştăbişorilor care se învîrteau pe acolo, aduşi şi duşi cu maşina...").

Dar prieteniile cu unele odrasle ale celor aflaţi încă în elita politică i-au asigurat accesul la cărţi inaccesibile tinerilor de rînd, la biblioteci bine înzestrate (între care şi biblioteca lui Leonte Răutu, după care descoperă biblioteca franceză), iar lecturile, la început întîmplătoare, apoi tot mai intenţionale, încep să-i deschidă gustul pentru literatură, istorie, ştiinţe politice şi filosofie (Dostoievski, Thomas Mann, apoi, în 1968, „o carte a lui Roger Garaudy, care conţinea marile texte ale Primăverii de la Praga: interviuri cu Goldstücker, cu Ivan Klima, Kundera, Václav Havel, Vaculik", „în 1969, l-am citit pe Raymond Aron, *Opiumul intelectualilor* sau *De la o sfîntă familie la alta* ori *Eseu asupra marxismelor imaginare*. Aşa a început să mă intereseze marxismul... Şi am pornit cum trebuia... cu cei doi «cei mai» inteligenţi dintre marxişti, Gramsci şi Lukács. Pe aceştia i-am citit înainte de a-l fi citit pe Marx"; de la Gramsci ajunge la Croce şi Max Weber - „maestrul lui Lukács" - şi la neokantieni; apoi Nietzsche, Simone Weil, Sartre etc. *Et caetera*, pentru că din acel moment lecturile se ramifică, iar întrebările şi îndoielile se înmulţesc, conse-

* Este demn de remarcat că, aşa cum semnala politologul american Charles H. Fairbanks Jr., în studiul „The Nature of the Beast" - în numărul tematic al revistei *The National Interest*, intitulat *The Strange Death of Soviet Communism. An Autopsy* -, cei care au fondat revista (Otto Kuusinen - bolşevic finlandez din vechea gardă, fost secretar general al Comitetului, Iuri Andropov - ambasadorul rus la Budapesta în timpul revoluţiei lui Imre Nagy, viitorul preşedinte KGB, iar apoi secretar general al PCUS, Alexa Rumianţev - redactorul-şef al revistei) erau foşti discipoli ai ideologului lui Stalin, A. Jdanov, cei care vor asigura şi legătura istorică între radicalismul stalinist de stînga şi perestroika lui Gorbaciov. Deşi Vladimir Tismăneanu nu pare a fi reuşit să afle de la tatăl sau prea multe în legătură cu acest episod, nu este exclus ca rechemarea lui Leonte Tismăneanu de la Praga şi acuzaţiile ce i s-au adus să fie legate şi de activitatea la revista din capitala cehoslovacă.

cinţele fiind dramatice pentru relaţiile cu propria familie, mai ales cu tatăl. Obsedat de trecutul mitic al părinţilor săi, de eroi ai războiului civil din Spania, Volodea a citit plin de tulburare cărţile lui George Orwell (*Hommage to Catalonia*, titlu care l-a urmărit mereu, pentru că articolul publicat în primăvara lui 1990, în *The New Republic*, despre Piaţa Universităţii din Bucureşti, s-a numit *Hommage to Golania*) sau Arthur Koestler, precum şi o mulţime de alte cărţi. Le-a dat şi părinţilor, interesat de reacţia lor faţă de versiuni cu totul diferite ale evenimentului care fusese punctul hotărîtor al biografiilor lor revoluţionare. „În Spania văzuseră, de fapt, foarte puţin... Cînd le-a citit mama, tata avea o atitudine extrem de retractilă şi negativistă. Pe undeva, prefera să nu cunoască tipul de istorie în care fusese implicat" (*Ghilotina*, p. 16). Deşi exclus din partid de către Dej, deşi îl ura pe Ceauşescu, deşi dezastrul provocat de comunism era evident, Tismăneanu-tatăl continua să creadă în ideologia comunistă. Iar Tismăneanu-fiul încerca să-şi convingă tatăl că s-a înşelat. Din această discuţie s-a născut preocuparea sa de o viaţă pentru înţelegerea originilor istorice, politice şi morale ale marelui eşec al comunismului, în fond eşecul tragic al părinţilor săi care îşi dedicaseră tinereţea luptei efective pentru triumful acestei ideologii. În 1969, s-a petrecut ceea ce Vladimir Tismăneanu a numit, într-un interviu cu Adriana Babeţi, *paricidul*.

Atunci, după eşecul Primăverii de la Praga şi invadarea Cehoslovaciei, în ianuarie 1969, tînărul Jan Palach şi-a dat foc într-o piaţă publică pragheză. Mai mult decît invadarea Cehoslovaciei şi eşecul reformiştilor, gestul l-a cutremurat pe tînărul de 18 ani. Schimbul de replici cu tatăl său a fost decisiv pentru o ruptură definitivă de tatăl spiritual: „atunci, după episodul Palach, între noi au apărut bariere absolute. Sigur că emoţional mai puteam comunica. Era tatăl meu biologic... Dar, întrucît eram, şi unul şi altul, foarte implicaţi în nişte drame istorice – eu, cu a mea, pe care o descopeream abia atunci, el cu drama lui, de care nu putea să se despartă – trebuia să trăim în innomabil. Dacă de tatăl meu biologic nu aveam cum să nu fiu legat, în relaţia cu tatăl politic, în schimb, se produsese paricidul. Atunci, în '69, a fost prima oară în viaţa mea cînd a vrut să mă bată... Sigur că i-am răspuns obraznic şi că el şi-a ieşit din minţi. A trebuit pur şi simplu să plec de acasă... Mi-au spus că făcuse al doilea atac de cord. La al treilea a murit... El îmi spusese că Jan Palach fusese manipulat de forţe contrarevoluţionare. Adică, mi-a recitat *Pravda*... Omul ăla murise ca o torţă. Or, ceea ce spusese tata era dincolo de ceea ce puteam să accept în limitele toleranţei mele biologice" (*Ghilotina*, p. 28-29).

Pentru tînărul Tismăneanu, relaţia cu comunismul fusese tranşată o dată pentru totdeauna: „Răspunsul meu a fost o criză de conştiinţă revoluţionară şi am spus că nu vreau să am nimic de-a face cu o mişcare socială care duce la asemenea dezastre umane. Deci nu Cehoslovacia '68, cu ale sale reforme asasinate a dus la ruptura mea, ci momentul autoimolării lui Jan Palach din '69 a însemnat pentru mine o ruptură completă şi cu comunismul, şi cu ceauşismul, şi cu leninismul" (*Ghilotina*, p. 42). În mod paradoxal, tocmai tipul de înţelegere empatică a situaţiilor istorice, capacitatea de identificare cu indivizii striviţi de confruntarea cu regimul totalitar au fost, pentru tînărul gînditor, premisele înţelegerii istoriei. Pentru Tismăneanu, tocmai indivizii şi solidaritatea lor în grupurile mici, ideile indivizilor şi principiile lor morale vor fi micile împotriviri din care se vor naşte marile forţe în demolarea colosului totalitar. Aşa cum reiese din eseurile citite la Radio Europa Liberă, în anii 1983-1989, publicate în *Arheologia terorii*, grila metodologică a lui Tismăneanu marchează o semnificativă diferenţă, în primul rînd faţă de genul proxim al sovietologiei occidentale, iar în al doilea rînd faţă de anticomunismul autohton, opac şi oportunist, format abia după căderea comunismului. Depăşind prin informaţie şi înţelegere performanţele empirismului istoric occidental, iar prin calitate hermeneutică limitele abordării ideologic tranşante, de tip marxizant, Tismăneanu propune

în interpretarea comunismului şi anticomunismului o reflecţie asupra „implicaţiilor etice şi valorice ale faptului politic". Din această perspectivă purtase discuţiile cu părinţii despre Jan Palach şi, mai mult decît atît, despre participarea la războiul civil din Spania. Volodea s-a format intelectual şi moral observînd deziluzia amară şi disperarea disimulată ale părinţilor săi, care îşi consacraseră „cei mai frumoşi ani" luptei pentru idealurile unei ideologii care, după cucerirea puterii, legitimase unul dintre cele mai abominabile regimuri politice din istorie. Ceea ce nu putea el să înţeleagă în atitudinea tatălui său era de ce – după ce s-a identificat cu o formulă ideologică şi filosofică universalistă, internaţionalistă, deci cu stînga radicală şi revoluţionară, şi a văzut că această mişcare devine criminală – nu s-a retras din ea. Pentru Tismăneanu-fiul, comunismul este un fenomen unic prin transfigurarea/desfigurarea pe care o suportă: „Niciodată în istorie nu s-a petrecut un fenomen ca acesta. În mai puţin de 40 de ani (socotesc de la înfiinţarea Partidului bolşevic, în 1903), o mişcare a reuşit să traverseze drumul de la creştinismul catacombelor la epoca familiei Borgia" (*Ghilotina*, p. 19). Ceea ce ar fi aşteptat el de la tată era o atitudine asemănătoare celei din Koestler: „În memoriile lui Koestler apare un citat splendid, din Picasso: «Am venit spre comunism ca spre un izvor de apă curată. Şi am plecat din el ca dintr-o băltoacă infestată cu cele mai dezgustătoare miresme»". În eseurile sale radiofonice, Tismăneanu a descris stilul politic stalinist, constînd „în abandonarea oricăror reţineri morale". El spulberă pînă şi imaginea legendară a războiului civil din Spania, în fond unul dintre miturile legitimatoare ale intelectualităţii radicale de stînga, şi totodată al părinţilor săi. Acolo, sovieticii însămînţaseră „germenii totalitarismului stalinist în experimentul republican", testînd „modelul politico-social" ce avea să fie impus popoarelor Europei Răsăritene în urma celui de-al doilea război mondial. Este interesant că aceeaşi perspectivă hermeneutică, de natură să clarifice esenţa malefică a comunismului, îl ajută pe Tismăneanu, în *Reinventing Communism* (dar şi în cărţile anterioare, mai ales în *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe : The Poverty of Utopia*, precum şi în studiile sale – pentru o imagine mai completă, vezi bibliografia), să identifice germenii etici şi axiologici ai mişcărilor societăţii civile distruse de comunişti, dar renăscute o dată cu generaţia de la 1968, şi care, în ultimă instanţă, au provocat căderea regimurilor totalitare în Europa de Est. Dar, înainte de a clarifica filosofia istoriei propusă de Tismăneanu, să revenim la biografia sa.

În 1970, Vladimir Tismăneanu este admis la Facultatea de Filosofie a Universitaţii din Bucureşti, secţia sociologie (pe care o va absolvi ca şef de promoţie). Trebuie precizat că – împotriva obiecţiilor aduse îndeobşte acestei facultăţi, mai ales după 1989, cum că ar fi fost manipulată ideologic, iar absolvenţii ei nu ar fi învăţat carte, ci ideologie şi propagandă – este vorba totuşi despre facultatea unde studenţii au resimţit cel mai puternic şi în mod frontal presiunea propagandei şi forţa represiunii statului poliţienesc. Cu toate acestea, ea a rămas o facultate de elită, şi oricînd se poate produce dovada. Însă discuţia merită tratată separat, iar mărturia lui Vladimir Tismăneanu este extrem de importantă în acest sens. Acolo, el a învăţat carte în mod serios, începînd să cerceteze anumite teme care vor fi mai tîrziu finalizate în diferite articole, eseuri, studii, comunicări, cărţi. După terminarea facultăţii, îşi pregăteşte doctoratul în filosofie politică cu profesorul Ovidiu Trăznea, cercetare din care va rezulta şi singura carte publicată de Tismăneanu înainte de emigrare: *Noua stîngă şi Şcoala de la Frankfurt*, în colecţia „Dezbateri ideologice", la Editura Politică (aflată sub conducerea lui Valter Roman).

Însă în privinţa influenţei în formarea lui intelectuală, un rol mult mai important l-au jucat cercetările personale şi activitatea publicistică. Majoritatea articolelor scrise de Tismăneanu în ţară au fost publicate în revistele *Viaţa studenţească* şi *Amfiteatru* (aflate pe vremea aceea sub conducerea lui Stelian Moţiu). Acolo, el a întîlnit un climat intelectual

stimulator, un colectiv redacţional care îi publica orice scria, dacă respecta un set minim de reguli de precauţie. De fapt, la *Viaţa studenţească* şi *Amfiteatru* s-au format sau au colaborat o mare parte din ziariştii care contează astăzi în publicistica românească, şi este interesant de observat cît de largă este paleta opţiunilor lor ideologice actuale (Ion Cristoiu, Ioan Buduca, Mihai Tatulici, Radu G. Ţeposu, Dinu Flamînd, Cornel Nistorescu, Ioan T. Morar, Octavian Şireanu, Lorin Vasilovici, Traian Ungureanu, Sorin Roşca-Stănescu şi mulţi alţii) precum şi o mulţime de scriitori (de la Ana Blandiana, Marin Sorescu, Mircea Martin, Constanţa Buzea, Adrian Păunescu, pînă la generaţia '90, Cristi Popescu, Cătalin Ţîrlea etc). În mod paradoxal, la *Viaţa studenţească* şi *Amfiteatru* se publicau lucruri care contraveneau ideologiei oficiale şi propagandei partidului (de la dezbateri asupra principalelor curente filosofice şi ideologice din lume pînă la rubrica „Puls", care inspira ani de zile emisiunile de la Radio Europa Liberă, de la poeziile Anei Blandiana, pentru care un redactor-şef precum Stelian Moţiu a fost înlăturat, pînă la scînteietoarele pamflete ale lui Ioan Buduca, surse ale unor nesfîrşite polemici cu revistele puse în slujba puterii, precum *Săptămîna* şi *Luceafărul).* Este greu să înţelegem multe din actualele dispute ideologice şi publicistice fără a lua în considerare rolul jucat atunci de *Viaţa studenţească, Amfiteatru,* împreună cu celelalte reviste studenţeşti *(Echinox* de la Cluj, *Dialog* şi *Opinia studenţească* de la Iaşi, *Forum studenţesc* la Timişoara) şi cu principalele reviste literare (susţinute moral de Radio Europa Liberă), în confruntarea cu presa centrală de partid şi cu revistele asociate lor. În confruntarea din acele vremuri au existat multe ambiguităţi şi lucruri inexplicabile întrucît, deşi existau baricade încă de pe atunci, foarte mulţi dintre acei redactori nu le-au înţeles rolul şi, după 1989, au optat cultural şi ideologic în mod diferit faţă de bunul-simţ, logică sau morală.

Încurajat de editori precum Moţiu şi Buduca, Tismăneanu începuse încă de pe atunci să-şi exprime deschis opiniile în presă cu privire la instaurarea terorismului cultural şi a intoleranţei ideologice. Deşi bun prieten cu Lena Răutu, colega sa de clasă care îi permitea cu generozitate accesul la biblioteca tatălui ei, Vladimir nu putea să-şi disimuleze aversiunea faţă de rolul fostului ideolog-şef al P.C.R. în distrugerea culturii române (eseul din *Arheologia terorii* se va numi „Leonte Răutu şi măştile stalinismului românesc"). În 1947, Leonte Răutu ţinuse un discurs, publicat apoi sub formă de broşură, intitulat *Împotriva cosmopolitismului şi obiectivismului în ştiinţele sociale,* în care, într-un exerciţiu tipic de intransigentă furie jdanovistă, demola tot ceea ce era valoros în cultura română (Lucian Blaga, Ion Barbu, Camil Petrescu, G. Călinescu, Tudor Arghezi şi mulţi alţii), cu efecte pustiitoare asupra dezvoltării ulterioare a culturii. Ideologul-şef al partidului construia chiar „faimoasa dihotomie între spiritul mioritic şi spiritul lui Toma Alimoş". În 1979, Vladimir Tismăneanu a publicat în *Amfiteatru* (articolul era semnat împreună cu prietenul său de pe vremea aceea, Mihai Milca) „un text în care, în stilul lui Walter Benjamin, emiteam «Douăsprezece teze despre continuitatea şi discontinuitatea în cultură». Semnalam acolo conflictul artificial între pseudo-alimoşism şi pseudo-mioritism, referindu-mă direct la tezele lui Răutu". După numai cîteva zile, urmează în revista *Săptămîna* un atac vehement împotriva lui Tismăneanu, pentru că ar fi încercat să submineze ideologia partidului „şi să torn apă în vinul ideologiei partidului. Deci tezele din '48 ale lui Răutu erau încă valabile, sau erau apărate după treizeci de ani." Semnatarul articolului era Dan Zamfirescu, autorul unei cărţi apologetice despre Nicolae Ceauşescu şi un înverşunat aparător al valorilor radicalismului de stînga, astăzi purtătorul de drapel al campaniei de reabilitare a radicalismului interbelic de dreapta (Nae Ionescu, Mircea Eliade, Nichifor Crainic etc.).

Cercetările lui Tismăneanu efectuate pe cont propriu aveau o direcţie precisă: circumstanţele aderării unor tineri la mişcarea comunistă, cunoaşterea în amănunţime a istoriei P.C.R. în ilegalitate (în închisori, la Moscova, epurările), lupta intrapartinică pentru putere

şi crimele legate de aceasta, luarea puterii şi consolidarea comunismului totalitar, anii terorii naţional-staliniste, modul de funcţionare a activităţii de cadre, lupta pentru succesiune după moartea lui Dej, manevrele lui Ceauşescu pentru a-şi înlătura rivalii, schimbarea generaţiilor de nomenclaturişti din jurul secretarului general. Pe vremea aceea, fiecare episod din istoria P.C.R. era înconjurat de o tăcere conspirativă, iar cu excepţia versiunii oficiale sau a versiunilor neoficiale (întrucît ele se schimbau periodic) nu se mai ştia nimic. De mic copil, Tismăneanu auzise în casă povestindu-se în şoaptă despre un eveniment sau altul, pînă cînd, pentru a corobora şi verifica versiunea domestică, familială, a istoriei P.C.R., dar şi a istoriei europene şi mondiale (cominterniste) a comunismului, de cîte ori venea cineva în vizită sau se ducea în vizită, el discuta îndelung cu participanţii direcţi, cu martori sau rudele acestora despre evenimentele respective. Avînd de-a face cu un fermecător interlocutor, cu vervă şi umor, plin de simpatie pentru peripeţiile lor de juneţe, pentru tinereţea lor pură, în care luptaseră plini de convingere pentru crezurile lor, el însuşi fiul unora dintre cei mai respectaţi luptători antifascişti, interlocutorii nu se temeau să-i facă tot felul de confesiuni şi să-i povestească mici secrete. Tismăneanu venea în vizită, se juca cu copiii sau stătea de vorbă cu mamele, lua cărţi cu împrumut, dar nici unul dintre interlocutori nu bănuiau că acest „copil răsfăţat" al aristocraţiei roşii folosea în discuţiile confidenţiale cu ei metodologia modernă a documentării din *personal interviews* în vederea a ceea ce avea să devină, o dată autorul ajuns în Occident şi avînd acces la marile biblioteci şi institute de cercetare, un studiu sistematic al comunismului românesc şi al întregului sistem mondial comandat de Kremlin. Cu alte cuvinte, de la „Moscow Center". Volumul *Arheologia terorii* cuprinde doar o parte din versiunea populară a acestei opere, cea a articolelor scrise special pentru a fi transmise pe calea undelor în ţară, celor care ascultau ilegal Radio Free Europe în timpul Războiului rece.

Pe vremea cînd Vladimir Tismăneanu îşi citea la Europa Liberă analizele politice, familia lui din ţară era hărţuită periodic de Securitate, însă şantajul nu l-a convins să înceteze emisiunile radiofonice. Discutînd cu participanţii şi martorii la evenimente, confruntînd între ele diferitele versiuni ale aceluiaşi eveniment, Tismăneanu ajunsese să cunoască amănuntele şi în special ansamblul istoriei mai bine chiar decît participanţii la evenimentele disparate. Este vorba de trădări, abjurări, comploturi, abuzuri, crime comise de foştii revoluţionari - aflaţi în ilegalitate, apoi ajunşi la putere - convinşi că nu vor da seama niciodată de ele. Înzestrat cu o fabuloasă memorie pentru tot ceea ce era legat de amintirile povestite de interlocutorii săi, cu o capacitate ieşită din comun de a corobora faptele şi a elimina distorsiunile, nesemnificativul, Volodea reuşea să reconstituie ceea ce antropologii numesc *oral history*. Ea este de o asemenea acurateţe încît, atunci cînd i s-a permis lui Tismăneanu, în vara anului 1994, accesul la Arhivele Statului, la S.R.I., M.Ap.N. şi la alţi deţinători legali de arhive, ele nu au adus nimic esenţial cu privire la istoria P.C.R. pe care Tismăneanu o pregăteşte pentru publicare în SUA.

În februarie 1981, Leonte Tismăneanu moare. Cu acea ocazie, printre cei care au exprimat condoleanţe şi au asistat la înmormîntare au fost şi lideri ai Partidului Comunist Spaniol. Invitat la rîndul său, fiind vorba de o invitaţie oficială, lui Tismăneanu nu i se refuză paşaportul (ca în alte ocazii anterioare). La Paris, după o discuţie dramatică avută cu mama sa, care insista ca el să nu se mai întoarcă în România, Vladimir Tismăneanu alege calea exilului. După mai bine de un an petrecut în Franţa, apoi în Venezuela, la nişte rude, el decide să se îndrepte către Statele Unite ale Americii. Urmează o perioadă grea de acomodare. Tînărul Tismăneanu nu intenţiona să-şi schimbe preocupările ştiinţifice pentru alte ocupaţii care i-ar fi adus imediat un job. La treizeci şi unu de ani, trebuia brusc să adopte limba engleză pentru a scrie (după ce abia se obişnuise să scrie în franceză şi spaniolă).

Pînă la urmă, reuşeşte să se angajeze la Foreign Policy Research Institute din Philadelphia, iar din 1985 începe să predea ştiinţe politice la University of Pennsylvania; apoi, din 1990, la University of Maryland. Un capitol important în viaţa americană a lui Vladimir Tismăneanu l-a reprezentat activitatea publicistică şi militantă în legătură cu România. Pînă la căderea lui Ceauşescu, nici măcar acei *political scientists* sau universitari americani care stătuseră în România şi publicaseră cărţi despre România nu au îndrăznit să supere regimul de la Bucureşti sau pe „prietenii" acestuia din Congresul American ori din diferite medii de influenţă (excepţii notabile au fost Daniel Chirot, de la University of Seattle, Washington şi Ken Jowitt, de la University of California, Berkeley). Aceeaşi atitudine de prudenţă putea fi întîlnită şi în mediile de emigranţi proveniţi din România. Excepţiile notabile erau personalităţi precum Dorin Tudoran, Mihai Botez, Eugen Mihăescu, Juliana Pilon. Vladimir Tismăneanu era prieten şi milita împreună tocmai cu cei care reprezentau excepţiile. Activitatea care deranja în cel mai înalt grad regimul de la Bucureşti (dar şi mediile de foşti ilegalişti sau activişti ulterior emigraţi) era colaborarea cu secţiile române de la Europa Liberă, Vocea Americii şi B.B.C., precum şi la excelentele reviste editate de Dorin Tudoran, *Agora* şi ulterior *Meridian*. În toată această perioadă, ca şi ulterior, după decembrie 1989, el a fost supus în mod constant de către „cercurile de influenţă" aflate pe statele de plată ale Securităţii celor mai abjecte atacuri, calomnii, ameninţări, peste tot unde a apărut în public, în presă, la conferinţe, la universitate, printre prieteni. Aceste atacuri nu au făcut decît să-i sporească publicitatea şi să atragă simpatia americanilor pentru apărătorul valorilor democratice româneşti. Pe măsură ce audienţa lui Tismăneanu a crescut, datorită calităţii expertizei asupra comunismului şi postcomunismului românesc şi est-european, atacurile se înteţeau ca virulenţă, ceea ce le oferea americanilor certitudinea că analizele sale erau excelente.

Cînd menţionezi duşmanii unei personalităţi, trebuie să-i menţionezi şi prietenii. În ceea ce-l priveşte pe Tismăneanu, lista prietenilor săi din lumea întreagă ar ocupa probabil un spaţiu prea mare pentru a încerca s-o reproducem aici. Adam Michnik şi Jacek Kuron în Polonia, Martin Palous în fosta Cehoslovacie, Jean François Revel în Franţa, G.M. Tamas şi Miklós Háraszti în Ungaria sînt doar cîţiva care-mi vin în minte, dintr-o enumerare „europeană" extrem de restrînsă. Prieteniile sale din România, de pildă, l-au constrîns adesea să-şi rezerve un timp disproporţionat în economia programului său intelectual, numai pentru a onora nişte colaborări care, din punct de vedere al prestigiului în America (unde concurenţa este atît de extenuantă, încît orice intelectual trebuie să-şi măsoare cu grijă timpul), nu înseamnă nimic, dar care, din punctul de vedere al legăturilor de prietenie, înseamnă pentru Tismăneanu enorm. Revistele la care el a colaborat în România reprezentau prietenii pe care n-a putut niciodată să-i refuze: Mircea Mihăieş *(Orizont)*, Nicolae Manolescu *(România literară)*, Vasile Gogea *(Astra)*, Stelian Tănase *(22)*, Ion Buduca şi Radu G. Ţeposu *(Cuvîntul)*. În decembrie 1992, Vladimir Tismăneanu a participat, în calitate de membru fondator şi membru în board-ul editorial, la înfiinţarea singurei reviste de ştiinţe politice din România, *Sfera Politicii*, în care apar lunar articole, comentariile, analizele şi recenziile sale, iar în martie 1994, la înfiinţarea trimestrialului de ştiinţe politice, *Polis*.

Există la Vladimir Tismăneanu o strînsă legătură între biografie şi preocupările teoretice. Trecutul de revoluţionar al părinţilor, încăpăţînarea tatălui de a rămîne credincios ideilor radicalismului de stînga, chiar în condiţiile în care acesta evolua din utopie în totalitarism de stînga, climatul secretos al culturii politice româneşti, atmosfera tot mai sufocantă din ţară, lipsa opoziţiei şi a disidenţei l-au determinat să cerceteze subiecte cum ar fi: originea ideilor de stînga şi a opţiunilor individuale şi colective pentru această ideologie, mecanismul ei de transformare în totalitarism de stînga, metamorfoza unei

generoase utopii într-o maşină represivă criminală, caracteristicile elitelor comuniste, factorii generatori şi de sprijin ai opoziţiei faţă de totalitarism. La un alt nivel, exista o strînsă legătură între metodologia de cercetare a comunismului (român, est-european, sovietic) şi cea a mişcărilor independente, de opoziţie şi disidente din regimurile totalitare. În *Reinventing Politics* se reflectă, ca într-o oglindă, tot ceea ce, în cărţile celelalte, era condamnat la dispariţie şi dispărea din realitate, din „existenţa socială" şi „conştiinţa socială", ca să folosim acel *shiboleth* conceptual al ideologiei comuniste oficiale. Mai precis, regimurile totalitare (în special de stînga, dar şi cele de dreapta, chiar dacă ruptura nu este la fel de netă) urmăresc în mod sistematic distrugerea societăţii civile, astfel încît raportul firesc între stat şi societatea civilă dispare odată cu cel de-al doilea termen al raportului. Statul se identifică cu societatea civilă, el controlează totul, după ce, în prealabil, partidul unic se identifica cu puterea statală şi o controla în întregime, iar conducătorul controla partidul. În plan intern, după anihilarea tuturor celorlalte partide şi guvernări politice, poliţia politică avea ca principală funcţie ţinerea sub control a intelectualităţii devotate partidului. *Reinventing Politics* este o reconstituire narativă şi logică a două fenomene, cele care au pricinuit şi căderea imprevizibilă a comunismului: apariţia acelor ciudate personalităţi capabile să-şi asume, în mod individual, calvarul înfruntării colosului totalitar – intelectualitatea critică disidentă; constituirea micilor sau marilor grupuri independente, a acelor grupuri germinative ale societăţii civile. De fapt, este o carte despre Václav Havel şi Adam Michnik, Jacek Kuron şi János Kis, Miklós Haraszti şi Václav Benda, Karol Modzelewski şi G.M. Tamas. Şi mai este o carte despre Charta '77 din Cehoslovacia, opoziţia samizdat din Ungaria, KOR şi Solidaritatea din Polonia. Ar putea să pară ciudată limitarea analizei comunismului de tip sovietic la ţările-satelit, la „imperiul exterior" sovietic. Ea nu este ciudată decît dacă facem abstracţie de argumentele istorice, politice şi strategice.

În fond, discursul analitic din *Reinventing Politics* reconstruieşte raportul dintre legitimitate şi geopolitică. În anumite perioade ale istoriei, cum ar fi la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial şi imediat după aceea, o mare putere politică devenită o superputere (URSS-ul, desigur) îşi extinde dominaţia geopolitică chiar în sfera ei de interese strategice (după cum reiese din presupusul testament al lui Petru cel Mare), adică în Europa de Est, în Peninsula Balcanică şi, parţial, în Europa Centrală. În Rusia ţaristă, unde s-a produs o revoluţie burgheză, gîtuită de o parte din participanţii la acea revoluţie printr-o lovitură de stat, şi unde regimul dominaţiei bolşevice s-a consolidat în urma unui lung şi sîngeros război civil, noii veniţi la putere, prin propriile lor forţe, au putut să pretindă o legitimitate politică. În ţările unde comunismul s-a extins ca urmare a înfrîngerii Germaniei naziste – cu excepţia notabilă a Iugoslaviei – iar extinderea a fost de natură geopolitică, prin intermediul armatelor de ocupaţie şi al colaboraţioniştilor autohtoni comunişti (e drept, mulţi supravieţuitori ai prigoanei totalitarismului de dreapta şi luptători împotriva lui), pretinsa legitimitate era falsă. Max Weber (în volumul editat de Talcott Parsons, *The Theory of Social and Economic Organization,* New York: Oxford University Press, 1947) vorbeşte despre conceptul de legitimitate atunci cînd face diviziunea tripartită a formelor de autoritate (tradiţională, raţională, carismatică), observînd că orice regim trebuie să se bazeze pe un principiu sau altul de legitimitate (de fapt, istoric vorbind, observaţia îi aparţine lui Platon, care, în *Republica,* explică necesitatea unui principiu de dreptate pînă şi în mijlocul unei cete de tîlhari, principiu care le permite să-şi împartă prada). Tismăneanu analizează sistemul pentru fiecare ţară est-europeană în parte – deci acolo unde nu existau principii de legitimitate pentru noile regimuri, exportate de Moscova –, arătînd cum încearcă noile elite politice, după ce şi-au eliminat toţi adversarii politici şi au distrus societatea civilă, de-a dreptul disperat, să-şi inventeze o legitimitate politică. Şi chiar dacă o inventează,

fundamentele ei valorice şi etice sînt inexistente. Oricît de fragili ar fi fost intelectualii critici, aveau totuşi legitimitate politică, denumită de ei antipolitică, prin reacţie la vidul de legitimitate morală şi axiologică al politicii oficiale.

Reinventing Politics este cartea despre reinventarea legitimităţii politice în Europa de Est pe baze solide etice şi valorice. Unii sovietologi şi kremlinologi, care n-au înţeles de ce s-a prăbuşit comunismul, se concentraseră asupra legitimităţii inventate de propaganda oficială şi pe funcţionarea unui întreg edificiu politic pe baza ficţiunii legitimităţii. Ei tratau domeniul lui *Als Ob* (Vaihinger) de parcă ar fi fost cu adevărat real, autentic politic. Şi pentru că Războiul rece a durat exact cît a durat şi existenţa „imperiului exterior" sovietic, ei nu au înţeles de ce, brusc, în urma presiunilor sporite din vremea preşedintelui american Ronald Reagan, acesta s-a terminat fără ca să fi existat diferenţe geostrategice semnificative faţă de înfruntarea anterioară. Pe măsură ce reconstituirea legitimităţii politice a societăţii civile se apropia de caracterul ei deplin (procese descrise magistral în capitolele „O reînviere glorioasă", „Etosul societăţii civile" şi „Puterea celor fără de putere"), elitelor politice li se diminua tot mai mult motivaţia purtării Războiului rece, în exterior, şi Războiul cu societatea civilă, în interior. Iar cînd URSS-ul ajunsese, din punct de vedere economic, într-o situaţie prea critică pentru a susţine în acelaşi timp războiul interior şi cel exterior, ea a cedat exact acolo unde deficitul de legitimitate era maxim: în Europa de Est. Numai că, aşa cum au observat comentatorii, regimul comunist fiind unul „totalistic", colapsul său a fost total. Recunoaşterea lipsei de legitimitate a regimurilor din Europa de Est s-a răsfrînt şi asupra Uniunii Sovietice. Tismăneanu arată cît de sistematic a distrus Stalin elitele bolşevice care au înfăptuit „Revoluţia din Octombrie", ceea ce înseamnă că el distrugea, de fapt, şi singura bază de legitimitate a regimului. Numai că, odată cu moartea lui Stalin, dispărea şi problema legitimităţii originare.

Recuperînd problema raportului dintre legitimitate şi geopolitică, Vladimir Tismăneanu pregăteşte material istoriografic şi argumente de *political science* pentru o nouă filosofie politică. „Reinventînd" legitimitatea, Europa de Est s-a dovedit, în ultimă instanţă, mai puternică din punct de vedere geopolitic decît Uniunea Sovietică - aceasta este una din consecinţele demonstraţiei lui Tismăneanu. Căderea comunismului în Europa de Est a atras după sine şi căderea lui în Uniunea Sovietică şi, odată cu ea, a Uniunii Sovietice înseşi. *Reinventing Politics* este o carte esenţială pentru a înţelege ce s-a întîmplat în România de la venirea comuniştilor pînă în zilele noastre. În mod normal, pentru că subiectul acestei cărţi este renaşterea societăţii civile, fapta intelectualilor critici, şi reinventarea legitimităţii, *Reinventing Politics* ar fi trebuit să analizeze Europa Centrală: Cehoslovacia, Ungaria, Polonia. Cînd am citit-o prima oară, m-a şocat continuitatea ideatică cu o carte despre autorul lui *Tractatus Logico-Philosophicus*, anume *Wittgenstein's Vienna,* scrisă de Allan Janik şi Stephen Toulmin.

Tismăneanu recuperează în *Reinventing Politics* spiritul Europei Centrale, al Vienei lui Wittgenstein, al spaţiului de efervescenţă ideatică, de avangardă şi experiment. Pentru el, Europa Centrală reinventează societatea civilă, demnitatea individului gînditor, intelectualul, legitimitatea politică şi, odată cu ele, politica. Şi totuşi, nu este Europa Centrală întreagă aici, ci numai partea ei colonizată de sovietici. În acest sens, pînă la un punct, soarta ei este solidară cu a tuturor ţărilor ocupate de sovietici. Pînă la un punct, întrucît, deşi regimurile sînt identice, iar metodele aceleaşi, societăţile civile nu mor şi nu renasc la fel peste tot, după cum demnitatea individuală a intelectualului este altfel pusă în valoare de la ţară la ţară. În România, rolul elitelor intelectuale şi al societăţii civile în raport cu puterea a început să se facă simţit abia după căderea comunismului. Între represiune şi trezirea instinctului de rezistenţă, între teroare şi responsabilitatea dezacordului nu a existat niciodată un raport mecanic: nici rezistenţa, şi cu atît mai puţin responsabilitatea dez-

Z 2153
BIBLIOTECA JUDEŢEANĂ

acordului, nu sînt reflexe condiţionate. Singura lor şansă în raport cu regimul totalitar este să aibă temeiuri valorice şi morale suficient de puternice pentru a inspira încredere cît mai multor oameni în legitimitatea etosului disidenţei. În acest sens, conceptul de *reinventing politics* nu se aplică în cazul României de dinaintea căderii regimului Ceauşescu. Însă acţiunea de delegitimare a puterii comuniste, întreprinsă în Europa Centrală de intelectuali critici, grupuri germinative ale societăţii civile (Charta '77), sau mişcări politice de masă *(Solidarnosc)*, a avut un efect devastator asupra întregului sistem de putere sovietic. Iar pierderea de legitimitate a părut a fi cu atît mai paradoxală în România, cu cît nu existase o mişcare semnificativă internă, cu impact asupra populaţiei. În schimb, evenimentele din Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, căderea zidului Berlinului (9 noiembrie 1989) au avut de data asta un efect galvanizator asupra energiilor populare şi unul paralizant asupra nomenclaturii, securităţii şi armatei. În acest sens, chiar dacă iniţial aria culturii dezacordului nu depăşea Europa Centrală, forţa ei de propagare s-a întins în întreg blocul sovietic. De aceea, conceptul lui Vladimir Tismăneanu, conceptul de *reinventing politics,* are o deosebită valoare operaţională pentru înţelegerea ultimelor decenii de istorie est--europeană, ca şi a deceniilor care urmează. Autorul nu pretinde însă că acest concept ar avea valenţe holistice.

De la început, cartea lui Tismăneanu s-a bucurat de atenţie şi apreciere în Occident, în revistele de specialitate şi în secţiunile de cultură ale ziarelor de mare tiraj, iar în ultima vreme şi în Europa de Est. Fiind însă vorba de o istorie adusă la zi, de procesul istoric cel mai important al acestui secol, întrucît a dus la neaşteptata eliberare a sute de milioane de oameni, deci asupra căruia existau o mulţime de explicaţii paralele, contradictorii, complementare, au fost ridicate şi obiecţii cu privire la conceptul de *reinventing politics,* care dă seamă de ideea centrală a cărţii. La doi ani după apariţia ediţiei *hard-cover* a cărţii, Tismăneanu a scris pentru ediţia *paperback* o postfaţă în care răspunde obiecţiilor şi lămureşte nedumeririle. În primul rînd, el clarifică raportul dintre conceptul său şi cel de revoluţie. Ca un contraargument faţă de validarea ideii de reinventare a politicului, s-a spus că revoluţiile din 1989 ar fi eşuat întrucît nu au reuşit să distrugă complet regimurile comuniste. Înscriindu-se pe linia de gîndire a unor Tocqueville şi François Furet (privind Revoluţia franceză) sau Richard Pipes (privind Revoluţia bolşevică), Vladimir Tismăneanu respinge procedeul judecării revoluţiilor după un standard de perfecţiune, arătînd că nici o revoluţie nu a abolit total vechiul regim. Revoluţia totală este o imposibilitate istorică, este mai degrabă o ficţiune (dragă unor gînditori precum Rousseau, Marx sau Nietzsche). Pentru Tismăneanu, revoluţiile din 1989 sînt semnificative tocmai prin faptul că poartă pecetea modernităţii : diversitatea, lipsa omogenităţii, absenţa proiectelor teleologice grandioase. Iar ca produse ale procesului de reinventare a politicului, a societăţii civile, ele au fost revoluţii *à rebours*, într-un sens mai larg, caracterizate prin blîndeţe, prin refuzul de a acţiona într-un mod terorist împotriva foştilor despoţi (doar cazul României, singura ţară est-europeană unde au existat violenţa, terorişti, victime nevinovate, trebuie să ne pună pe gînduri privind raportul revoluţiei cu societatea civilă). În al doilea rînd, ceea ce s-a întîmplat după căderea comunismului, survenită ca urmare a procesului de reinventare a politicului - anume, explozia de tribalism, antisemitism, naţionalism, populism, fascism şi alte asemenea ameninţări la adresa pluralismului -, a părut a pune la îndoială chiar conceptul de reinventare a politicului. Mai mult, tendinţa destul de larg răspîndită în toată Europa de Est de a discredita foştii disidenţi - consideraţi vinovaţi de toate relele pretins instaurate ca urmare a faptului că regimurile comuniste nu mai există - a fost echivalată de unii cu o invalidare a proiectului de reinventare a politicului, ba chiar cu o negare a acţiunii sale decisive în doborîrea regimurilor comuniste.

Ceea ce Vladimir Tismăneanu mai subliniază în postfaţa pentru ediţia *paperback* este că apariţia intelectualilor critici şi dezvoltarea mişcărilor civice de masă constituie numai

condiţiile iniţiale apariţiei societăţii civile şi căderii regimurilor leniniste. Revoluţiile politice care au dus de fapt la erodarea ideologiei şi la epuizarea credibilităţii în rîndul maselor a utopiilor marxiste, prezente în mitul infailibilităţii cognitive a partidului comunist, nu puteau să aibă loc în absenţa actorilor revoluţionari - intelectualii critici. Instabilitatea şi incertitudinea ce au urmat căderii regimurilor leniniste au fost puse pe seama reformelor liberale, iniţiate de intelectualii critici. Pentru dificultăţile obiective specifice unei perioade de tranziţie către societatea deschisă şi democraţia constituţională, vina a fost aruncată asupra persoanelor (intelectualii) care le-au iniţiat. Prin urmare, reinventarea politicului este un proces care se prelungeşte, întîrzierea lui datorîndu-se teribilei încleştări dintre promotorii societăţii deschise, activiştii mişcărilor civice şi mişcările xenofobe anticapitaliste şi antioccidentale. De pe urma acestei încleştări suferă însă societatea civilă.

Vladimir Tismăneanu surprinde cu subtilitate motivele care au împiedicat trecerea de la antipolitică, de la etosul mişcărilor civice, la societatea civilă. În viziunea lui, revoluţiile est-europene au cunoscut două stadii: stadiul civic al revoltei cetăţenilor împotriva unei ordini opresive arbitrare, dominat de discursul universalist al intelectualilor critici, subordonat etosului recîştigării ideii de umanitate şi valorilor drepturilor umane, individuale, acestea din urmă fiind concepute ca un ajutor acordat unui stat slab în opoziţie cu unul represiv; în al doilea stadiu, mişcările populiste de mînie şi ură văd în statul de drept, în economia de piaţă şi în societatea civilă instrumente ale dominaţiei internaţionaliste, exercitată prin intermediul foştilor disidenţi, al intelectualilor critici. În interpretarea lui Tismăneanu, chiar dacă prin cel de-al doilea lor stadiu, revoluţiile est-europene sînt forme de „revoltă împotriva modernităţii", din aceste transformări revoluţionare ştiinţa politică s-a ales cu o înţelegere mult mai nuanţată a istoriei. În special, cu renunţarea la axiomele deterministe sau teleologice, întrucît în înfruntarea dintre democraţi şi fundamentalişti nu există un curs previzibil al evenimentelor: indivizii şi grupurile au impact asupra istoriei şi pot să contracareze adesea tendinţe care la prima vedere par de neînvins. Pe de altă parte, neglijarea impactului coaliţiilor dintre politicieni de extremă stînga şi dreapta s-ar dovedi naivă din punct de vedere teoretic şi politic. Asemenea zone sînt de obicei neacoperite în literatura de specialitate. Vladimir Tismăneanu însă le abordează. Totuşi, pentru că autorului i s-a reproşat în presa autohtonă excesiva şi unilaterala preocupare analitica legată de stînga politică, trebuie să arătăm că unui profesor de *political theory* şi de *comparative politicial science,* căruia i-am fost student la cursul *Forms of Political Radicalism: Communism and Fascism,* nu i se poate reproşa aşa ceva. Mai ales că Tismăneanu a publicat studii la fel de interesante despre dreapta radicală românească (interbelică şi comunistă). Despre asta însă, cu altă ocazie.

Reinventing Politics. From Stalin to Havel este un eveniment editorial care va avea un serios impact asupra publicului românesc, a analiştilor politici, politicienilor şi ziariştilor. Este o carte uşor de citit, captivantă, care se adresează tuturor nivelelor de înţelegere. Pentru fiecare cititor satisfacţia lecturii va fi direct proporţională cu capacitatea sa de înţelegere. Momentul publicării în româneşte al acestei cărţi este esenţial, întrucît este vorba despre prima traducere a unei cărţi din opera teoretică şi analitică publicată de Vladimir Tismăneanu în Statele Unite ale Americii. El trebuie semnalat, mai ales că vom descoperi că Vladimir Tismăneanu, deşi la o distanţă de mii de kilometri, a fost mereu aproape de noi.

Dan Pavel

***Tuturor celor** care, cu speranţă împotriva disperării,*
au făcut revoluţiile din 1989 posibile.

PREFAŢĂ

> Diavolul face parte din experienţa noastră. Sîntem o generaţie care are toate motivele să ia acest mesaj foarte în serios.
>
> *Leszek Kolakowski*

Această carte este o încercare de a explica originile şi dinamica unuia din evenimentele cele mai importante ale acestui secol: prăbuşirea regimurilor comuniste din Europa de Răsărit. Fiind mai mult decît o prezentare dintr-o perspectivă istorică, această carte a fost scrisă în timp ce evenimentele se mai desfăşurau încă, încît autorul a devenit ceea ce Raymond Aron numea cîndva un martor angajat (*spectateur engagé*). La urma urmelor, după cum ştim de la Albert Camus, Hannah Arendt sau Václav Havel, nimeni nu poate să scrie cu o totală detaşare despre un fenomen ca totalitarismul. Putem, desigur, simula obiectivitatea. Putem disimula o atitudine *au-dessus-de-la-melée* faţă de potemkiniadele lui Ceauşescu, să zicem, descriindu-le ca pe nişte exerciţii de artă a conducerii politice, dar asta n-ar spori calitate investigaţiei noastre. Dimpotrivă, n-ar face-o decît să apară şi mai abject de lunecoasă.

Comunismul n-a fost doar o anume specie de regim politic, una din multele forme de dictatură pe care le-a experimentat omenirea începînd din antichitate. El a fost unic în încercarea lui de a modela *psyché*-ul uman, în hibrisul lui mitologic, în străduinţa lui de a înregimenta oamenii şi de a-i forţa să se comporte după nişte reţete pavloviene de fericire. Comparativ cu una din cărţile mele anterioare, cu privire la soarta marxismului în Europa Răsăriteană (publicată la Routledge în 1988), cea de faţă îşi propune să fie mai puţin „subiectivă". Anii de experienţă academică din America m-au convins că e important să transmiţi mesajul într-un mod mai factologic. Poate că astfel încărcătura emoţională se reduce, în schimb pot spera să cîştig în persuasivitate.

Pentru scrierea acestei cărţi am folosit numeroase materiale primare aparţinînd mişcărilor democratice din Europa Răsăriteană. O recunoştinţă specială trebuie să exprim faţă de *East European Reporter*, cu sediul la Londra, şi *Uncaptive Minds*, cu sediul la New York, pentru eforturile lor de a ajuta cititorul occidental în urmărirea schimbărilor impetuoase din fostul bloc sovietic. În anii ce au urmat mişcărilor din 1989, am călătorit frecvent în zonă şi am avut posibilitatea să discut cu mulţi dintre actorii principali ai acestor evenimente dramatice în desfăşurarea lor. Majoritatea ipotezelor mele au fost discutate cu confraţi în domeniu, iar principalele teze au constituit subiecte de prelegeri la cursurile mele pe care le-am susţinut la Universitatea din Pennsylvania şi la Universitatea din Maryland (College Park) de-a lungul ultimilor şase ani. Studenţii mi-au devenit complici în încercarea de a descifra evenimente care, în ce priveşte viteza şi imprevizibilitatea, erau aproape de miraculos.

Trebuie să mărturisesc că abordarea mea diferă în cîteva puncte de vedere de mai îndelung încetăţenita direcţie din domeniul studiilor privind comunismul. Ani de zile am

avut convingerea (şi sper să nu fi greşit) că studierea elitelor comuniste nu e decît un fragment – şi nu neapărat cel mai semnificativ – în domeniul comunismului comparat. Mai importantă pentru înţelegerea acestor societăţi mi s-a părut aplecarea asupra unor nuclee autonome ale iniţiativei sociale şi culturale mai puţin vizibile şi, evident, mai puţin puternice şi impresionante – în termeni de autoritate. Îmi amintesc foarte limpede că, atunci cînd am scris pentru *Problemele comunismului* un studiu asupra societăţii civile pe cale de a se naşte din Republica Democrată Germană, nu puţini dintre colegii mei de disciplină au zîmbit cu scepticism. Cum ar fi putut nişte comunităţi independente să afecteze soarta unui stat poliţienesc bine controlat cum se prezenta modelul de socialism încazarmat al lui Erich Honeker? În ce priveşte Ungaria, mulţi considerau despre kadarism, cu aparenţa lui de versiune iluminată a autoritarismului, etichetat drept „gulaş comunist", că putea dura mult şi bine. Reprezentanţii Şcolii de la Budapesta au fost din acest punct de vedere excepţia. Enclavele disidente au fost descrise, chiar de către unii din reprezentanţii acestora (ca de exemplu Miklós Háraszti în cartea lui *Închisoare de catifea*), ca exemple donquijoteşti de naivitate politică. În ce priveşte România, îmi amintesc foarte bine reproşul prietenesc al unui distins profesor britanic, un adevărat mentor pentru mine şi autor al unui studiu clasic dedicat comunismului românesc, care m-a întrebat la un moment dat dacă sînt cu adevărat convins că merită atîta atenţie ideile unor disidenţi ca Mihai Botez, Paul Goma, Dan Petrescu şi Dorin Tudoran. De fapt, în lumina imaginii de monolit a regimului Ceauşescu, ce puteau simboliza aceşti argonauţi ai demnităţii dacă nu eşecul unei societăţi de a se opune celei mai iraţionale dictaturi pe care o cunoscuse Europa Răsăriteană de la Stalin încoace? Nu am pretenţia că interpretarea mea este singura valabilă. Însă, acum, cînd elitele comuniste au părăsit fără glorie lumina rampei şi scena politică din aceste ţări e dominată de figuri privite multă vreme ca irelevante, o astfel de abordare pare să fi fost istoric răzbunată. Cine ar fi putut să prevadă că locul lui Kádár va fi luat de un obscur istoric al medicinei, numit Jozsef Antall? Cine s-ar fi gîndit că partidul conducător din R.D.G. va renunţa de bună voie la putere, ori că cei care vor lansa atacul asupra statului terorist care pretinsese că reprezintă interesele muncitorilor şi ţăranilor vor fi pictori, medici şi pastori luterani, angajaţi în mişcări nonviolente şi antimilitariste? Cine şi-ar fi putut imagina că Jaruzelski, spartanul general ochelarist, care în decembrie 1981 proclamase legea marţială şi aruncase în puşcărie floarea opoziţiei poloneze, va da mîna cu al său nemesis Lech Walesa şi va asigura o trecere lină spre o democraţie procedurală?

O şi mai mare provocare pentru explicaţiile simpliste rămîne rolul lui Mihail Gorbaciov şi toleranţa lui faţă de schimbarea revoluţionară din ceea ce pe bună dreptate fusese descris ca imperiul exterior al Uniunii Sovietice. Mutaţia strategică survenită în relaţiile dintre centrul imperiului şi periferiile acestuia, dintre Kremlin şi foştii lui sateliţi, a creat o nouă realitate politică. Cu excepţia Albaniei, României şi Serbiei, ţările din Europa de Răsărit nu mai sînt conduse de vîrfuri ale tradiţionalei birocraţii comuniste. În locul lor, au apărut formaţii politice noi ce-şi căutau sursele de inspiraţie în abordările filosofiei occidentale asupra problemelor comunităţii, vieţii publice şi drepturilor civile. Cînd Gorbaciov îi întîlneşte pe liderii est-europeni, el trebuie să trateze cu oameni cărora în mod normal le-ar fi zis „politicieni burghezi". În iulie 1991, dizolvarea Pactului de la Varşovia – în timpul unei întîlniri la Praga – consfinţeşte oficial sfîrşitul vechiului tip de alianţă şi începutul unei ere noi în relaţiile sovieticilor cu Europa de Răsărit, precum şi în relaţiile dintre ţările Europei Răsăritene înseşi. Umbra lui *Big Brother* dispăruse. Statele mici şi mijlocii din regiune trebuiau să facă faţă noii realităţi. Ameninţarea unei intervenţii sovietice care să zdrobească mişcările interne pentru democraţie din Europa de Răsărit pare, cel puţin pentru moment, să nu mai existe. În momentul de faţă, aceste ţări sînt confruntate

cu dispute interne şi numeroase dileme nerezolvate. În cîteva dintre ele, minorităţile etnice reclamă persecuţii întreţinute de către majoritatea demografică. În Kosovo, o provincie autonomă a Republicii Sîrbe din Iugoslavia, majoritatea albaneză a suferit din pricina unor măsuri discriminatorii luate de guvernul sîrb. În România, în loc să asigure protecţia minorităţii maghiare, guvernul a încurajat o mişcare evident naţionalistă, intitulată *Vatra Românească*. În toate aceste ţări, rănile trecutului continuă să sîngereze iar democraţiile nou formate par incapabile încă să asigure mai mult decît nişte prescripţii morale pentru tămăduirea lor. Aceasta nu este o evaluare prea pesimistă, ci mai degrabă o descriere neutră a situaţiei existente. Şi cum economicul continuă să se surpe, nemulţumirea creşte, şi încep să se facă auzite regretele pentru metodele paternaliste ale regimurilor comuniste. Da, a fost sărăcie sub comunism, spun unii, dar cel puţin fiecare avea o slujbă şi nu exista anarhie în presă. Demagogii cinici, inclusiv cîţiva dintre foştii comunişti, au încercat să exploateze confuzia din rîndul maselor. Ar putea să încerce iar.

După 1989, Cehoslovacia, Ungaria şi Polonia par a se fi angajat decisiv pe drumul spre o societate deschisă. În aceste ţări, parlamentele au funcţionat mai mult sau mai puţin corect, ca nişte organisme legislative responsabile. S-a produs o diferenţiere politică şi au apărut diversele partide care exprimă interesele unor grupări diferite. Mulţumită privatizării rapide, a luat naştere o clasă mijlocie de tehnocraţi şi antreprenori. O nouă elită politică, fidelă pluralismului şi pieţei libere, se află acum la cîrma derulării ordonate a tranziţiei. Indiferent de posibilele reculuri, există perspectiva ca aceste ţări să intre în corpurile integratoare ale Europei Occidentale, inclusiv în Comunitatea Economică Europeană. Nu acelaşi lucru se poate afirma despre Albania, România şi Iugoslavia. Ce se poate observa în aceste ţări este o continuă fragmentare a organismului politic, nesfîrşite conflicte şi o redusă speranţă privind crearea unui consens naţional. Bulgaria se situează undeva la mijloc, cu forţele democratice încă dispersate, dar şi cu un partid ex-comunist în declin, care şi-a pierdut atît voinţa de putere, cît şi baza de masă de care a beneficiat cîndva. Noua ecuaţie din regiune indică astfel o prăpastie crescîndă între Europa Centrală şi de Răsărit (fosta R.D.G., Cehoslovacia, Polonia şi Ungaria) şi restul Europei Răsăritene, prăpastie care, pe termen lung, poate duce la izolarea ţărilor balcanice de curentul principal al politicii europene şi de economia europeană. Remediul pentru această neliniştitoare tendinţă ar fi accelerarea tranziţiei democratice în Europa Răsăriteană şi dezvoltarea unor puternice mişcări civile care ar putea, în schimb, favoriza apariţia unor partide democratice solide. Altfel, viitorul ne-ar putea confrunta cu apariţia a două Europe : una prosperă, democrată şi tolerantă cu minorităţile etnice şi politice, cealaltă săracă, resentimentară, marcată de şovinism, conflicte civile şi etnice, şi predispusă să permită apariţia unor noi dictaturi.

Vestul nu trebuie să ignore un astfel de pericol. Balcanii nu pot fi şi nu trebuie izolaţi ca zonă "nesănătoasă" a Europei, ca o regiune în care nu se poate face nimic pentru urgentarea tranziţiei spre democraţie. În toate aceste ţări, există mişcări curajoase care luptă tocmai pentru valorile democraţiei. Ele trebuie făcute să simtă că Vestul este cu hotărîre de partea lor.

Cartea aceasta foloseşte o abordare comparativă pentru a evalua cauzele dezintegrării regimurilor comuniste din Europa Răsăriteană (Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, Germania Răsăriteană, Ungaria, Polonia, România şi Iugoslavia), stadiul actual al renaşterii politice în regiune şi perspectivele unei dezvoltări democratice în viitorul previzibil. Comparînd modurile foarte diferite de a se depărta de comunism, sugerez că, deşi obstacolele în faţa unui adevărat pluralism rămîn mari, forţele democratice pot cîştiga partida. Sper ca lucrarea să ofere celor ce studiază Europa Răsăriteană o imagine în detaliu a uluitoarelor schimbări din ultimii ani şi un cadru analitic pentru transformările politice în curs. Avînd în vedere frapanta raritate a unor astfel de demersuri cuprinzătoare (istorice,

sociologice și politice), cel de față reprezintă o încercare de pionierat și propune bilanțul unuia din cele mai fascinante capitole din istoria modernă: destrămarea comunismului în imperiul exterior al Uniunii Sovietice, disoluția instituțiilor politice și economice care asiguraseră conservarea structurilor comuniste și redescoperirea politicului în țări în care pînă și ideea de cetățenesc fusese constant călcată în picioare. Aceste transformări au o semnificație mai mult decît imediată: ele cer o reconceptualizare și căutarea unor noțiuni care să poată cuprinde adevăratele semnificații ale unor asemenea schimbări. Termeni ca autoritate, legitimitate, influență, conducere, putere și societate au acum în Europa de Răsărit o semnificație diferită față de cea din decadele anterioare. Va fi democrația post comunistă identică modelelor de tip occidental de pluralism? Care este moștenirea a mai mult de patru decade de leninism pentru *psyché*-ul est-european? Cum vor afecta politicile în curs de apariție aici restul Europei și lumea întreagă? Au potențialele crize din zonă implicații internaționale? Va aduce politica pe cale de a se naște mai multă stabilitate în aceste țări, sau mai puțină?

Principala ipoteză a cărții este că motivele mișcărilor revoluționare din Europa Răsăriteană sînt în primul rînd interne. Decisivă este apariția și maturizarea societăților civile în țări dominate multă vreme de partide leniniste totalitare. Societățile civile cuprind grupurile independente, non-guvernamentale, asociații și instituții care au apărut în Europa de Răsărit în ultima vreme, în special după 1980. Mai ales datorită existenței unor astfel de structuri, pe care filosoful ceh Václav Benda le-a numit cîndva „polisuri paralele", ruperea zăgazului a fost urmată de o schimbare lină, nonviolentă. Unele dintre aceste grupuri sînt în mod declarat politice, altele nu. Implicit, totuși, ele reprezintă toate o piedică pentru ambiția totalitară de a domina complet societatea. Un exemplu va fi suficient ca să ilustrăm semnificația societății civile: în regimurile politice în care luarea tuturor deciziilor este hipercentralizată și unde autoritatea aparține partidului comunist (al cărui monopol asupra puterii este constituțional garantat), chiar și o izolată inițiativă ecologică intră în conflict cu o astfel de atotcuprinzătoare dominație. Societatea civilă a însemnat astfel un prim pas în reinventarea politicului în afara matricei de putere existente, adică, explicit în afara și implicit împotriva partidului comunist. Și tocmai datorită acestei abordări a schimbării politice s-ar fi putut inventa o strategie pentru construirea de instituții paralele (sindicate independente, universități „zburătoare" – *flying universities* –, cluburi) și chiar o contracultură de opoziție în țări precum Cehoslovacia, Ungaria și Polonia.

Apariția acestor noi mișcări nu poate fi separată de anumite influențe internaționale: revoluția comunicațiilor și accesul crescînd la informația liberă; impactul procesului Helsinki și presiunea crescîndă din partea Vestului pentru o democratizare internă; întărirea legăturilor dintre grupările independente din Europa Răsăriteană și cele din Vest (cum ar fi pacifiștii și ecologiștii).

Alături de mișcările de jos în sus, tranziția spre postcomunism a fost evident accelerată de vizibila prăbușire a economiilor de comandă. Revoluția informațională a permis oamenilor din Est să devină conștienți de imensul decalaj dintre standardul lor de viață și cel al celeilalte jumătăți a Europei. Elitele guvernamentale, la rîndul lor, n-au mai putut oferi decît remedii cosmetice puțin atrăgătoare pentru populație. Birocrații înșiși călătoreau adesea în Vest și au ajuns să înțeleagă cu timpul că problema nu era reforma economiei planificate, ci renunțarea la mecanismele ei sufocante. Dezamăgirea față de modelul leninist creștea atît în rîndul conducătorilor, cît și al celor conduși. Ce a urmat a fost completa estompare a zelului ideologic și apariția unei clase manageriale cinice, al cărei singur interes era să rămînă la putere. Sfîrșitul oricărei mistici comuniste a contribuit la prăbușirea principiului de legitimitate existent. Conform ideologiei leniniste, comuniștii reprezentau interesele muncitorilor. Dar, mai ales după apariția Solidarității în Polonia, această aberație

a încetat să mai mobilizeze pe cineva. În unele din aceste ţări, reformatorii au preluat dinăuntru partidele comuniste, le-au schimbat programul, şi au pretins că împărtăşesc idealurile social-democraţiilor occidentale. În România, o explozie violentă a mîniei sociale a dus la răsturnarea regimului lui Ceauşescu, dar nu neapărat la sfîrşitul comunismului. Această carte tratează pe larg luptele facţioniste din sînul elitelor comuniste şi impactul acestora asupra societăţii în general. Pentru că aceste partide comuniste şi-au tras în mare parte legitimitatea din relaţia lor specială cu Moscova, e important să ne oprim asupra factorului Gorbaciov şi să punem în lumină intercondiţionarea dintre schimbările din Uniunea Sovietică şi înnoirea democratică din Europa Răsăriteană.

Cartea se concentrează asupra a cinci teme majore. Temele nu sînt nici exclusive, nici exhaustive. Ele oferă, totuşi, o idee asupra ipotezei principale a unui demers care doreşte să evite capcanele anecdotei istorice sau ale descriptivismului monografic.

Prima temă, *Comunismul în Europa Răsăriteană*, este înainte de toate una istorică. Cartea examinează diversitatea tradiţiilor precomuniste din Europa de Răsărit; instaurarea regimurilor comuniste imediat după al II-lea Război Mondial; dinamica blocului sovietic; destalinizarea avortată a lui Nikita Hruşciov; şi principalele crize din istoria blocului (Iugoslavia în 1948, Ungaria în 1956, Cehoslovacia în 1968, Polonia în 1980). Tema mai cuprinde evoluţia relaţiilor dintre sovietici şi Europa Răsăriteană şi impactul tranziţiei sovietice de la perioada de „stagnare" a lui Brejnev, la perestroika lui Gorbaciov şi „noua gîndire" în relaţiile internaţionale. Efortul meu are în vedere familiarizarea cititorilor cu punctele de referinţă semnificative din istoria politică est-europeană de după al II-lea Război Mondial.

A doua temă, *Apariţia societăţii civile,* oferă o abordare comparativă a strategiilor şi a metodelor adoptate de mişcările independente (Solidaritatea poloneză, Charta 77 din Cehoslovacia, Opoziţia Democratică din Ungaria) şi analizează modul cum aceste grupări au apărut în condiţiile represive ale regimurilor autoritare post-staliniste. Programe relevante şi alte documente politice sînt discutate pentru a identifica opţiunile teoretice şi morale ale forţelor de opoziţie. De exemplu, ar fi imposibil, pentru cine studiază Europa de Răsărit, să înţeleagă originile şi direcţia schimbărilor curente fără o referire la eseul deschizător de drum al lui Václav Havel, *Puterea celor fără de putere*. De fapt, revoluţia din Europa Răsăriteană a fost creaţia celor fără de putere şi evenimentul fusese anticipat în lucrările unor intelectuali critici precum Havel, János Kis, György Konrád, Milovan Djilas, Leszek Kolakowski şi Adam Michnik.

A treia temă, *Triumful celor fără de putere,* se ocupă de dinamica revoluţionară din Europa Răsăriteană în timpul mişcărilor din 1989 şi explică în detalii concrete de ce s-au prăbuşit regimurile comuniste. Ca să înţelegem schimbările, particularităţile istorice pentru fiecare ţară şi pentru zonă ca întreg sînt de cea mai mare importanţă. Acest capitol se concentrează asupra victoriei electorale a Solidarităţii şi formarea primului guvern necomunist din istoria post-Yalta a Europei Răsăritene; sfîrşitul iluziilor reformiste şi tranziţia Ungariei spre pluralism; dimensiunile interne şi internaţionale ale „revoluţiei blînde" din Germania Răsăriteană; „revoluţia de catifea" din Cehoslovacia şi victoria Forumului Civic; trezirea Bulgariei şi răsturnarea dictaturii lui Todor Jivkov; revoluţia furată din România şi Frontul Salvării Naţionale ca reîncarnare a partidului comunist; şi dezintegrarea moştenirii lui Tito în Iugoslavia, cu apariţia partidelor şi mişcărilor etnice separatiste.

A patra temă, *Democraţia în chinurile facerii,* tratează şansele democraţiei în fiecare ţară şi în Europa Răsăriteană în ansamblu. Iarăşi, demersul e comparativ, oferind cititorului o explorare în profunzime a ideologiilor şi orientărilor politice ale noilor partide din zonă. Sînt puse în discuţie obstacolele în calea dezvoltării democratice, inclusiv inerţia birocraţiilor guvernamentale, pericolele soluţiilor neo-autoritariste, existenţa tentaţiilor

populiste şi resurgenţa pasiunilor etnice îndelung reprimate. Cum s-a exprimat o dată Kenneth Jowitt, viitorul Europei de Răsărit nu aparţine neapărat benignelor partide social-democrate şi liberal-democrate. E destul de posibil ca zona să cunoască convulsii fără precedent, provocate de apariţia „mişcărilor de mînie" neofundamentaliste care-şi au rădăcina în disperare politică şi frustrare economică.

A cincea temă, *Democraţie sau etnocraţie ?*, investighează creşterea tensiunii dintre mişcările etnice auto-centrate, antioccidentale şi antiintelectuale, şi grupările şi partidele democrate, inspirate de valorile liberale. Vreau să accentuez, o dată în plus, convingerea mea că viitorul Europei de Răsărit nu este dinainte hotărît şi că prăbuşirea comunismului a deschis o multitudine de căi posibile de urmat pentru aceste mult încercate naţiuni. Nu se poate ignora, totuşi, că schimbările în curs au loc în ţări dramatic sărăcite şi afectează populaţii traumatizate moral. Traversarea a ceea ce Ralf Dahrendorf numise o Vale a Plîngerii a istoriei nu e o experienţă entuziasmantă, ceea ce explică descurajarea de care dau dovadă mulţi faţă de ritmul lent al refacerii economice şi sociale. În loc de sperata abundenţă, oamenilor li se cere să-şi strîngă şi mai mult cureaua. Aceasta creează ca efect ocazii pentru aventurierii populişti, şarlatani şi pseudo-profeţi.

Vreau să exprim aici mulţumirile mele cele mai calde tuturor acelora care au făcut posibilă finalizarea acestui proiect. Mai întîi, mulţumirile mele cele mai adînci faţă de American Council of Learned Societies, Bradley Foundation, Pew Charitable Trusts şi Foreign Policy Research Institute şi faţă de directorul acestuia, Daniel Pipes, pentru toată înţelegerea şi sprijinul atît de generos oferite. Vreau să mulţumesc asistenţilor mei în cercetare, Joydeep Bhattacharya, Marco Bianchini şi Brett Kinsella, pentru că au urmărit cu răbdare şi entuziasm uimitoarele schimbări din Europa Răsăriteană, aşa cum se reflectă ele în miile de surse pe care a trebuit să le consult. Ei au reuşit să organizeze şi să-mi ţină fişele sub strictă supraveghere, în ciuda veşnicelor mele intervenţii generatoare de confuzii. Sînt, de asemenea, îndatorat Departamentului de Guvernare şi Politică a Universităţii din Maryland, unde am găsit o atmosferă de afinitate şi un mare interes pentru analiza societăţilor postcomuniste căreia mă dedicasem.

Dimensiunea teoretică a acestei cărţi datorează enorm discuţiilor mele cu Mihai Botez, Matei Călinescu, Daniel Chirot, Ferenc Fehér, Ágnes Heller, Bartek Kaminski, Maria Kovács, Kenneth Jowitt, John Lampe, Juliana Pilon, Alvin Rubinstein, Sandor Szilagyi, Sonia Sluzar, Dorin Tudoran şi mulţi alţi colegi şi prieteni care mi-au împărtăşit opiniile lor asupra problemelor cu care mă confruntam. Cîţiva dintre ei au avut sugestii importante care au dus evident la îmbunătăţirea manuscrisului în ceea ce priveşte claritatea şi asertivitatea. De asemenea, vreau să mulţumesc prietenilor mei români Vasile Gogea şi Mircea Mihăieş, redactori ai publicaţiilor independente *Astra* din Braşov şi *Orizont* din Timişoara, care în timpul călătoriei lor la Washington au găsit timp şi energie să mă asiste creator la revizuirea manuscrisului. Peter Dougherty, distinsul meu editor de la The Free Press, merită mulţumiri mai mult decît deosebite pentru sugestiile încurajatoare care, evident, au sporit ce era valoros în textul meu şi au diminuat ceea ce era confuz sau superfluu. Sînt adînc îndatorat lui Johnathan Sunley pentru inestimabilele fotografii din arhivele de la *East European Reporter* (Londra şi Budapesta). În final, dar cu cea mai mare căldură, i se cuvin mulţumiri lui Mary Sladek, pentru tot ceea ce a făcut pentru ca această carte să fie ceea ce este. Pentru capacităţile ei umane, pentru priceperea editorială şi în utilizarea computerelor, atît autorul cît şi cartea îi datorează mai mult decît pot cuvintele s-o exprime.

Vladimir Tismăneanu
Washington, D.C.
18 iulie 1991

I. VICTIME ŞI RĂMAŞI PE DINAFARĂ

Europa Răsăriteană înainte de comunism

> Europa Centrală, ca familie de mici naţiuni, are propria viziune despre lume, o viziune bazată pe o adîncă neîncredere faţă de istorie. Istoria, acea zeiţă a lui Hegel şi Marx, acea încarnare a raţiunii care ne judecă şi ne decide soarta – aceea e istoria cuceritorilor. Popoarele Europei Centrale nu sînt cuceritoare. Ele nu pot fi separate de istoria europeană; nu pot exista în afara ei; dar ele reprezintă partea nefericită a istoriei; sînt victime şi rămaşi pe dinafară.
>
> *Milan Kundera*

Mişcarea revoluţionară din 1989, care a dus la colapsul unor regimuri comuniste aparent bine fortificate, a fost unul din acele evenimente epocale ce modelează lumea. Percepţiile şi convingerile îndelung încetăţenite privind stabilitatea statelor comuniste au fost brusc contrazise de exploziile sociale şi politice din regiune. Spectaculoasa dărîmare a zidului Berlinului, unicul simbol mai bătător la ochi al separaţiei dintre Est şi Vest, a contribuit la această dramatică modificare în geografia politică a Europei. Semnificaţia revoltei nu trebuie exagerată: în urma acestor evenimente, Europa arată altfel. Descătuşarea energiilor sociale şi politice din Europa de Răsărit şi resurgenţa pasiunilor etnice multă vreme reprimate sînt lucruri ce nu pot fi trecute cu vederea de toţi cei interesaţi în constituirea unei ordini internaţionale paşnice şi prospere. Dacă aceste naţiuni vor reuşi să rezolve tranziţia spre o economie de piaţă şi o orînduire politică pluralistă, lumea nu va avea decît de cîştigat dintr-o astfel de evoluţie. Dacă nu, vor izbucni noi conflicte în zona istoric spasmodică pe care o numim Europa de Răsărit, iar viitorul continent va fi marcat de rivalităţi, tensiuni şi dispute. Nu trebuie să uităm că în inima Europei au început două războaie mondiale. Conflictele care au premers comunismului nu au fost înlăturate în cele patru decenii ale socialismului de stat. Dimpotrivă, ele au continuat să existe sub masca falsului furnir al propagandei marxist-leniniste. Internaţionalismul proletar şi comunitatea socialistă a naţiunilor nu au existat decît în minţile comuniştilor doctrinari. În realitate, tradiţiile şi amintirile trecutului au continuat să inspire eforturile individuale şi colective de a scăpa de regimurile totalitare. Distincţia dintre Europa Central-Răsăriteană şi restul Europei de Răsărit poate folosi la clarificarea diferitelor nivele de opoziţie la comunism. Ultima zonă include ţări precum Albania, Bulgaria şi România şi, pînă la un anumit punct, Iugoslavia, iar prima se referă la Cehoslovacia, Ungaria, Polonia şi ceea ce se

obişnuia a fi numită Republica Democrată Germană. Istoria, incluzînd o cunoaştere a tradiţiilor religioase şi politice ale acestor ţări, ne poate ajuta să înţelegem dinamica lor diferită, atît sub comunism, cît şi în situaţia lor actuală. Comunismul nu putea şterge diferenţele care îşi aflau rădăcina în secole de evoluţie politică, economică şi culturală diferită. Una era să aparţii imperiului habsburgic sau german, şi alta sferei de dominaţie otomane sau ruseşti. În partea balcanică a Europei, dezvoltarea politică pe parcursul secolului al XIX-lea a fost tîrzie şi contorsionată. În Europa Central-Răsăriteană, instituţiile au fost fondate pe un concept occidental al legalităţii şi drepturilor individuale. În Europa de Sud-Est, societatea civilă a fost subdezvoltată şi extrem de fragilă. Fundamentele pluralismului erau precare şi vulnerabile la încălcări dictatoriale. Pentru a înţelege amplitudinea actualei căutări pentru o reconstrucţie democratică în această parte a Europei şi obstacolele ce i se opun, istoria este un instrument indispensabil. Toate ţările din zonă sînt edificii statale relativ noi, produsul marilor redeşteptări naţionale caracteristice secolului al XIX-lea. Toate îşi datorează dimensiunile şi forma actuală aranjamentelor internaţionale care au urmat celor două conflagraţii cruciale din acest secol. În acelaşi timp, pentru naţiunile din această parte a continentului, însuşi termenul de „Europa Răsăriteană" sună ca o discriminare. Revoluţiile din 1989, printre alte efecte, au reînsufleţit identitatea europeană a acestor naţiuni. Cînd oamenii au ieşit în stradă la Praga, Leipzig, Timişoara sau Sofia, au făcut-o nu numai din raţiuni economice. Probabil că mai mult decît dezastrul economic al socialismului de stat, plictisul general şi închiderea universului social şi politic într-o asfixiantă dictatură birocratică i-au făcut pe oameni nefericiţi şi frustraţi în aceste ţări. După euforia primelor luni post-revoluţionare, s-a văzut că toate vechile probleme au rămas aceleaşi, croaţii protestînd împotriva hegemoniei sîrbe, sîrbii acuzîndu-i pe croaţi şi sloveni de tendinţele lor secesioniste, etnicii maghiari din România acuzînd violarea drepturilor lor de minoritate, etnicii turci din Bulgaria fiind făcuţi ţapi ispăşitori de adepţii unei naţiuni bulgare omogene, slovacii luîndu-l în zeflemea pe preşedintele Havel ca pe un campion al supremaţiei cehe, cehii deplîngînd naţionalismul slovacilor, Lech Walesa folosind aluzii antisemite împotriva criticilor şi rivalilor săi în timpul campaniei electorale şi aşa mai departe. În toate aceste ţări, democraţia pare a fi fost mai mult un ideal decît o realitate procedurală. În Europa de Sud-Est, fostele partide comuniste au reuşit să supravieţuiască primului şoc revoluţionar. În Europa Central-Răsăriteană, ele şi-au schimbat nu doar numele, ci şi obiceiurile, părînd a se fi convertit la valorile social-democraţiei. Scindarea din regiune s-a produs între ţările care au rupt-o complet cu sistemul comunist şi cele rămase undeva la mijlocul drumului, cum e cazul României, Serbiei şi Bulgariei. Cu excepţia Cehoslovaciei, nici una din aceste ţări nu a putut invoca o consistentă tradiţie democratică. În acelaşi timp, nu trebuie să uităm că schimbările au avut loc pe fondul integrării europene şi că preţul angajării în noi forme de politică autoritaristă ar putea fi izolarea internaţională şi o perpetuare a stării de subdezvoltare care a provocat căderea comunismului. Competiţia între cele două tendinţe – tendinţa etnocentrică *vs.* cea democrată – este evoluţia cea mai importantă care are loc după înfrîngerea comunismului. În cuvintele jurnalistului şi activistului polonez Adam Michnik:

> Peste încleştările dintre diferitele perspective culturale şi moduri de înţelegere a civilizaţiei, se adaugă controverse care scot la iveală probleme ceva mai concrete. Cum ar putea fi dirijat politicul mai bine? Pe calea evoluţiei, fără folosirea forţei, sau urmînd logica răsturnărilor şi epurărilor revoluţionare? Societatea să fie deschisă sau, dimpotrivă, circumscrisă în propriile forme specifice? Să se bazeze noua ordine pe adoptarea unui principiu de răzbunare împotriva membrilor fostului regim? Cu alte cuvinte, să fie aleasă calea Spaniei după ce a scăpat de regimul lui Franco, sau cea a iranienilor, prin care aceştia au scăpat de dictatura şahului pentru a nimeri sub cea a ayatolahului? [1]

În timp ce ţările Europei Răsăritene apar ca nişte actori importanţi pe scena internaţională, viitorul lor este departe de a fi sigur. Optimiştii vor susţine că democraţia este singura lor cale raţională. Pesimiştii vor argumenta că alegerea raţională nu este prea frecventă în istorie şi că tradiţiile politice şi culturale, precum şi mitologiile persistente pot da naştere unor regimuri autoritariste bazate pe suplicii şi nevroze colective. Un lucru e sigur: revoluţia antitotalitară din 1989 a deschis mai multe căi. Dacă aceste ţări vor deveni democraţii sau etnocraţii, aceasta e o întrebare la care nu se poate răspunde.

Acum cincizeci şi doi de ani, invadarea Poloniei de către Germania şi ocuparea ulterioară a regiunii au dus la un război îndelungat între Axă (Germania, Italia şi Japonia) şi Aliaţi (Marea Britanie, Franţa şi, după 1941, Uniunea Sovietică şi Statele Unite). Al II-lea Război Mondial a lăsat întreaga Europă devastată, economic şi politic, creînd un ambient perfect pentru rapida expansiune a stalinismului în afara Uniunii Sovietice. Răspîndirea comunismului în jumătatea răsăriteană a Europei a înspăimîntat pe mulţi politicieni şi cetăţeni ai Europei Occidentale şi a ajutat la precipitarea Războiului rece dintre Statele Unite şi Uniunea Sovietică. Războiul rece a dus la rîndul lui la proliferarea globală a armelor nucleare şi la mccarthism în Statele Unite, printre alte consecinţe. De aici, înţelegerea Europei Răsăritene este direct legată de problemele securităţii globale şi ale ideologiei naţionale. Naţiunile Europei Răsăritene, ca să citez vechea parabolă pentru copii, sînt precum cuiele mici şi indispensabile care ţin potcoava pe copită: „Din lipsă de cuie, potcoava s-a pierdut, din lipsa potcoavei calul s-a pierdut, din lipsa calului, călăreţul s-a pierdut, din lipsa călăreţului, mesajul s-a pierdut, din lipsa mesajului, bătălia a fost pierdută - toate au fost pierdute din lipsa unei caiele". Timp de cincizeci de ani lumea a mers şchiopătînd fără participarea completă a naţiunilor din Europa Răsăriteană, dar ea s-a adaptat singură la instabilitate. Adaptarea a fost destul de uşoară, căci regiunea părea să funcţioneze sub politica esenţialmente monolitică a comunismului; guvernele străine şi oamenii de afaceri au înţeles că relaţiile cu naţiunile Europei Răsăritene sînt reglementate de Moscova şi de partidele comuniste locale. Reapariţia caracterului cu multe faţete al acestor naţiuni, distinctivitatea popoarelor, culturilor şi politicii acestora, au obligat pe mulţi politicieni, oameni de afaceri şi cetăţeni obişnuiţi din întreaga lume să caute noi căi de înţelegere a regiunii. Această carte asigură o orientare în politica naţiunilor din Europa Răsăriteană.

O înţelegere a politicii şi a popoarelor din Europa Răsăriteană şi a modului în care dinamica acestei regiuni este legată de stabilitatea globală cere o anumită cunoaştere a istoriei cel puţin de la începutul acestui secol. Renaşterea de după

1989 a nostalgiei Central-Europene, cu sonorităţile sale habsburgice, e mai mult decît un simplu fenomen cultural. Există o tendinţă de idealizare a vremurilor imperiale şi de percepere a Austro-Ungariei de dinainte de Primul Război Mondial ca model pentru o posibilă Confederaţie Central-Europeană. Opunîndu-se acestei tendinţe „cosmopolite", reînvierea vechilor mituri şi iluzii privind rolul predestinat al comunităţii naţionale, presupus a fi periclitată de influenţele străine şi de alte pasiuni arhaice tribale considerate dispărute, precum şi de frecvente răbufniri de antisemitism în viaţa politică din Ungaria, Polonia, România şi Slovacia ne arată că tradiţiile şoviniste antecomuniste nu au dispărut. Din punct de vedere politic, există o încurajatoare căutare a moştenirii statului de drept (*Rechsstaat*) existent în această regiune încă înainte de prăbuşirea imperiului Austro-Ungar. Există şi o nostalgie generală pentru vremurile cînd Praga, Budapesta, Bucureştii şi Varşovia erau adevărate capitale europene, leagăne ale unor îndrăzneţe experimente culturale situate la avangarda modernităţii artistice. Ca să dăm cîteva exemple: în primele decenii ale secolului al XX-lea, la Praga şi-a scris Franz Kafka povestirile şi romanele; Budapesta a fost cartierul general al unei hectice emulaţii intelectuale exemplificată de nume ca Georg Lukács, Arthur Koestler şi Bela Bartok[2]. Cît priveşte Bucureştii, aici şi-au făcut debutul literar în perioada interbelică autori precum Eugène Ionesco, Mircea Eliade şi Emil Cioran.

În această parte a lumii, fantomele trecutului continuă să marcheze imaginaţia colectivă. Uneori ele contribuie la pace şi reconciliere; alteori, inspiră şi mobilizează resentimente şi animozităţi. Ca să poţi înţelege actualul mozaic de tendinţe etnice, politice şi culturale, precum şi implicaţiile acestuia în viitor, e de o importanţă crucială să revedem experienţa istorică a ţărilor Europei de Răsărit între 1918 şi 1945, înainte de venirea regimurilor comuniste, imediat după cel de-al II-lea Război Mondial. Poate părea un clişeu, dar pentru naţiunile Europei Răsăritene, trecutul precomunist este un prolog. Acele naţiuni ale căror cetăţeni au intrat în comunism cu o oarecare experienţă a valorilor democratice, cum ar fi libertatea cuvîntului, vor fi mai capabile să organizeze sisteme politice tolerante şi neautoritariste. În acelaşi timp, reconstrucţia democratică în aceste ţări depinde de abilitatea lor de a trata moştenirea multor probleme etnice, sociale şi politice nerezolvate. Ieşirea din comunism generează erupţia unor forţe explozive multă vreme ţinute în frîu dar, după cum remarca filosoful politic francez Jean-François Revel, vechile probleme sînt în acelaşi timp probleme noi, caracteristice secolului al XXI-lea – adică imposibil de rezolvat în absenţa democraţiei şi a statului de drept[3].

O lume fragmentată, 1918-45

În secolul al XIX-lea, Europa Răsăriteană n-a fost altceva decît o parte a Răsăritului. Mai exact, Occidentul ştia de existenţa ungurilor, a românilor şi polonezilor, dar atitudinea generală era una de ignorare binevoitoare. Majoritatea ţărilor despre care se vorbeşte în această carte au apărut ca state-naţiuni independente doar în urma colapsului din 1917-18 al marilor imperii europene.

Înainte de Primului Război Mondial, dominaţia imperiului Austro-Ungar a ţinut în frîu multe conflicte religioase, culturale şi etnice care copleşiseră Europa Răsăriteană

începînd din 1918. Cu tensiunile ei nerezolvate, lumea născută din cenuşa imperiilor moarte şi din visul wilsonian al democraţiei universale părea pregătită pentru exploziile sîngeroase de intoleranţă şi exclusivism. Statele-naţiuni create pe baza unor astfel de nobile principii, precum dreptul la auto-determinare, asigurau într-o măsură redusă protecţia minorităţilor. Noile graniţe au fost trasate în aşa fel încît să convină învingătorilor şi protejaţilor lor. Ele ignorau adesea starea unor minorităţi mari, al căror apel pentru autonomie culturală era considerat sediţios de către grupurile etnice conducătoare; germanii şi ungurii în Cehoslovacia; ucrainienii şi evreii în Polonia; ungurii, evreii şi ucrainienii în România erau printre cei care au resimţit consecinţele hărţuielii etnice şi chiar persecuţiile.

România, ţară intrată în coaliţia Antantei (formată în principal din Rusia, Marea Britanie şi Franţa) în 1916, a fost răsplătită prin Tratatele de la Versailles şi Trianon (1918-1920) şi îşi lărgise teritoriile, încorporînd Transilvania şi Bucovina de Nord (de la Austro-Ungaria) şi Basarabia (de la Rusia). De asemenea, ca rezultat al noilor aranjamente internaţionale consfinţite de Tratatul de la Versailles, Iugoslavia apărea ca o entitate politică cu totul nouă, cu o dinastie sîrbă de rit ortodox răsăritean conducînd o ţară care includea nu numai provinciile catolice Croaţia şi Slovenia, dar şi cele predominant musulmane, Bosnia şi Herţegovina. Ca rezultat al înfrîngerii Austro-Ungariei şi al rivalităţii etnice regionale, teritoriul Ungariei a fost diminuat la o treime din ceea ce fusese înainte de 1914[4]. Ungaria, ea însăşi o fostă parte a imperiului multinaţional dominat de Austria, şi-a redobîndit independenţa de stat, dar largi minorităţi maghiare au rămas să trăiască în statele nou create sau în cele substanţial lărgite ce i-au succedat.

Una din aceste noi entităţi a fost Cehoslovacia, care includea fostele provincii imperiale ale Boemiei, Moraviei şi Slovaciei. Dintre toate ţările din regiune, deşi nescutită de conflicte etnice majore, Cehoslovacia părea singurul experiment democratic reuşit, de vreme ce includea un sistem parlamentar funcţional, o preşedinţie puternică şi separarea puterilor în stat, inspirate din Constituţia americană. Fondată în 1918, Republica Cehoslovacă dovedea toleranţă faţă de opoziţia politică, inclusiv faţă de comunişti, fără să reuşească să satisfacă sentimentele naţionale puternice ale slovacilor. Părintele fondator şi primul preşedinte al Cehoslovaciei, Tomas G. Masaryk, a fost convins că dezvoltarea economică şi socială va fi de ajuns ca să şteargă diferendele dintre cehi şi slovaci. El îi acuza pe unguri de a fi inventat însăşi noţiunea de naţiune slovacă[5]. Pe de altă parte, cu infrastructura ei tehnologică superioară, Cehoslovacia părea un adevărat paradis economic în comparaţie cu celelalte ţări din estul Europei.

Bulgaria şi România fuseseră monarhii încă din secolul al XIX-lea, iar Iugoslavia devenise regat după 1918. După o efemeră revoluţie comunistă în 1919, Ungaria a fost condusă de Miklos Horthy, un amiral fără flotă, îndeplinind rolul de regent al unui rege inexistent. România, urmare a adoptării Constituţiei din 1923 (copios inspirată din modelul belgian), avea un sistem multipartit într-o monarhie constituţională. În pofida atacurilor din partea mişcărilor de extremă dreaptă şi extremă stîngă, sistemul parlamentar funcţionase corect pînă în 1938, cînd regele Carol al II-lea şi-a proclamat dictatura regală şi a dizolvat partidele şi parlamentul. Perioada dintre 1923 şi 1938 poate fi astfel privită ca singura etapă cu adevărat democratică din istoria ţării. Polonia, renăscută ca naţiune în 1917, în urma dezintegrării imperiului

ţarist, pentru cea mai mare parte a perioadei interbelice a fost o republică condusă de lideri autoritari care îşi trăgeau legitimitatea de la faptul că rezistaseră eforturilor sovietice de a ocupa ţara în 1920. Deşi formal un regat independent, Albania era de fapt clientul economic şi politic al Italiei[6].

În toate aceste ţări, atitudinea faţă de revoluţia bolşevică şi statul sovietic a avut o importanţă crucială. După secole de viaţă sub dominaţia culturală şi politică a Imperiului Austro-Ungar, a Germaniei imperiale, Rusiei ţariste şi turcilor otomani, majoritatea cetăţenilor Europei Răsăritene doreau să-şi afirme propria identitate etnică. Naţionalismul era în ascensiune; şi sovietismul, cu pretenţiile lui de a întrupa interesele muncitorilor de orice naţionalitate, a fost perceput ca un pericol mortal pentru însăşi existenţa noilor state-naţiuni. Mistica internaţionalistă propagată de către Internaţionala Comunistă (Comintern), fondată de Lenin la Moscova în martie 1919, n-a fost în stare să inspire decît mărunte grupări de habotnici. Sovieticii au încercat să-şi exporte revoluţia şi nu au ezitat să folosească Armata Roşie ca sprijin al viselor lor expansioniste. De exemplu, dacă bolşevicii ar fi reuşit să ocupe Polonia în urma „marşului asupra Varşoviei" al Armatei Roşii, din 1920, ar fi transformat această ţară într-o republică sovietică şi ar fi anihilat identitatea ei culturală şi etnică pentru multe decenii. A fi antibolşevic sau anticomunist în Polonia sau România – state a căror integritate era pusă la îndoială de către Kremlin şi sprijinitorii acestuia – era acelaşi lucru cu a lupta pentru supravieţuirea naţională. La mai mult de cincizeci şi cinci de ani după înfrîngerea Armatei Roşii în Polonia, Adam Michnik ne oferea o corectă apreciere a importanţei triumfului anticomunist în ceea ce s-a numit adesea drept „miracolul de pe Vistula":

> Datorăm victoriei din 1920 asupra bolşevicilor douăzeci de ani de gîndire poloneză independentă care a inspirat şi încă mai inspiră generaţii. Da, rezistenţa contemporană la sovietizare este în mare parte posibilă mulţumită rezervelor culturale create de Republica interbelică. Dacă Armata Roşie ar fi cîştigat Bătălia Varşoviei, dacă un Comitet Revoluţionar Provizoriu ar fi început să guverneze Polonia, atunci probabil eu aş fi trăit astăzi în Kolîma sau Birobidzhan; cine ştie dacă aş fi vorbit poloneza, dacă nu cumva o generaţie de intelectuali polonezi s-ar fi transformat în hrană pentru urşii polari, dacă cultura poloneză ar fi putut evita dezastrul care a lovit cultura rusă sub regimul lui Stalin[7].

Concluzia lui Michnik explică de ce politica creării unui „cordon sanitar" împotriva expansiunii sovietice în Europa Răsăriteană a fost atît de populară în largi pături sociale, inclusiv cele nevoiaşe. Conştienţa existenţei unui pericol sovietic a condus la eforturile conjugate ale elitelor poloneze, cehoslovace şi româneşti de a coopera în iniţiativele lor internaţionale. Dar persistenţa animozităţilor naţionale între statele succesoare a împiedicat apariţia unei politici externe pan-est-europene coordonate.

Fiecare din aceste ţări adăposteau substanţiale inechităţi sociale. Reformele agrare de la începutul anilor '20 n-au reuşit să ridice standardele de viaţă ale ţăranilor. Cu excepţia Cehoslovaciei, şomajul, mai ales cel intelectual, creat de existenţa unui surplus de avocaţi, profesori şi jurnalişti, a fost atotcuprinzător şi a permis apariţia extremismului politic, inclusiv a terorismului şi a violenţei fizice. Dezamăgirea socială a dus la explozii de ură şi mînie. Noile instituţii democratice, care includeau parlamente şi o justiţie independentă, erau prea fragile pentru a stăvili astfel de atacuri radicale. În România, mişcarea fascistă formată la începutul

anilor '20 luase numele de „Legiunea Arhanghelului Mihai", cunoscută mai tîrziu ca „Garda de Fier". Exploatînd frustrările sociale şi fobiile etnice, manipulînd simboluri religioase şi promiţînd purificarea spirituală a coruptei vieţi politice din ţară, aceasta a încercat să-i mobilizeze pe români împotriva minorităţilor etnice, mai ales a evreilor. Combinînd leit-motive romantice anticapitaliste cu un şovinism virulent, „Garda de Fier" privea democraţia parlamentară ca pe o instituţie artificială de tip occidental, neromânească, pe care o voiau înlocuită cu o dictatură [8].

Prin anii '30, autoritarismul de dreapta avea un evident cîştig de cauză în toate aceste ţări, iarăşi cu excepţia Cehoslovaciei, deşi chiar şi acolo mişcarea pro-nazistă devenea din ce în ce mai influentă în rîndurile minorităţii germane. Eşecul puterilor occidentale de a oferi garanţii credibile împotriva puterilor revizioniste interesate în retrasarea graniţelor stabilite prin Tratatul de la Trianon din 1920, n-a făcut decît să ajute mişcările populiste să-şi recruteze tot mai mulţi adepţi. Inspirate de naziştii din Germania şi de fasciştii din Italia, ele dispreţuiau sistemul parlamentar şi respingeau democraţia liberală. În locul acestora, voiau să instaleze dictaturi bazate pe cultul conducătorului şi pe valori xenofobe şi atavistice. Astfel de mişcări s-au dezvoltat în România („Garda de Fier", condusă de Corneliu Zelea Codreanu), în Ungaria (sub numele de „Crucile cu săgeţi") şi în Slovacia, unde un partid xenofob şi extremist a fost fondat de preotul naţionalist Andrej Hlinka. Pe lîngă faptul că erau profund antisemite, aceste partide sprijineau deschis planurile expansioniste ale lui Hitler.

Interesant e faptul că, simultan cu creşterea tensiunilor politice, Europa Răsăriteană a fost martora unei unice înfloriri culturale. Budapesta şi Bucureştii, Praga şi Belgradul, Cracovia şi Zagrebul erau centre culturale dinamice, unde tinerii intelectuali puneau cu fervoare bazele unor noi curente filosofice şi artistice. Grupurile şi publicaţiile suprarealiste, de exemplu, erau extrem de vii în România şi Cehoslovacia, la fel şi curentele filosofice ca existenţialismul şi filosofia fenomenologică. Zona (care pe atunci se considera ea însăşi parte a Europei Centrale, deoarece se întindea la mijlocul distanţei între Urali şi ţărmurile apusene ale continentului) era patria avangardei europene precum şi locul de naştere al cîtorva din cele mai novatoare curente culturale ale secolului, incluzînd teatrul absurd, psihanaliza, lingvistica structurală şi filosofia analitică. În această parte a lumii, oamenii apreciau memoria şi încercau să se sustragă unei Istorii mereu parşive. Pentru ei, Istoria fusese un abator, o scenă care păstra neîmplinite vise de libertate şi speranţe pentru o comunitate de cetăţeni adevăraţi. Semnul distinctiv al identităţii Central-Europene a fost sarcasmul apocaliptic şi nu angajările metafizice. Spre deosebire de ruşi, germani sau francezi, central-europenii au fost întotdeauna conştienţi de fragilitatea edificiilor lor politice. După cum spunea romancierul ceh Milan Kundera:

> Europa Centrală, ca familie de mici naţiuni, are propria viziune despre lume, o viziune bazată pe o adîncă neîncredere faţă de istorie. Istoria, acea zeiţă a lui Hegel şi Marx, acea încarnare a raţiunii care ne judecă şi ne decide soarta - aceea e istoria învingătorilor. Popoarele Europei Centrale nu sînt cuceritoare. Ele nu pot fi separate de istoria europeană; ele nu pot exista în afara ei; dar ele reprezintă partea nefericită a acestei istorii; sînt victime şi rămaşi pe dinafară. Şi tocmai această dezabuzată viziune asupra istoriei e sursa culturii lor, a înţelepciunii lor, a „spiritului lor neserios" ce persiflează grandoarea şi gloria [9].

Fatalitatea istorică reprezentată de proximitatea îngrijorătoare a imperiilor rus şi german i-a făcut pe intelectualii din Europa Centrală să privească neîncrezători promisiunile milenare ale ideologiilor radicale cum erau comunismul şi fascismul. Totuşi, cîţiva intelectuali, precum filosoful maghiar Georg Lukács, scriitorul român Panait Istrati şi poetul polonez Alexander Wat, au îmbrăţişat comunismul pentru că se simţeau înstrăinaţi de mediul lor originar burghez şi au încercat să-l depăşească prin adoptarea mesianicului crez al leninismului. Mai tîrziu, cînd au realizat că fuseseră traşi pe sfoară, mulţi au rupt-o cu credinţa totalitaristă şi au devenit criticii ei cei mai severi. Dezamăgiţi şi pesimişti, dezgustaţi de ipocrizia făţişă a unei lumi filistine şi disperaţi în privinţa şanselor democraţiei de a face faţă propriilor ei duşmani, mulţi au sfîrşit luîndu-şi viaţa. Cazul scriitorului de origine maghiară Arthur Koestler, autor al clasicului roman antistalinist *Întuneric la amiază*, publicat în Anglia în mai 1941, este emblematic pentru destinul intelectualilor din Europa Centrală în acest secol al iluziilor radicale şi al dezmeticirilor devastatoare. La începutul anilor '80, Danilo Kiš, romancier iugoslav, a scris într-un memorabil eseu despre Europa Centrală, la cîţiva ani după sinuciderea lui Koestler: „Aventura intelectuală a lui Koestler, prin propria *opţiune finală*, este unică chiar şi în limitele cele mai larg definite ale Europei. Ea conţine biografia potenţială a fiecărui intelectual din Europa Centrală în chiar înfăptuirea ei radicală" [10]. În Europa Centrală, intelectualii au jucat un rol crucial în articularea valorilor şi apărarea memoriei culturale a naţiunilor îndelung văduvite de o existenţă statală. În Polonia, Ungaria, Cehoslovacia şi România, intelectualii erau în general priviţi ca purtători ai standardelor morale. De-a lungul secolului al XIX-lea, *inteligheţia* (un termen de origine rusă denumind segmentul clasei intelectuale preocupat de moral şi social) a fost cea care a constituit vîrful de lance al luptei de eliberare naţională; grupul a continuat să se bucure de acest statut misionar chiar şi după formarea statelor-naţiuni. Atitudinile politice îmbrăţişate de intelectualii proeminenţi au avut efecte imediate în largi straturi sociale. Ele se identificau cu acei în care aveau încredere, urmîndu-le de cele mai multe ori exemplul. Mai mult decît oriunde în altă parte, intelectualii din Europa Centrală au fost consideraţi a fi şi s-au comportat ca nişte modele ale cauzelor naţionale şi sociale.

Fervenţa vieţii intelectuale din perioada interbelică şi diferitele răspunsuri date tentaţiilor utopice sînt superb surprinse de Alexander Wat, scriitor polonez, în conversaţiile sale cu Czeslaw Milosz. După cum spune Wat, atracţia pentru comunism a multor intelectuali a fost asociată în prima fază cu abilitatea acestuia de a veni în întîmpinarea dorinţei umane de solidaritate şi fraternitate.

> Căldură frăţiei. *Fraternité*... totul începe cu *fraternité*. Dar era limpede că nici un alt partid, nici o biserică n-o puteau asigura. Biserica era prea largă, prea rece, rituală, ornamentală... Biserica comunistă a avut înţelepciunea, asemeni primelor comunităţi creştine (deşi îmi displac foarte mult analogiile cu creştinismul timpuriu; aceste analogii sînt aproape întotdeauna înşelătoare), să se bazeze pe celula în care fiecare îl cunoştea pe celălalt şi unde fiecare îl iubea pe celălalt. Şi căldura, iubirea reciprocă găsită în acea mică celulă înconjurată de o lume ostilă au dus la o puternică legătură [11].

Tocmai datorită faptului că tensiunile sociale erau atît de mari şi instituţiile democratice prea noi ca să fi produs o cultură politică stabilă, mişcările totalitariste de masă au fost capabile să cîştige un cap de pod în aceste ţări. În martie 1919 a fost

fondată Internaţionala a III-a (Comintern). Regulamentele ei includeau obligaţia ca partidele comuniste locale dornice să se afilieze să respecte orbeşte directivele Moscovei. Conform „Condiţiilor de admitere în Internaţionala Comunistă" adoptate de al II-lea Congres al Cominternului din 1920, deciziile conducerii de la Moscova erau obligatorii pentru toate partidele afiliate. Să te opui acestora era considerată o trădare şi ducea la excomunicare [12]. Comunismul mondial îşi găsise Mecca. După moartea lui Lenin în 1924, Stalin a transformat Cominternul într-un instrument de implementare a proiectelor sale expansioniste. Ramurile naţionale acţionau ca un cal troian, contingente disciplinate de adepţi fanatici ai fiecărei cotituri din strategia Cominternului. Oriunde în lume, grupările comuniste acţionau ca instrumente ale Moscovei. În Europa Occcidentală, au putut cîştiga un oarecare sprijin din partea muncitorimii radicalizate din industrie şi a intelectualilor creduli care ignorau adevăratele condiţii din Rusia Sovietică. În Europa de Răsărit, vecinătatea directă cu Uniunea Sovietică şi ameninţarea agresiunii sovietice au făcut existenţa acestor partide extrem de dificilă. Pentru partidele comuniste din România şi Polonia, situaţia era chiar şi mai dramatică: ele sprijiniseră pretenţiile teritoriale sovietice şi au putut fi astfel stigmatizate ca formaţiuni antinaţionale. Formate la începutul anilor '20, aceste partide au promovat din debut strategia sovietică de dezagregare a nou createlor instituţii democratice. Într-adevăr, cu excepţia Cehoslovaciei, partidele comuniste au fost scoase în afara legii în toate ţările est-europene. Cu cît erau mai marginale, cu retorica lor vizionară şi inflamatorie, cu atît era mai sectară şi mai intransigentă viaţa lor internă. Prima generaţie de lideri comunişti est--europeni a fost formată din oameni care participaseră la activităţile cominterniste din timpul ultimilor ani de putere ai lui Lenin. Ei fuseseră martorii intrigilor lui Stalin în lupta pentru mantaua lui Lenin. Cîţiva îi sprijiniseră pe rivalii lui Stalin în conducerea bolşevică. Alţii erau stalinişti convinşi, cu un înalt simţ al disciplinei; ei participaseră de bună voie la epurările puse la cale de Comintern în propriile lor partide. Pentru a împiedica elementele disidente, Stalin insistase asupra necesităţii de a „bolşeviza" aceste partide prin eliminarea primei generaţii şi înlocuirea acesteia cu persoane mai docile.

În anii '30, întreaga elită a partidelor comuniste din Europa de Răsărit a pierit în masacrele Marii Epurări din Uniunea Sovietică. Pentru că Stalin avea o antipatie specială pentru comuniştii polonezi, pe care îi acuza de păcatul de moarte al troţkismului şi luxemburgismului, în 1938 el a iniţiat o dizolvare completă a partidului comunist polonez. Wera Kostrzewa, Julian Lenski-Leszczynski şi Alfred Warski, liderii istorici ai comunismului polonez, au fost executaţi. Întreaga elită din exil a comunismului polonez a fost nemilos masacrată în puşcăriile sovietice. Şi alte partide au trecut printr-un tratament similar: Milan Gorkic, secretarul general al partidului comunist iugoslav a fost lichidat în Uniunea Sovietică, ca şi părinţii fondatori ai comunismului românesc, inclusiv Alexandru Dobrogeanu-Gherea, Imre Aladar, David Fabian şi mulţi alţii [13].

Fascinaţi de iluziile lor internaţionaliste, convinşi că servind revoluţia bolşevică serveau cauza revoluţiei mondiale şi emanciparea proletariatului, comuniştii fideli au acceptat verdictele criminale ale lui Stalin fără nici un murmur. Înlocuirea primelor nuclee de lideri comunişti cu o generaţie de cadre şi mai aservită, instruite la Moscova, a dus la eliminarea completă a oricăror curente critice în aceste partide.

În ciuda obedienţei lor nemărginite în relaţiile cu Moscova, unele elite s-au găsit în situaţii deosebit de dificile. Moscova tratase totdeauna Partidul Comunist Român ca pe un fel de rudă săracă, tocmai pentru că acesta nu reuşise să-şi depăşească statutul marginal [14]. Pe de o parte, Kremlinul le pretindea o linie sinucigaşă care le împiedica să devină partide de masă, pe de altă parte, se folosea marginalitatea lor pentru a le umili constant. Partidul Comunist Bulgar s-a bucurat de un tratament mai favorabil, în special din cauza staturii internaţionale a liderului său, Gheorghi Dimitrov, care, după achitarea sa, în decembrie 1933, în procesul de la Leipzig, devenise o figură de cult pentru întreaga stîngă internaţională. Dimitrov, refugiat politic în Germania, fusese acuzat de naziştii că ar fi pus la cale incendierea Reichstagului imediat după numirea lui Hitler, în ianuarie 1933. Într-un proces foarte mediatizat, el a reuşit să-i denunţe pe liderii naziştii ca adevăraţii făptuitori ai acelei provocări politice. I s-a permis să părăsească Germania şi să plece la Moscova, unde a devenit preşedinte în exerciţiu al Cominternului [15]. În Ungaria, unde regimul revoluţionar leninist condus de Béla Kun fusese răsturnat cu ajutorul armatei române, în 1919, comuniştii abia dacă îşi reveniseră după înfrîngere. Kun însuşi fusese executat în Uniunea Sovietică ca „duşman al poporului", şi numele lui a dispărut pentru două decenii din toate referinţele comuniste privitoare la nefericita Comună de la Budapesta, din 1919.

După 1938, lui Iosip Broz, un comunist croat devenit faimos sub pseudonimul de Tito (unul din cele peste şaptezeci pe care le folosise în ilegalitate), i s-a încredinţat conducerea partidului comunist din Iugoslavia aflat în clandestinitate. Printre stelele în ascensiune ale comunismului iugoslav, era şi Milovan Djilas, un student la filosofie care va deveni ulterior vice-preşedinte al ţării şi, urmare a dezamăgirii faţă de comunism, unul din cei mai aprigi critici ai dictaturii comuniste şi ai comportamentului autocrat al lui Tito.

La celălalt capăt al spectrului politic din regiune, aveau loc puternice mişcări populiste de dreapta în care, la început, au fost atraşi ţăranii şi grupurile sociale recent urbanizate, folosindu-se valorile şi simbolurile şoviniste şi mistice. Spre deosebire de comunişti, care criticau *status quo*-ul în numele unei totale angajări în apărarea Uniunii Sovietice, pretinsa „ţară mamă a proletariatului mondial", extrema dreaptă critica democraţia şi capitalismul pentru eşecul acestora de a crea „un corp naţional organic". În România, extrema dreaptă includea - pe lîngă „Legiune" (rebotezată Garda de Fier în anii '30), compusă din tineri intelectuali exaltaţi şi disperaţi, studenţi, preoţi şi muncitori necalificaţi - multe partide şi grupări mai mici, dar extrem de gălăgioase, toate avînd în comun o atitudine anti-occidentală, anti-semitică şi anti-intelectuală. Acele grupări atacau comunismul ca pe o invenţie „iudeo-masonică" şi promiteau să purifice viaţa politică coruptă a ţării prin întemeierea unui regim dictatorial condus de o carismatică mînă de fier: căpitanul Gărzii de Fier, Corneliu Zelea Codreanu. Idealul lor era formarea unei comunităţi politice bazate pe valorile românismului şi ale ortodoxiei. Cu alte cuvinte, ei susţineau înlocuirea regimului laic parlamentar cu un „stat naţional-legionar" pe baze religioase. Ca să-şi atingă scopul, membrii Gărzii de Fier au folosit arma terorismului politic. În decembrie 1933, un comando al Gărzii de Fier l-a asasinat pe prim-ministrul liberal Ion G. Duca, bine cunoscut pentru atitudinea lui pro-occidentală şi antifascistă. Radicalizarea extremei drepte, în special după

ascensiunea nazistă în Germania, a obligat clasa politică românească să se angajeze în acţiuni represive împotriva liderilor mişcării fasciste. Codreanu însuşi a fost arestat şi ucis de poliţia lui Carol al II-lea, în 1938. A fost proclamată o dictatură regală şi sistemul parlamentar a fost suspendat. Escaladarea violenţei în această ţară părea inevitabilă.

În septembrie 1938, Cehoslovacia şi, *ipso facto*, celelalte descendente ale Austro-Ungariei au primit o lovitură mortală prin semnarea Acordului de la München, care recunoştea pretenţiile Germaniei asupra Sudeţiei. În anul următor, în martie, Wehrmachtul ocupă Praga şi Hitler anunţă instaurarea Protectoratului Boemiei şi Moraviei. Slovacia s-a grăbit să-şi proclame independenţa, instaurîndu-se un regim pro-nazist sub conducerea unui preot ultra-reacţionar Monsignor Tiso. În august 1939, pactul nazisto-sovietic a pus capăt oricăror iluzii privind posibilitatea evitării războiului.

Trupele sovietice şi germane au cooperat la dezmembrarea Poloniei. Ministrul de externe sovietic, Viaceslas Molotov, aplaudă dispariţia Poloniei de pe harta Europei. Sovieticii, ca şi naziştii, nu puteau accepta existenţa republicii poloneze, pe care Molotov, în mod jignitor, o numise „monstruosul bastard al Păcii de la Versailles" [16]. Ceea ce fusese cunoscută ca Europa Centrală a încetat să mai existe din momentul în care gemenii totalitari ai comunismului şi fascismului şi-au aşezat gheara lor de fier peste aceste ţări.

Ca să-l parafrazăm pe Czeslaw Milosz, toate ţările care au suferit consecinţele Pactului sovieto-nazist au continuat să existe ca o entitate inexistentă într-o memorie culturală traumatizată:

> Există probabil o divizare fundamentală între cele două jumătăţi ale Europei în ceea ce priveşte diferenţa dintre memorie şi lipsa de memorie. Pentru europenii occidentali, pactul Ribbentrop-Molotov nu este mai mult decît amintirea vagă a unui trecut ceţos. Pentru noi – spun noi, pentru că eu însumi am simţit consecinţele înţelegerii dintre supraputeri – acea divizare a Europei a fost o realitate palpabilă, cum a fost pentru toţi cei din ţările noastre care s-au născut după război. Aşa că voi risca o definiţie foarte simplă. Voi defini Europa Centrală drept toate ţările care, în august 1939, au fost obiectul real sau ipotetic al unui tîrg dintre Uniunea Sovietică şi Germania... Decenii de durere şi umilinţă: *iată* ceea ce deosebeşte ţările Europei Centrale de omoloagele lor occidentale [17].

În iunie 1940, sovieticii adresează un ultimatum guvernului României cerînd retrocedarea imediată a Basarabiei şi Bucovinei de Nord. Complet izolat internaţional, regele Carol al II-lea, care îşi instaurase dictatura personală în 1938, cedează şi acceptă *diktat*-ul sovietic. În august, germanii şi italienii impuseseră României Arbitrajul de la Viena, şi Transilvania de Nord a fost dată Ungariei. Cîteva zile mai tîrziu, regele a fugit din România şi s-a instaurat o nouă dictatură sub generalul Ion Antonescu şi liderul Gărzii de Fier, Horia Sima. În ianuarie 1941, Garda de Fier încearcă să scape de Antonescu dar dă greş. Se declară o dictatură militară, Horia Sima fuge în Germania, iar Antonescu este proclamat *Conducătorul* statului român.

Germania atacă Iugoslavia în 1941, şi imediat sînt organizate cîteva mişcări de rezistenţă. Cele mai puternice au fost cea a naţionaliştilor sîrbi, condusă de generalul Dra°a Mihajlovici, cunoscută ca mişcarea cetnicilor, şi rezistenţa

comunistă condusă de Tito, cunoscută ca mişcare a partizanilor. În această perioadă, Ungaria menţine relaţii bune cu Germania, deşi Amiralul Horthy fusese învăluit din extrema dreaptă de mişcarea ultra-şovină a Crucii cu săgeţi. În Bulgaria, regimul militarist, apropiat Germaniei, se străduia să menţină ţara în afara iminentului conflict. Timp de aproape doi ani, între septembrie 1939 şi iunie 1941, cînd Hitler atacă Uniunea Sovietică, partidele comuniste locale din Bulgaria, Cehoslovacia, Ungaria şi România rămîn într-o poziţie de aşteptare, ba chiar îi atacă pe „militarişti" britanici şi francezi pentru aşa-zisul lor aventurism belicos. (Iugoslavia a fost o excepţie.) Explicaţia pentru refuzul partidelor comuniste est-europene de-a se angaja în mişcările anti-naziste între august 1939 şi iunie 1941 este subordonarea acestora la Cominternul controlat de sovietici.

Directivele date în august 1940 de Comintern acestor partide prevedeau ca ele să se opună din toate puterile încercărilor organizate de cercurile pro-britanice şi pro-franceze - „instigatori imperialişti ai războiului", după cum numea propaganda stalinistă democraţiile occidentale în acele luni de miere cu Hitler. Ca şi comuniştii francezi care se angajaseră iniţial să colaboreze supuşi cu ocupanţii nazişti, comuniştii din Europa de Est au sabotat de fapt rezistenţa anti-germană. Mai tîrziu, vor mătura sub covor acele episoade ruşinoase şi vor crea legenda rolului crucial al comunismului în lupta împotriva invadatorilor nazişti, în toate ţările est-europene.

Cînd Hitler a atacat Uniunea Sovietică, comunicaţiile dintre Moscova şi partidele comuniste din Europa s-au întrerupt. Pentru o vreme, aceste grupuri au avut libertatea să procedeze după cum au crezut de cuviinţă. Acest fapt explică strategiile oarecum necoordonate şi adesea îndrăzneţe adoptate de liderii locali, inclusiv efortul comuniştilor iugoslavi de a încropi instituţii de tip sovietic, fără cunoştinţa sau aprobarea lui Stalin. În Polonia, comuniştii locali, conduşi de Wladyslaw Gomulka, s-au angajat în reconstrucţia partidului comunist, lansînd o mişcare de partizani fără a primi binecuvîntarea directă din partea sovieticilor.

Caracteristica principală a anilor de război, din punctul de vedere al relaţiilor dintre Kremlin şi partidele comuniste din Europa de Est, a fost parţiala întrerupere a fluxului de informaţii şi sprijin dintre centru şi tributarii săi. În fiecare partid comunist au apărut nuclee locale (interne), formînd o conducere paralelă şi o potenţială alternativă la exilaţii instruiţi la Moscova. În cazul Iugoslaviei, pornirile radicale ale lui Tito şi înclinaţia lui de a-l depăşi pe Stalin în stalinism l-au dus la iniţiative care nu puteau decît să-i supere pe liderii sovietici în relaţiile lor cu aliaţii occidentali. E important să ne amintim că, în 1943, Stalin decide să dizolve Internaţională Comunistă, drept gest de bunăvoinţă faţă de Churchill şi Roosevelt. Mai tîrziu, a devenit limpede că disoluţia, justificată pe moment ca o recunoaştere a faptului că partidele comuniste locale în curs de maturizare nu mai aveau nevoie de îndrumare de la Moscova, a fost doar o concesie propagandistică legată de dorinţa lui Stalin de a atenua aprehensiunile Aliaţilor pentru moştenirea revoluţionară bolşevică.

Imediat ce sovieticii pătrund pe teritoriile Europei Răsăritene, ei renunţă la controlul asupra partidelor comuniste şi instalează la vîrf „moscoviţi" (comunişti care petrecuseră perioada de război în exil la Moscova). Ana Pauker şi Vasile Luca se alătură lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, ca secretari ai Comitetului Central al Partidului Comunist Român. În Polonia, Boleslaw Bierut, şeful Guvernului de la

Lublin, finanţat de Moscova, devine secretar general al Partidului Comunist Polonez şi iniţiază o epurare a comuniştilor autohtoni ce-l aveau în frunte pe Gomulka.

În Cehoslovacia, ca pretutindeni, hegemonia întreruptă relua acelaşi tipar al dominaţiei sovietice. Hegemonia a fost continuată prin numirea foştilor emigranţi la Moscova, Klement Gottwald şi respectiv Rudolf Slanski, ca preşedinte şi secretar general ai Partidului Comunist din Cehoslovacia. În Bulgaria, comuniştii autohtoni conduşi de Traicho Kostov au trebuit să împartă puterea cu moscoviţii Gheorghi Dimitrov, Vasil Kolarov şi Vulko Cervenko. În Ungaria, moscoviţii au preluat integral conducerea Partidului Comunist Ungar şi au instaurat o dictatură de clică sub conducerea unui cartel format din secretarul general Mátyás Rákosi şi credincioşii lui subalterni: Ernö Gerö (fost ofiţer NKVD, care a prezidat epurarea revoluţionarilor antistalinişti din Barcelona în timpul războiului civil din Spania), Mihály Fárkás şi Jozsef Revai, un fost discipol al celebrului gînditor marxist Georg Lukács, care fusese convertit la un stalinism habotnic.

În Iugoslavia, au existat mai puţine posibilităţi ca formula hegemonică să parcurgă acelaşi curs. Tito reuşise să-şi creeze o puternică bază de masă pentru sine şi camarazii săi cei mai apropiaţi (Edvard Kardelj, Aleksandar Rancović şi Milovan Djilas). În timpul sîngeroaselor confruntări din cel de-al II-lea Război Mondial, în ciuda sprijinului făţiş pentru Stalin şi pentru strategia internaţională sovietică, comuniştii iugoslavi au reuşit să se transforme într-o mişcare naţională. Adevărata problemă a Kremlinului era că Tito, deşi neîndoielnic plin de dragoste şi admiraţie pentru Stalin, avea ambiţia să devină el însuşi un Stalin al Balcanilor. Mai tîrziu, acest ţel subconştient, nemărturisit dar foarte real, îl va aduce la un conflict, la început mascat apoi deschis, cu dictatorul sovietic.

Comuniştii iugoslavi au lansat acţiuni teroriste împotriva duşmanilor lor – fie ei naziţti sau nu – şi au instituit un sistem de poliţie secretă ale cărei metode represive erau direct împrumutate din arsenalul poliţiei secrete sovietice (NKVD) [18]. Ulterior, Tito a căutat să-şi extindă influenţa şi în alte ţări balcanice. Îşi trimite emisarul, pe Svetozar Vukmanovic-Tempo, să dezvolte contacte cu comuniştii greci, angajaţi într-un război civil împotriva sprijinitorilor regimului monarhic pro-occidental. Iugoslavii au mai acţionat ca *Big Brother* şi pe lîngă minusculul Partid Comunist Albanez, condus de Enver Hoxha, un fost profesor de franceză din Tirana [19].

Cînd Stalin s-a decis să-l anatemizeze pe Tito şi să-l excomunice din mişcarea comunistă mondială, Hoxha şi acoliţii săi şi-au amintit de umilinţele la care fuseseră supuşi de aroganţii iugoslavi, încît au adăugat cîteva note foarte zgomotoase la campania anti-iugoslavă orchestrată de sovietici.

Mesianice amăgiri

Ce reprezentau toate aceste formaţiuni comuniste ce promiteau să-şi elibereze naţiunile? Ce valori apărau ele şi ce proiecte ofereau pentru înnoirea din ţările lor?

Ar fi uşor, dar neserios, să spunem că toţi cei angajaţi în activităţile comuniste clandestine în timpul celui de al II-lea Război Mondial erau inspiraţi exclusiv de nemărginita lor adulaţie pentru Uniunea Sovietică. Pe lîngă o astfel de motivaţie,

momentan dominantă, oamenii aceştia aveau convingerea că lupta lor împotriva fascismului făcea parte dintr-un efort universal de emancipare umană.

Mulţi comunişti erau în mod făţiş agenţi sovietici, dar nu toţi. În special în rîndul tinerilor intelectuali, identificarea Uniunii Sovietice cu cauza libertăţii omenirii era foarte puternică. Atît în timpul perioadei interbelice, cît şi în anii rezistenţei anti-naziste, mulţi tineri au aderat la mişcarea comunistă, convinşi că oferea o formă superioară de raţionalism istoric. Informaţiile despre amploarea Marii Epurări din URSS au fost puţine, aşa încît mulţi aveau tendinţa să le refuze, ca fiind calomnii fasciste. Atrocitatea crimelor fasciste şi iscusita manipulare a simbolurilor democratice de către stalinişti, mai ales după cel de-al VII-lea Congres al Cominternului, cînd a fost adoptată strategia „fronturilor populare" (organizaţii controlate în realitate de comunişti), i-a făcut pe unii să creadă că, după război, Europa Răsăriteană va fi guvernată de regimuri populare democrate, iar comuniştii se vor comporta ca protagonişti normali în jocul pluralist. Mitul unei societăţi fără clase, în care toate tensiunile politice şi economice vor fi abolite în favoarea unui paradis terestru al egalităţii şi demnităţii umane, a funcţionat ca o scuză pentru abandonarea voluntară de către militanţii comunişti a uzului raţiunii. Or, strategii Kremlinului şi marionetele lor din Europa de Răsărit nu aveau, desigur, intenţia de a instaura pluralismul şi societăţile fără clase. Eminenţele cenuşii ale Cominternului şi-au dat seama că intrarea trupelor sovietice în aceste ţări va conferi partidelor comuniste o extraordinară superioritate politică şi logistică asupra oricăror adversari.

Începînd cu anii '30, partidele comuniste din Europa de Răsărit au fost temeinic stalinizate. Mai existau cîteva elemente reziduale din credinţa originară în visul socialist al revoluţiei mondiale, dar, de regulă, toate elitele comuniste erau gata să se pună fără ezitare în slujba Uniunii Sovietice. Cei mai mulţi s-au dezis de partidele social-democrate locale care optaseră pentru evoluţia spre o societate mai justă. Urmînd tehnicile primitive ale propagandei bolşevice, comuniştii şi-au acuzat rivalii că ar fi agenţi ai burgheziei. Dar, pentru că Stalin vroia să-şi păstreze (cel puţin pînă la terminarea războiului) imaginea unui om de stat blînd şi înţelept, comuniştii pro-sovietici şi-au înfrînat retorica lor veninoasă, prefăcîndu-se adevăraţi campioni ai independenţei naţionale.

În anii celui de-al II-lea Război Mondial, n-au fost partide mai gălăgioase în a-şi proclama adeziunea la valorile patriotice decît comuniştii. Faptul că mulţi dintre militanţii comunişti făcuseră stagii de puşcărie ori fuseseră ucişi în închisorile fasciste, le îmbunătăţea imaginea publică, pînă la a fi consideraţi exemple de martiraj şi eroism. Sacrificiile lor, în multe cazuri reale, au fost îndemînatic exploatate de un cinic mecanism de propagandă care îi prezenta drept singurii exponenţi legitimi ai intereselor naţionale. Comuniştii au făcut tot posibilul pentru a-şi lustrui imaginea şi a întinde mîinile spre alte formaţiuni politice, creînd largi mişcări-umbrelă angajate în instaurarea unor pretinse guverne democratice. Astfel se explică fondul iluziilor pe care mulţi le-au întreţinut în Occident, inclusiv unii din cei mai influenţi oameni politici, cînd au analizat şi au dat răspuns „renunţării" lui Stalin la necesitatea şi posibilitatea unei „revoluţii mondiale".

Deşi aceste iluzii proveneau din luarea dorinţelor drept realităţi şi subapreciau sau ignorau complet natura expansionistă a sistemului sovietic, ele s-au dovedit totuşi destul de puternice pentru a modifica percepţiile occidentale faţă de Uniunea

Sovietică şi a conduce la o seamă de acorduri, inclusiv cele rezultate din Conferinţele de la Teheran (1943) şi Yalta (1945). La Teheran şi Yalta, Uniunea Sovietică i-a convins pe partenerii occidentali că era îndreptăţită să-şi apere propria sferă de influenţă în Europa Răsăriteană. N-a contat că limbajul Declaraţiei de la Yalta era colorat cu înflorite promisiuni democratice: sovieticii ştiau cum să-şi folosească rolul internaţional recunoscut, pentru a impune regimuri satelit în ţările Europei Răsăritene.

În numele luptei împotriva rămăşiţelor fasciste, partidele democratice din Europa de Răsărit au fost persecutate sălbatic, a fost instaurată şi intensificată cenzura şi au fost instituite reţele de poliţie secretă pentru a-i hărţui pe toţi cei care ar fi îndrăznit să-i critice pe comunişti. Anticomunismul (sau antisovietismul) a fost identificat în mod automat cu fascismul. Imediat ce au înţeles că nu mai există nici un obstacol real să le taie drumul spre putere, elitele comuniste locale au început să se comporte cu tot mai mare îndrăzneală.

Prezenţa militară sovietică pe teritoriile naţiunilor est-europene a înzestrat elitele comuniste locale cu un scut de imunitate pe care acestea au ştiut să-l folosească cu succes pentru a-şi urmări obiectivele monopoliste. Pretutindeni în Europa de Răsărit, partidele comuniste au inclus în declaraţiile lor oficiale promisiunea unor alegeri democratice şi respectul pentru drepturile omului şi toleranţa politică; în practică însă, ele au iniţiat permanente epurări, întărindu-şi cu de la sine putere dominaţia politică.

Pentru a-şi atinge obiectivele, ele s-au folosit de grupările desprinse din partidele tradiţionale locale şi de figurile politice vanitoase care au fost convinse să colaboreze cu staliniştii pentru a-şi asigura supravieţuirea politică. Comuniştii, însă, nu se gîndeau să admită împărţirea puterii. Logica leninismului, cu doctrina lui militaristă de organizare şi practica profund autoritaristă, le-a oferit comuniştilor posibilitatea de a fi mai bine pregătiţi pentru preluarea puterii printr-o confruntare decisivă. Spre deosebire de rivalii lor, comuniştii erau convinşi că numai un sistem unipartit putea rezolva problemele din ţările lor. Dispreţuiau parlamentarismul în mod sincer şi priveau structurile democratice ca fiind profund şi incurabil inepte.

Spre deosebire de rivalii lor, comuniştii nu erau divizaţi pe eşichierul ideologic sau moral. Aveau formaţii coerente, monolitice în spirit şi acţiune. Evident, aceste grupări nu erau atît de monolitice pe cît pretindeau, dar disputele lor facţioniste aveau în vedere mai ales lupta pentru cucerirea puterii dusă însă în limita graniţelor lor şi nu concepţiile sau strategiile diferite. Fuseseră educaţi în spiritul sprijinirii necondiţionate a superiorilor. Ascultau ordinele fără să murmure şi fără să aibă îndoieli. În formaţiile de tip cazon nu se admit îndoielile. Pentru a fi un adevărat comunist, un membru de partid trebuie să-şi reprime orice pretenţie de libertate de gîndire sau onestitate personală în favoarea entităţii suprapersonale numită partid.

Cîtă vreme obiectivul a fost cucerirea puterii politice şi instaurarea unei dictaturi de tip sovietic, partidul comunist a acţionat ca un corp unitar, fără urmă de anarhie. Trăsătura unificatoare era dogma stalinistă, versiunea codificată a leninismului adoptată de armatele comuniste din întreaga lume. Ca şi cum stalinismul ar fi fost o revelaţie a adevărului, era de aşteptat ca membrii de partid să creadă în preceptele acestuia cu o pasiune religioasă. Mulţi au acceptat renunţarea completă la autonomia mentală individuală şi au slujit „partidul" la fel cum o sectă iluminată urmează

poruncile unui profet carismatic. Într-adevăr, în abnegaţia lor exista un serios procentaj de misticism, care a dus la aservirea totală, dar pentru militanţi experienţa era ameţitoare, reprezenta o cale de a transcende orice formă de înstrăinare şi a găsi libertatea prin salvare istorică[20].

Militanţii de partid erau sincer convinşi că modelul stalinist de societate, cu planificarea rigidă a tot ceea ce era necesar unei fiinţe umane şi necruţătoarea lui îndoctrinare generală, consacra educarea „omului nou", fiind superior texturii mîncate de conflictele lumii burgheze, de contradicţia dintre cei bogaţi şi cei săraci şi alienarea vizibilă a intelectualităţii. Ei credeau că importul unor instituţii de tip sovietic în ţările lor va asigura modernizarea şi progresul economic rapid.

Pentru a atinge aceste obiective de progres economic şi modernizare, multe partide comuniste est-europene s-au angajat într-o operaţie sistematică de distrugere, a cărei primă consecinţă a fost reprimarea societăţii civile. Era adevăratul scop al practicii totalitare în acest secol: să anihileze sursele creativităţii umane, să separe indivizii unul de altul prin adversitate şi să înlocuiască legăturile colective de solidaritate şi sprijin cu supremaţia partidului-stat, pretins a fi omnipotent şi omniscient. Toate asociaţiile şi grupurile anterioare trebuiau să dispară. Valorile considerate multă vreme sacre - patriotism, familie, tradiţii naţionale - au trebuit redefinite în lumina dogmelor comuniste. Revizuirea generală a tradiţiilor culturale din fiecare ţară şi corectarea postulatelor morale, inclusiv cele moştenite din tradiţia umanistă europeană, au fost realizate prin dogma marxistă a luptei de clasă.

În ţările în care contrastele sociale erau adesea revoltătoare înaintea celui de al II-lea Război Mondial, promisiunile comuniştilor de a apăra interesele celor săraci împotriva celor avuţi şi a da un sprijin dezinteresat la soluţionarea unor inechităţi sociale sunau atrăgător. Intelectualilor li se oferea ocazia să se simtă socialmente importanţi şi folositori, mulţi dintre ei considerînd această şansă binecuvîntată.

De altfel, comuniştii au abuzat în mod similar şi de încrederea clasei muncitoare, decretîndu-şi propriul partid ca depozitar al tuturor virtuţilor omeneşti, pe care istoria l-a predestinat să devină forţă conducătoare în societate. Membrii de partid au penetrat şi, pînă la urmă, au preluat controlul sindicatelor, considerate „curele de transmisie" spre clasa muncitoare. În realitate, în ciuda verbiajului lor proletarist, comuniştii nu aveau încredere în clasa în numele căreia încercau să preia puterea: pentru ei, muncitorii reprezentau o simplă masă de manevră, o mulţime pasivă şi maleabilă, incapabilă să-şi înţeleagă propriile interese. Comuniştii au acţionat ca o minoritate pedagogică stimulată de o misiune proprie şi convinsă că orice opoziţie faţă de linia propriului partid era prin definiţie criminală.

Cominformul şi teoria celor două lagăre

După idilicii ani 1944-1945, cînd sovieticii pretindeau că nu intenţionează să instaureze regimuri comuniste în Europa de Răsărit şi Centrală, din 1946 lucrurile au început să se schimbe. Războiul rece s-a intensificat. Războiul civil din Grecia, început în 1944, intrase într-o fază mai violentă, iar Occidentul se opune cu tot mai multă hotărîre tacticilor insurecţionale comuniste din diferite ţări. Stalin ajunsese

la concluzia că a sosit momentul să abandoneze orice retorică liniştitoare privind fronturile populare şi coaliţiile naţionale. În Kremlin era vremea unor lupte sălbatice pentru putere. Două facţiuni se confruntau pentru a cîştiga o poziţie privilegiată în anturajul despotului care îmbătrînea. De-o parte erau aparatcikii moscoviţi, conduşi de Georgi Malenkov şi Lavrenti Beria. De cealaltă, se afla fostul şef al partidului din Leningrad, Andrei Jdanov, şi asociaţii acestuia, obsedaţi să-i dovedească lui Stalin neobosita lor fidelitate faţă de principiile luptei internaţionale de clasă [21].

Pentru Jdanov, angajamentul britanicilor de a sprijini forţele anticomuniste din Grecia şi apoi decizia Statelor Unite de a sprijini refacerea economică a Europei Occidentale prin Planul Marshall erau semne clare că trecuse timpul înţelegerii cu foştii aliaţi „burghezi". După opinia acestui patriarh al ortodoxismului de tip stalinist, începuse un stadiu nou, o luptă ireconciliabilă între forţele dornice de pace şi progres şi cele ale reacţiunii şi războiului. Nu mai era loc pentru tatonări. „Căile naţionale spre socialism trebuiau definitiv părăsite". Strigătul de bătălie chema prin vocea lui Jdanov pe toţi comuniştii şi „forţele progresiste" să strîngă rîndurile în jurul Uniunii Sovietice, „bastionul visului de egalitate şi fericire al omenirii". Teoria formulată de Jdanov, în acel moment prim-locotenent al lui Stalin şi „ţar" ideologic al Kremlinului, va constitui alfa şi omega internaţionalismului comunist pînă la moartea dictatorului, survenită în martie 1953.

Strategia lui Jdanov de intensificare a luptei internaţionale de clasă şi implicaţiile acesteia în Europa de Răsărit au fost definitivate în cursul unei întîlniri secrete care a avut loc în Polonia, la Szklarska Poreba, în septembrie 1947. Cu acea ocazie s-au reunit reprezentanţi ai partidelor comuniste din Bulgaria, Cehoslovacia, Franţa, Italia, Polonia, România, Uniunea Sovietică şi Iugoslavia ca să discute un răspuns comun la ceea ce Stalin identificase a fi noul comportament agresiv al imperialismului american. Conclavul a culminat cu crearea unui Birou de Informaţii al Partidelor Comuniste şi Muncitoreşti, cu sediul la Belgrad. Înfiinţarea acestei noi instituţii, cunoscută în mod obişnuit sub numele de Cominform, arăta intenţia Moscovei de a stăpîni tendinţele centrifugale din cadrul comunismului mondial. Deşi fusese conceput iniţial ca un succesor al Cominternului, îi lipsea structura şi influenţa globală a defunctei Internaţionale. De exemplu, Cominformul nu includea unele din cele mai influente partide angajate în acel moment în războaie civile (partidul comunist chinez şi cel grec). Şi mai simptomatică era absenţa albanezilor şi a est-germanilor, ceea ce însemna că în Cominform nu erau incluse toate partidele comuniste efectiv sau potenţial aflate la putere.

Printre cei mai gălăgioşi în a chema la acţiuni coordonate împotriva Occidentului erau comuniştii iugoslavi. Ei îi acuzau pe colegii lor din Italia şi Franţa de „defetism", „capitulare" şi „oportunism de dreapta". În momentul întîlnirii secrete de la Szklarska Poreba, prestigiul lui Jdanov în Uniunea Sovietică şi printre comuniştii din lume se afla la apogeu ; trecuse doar un an de cînd o anatemizase pe Anna Ahmatova şi pe umoristul Mihail Zoşcenko pentru devierea lor de la dogmele realismului socialist, conform căruia „reprezentarea artistică a realităţii trebuie legată de sarcina transformării ideologice şi educării muncitorilor în spiritul socialismului" [22]. În timpul campaniei anticulturale din 1946, Jdanov formulase o teorie şovinistă, acut antioccidentală, privind îndreptăţirea Marii Rusii la superioritatea morală şi obligaţia intelectualilor de-a se conforma cu stricteţe comandamentelor de partid :

> Literatura noastră, care reflectă o ordine de stat cu un standard mult mai înalt decît al oricărei ţări şi culturi burgheze, şi o cultură superioară celeia a ţărilor burgheze, are dreptul să-i instruiască pe alţii într-o nouă moralitate publică. Unde mai puteţi afla o naţiune şi o ţară ca a noastră? Unde puteţi găsi calităţi omeneşti atît de splendide cum a dovedit poporul nostru sovietic în Războiul pentru Apărarea Patriei?... Scriitorul nu se poate situa în urma evenimentelor. El trebuie să fie primul în rîndul poporului; el trebuie să-i arate drumul spre progres; dar, ghidîndu-se după metodele realismului socialist, să studieze conştiincios realitatea noastră şi să încerce să înţeleagă bazele prosperităţii şi dezvoltării noastre [23].

În timpul şedinţei de constituire a Cominformului, Jdanov a impus adoptarea unei declaraţii în care să fie recunoscut faptul că URSS întrupa adevăratele deziderate umaniste ale luptei anti-naziste, în vreme ce puterile occidentale se opuseseră lui Hitler doar din motive imperialiste, hrăpăreţe. Garnisită cu ficţiuni ideologice şi atacuri răzbunătoare la adresa Occidentului, declaraţia era cu adevărat un ecou direct al înăspririi liniei interne şi internaţionale sovietice. Conform ideologului-şef al lui Stalin, Uniunea Sovietică şi celelalte ţări democratice consideraseră ca obiective de bază ale războiului restaurarea şi consolidarea ordinii democratice în Europa, eradicarea fascismului, prevenirea posibilităţii oricărei noi agresiuni din partea Germaniei şi stabilirea unei cooperări reciproce de durată între naţiunile europene. Pe de altă parte, susţinea Jdanov, Statele Unite şi Marea Britanie îşi fixaseră un alt obiectiv al războiului: eliminarea concurenţilor de pe piaţă (Germania şi Japonia) şi cîştigarea unei poziţii dominante. Demonstraţia lui Jdanov continua astfel:

> Această diferenţă în definirea obiectivelor de război şi a intereselor în tratativele postbelice a devenit şi mai accentuată după război. Astfel, s-au format două lagăre – lagărul imperialist şi antidemocratic, avînd ca scop de bază dominaţia mondială a imperialismului american şi distrugerea democraţiei, şi lagărul anti-imperialist şi democratic, avînd ca scop de bază subminarea imperialismului, consolidarea democraţiei şi eradicarea rămăşiţelor fascismului [24].

Stilul lui Jdanov era deosebit de imperativ şi lipsit de ambiguitate. Pentru el, nu exista cale de mijloc între socialismul de tip sovietic şi capitalismul occidental. Viziunea lui maniheistă îşi găseşte încununarea în accelerarea procesului de satelizare în Europa de Răsărit [25]. Modelul impus atunci Europei Răsăritene consta într-o extrem de violentă distrugere socială, economică, politică şi culturală a vechii ordini; eliminarea tuturor duşmanilor potenţiali sau reali şi completa înregimentare a culturii. Noile structuri ridicate pe ruinele acestor societăţi sfărîmate şi atomizate trebuiau să fie cŏpii la indigo ale celor sovietice: parlamente formale, control comunist asupra tuturor sferelor vieţii, constituirea lagărelor de concentrare pentru exterminarea elementelor ce nu prezentau încredere din punct de vedere politic şi instituirea unei economii de comandă, în care proprietatea privată să fie practic eliminată şi înlocuită de proprietatea statului asupra tuturor resurselor.

În România, de exemplu, aplicarea modelului a început în martie 1945. Ministrul adjunct al Afacerilor externe sovietice, Andrei Vîşinski, s-a deplasat la Bucureşti şi l-a obligat pe Regele Mihai să-l numească pe Petru Groza, un tovarăş de drum comunist, ca prim-ministru al ţării. La refuzul iniţial al regelui, procurorul sovietic devenit diplomat a ridicat tonul şi a ameninţat cu o invazie sovietică directă. Între

timp, comuniştii îşi mobilizaseră batalioanele de asalt şi instauraseră a stare de teroare în întreaga ţară. Regele a trebuit astfel să cedeze acestui *diktat* şi ţara a căzut în mîinile guvernului impus de sovietici. Teohari Georgescu, comunistul devenit ministru de Interne, a fost cel ce a asigurat deteriorarea în continuare a sistemului democratic deja suferind. Tranziţia spre sovietism a fost completată în decembrie 1947, prin abdicarea forţată a Regelui şi proclamarea Republicii Populare Române.

Scenarii similare cazului românesc pot fi expuse în amănunt pentru majoritatea ţărilor Europei de Răsărit. În Ungaria, comuniştii s-au lansat într-o cursă pentru poziţii, ocupînd unul după altul toate centrele vitale ale guvernului. Liderul comunist Mátyás Rákosi se referea cu cinism la această „tocare" a partenerilor necomunişti din coaliţia guvernamentală ca la „tactica salamului" [26]. Spre deosebire de maghiari, comuniştii bulgari au folosit tactici „frontiste" pentru emascularea rivalilor lor, ajungînd în cele din urmă ei înşişi la putere [27]. În Polonia, comuniştii au reapărut în timpul războiului sub numele de Partidul Muncitorilor Polonezi, condus de liderul în ilegalitate Wladyslaw Gomulka, încercînd să apeleze la puternicele sentimente naţionale ale populaţiei. N-au reuşit, totuşi, să facă să vibreze corzile sensibile ale maselor, acestea continuînd să vadă în comunişti uneltele guvernului sovietic. Avînd sprijinul nemijlocit al sovieticilor şi deţinînd ministerele cheie, comuniştii s-au angajat într-o „pacificare" violentă prin organizarea unei represiuni nemiloase împotriva ultimelor insule de rezistenţă anticomunistă armată. Un atent observator al politicii poloneze nota:

> ...în anii de imediat de după război, Partidul Comunist şi aliaţii săi nu se bucurau în ţară de un sprijin popular semnificativ. Marea majoritate a polonezilor rămăseseră loiali guvernului polonez din exil şi, ulterior, au sprijinit opoziţia condusă de Partidul Ţărănesc Polonez. Regimul comunist din Polonia a fost înscăunat la putere numai după o luptă prelungită şi, în răstimpuri, pătimaşă între Partidul Muncitorilor Polonezi, sprijinit pe faţă de forţele militare sovietice, şi forţele politice anti-comuniste, sprijinite de majoritatea copleşitoare a poporului polonez [28].

Un element care a asigurat vitalitatea rezistenţei anticomuniste poloneze a fost comportamentul intransigent al Bisericii catolice. Statutul ei supranaţional, reprezentat de subordonarea faţă de Vatican, a fost o sursă de sprijin internaţional într-o vreme cînd comuniştii încercau să reteze orice legătură între grupările şi instituţiile locale şi lumea din afară. Pentru următoarele decenii, asediata Biserică catolică va simboliza ultima citadelă a societăţii civile poloneze.

Ultima care va cădea victimă tacticilor subversive ale comuniştilor va fi Cehoslovacia. În februarie 1948, demonstraţiile de masă puse la cale obligă miniştrii necomunişti să demisioneze pe motivul pretinselor lor activităţi conspirative. Preşedintele Edvard Beneš a trebuit să cedeze ultimatumului dat de liderul comunist Klement Gottwald. Beneš îi cere lui Gottwald să formeze un nou guvern fără reprezentanţii partidelor democratice. Propaganda comunistă insistă asupra faptului că în Cehoslovacia puterea a fost cucerită într-un mod nonviolent, constituţional. Adevărul, totuşi, este că activiştii comunişti se pregătiseră pentru o confruntare militară cu forţele democratice şi că unităţile de miliţie erau gata de acţiune în unele fabrici din ţară. Prezenţa ministrului adjunct de externe sovietic, Valerian Zorin, la Praga, în momentul puciului, a contribuit la presiunea psihologică asupra

opoziției. La douăzeci de ani după lovitura din februarie, în timpul Primăverii de la Praga, un participant la evenimente recunoștea:

> Noi am dat o imagine distorsionată evenimentului din februarie... Adevărata istorie din februarie, cred, n-a fost niciodată relatată corect; doar acum s-au copt condițiile cînd, printre altele, poate fi făcut și un studiu critic al erorilor, al jumătăților de adevăr și al neadevărurilor rostite despre februarie 1948, atît acasă, cît și în străinătate [29].

Sovieticii au născocit chiar o teorie care să descrie natura noilor regimuri din Europa de Răsărit: după Jdanov, aceste guverne nu sînt „dictaturi ale proletariatului" în toată puterea cuvîntului, ci experimente ale unei noi formule politice numite „democrația populară". Chiar și organul oficial de presă al Cominformului reflecta noua formulă politică în titlul său - *Pentru o pace durabilă, pentru democrația populară* - un titlu lung, inventat - se pare - de Stalin însuși. Acest neinspirat titlu era o tentativă de a obliga presa Occidentală ca, ori de cîte ori citează organul Cominformului, să-i repete lozincile.

Ca și numele ziarului cominformist, lovitura de la Praga din februarie 1948 a fost asociată neliniștii cu care Stalin privea tentația elitelor comuniste din Europa de Răsărit de a accepta oferta Occidentală de asistență prin Planul Marshall. Cum ispitele planului Marshall erau ademenitoare, Stalin aprecia că sosise timpul să nu mai încurajeze ori accepte nici o inițiativă politică din partea comuniștilor locali. O concluzie importantă de tras din reacția lui Stalin față de Cominform este că acesta a luat ființă cu scopul de a coordona, potrivit cu interpretarea sovietică a oscilațiilor balanței internaționale de putere, atît politica internă, cît și cea externă a regimurilor nou instaurate. În concepția lui Stalin, contradicțiile imperialiste erau sortite să se intensifice, atacurile asupra țărilor socialiste să devină mai violente și mai frecvente și nimănui nu i se putea permite să rupă rîndurile în această conjunctură deosebit de periculoasă.

Tito a sprijinit cu entuziasm noua orientare a lui Stalin, considerînd totuși că sosise momentul prielnic pentru a-și duce mai departe propriul program hegemonic. Ca o ironie, tocmai în momentul cînd perspectiva sovietică și cea iugoslavă asupra luptei internaționale de clasă s-au apropiat cel mai mult, avea să se producă și inevitabila ciocnire dintre cele două țări. Ignorînd reacțiile de gelozie ale lui Stalin, Tito a inițiat un proiect pentru crearea unei confederații danubiene, care să includă Iugoslavia, Bulgaria și, posibil, România. Contactele sale secrete cu veteranul comunist bulgar instruit la Moscova, Gheorghi Dimitrov, au fost percepute de Moscova ca o amenințare a propriei supremații generale, nu numai în cadrul lagărului, dar și în cel al mișcării comuniste mondiale.

Stalin nu putea suporta un centru paralel de putere și inițiativă în sînul lumii comuniste. El și-a intensificat eforturile de a domoli conducerea rebelă a Iugoslaviei. Schimbul de scrisori între Kremlin și Tito n-a dus la nici un rezultat. Zarurile fuseseră aruncate și nu mai exista cale de întoarcere pentru ereticul iugoslav. Spunîndu-i lui Stalin că refuză tutela condescendentă a Moscovei, Tito își pecetluise soarta, devenind cel mai aprig dușman al dictatorului sovietic, o diabolică reîncarnare a menșevismului, troțkismului și a tuturor celorlalte „deviațiuni" pe care Stalin reușise să le lichideze în Uniunea Sovietică.

Conflictul cu Iugoslavia şi excomunicarea lui Tito din Cominform, în iunie 1948, au dat semnalul pentru începutul unor epurări dramatice în rîndurile partidelor comuniste din Europa de Răsărit. Devenea evident că hegemonia Moscovei nu putea suprima complet tendinţele locale, nici măcar în cele mai pro-moscovite formaţii comuniste. La urma urmelor, Tito îşi dedicase întreaga viaţă cauzei comuniste. Era un om cu referinţe staliniste impecabile, singura sa greşeală fiind, în ochii lui Stalin, dorinţa de a menţine, pentru sine şi Iugoslavia, o autonomie limitată faţă de Kremlin.

Potrivit lui Stalin, momentul era primejdios: imperialismul era decis să-şi intensifice acţiunile agresive împotriva fragedelor „democraţii populare" şi la orizont se întrezărea ameninţarea unui nou război mondial; prin urmare, nici unei ţări sau lider nu i se putea permite să se angajeze în experimente comuniste naţionale. Naţionalismul, definit ca opus al loialităţii faţă de Uniunea Sovietică şi faţă de liderul ei, a fost diagnosticat ca o trădare a principiilor sacre ale marxist-leninismului. Începînd din acel moment, cei etichetaţi ca naţionalişti puteau fi acuzaţi de cele mai închipuite păcate, inclusiv de colaborarea în trecut cu Gestapo-ul sau, în prezent, cu agenţiile de spionaj occidentale. Acesta a fost fundalul conflictului dintre Stalin şi Iugoslavia. Monolitismul fiind religia stalinismului, toate tendinţele centrifuge trebuiau extirpate fără milă. Într-adevăr, scopul înfiinţării Cominformului fusese tocmai coordonarea întregii politici a noilor regimuri aflate la putere în acord cu radicalizarea comportamentului internaţional al sovieticilor, astfel încît asemenea conflicte să fie preîntîmpinate.

De fapt, unicul principiu de legitimare a partidelor comuniste conducătoare din blocul sovietic era ataşamentul lor fără rezerve la Uniunea Sovietică şi predispoziţia lor de a îndeplini cu fermitate toate directivele lui Stalin. El investise partidele comuniste din Europa de Răsărit cu putere, şi datorită lui îşi cîştigaseră acestea poziţiile conducătoare. Prin urmare, în perimetrul diferitelor ţări din blocul sovietic, li se putea permite liderilor de partid să se bucure de adoraţia subordonaţilor, dar cultul trebuia să fie doar un ecou al adevăratei credinţe: dragostea neclintită pentru Stalin. În cuvintele lui Wladyslaw Gomulka, liderul comunist polonez, cultul liderilor pămînteni „putea fi numit doar o strălucire reflectată, o lumină împrumutată. O strălucire asemănătoare celeia a lunii" [30].

Logica stalinismului exclude dubiul şi întrebările, paralizează raţiunea critică şi inteligenţa, instaurînd marxismul de tip sovietic ca sistem universal al adevărului, opus oricărei forme de îndoială. Aşa-zisa omniscienţă a lui Stalin pretinde că rezolvă orice probleme ivite sau situaţii fără ieşire. Logica sa era prin definiţie exclusivistă, un triumf al rolului de pivot al cadrelor într-o ordine militaristă şi rigid ierarhizată. Liderul era unicul garant al purităţii ideologice; supunerea deplină faţă de ordinele sale era unicul comportament ce putea fi acceptat. Autonomia civică fiind astfel distrusă, regula generală era activismul politic obedient pînă la sclavie. Pentru a obţine înregimentarea şi uniformizarea ideologică, stalinismul inventase şi perfecţionase mecanismul epurării permanente.

Mecanismul epurării, tehnica de bază a demonologiei staliniste, era echivalentul modern al vînătorii de vrăjitoare din Evul Mediu. A fost adoptat fără şovăire de ucenicii est-europeni ai lui Stalin, pentru propriile lor scopuri. Imitînd cultul înfocat pentru Stalin, liderii est-europeni au iniţiat campanii similare de adorare şi

idolatrizare în propriile ţări. Partidul se identifica liderului suprem, al cărui prim merit consta în faptul de a fi aplicat corect linia lui Stalin. Soluţiile tuturor problemelor neliniştitoare puteau fi găsite în scrierile lui Stalin şi cei care nu reuşeau să descopere răspunsul erau etichetaţi drept „duşmani ai poporului". Membrii elitelor politice tradiţionale, reprezentanţi ai clerului şi ai intelectualităţii naţionaliste care refuzaseră să colaboreze cu noile regimuri au fost condamnaţi la ani lungi de închisoare, în urma unor dramatice pseudo-procese sau procese, în proceduri de urgenţă. A fost cel dintîi stadiu ale epurărilor în Europa de Răsărit. După 1949, epurările au fost alimentate cu înseşi elitele comuniste; în această a doua fază, mulţi stalinişti credincioşi au experimentat pe propria lor piele efectele implacabilei maşini teroriste la a cărei punere în mişcare contribuiseră.

Conform filosofului de origine poloneză Leszek Kolakowski, epurările au avut o funcţie integratoare, contribuind la distrugerea ultimelor vestigii de autonomie subiectivă şi la crearea unui climat social în care nimeni nici măcar nu visa să critice ceva:

> Ţelul unui sistem totalitar este să distrugă toate formele de viaţă comunitară care nu sînt impuse de către stat şi îndeaproape controlate de acesta, astfel încît indivizii să fie izolaţi unul de celălalt şi să devină simple instrumente în mîinile statului. Cetăţeanul aparţine statului şi nu trebuie să fie devotat altcuiva, nici măcar ideologiei statului[31].

Doar Stalin era cel îndreptăţit să interpreteze şi să reinterpreteze dogmele ideologice, pentru a le pune de acord cu abaterile oportuniste de la linia oficială a partidului. Ideologia era în acelaşi timp vagă şi rigidă, un amestec de prescripţii şi interdicţii pe care individul trebuia să le urmeze orbeşte.

La fel ca în URSS la sfîrşitul anilor '30, ideologia care contura pedagogia teroristă în blocul sovietic era doar în parte iraţională. În timp ce victimele recrutate dintre politicienii partidelor politice antebelice erau nevinovate în ce priveşte acuzaţiile care li se aduceau, mulţi dintre ei întrupau o tradiţie politică pe care staliniştii încercau cu disperare s-o suprime. Ca şi în cazul victimelor comuniste, ei aparţineau unei categorii descrise de teoria dreptului stalinist ca „duşmani obiectivi". Erau dintre acei oameni care cîndva, în viaţa lor, îşi exprimaseră poate unele rezerve privind înţelepciunea politicii sovietice sau, chiar mai rău, îl criticaseră pe Stalin. Desigur că legăturile cu Tito au fost folosite şi ele ca argumente pentru a demonstra nesiguranţa politică a anumitor lideri est-europeni (de exemplu, László Rajk în Ungaria, care luptase în Războiul Civil din Spania şi menţinuse legături de prietenie cu membri ai anturajului lui Tito). Scopul purificării permanente era să elimine căutarea oricăror iniţiative locale şi să asigure o dominaţie completă sovietică asupra sateliţilor est-europeni.

Autonomismul, după Zbigniew Brzezinski, era preocuparea exagerată, chiar dacă adeseori subconştientă, „pentru obiectivele comuniste locale, în detrimentul intereselor sovietice mai largi, internaţionaliste"[32]. Nu era vorba de o filosofie elaborată a opoziţiei, opusă hegemonismului sovietic, ci de convingerea unor lideri est-europeni, ca Wladyslaw Gomulka în Polonia, Lucreţiu Pătrăşcanu în România şi Traicho Kostov în Bulgaria, că interesele naţionale nu erau necesarmente incompatibile cu agenda sovietică şi că asemenea deziderate puteau fi astfel urmărite fără

riscuri. Faptul că liderii naţionali est-europeni n-aveau dreptate au dovedit-o limpede anii care au urmat. Cei mai mulţi dintre ei fie că au pierit, fie că au fost întemniţaţi pe motivul celor mai absurde acuzaţii.

Apariţia autonomismului a fost un fenomen internaţional şi Stalin a înţeles că dacă tendinţa nu va fi retezată din faşă, ar fi putut submina întreg sistemul de dominare şi control pe care se străduise să-l creeze în Europa Răsăriteană. Titoismul trebuia demascat ca o tentativă infamă de restaurare a capitalismului şi de rupere a Iugoslaviei de „familia frăţească a naţiunilor socialiste".

Realizarea proiectului stalinist pentru Europa de Est includea urmărirea unei strategii unice care, ulterior, să poată transforma diferitele culturi naţionale în cŭpii la indigo ale „avansatei" experienţe sovietice. Partidele comuniste locale, angajate în eforturile lor disperate de imitare a modelului stalinist, transplantînd şi uneori chiar depăşind cele mai respingătoare caracteristici ale sistemului sovietic totalitar, şi-au formulat cu entuziasm obiective strategice.

Obiectivele economice: industrializarea

În economie, stalinizarea Europei Răsăritene a însemnat adoptarea modelului economiei de comandă. În toate ţările socialiste din Europa Răsăriteană s-au format *Comisii ale planificării de stat*. Scopul acestora era să traseze sarcinile principale ale economiei de stat. Economia de stat planificată a avut ca bază naţionalizarea principalelor mijloace de producţie.

Doctrina economică stalinistă prevedea un rol special acordat industriei grele, în special industriei constructoare de maşini. În conformitate cu dogma sovietică a autarhiei şi independenţei, economia fiecărei naţiuni a fost reorientată spre industrializarea forţată. Pentru ţări predominant agricole, ca România şi Bulgaria, industrializarea a însemnat o violare a cursului lor economic natural şi distrugerea unei prospere surse potenţiale de creştere economică. Toate ţările est-europene s-au angajat într-o industrializare care a neglijat total echilibrul necesar dintre diferitele ramuri ale economiei. Fascinaţia faţă de precedentul industrializării sovietice a condus la lansarea unor proiecte faraonice, inclusiv construirea de canale şi oţelării, în pofida oricărei raţiuni economice. Asemenea proiecte erau motivate ideologic, încît nu era îngăduită nici o îndoială privind eficienţa lor economică. Ori de cîte ori nu reuşeau să aducă rezultatele scontate, blamul cădea asupra unor aşa-zişi *sabotori* care încercau să ridice obstacole în calea marşului triumfal către societatea fără clase.

Deoarece comuniştii erau convinşi că atît natura, cît şi societatea puteau şi trebuiau să fie transformate neîncetat, ei au combinat ingineria economică, socială şi educaţională într-o formulă represivă amintind de despotismul oriental. Clasica formulă leninistă – „socialismul este puterea sovietelor plus electrificarea" – a fost hipersimplificată şi, mai tîrziu, redusă la al doilea termen al ecuaţiei. În timpul acestui stadiu iniţial de stalinism sălbatic, socialismul ajunsese să însemne simpla electrificare plus teroare. În numele internaţionalismului proletar, Uniunea Sovietică a impus acorduri economice inechitabile ţărilor-satelit şi le-a forţat să creeze întreprinderi mixte cu parteneri sovietici, care, în nici un caz, nu erau în favoarea

ţărilor Europei de Răsărit. Sovieticii au folosit petrolul românesc, uraniul cehoslovac şi cărbunele polonez prin înţelegeri absolut colonialiste. Atît din punct de vedere economic cît şi politic, URSS devenise metropola, iar ţările Europei de Răsărit coloniile ei.

Obiectivele economice: agricultura

De vreme ce socialismul sovietic nu putea exista într-o societate bazată pe relaţii heterogene de proprietate, proprietatea privată asupra pămîntului trebuia desfiinţată şi înlocuită cu gospodăriile colective. Temeiul ideologic al deciziei de colectivizare a agriculturii era credinţa marxist-leninistă că ţărănimea constituie prin definiţie o clasă reacţionară şi că doar în vastele unităţi colective putea fi ea reeducată ca un membru altruist al comunităţii socialiste. Războiul total împotriva ţărănimii a fost esenţial pentru efortul stalinist de-a ajunge la un corp economic coeziv şi pe deplin controlabil. Gospodăriile colective înseşi erau controlabile prin dependenţa lor faţă de guvern, date fiind necesităţile lor tehnologice, pe care doar staţiunile de maşini şi tractoare ale statului le puteau satisface.

Obiectivele politice: distrugerea societăţii civile

Din punct de vedere social, stalinizarea Europei Răsăritene a însemnat distrugerea acelor legături dintre indivizi, considerate în general ca alcătuind societatea civilă. Treptat, individului – considerat ca un singur zimţ în roţile maşinii statului totalitar – i-a fost inoculat un sentiment universal de frică. Sistemul de legi a fost reconceput pentru a-l văduvi de orice sentiment de protecţie sau sprijin potenţial. Justiţia revoluţionară potolea setea de răzbunare socială a partidului comunist, înverşunat împotriva fostelor grupări conducătoare şi a tuturor celor care ar fi putut exprima un dubiu privind validitatea obiectivelor economice şi politice propuse de conducători. Întregul sistem de legi a fost răsturnat cu susul în jos. Au fost numiţi noi judecători, întreaga procedură judiciară devenind o mascaradă. Adevăratul deţinător al puterii era aparatul politic al partidului comunist, incluzînd sectoarele organizatorice, ideologice şi poliţia secretă. Armata a fost şi ea epurată, noii ofiţeri fiind recrutaţi dintre muncitorii care îndepliniseră cu zel ordinele liderilor de partid.

Obiectivele politice: înregimentarea vieţii intelectuale şi a culturii

În domeniul vieţii intelectuale, comuniştii au încercat, cu parţial succes, să neutralizeze şi anestezieze toate curentele critice. Partidul a zdrobit toate diferenţele de opinii, atît dinăuntru cît şi din afară. Au fost întreprinse campanii pentru eliminarea curentelor „obiectiviste şi cosmopolite". Marxist-leninismul, aşa cum era el sistematizat de Stalin, a devenit deţinătorul singurei ideologii acceptate. El juca un rol mobilizator, îndoctrinînd poporul şi obligîndu-l să cedeze cu uşurinţă la ordinele partidului comunist.

Ideologia pretindea a fi exhaustivă şi comprehensivă, un mănunchi de adevăruri universale care explicau toate fenomenele naturale, sociale, economice şi culturale. Proiectul ideologic stalinist consta în crearea unui nou tip uman, de fapt, un individ extrem de maleabil, pe deplin controlabil de către partid. Scriitorii disidenţi sovietici s-au referit în mod inspirat la acest „om nou", denumindu-l *homo sovieticus*. Formularea conţine ambiţia antropologică a stalinismului de a produce mai mult decît o simplă transformare socială. Cu o remarcabilă previziune, la trei ani după Revoluţia din Octombrie, în 1920, scriitorul rus Evgheni Zamiyatin a scris despre această suprimare a autonomiei umane într-un Leviatan colectivist următoarele rînduri:

> Luaţi o balanţă cu două talere: de o parte este un gram, de cealaltă - o tonă; de-o parte „eu", de cealaltă „Noi", Statul Unic. Nu e limpede că a presupune că eu aş putea avea unele „drepturi" în faţa Statului, e ca şi cum aş pretinde că gramul ar putea echilibra tona? Astfel, tona va avea doar drepturi, iar gramul obligaţii; calea naturală de la nimicnicie la măreţie este să uiţi că eşti gram şi să simţi în loc că devii a milioana parte dintr-o tonă [33].

Înregimentarea socială trebuia să fie totală. Nici un domeniu al vieţii, oricît de privat sau intim, nu putea să se sustragă acestui impact. În toate ţările-satelit, birocraţii ideologice, aşa-zisele departamente Agitprop au fost create pentru a conduce campanii de spălare a creierelor, similare celor testate deja în Uniunea Sovietică. Sloganurile propagandistice au inundat toate publicaţiile. Coordonarea literaturii a fost încredinţată unor comisari fanatici al căror unic obiectiv era eradicarea tuturor formelor de gîndire independentă. „Realismul socialist" a fost proclamat drept drumul spre perfecţiunea politică şi culturală, iar producţia de masă a unui asemenea kitsch utopist a făcut ca auditoriul să fie din ce în ce mai scîrbit de această creaţie patronată în mod oficial.

Literatura, arta şi filosofia şi-au pierdut cu totul credibilitatea din cauza anexării lor de către politic. Ele au devenit un paradis al minciunii, ipocriziei şi turpitudinii morale. Stînd însă strîmb şi judecînd drept, doar cîţiva intelectuali au fost cu adevărat credincioşi acestui calp crez estetic. Cel mai adesea, mulţi au acceptat să colaboreze cu regimul fie din frică, fie din oportunism. Sinuciderea morală şi comportamentul cameleonic au devenit pandemice în rîndul intelectualităţii comuniste. Cea mai lămuritoare sursă pentru cei ce vor să înţeleagă fascinaţia inteligheţiei est-europene pentru marxism-leninism, sau „Noua Credinţă", rămîne clasica lucrare *Mintea captivă* a lui Czeslaw Milosz. Publicată în 1953, cînd războiul rece ajunsese la apogeu, cartea lui Milosz analizează iluziile şi deziluziile colegilor săi care, după venirea trupelor sovietice în Polonia, îmbrăţişaseră comunismul.

După părerea lui Milosz, rolul ideologiei a fost să neutralizeze facultatea individului de a se îndoi şi să-i insufle, picătură cu picătură, dragostea neţărmurită şi gratitudinea faţă de partid. Cu pretenţia ei de atoateştiutoare, ideologia oferea răspunsuri de-a gata oricărui subiect şi promova convingerea individului că nu există salvare în afara partidului:

> Există o specie de insecte care îşi injectează veninul într-o omidă; astfel inoculată, omida continuă să trăiască, deşi e paralizată. Otrăvitoarea insectă îşi depune apoi

> ouăle în ea, şi corpul omidei serveşte ca o cămară vie pentru noile progenituri. În acelaşi mod (deşi Marx şi Engels nu prevăzuseră niciodată această utilizare a doctrinei lor), în democraţiile populare era injectat anesteziantul materialismului dialectic în mintea individului. Cînd creierul era corespunzător paralizat, erau depuse ouăle stalinismului. „O dată devenit marxist", spunea partidul pacientului, *„trebuie* să fii şi stalinist, căci nu există marxism în afara stalinismului" [34].

În cuvintele altui mare poet polonez, Zbigniew Herbert, bazele stalinismului sînt clădite pe frică, mîndrie, pe voluptatea perversă a umilinţei şi interese primare. Anumiţi membri ai elitei intelectuale au acceptat, şi uneori chiar au savurat, acest pact cu instituţia stalinismului:

> Marele Lingvist, Stalin, a spus cîndva că nu trebuie să cumperi o naţiune. E suficient să ai ingineri de suflete. Guvernul are nevoie de legitimitate, şi aceasta îi este asigurată de intelectuali, de aşa-zisa intelighenţie „creatoare", în special de scriitori... Există, deci, un decalaj vizibil între elită şi sentimentele naţiunii. Elita crede că naţiunea este o turmă proastă ce trebuie condusă de cei cîţiva iluminaţi. Or, acestea sînt începuturile caracteristice oricărui sistem fascist: o elită auto-numită îşi impune asupra celorlalţi propria ei viziune privind viitorul strălucit al naţiunii [35].

Concluzii generale

Ce s-a întîmplat în fiecare din ţările Europei de Răsărit? Cum au fost posibile extirparea şi sterilizarea nucleelor gîndirii critice? Cum a fost posibil ca aparatul, condus de mici elite, să reuşească să înfrîngă orice împotrivire şi să-şi impună propriul regim autocratic? Cine au fost victimele acestei evoluţii şi cum au fost ele alese?

Ca să putem înţelege succesul experimentului stalinist în Europa Răsăriteană, amintiţi-vă de rolul hotărîtor jucat de intimidarea şi intervenţia sovietică nemijlocită. Apoi, nu uitaţi că formaţiunile staliniste locale urmau modelul stalinist al distrugerii sistematice a instituţiilor noncomuniste, dezintegrarea societăţii civile şi monopolizarea spaţiului public prin ritualuri controlate de stat şi de alte instituţii (uniuni ale tineretului comunist, sindicate controlate de partid, comitete de pace şi alte organizaţii de masă servile). Scopul general era obţinerea unui consens pasiv şi temător, bazat pe o subordonare nelimitată faţă de programul politic al elitelor conducătoare. Adevăratul conţinut al regimului politic e descris ca sistemul „cultului personalităţii". Acolo unde o persoană simbolizează colectivul, infailibila înţelepciune, unde diferenţa ca atare e considerată subversivă, unde nu există loc pentru nici un fel de opoziţie şi unde corpul social e ameninţat cu extincţia, acolo chiar noţiunea de cultură civilă e condamnată.

Personalizarea puterii politice, concentrarea ei în mîinile unui semizeu comunist duc la o forţată adorare religioasă a acestuia şi la umilirea masochistă a subordonaţilor. Agentul de fermentaţie pentru această subjugare morală şi politică l-a constituit definiţia stalinistă a internaţionalismului ca dragoste nemărginită pentru URSS. Un editorial publicat de cotidianul comunist cehoslovac *Rude Pravo* la 25 mai 1952 spune: „Adevăratul drum spre mocirla trădării începe pe planul înclinat al îndoielilor şi dubiilor cu privire la corectitudinea politicii Uniunii Sovietice" [36].

Teroarea era teoretic justificată ca o condiţie *sine qua non* pentru supravieţuirea sistemului. Doctrina stalinistă susţinea că, cu cît e mai avansată construirea socialismului, cu atît mai dură e opoziţia grupurilor sociale înfrînte. Prin urmare, tot mai critică devine şi necesitatea de a răspunde în mod hotărît comploturilor puse la cale de „duşmanii poporului". Teroarea a fost sanctificată şi glorificată ca antidot necesar pentru a conserva cîştigurile socialiste.

Dictonul acestei perioade, în Europa de Răsărit, a fost raţionamentul stalinist al Marii Epurări din Uniunea Sovietică: „Cînd tai lemne, trebuie să sară aşchii". În acest stadiu al lucrurilor, denunţarea lui Tito ca spion infiltrat, aflat în slujba agenţiilor occidentale de spionaj, serveşte ca argument pentru o redefinire a principalelor priorităţi în democraţiile populare. Partidele comuniste îşi anunţau angajarea pe calea „construcţiei socialismului". „Democraţia populară" era descrisă ca o formă nouă a dictaturii proletariatului. De nenumărate ori, doctrinari de frunte ai Cominformului au accentuat asupra „rolului conducător al partidului de avangardă". Supremaţia partidului nu putea fi pusă la îndoială, modelul dictatorial sovietic fiind reprodus fără nici o ezitare sau preocupare pentru caracteristicile naţionale.

Pentru a păstra un strict control asupra tuturor mecanismelor care garantau reproducerea socială şi conservau matricea de dominare într-un astfel de sistem, partidul trebuia să joace un rol central. Ideologia era argumentul principal pentru a face să dispară elemente cu adevărat sau potenţial revoltate dinăuntru şi din afara partidului. Poliţia politică, răsad din humusul sovietic şi controlat de consilieri sovietici, avea grijă să satisfacă acest deziderat ideologic. Subiectul politic al acestei dictaturi ideologice în faza ei matură (1948-53) a fost teroarea pură şi un permanent război propagandistic exercitat în perimetrul unei dictaturi personale. Principala slăbiciune a acestui sistem a fost deficitul lui de legitimitate.

De obicei, legitimitatea este dobîndită prin întărirea instituţională, stabilitate şi o garantare a conservării anumitor valori, ori, cel puţin, un minim de consens naţional. Sub stalinismul maturizat, atît în Uniunea Sovietică cît şi în Europa Răsăriteană, despotismul autocratic a reuşit să ruineze funcţionarea partidului ca instituţie autonomă. Pe măsură ce teroarea se extindea, partidul devenise un simplu apendice al biroului personal al secretarului general. În cuvintele lui Bertram Wolfe:

> Sub un regim dictatorial unipartit, partidul este orice altceva, doar partid nu. Este o gardă pretoriană; o castă privilegiată, credincioasă, autoritară; o gaşcă de activişti care îi îndrumă pe toţi la îndeplinirea directivelor „Plenarei" sau ale Conducătorului; o cutie de rezonanţă care imită infailibile comandamente şi dogme; ochii şi urechile unui sistem de spionaj; un nucleu de penetrare şi control al tuturor organizaţiilor, cluburilor, sindicatelor, gospodăriilor colective, fabricilor, organelor guvernamentale, armatei, poliţiei; o curea de transmisie pentru transportarea voinţei Liderului spre o naţiune inertă şi spre membri şi simpatizanţi de pe alte meleaguri [37].

În această structură monolitică dominată de falanga revoluţionară, planurile de remodelare a omului, naturii şi societăţii puteau fi urmate cu frenezie. Modelul stalinist a fost astfel transplantat în toate ţările Europei de Răsărit devenite sateliţi ai Uniunii Sovietice după cel de-al II-lea Război Mondial: Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, Republica Democrată Germană, Ungaria, Polonia şi România. În

Iugoslavia, din cauza îndărătniciei cu care Tito a refuzat orice amestec din partea lui Stalin în afacerile interne ale ţării sale şi ruperii de Cominform ce i-a urmat, va apărea un model deosebit. Rolul conducător al partidului comunist va fi justificat şi aplicat în Iugoslavia într-un mod diferit.

Cu excepţia liderilor iugoslavi, toate formaţiunile comuniste îşi întemeiau pretenţia lor la legitimitate pe subordonarea faţă de Uniunea Sovietică şi faţă de Stalin însuşi. Chiar dacă ar fi nutrit vreun gînd eretic, nu şi l-ar fi putut pune în aplicare, pentru că în acel moment comuniştilor le lipsea orice bază de masă. Pentru populaţiile locale, comuniştii erau simpli agenţi ai unei puteri străine. Cei mai mulţi est-europeni le spuneau comuniştilor „ei", un grup de militanţi mistici servind un despot străin şi încercînd să impună un model social lipsit de rădăcini în moştenirile culturale ale Europei de Răsărit.

Pentru a-şi asigura monopolul asupra puterii, partidele comuniste au iniţiat o distrugere metodică a culturilor politice tradiţionale din ţările pe care le conduceau. Partidele socialiste au fost dizolvate, iar facţiunile de stînga ale acestora absorbite în aşa-zisele partide unite ale muncitorilor. Folosind atît măsuri coercitive cît şi persuasive (propaganda), comuniştii au reuşit să recruteze largi segmente ale clasei muncitoreşti industriale şi să-şi lărgească baza socială. Sub titlul luptei împotriva puterilor străine, partidele necomuniste au fost fie interzise, fie cooptate în parlamente formale pe deplin maleabile şi controlate de comunişti. Teoria stalinistă a intensificării luptei de clasă şi corolarul acesteia, psihologia fortăreţei asediate, au devenit raţiunea constituirii unei poliţii secrete ubicue şi universal temute, care a penetrat pe toate căile, menţinînd o atmosferă de frică generalizată şi neîncredere reciprocă.

Modelul uman în această societate a fost individul depersonalizat, gata să informeze asupra celor mai apropiaţi prieteni şi rude. Trădarea în interesul partidului era considerată o virtute. Abţinerea de la cooperarea cu poliţia era, desigur, o crimă politică. În palpitantele ei memorii, Nadejda Mandelstam, văduva lui Osip Mandelstam, marele poet rus decedat în gulagul lui Stalin în vremea Marii Terori, surprinde cu sagacitate climatul irespirabil din acest tip de societate. Referindu-se la o remarcă acidă a Annei Ahmatova, „muza bocitoare" a poeziei ruse, cum a numit-o cîndva Joseph Brodski, Nadejda Mandelstam scria:

> În această perioadă, Ahmatova era uluită de imaginea evident greşită despre viaţa noastră pe care şi-o făcuseră cei din străinătate – mai ales emigranţii ruşi. Repeta adesea o frază care mă scotea din sărite: „Sînt invidioşi pe suferinţa noastră". Un asemenea eşec de înţelegere nu avea nimic cu invidia – venea din imposibilitatea de a-şi imagina experienţa prin care treceam şi din potopul de minciuni prin care realitatea fusese distorsionată pînă la a nu mai putea fi recunoscută... Dar lucrul principal era că nu exista nimic de invidiat. Nu era absolut nimic înălţător în suferinţa noastră. N-avea sens să cauţi vreun element mîntuitor; era doar frică animalică şi durere. Nu invidiez un cîine călcat de un camion ori o pisică aruncată de un huligan de la etajul zece al unei clădiri. Nu-i invidiez pe cei care, ca şi mine, bănuiesc un trădător, un provocator ori un informator în orice individ şi nu îndrăznesc să-şi formuleze gîndurile nici măcar pentru ei, de teamă să nu le rostească în somn, trădîndu-se vecinilor aflaţi de cealaltă parte a zidurilor subţiri ce ne despart apartamentele. Nu era, vă asigur, nimic de invidiat[38].

În toate ţările Europei Răsăritene, milioane de oameni au simţit asemenea senzaţii de coşmar. Eforturile comuniştilor de a distruge autonomia individuală n-au încetat niciodată. Nu se întrezărea nici o rază de lumină la capătul tunelului, doar monstruoase vînători de vrăjitoare organizate atît printre grupările necomuniste, cît şi în rîndurile elitelor comuniste înseşi, în cazul celor din urmă represaliile fiind şi mai sălbatice. Cominformul a furnizat baza punerii în scenă a unor procese suprarealiste în care comunişti intransigenţi au trebuit să recunoască faptul că au fost dintotdeauna trădători şi spioni.

II. COPII ÎN CEAŢĂ

De la „democraţiile populare" la „socialismul dezvoltat"

> Şi astfel trăiam ca un copil beat în ceaţă. Nu ştiam nimic; adică, ştiam şi nu ştiam, asemeni tuturor celorlalţi din cercul nostru. Doar în închisoare am ajuns să văd ce însemna lupta politică în lagărul comunist, între comunişti, ce feroce ură, ce fanatism, cîtă cruzime presupunea acea luptă.
>
> *Alexander Wat*

Paranoia finală a lui Stalin a exacerbat teroarea atît în Uniunea Sovietică cît şi în ţările-satelit din Europa Răsăriteană. Convins că erezia autonomistă a lui Tito şi explicita lui opoziţie la adresa autorităţii de la Kremlin constituia o trădare evidentă în favoarea „blocului imperialist", Stalin a dat ordin adepţilor săi să-şi intensifice acţiunea de căutare a sabotorilor reali sau potenţiali. Justificarea oferită de Stalin pentru Marea Teroare - teorie formulată în 1937, privind ascuţirea luptei de clasă pe măsura înaintării socialismului - a fost îmbrăţişată cu entuziasm de toţi despoţii locali din ţările-satelit. În fiecare ţară comunistă est-europeană, poliţiei secrete i s-au acordat puteri discreţionare şi nimeni - nici măcar aparatul de partid - nu se simţea apărat împotriva valului crescînd de represiuni.

Epurările şi vînătoarea de vrăjitoare

Categorisirea de „duşmani obiectivi", adică indivizi care, în virtutea mediului social din care provin, ar fi fost capabili să conspire împotriva regimului comunist, a fost folosită de călăii locali ai lui Stalin ca să justifice teroarea. Scopul proceselor publice care au avut loc în democraţiile populare era crearea unui consens naţional în jurul vîrfurilor elitelor comuniste şi menţinerea stării de panică şi frică în rîndul populaţiei. După părerea lui George H. Hodos, un supravieţuitor al procesului lui László Rajk din Ungaria anului 1949, asemenea înscenări erau semnale adresate tuturor potenţialilor eretici sau liber cugetători din ţările-satelit. Procesele încercau să „înfiereze pe oricine dovedea o opinie diferită ca fiind un criminal de drept comun şi/sau agent imperialist, să prezinte diferenţele tactice drept trădare, sabotaj şi spionaj" [1]. Oricum, procesele n-au fost doar o simplă repetare a epurărilor sîngeroase care devastaseră corpul politic sovietic în anii '30.

Deşi ritualul proceselor publice din ţările-satelit era similar din cîteva puncte de vedere cu al predecesoarelor sovietice, selectarea acuzaţilor a fost diferită, după cum diferită a fost şi provenienţa. Pentru a pregăti aceste epurări, Stalin a repartizat în toate ţările-satelit echipe speciale de „consilieri", care conduceau în mod direct interogatoriile şi contribuiau la pregătirea diabolicelor scenarii care să justifice pedeapsa cu moartea pentru acuzaţi. Bolşevicii din Vechea Gardă, precum Grigori Zinoviev, Lev Kamenev, Alexei Rîkov şi Nikolai Buharin, care cîndva îl înfruntaseră pe Stalin şi reprezentaseră o alternativă viabilă la cursul stalinist, căzuseră victime simulacrelor de procese sovietice. Or, în anii '50, în Europa de Răsărit, victimele proveneau chiar din rîndurile elitei staliniste însăşi. Procesele publice au fost iniţiate sub motivul rupturii survenite între Cominform şi Iugoslavia şi al denunţării lui Tito drept cap al unei „bande de criminali şi spioni".

Faptul că au avut loc procesele, nu însemna că partidele comuniste est-europene au găzduit neapărat mişcări pentru limitarea influenţei sovietice şi încurajarea unor experimente comuniste naţionale. Au existat, cu certitudine, diferenţe între diferitele aripi, mai ales între comuniştii locali şi cei moscoviţi (reveniţi din exilul de la Moscova după încheierea celui de al II-lea Război Mondial). Dar nu putem considera aceste deosebiri ca o dovadă a existenţei unor facţiuni titoiste în Europa de Răsărit, gata să-i încurajeze pe iugoslavi în sfidarea dictatelor Moscovei. Pentru ca stalinismul să funcţioneze cum trebuie, adică să menţină o perpetuă stare de urgenţă naţională şi frică, trebuiau să fie continuu inventate şi demascate noi conspiraţii. Nimeni nu era mai presus de suspiciune: fiecare trebuia să se simtă o victimă potenţială a impersonalei maşini teroriste. Tehnicile şi procedurile adoptate în Europa Răsăriteană erau aceleaşi cu cele folosite în procesele de la Moscova: acuzarea îşi baza învinuirile exclusiv pe confesiunile acuzaţilor. Nici o dovadă materială a culpei n-a fost vreodată prezentată în timp ce, dărîmaţi psihologic, indivizii din boxă îşi susţineau depoziţiile auto-incriminatoare. Hodos scrie:

> Procesele publice din Europa de Răsărit ar fi avut loc şi fără ruptura dintre Stalin şi Tito, probabil chiar cu aceleaşi victime, ca o stratagemă prin care partidele frăţeşti din sateliţii postbelici ai Uniunii Sovietice erau subordonate partidului sovietic. Procesele publice alcătuiau o parte integrantă a stalinismului, iar introducerea lor în statele-satelit a fost un pas logic, deşi cu variante, la probatul model sovietic... Procesul demonstrativ este o armă propagandistică de teroare politică. Scopul este personalizarea unui duşman politic abstract, aducerea lui în boxă, în carne şi oase şi, cu ajutorul unui sistem de justiţie pervertit, transformarea unor abstracte diferenţe politico-ideologice în crime comune uşor de înţeles. Acesta nu doar că incită masele împotriva răului personificat de acuzaţi, dar le şi înspăimîntă şi le îndepărtează de la sprijinul pentru orice potenţială opoziţie [2].

Pentru că noile regimuri din Europa Răsăriteană au suferit regrese economice şi n-au reuşit să mobilizeze un sprijin popular de masă pentru politica lor socială, ele s-au angajat în aplicarea cu frenezie a terorii şi persecuţiilor. Preludiul s-a produs în Albania, în 1949, cînd fostul membru al Biroului Politic şi ministru de Interne, Koci Xoxe, a fost executat ca titoist. Să amintim că, imediat după al II-lea Război Mondial, Tito a încercat să-şi extindă influenţa în Europa de Răsărit, dar nu există dovezi că ar fi dorit vreodată să iniţieze o opoziţie concertată împotriva lui Stalin. „Titoismul", prin urmare, însemna un stil de conducere mai asertiv în privinţa

intereselor naţionale decît politica dictată de Stalin elitelor locale comuniste. În septembrie 1949, László Rajk, fost ministru de Interne al Ungariei şi unul din liderii comunişti de frunte de după război, şi-a recunoscut vina într-un proces public, fiind condamnat la moarte împreună cu alte foste figuri proeminente ale partidului. Cu acea ocazie, discursul procurorului a atins isteria. Pretinsa conspiraţie a lui Rajk a fost pusă, cu rea credinţă, în legătură cu activităţile trădătoare ale lui Tito, care, la rîndul lor, erau determinate de subordonarea acestuia faţă de acei instigatori la război din Occident angrenaţi în pregătirea unei ofensive generalizate împotriva democraţiilor populare:

> Imperialismul american a fost instigatorul şi executorul întregului program politic şi al planurilor de puci ale lui Tito şi Ranković! Serviciile de spionaj americane şi britanice au cumpărat pe Tito şi clica lui încă din timpul războiului împotriva lui Hitler, pentru a împiedica eliberarea socială şi naţională a popoarelor din sud-estul Europei, ca să izoleze Uniunea Sovietică şi să pregătească al treilea război mondial. Puciul din Ungaria, plănuit de Tito şi de clica lui pentru a fi pus în practică de cercul de spioni al lui Rajk, nu poate fi înţeles în afara contextului planurilor internaţionale ale imperialiştilor americani... Nu există circumstanţe atenuante, ci doar agravante. Poporul nostru cere moarte trădătorilor şi eu, ca reprezentant al autorităţilor acuzării, mă identific cu această cerere. Capul şarpelui ce voia să muşte trebuie zdrobit... Singura apărare împotriva cîinilor turbaţi este să-i omori în bătaie [3].

În decembrie 1949, un fost membru al Biroului Politic şi „ţar" economic al Bulgariei, Traicho Kostov, a fost pus sub acuzare împreună cu alţi foşti comunişti influenţi sub învinuiri similare cazului Rajk: spionaj, titoism şi colaborare cu poliţia secretă burgheză în timpul anilor de clandestinitate a partidului. În cazul lui Kostov, spectacolul public bine pregătit a fost aproape compromis de decizia bruscă a şefului completului de judecată de a respinge învinuirile aduse de procuror, dar, după o scurtă pauză, totul a fost repus în ordine. Kostov, asemeni altor lideri est-europeni acuzaţi de conspiraţie, a acceptat pînă la urmă verdictul şi a colaborat cu curtea la propria sa distrugere. El s-a dezis de orice încercare de respingere a acuzaţiilor şi, conform oficiosului comunist *Rabotnicesko Delo*, a recunoscut că nu era altceva decît un ticălos. Nu ne putem angaja aici într-o lungă dezbatere privind motivele pentru care aceşti oameni au cooperat cu proprii lor inchizitori. Comportamentul le era motivat în primul rînd de convingerea lor ortodox-leninistă că partidul e purtătorul adevărului istoric şi că ei trebuie să-şi sacrifice propria viaţă pe altarul intereselor fundamentale ale acestuia. Educaţi în spiritul unei credinţe infinite faţă de Stalin şi Uniunea Sovietică, le lipsea minimul spirit de independenţă care le-ar fi permis să înţeleagă că erau victimele unei şarade monstruoase care nu avea în nici un caz nimic de-a face cu obiectivele declarate ale partidului lor. Cîţiva au fost atît de uluiţi de enormitatea acuzaţiilor, încît iniţial au crezut că erau victimele unei lovituri contrarevoluţionare. Unii au refuzat să accepte acuzaţiile suprarealiste ce li s-au adus, dar acest mic grup reprezenta mai degrabă excepţia decît regula. Folosirea de presiuni fizice şi psihice, inclusiv ameninţări la adresa rudelor acuzatului, ne ajută să înţelegem cum au fost stoarse mărturiile.

În septembrie 1949, într-o fulminantă incriminare intitulată „Partidul Comunist din Iugoslavia în mîinile unor criminali şi spioni", rostită la întîlnirea la nivel înalt a Cominformului de la Budapesta, Gheorghe Gheorghiu-Dej, liderul comunist

român, îl denunța pe fostul lui coleg din Biroul Politic și fost ministru de Finanțe al României, Lucrețiu Pătrășcanu, ca trădător titoist și agent străin. Pătrășcanu fusese arestat mai devreme, dar după discursul lui Gheorghiu-Dej, care anticipa verdictul tribunalului, soarta lui a fost pecetluită. Oricum, pentru că a refuzat să admită că ar fi vinovat și s-a angajat în confesiuni publice masochiste, Pătrășcanu nu a putut fi folosit la punerea în scenă a unui proces demonstrativ la București. El a rămas în pușcărie pînă în aprilie 1954, cînd a fost condamnat la moarte și împușcat în urma unui pseudo-proces.

După aceeași întîlnire de la Budapesta, din 1949, și în pas cu campania internațională dusă împotriva presupușilor sprijinitori ai lui Tito, liderul comunist polonez Wladyslaw Gomulka a fost debarcat, sub acuzația de lipsă de vigilență revoluționară cu privire la naționalism, și plasat în arest la domiciliu sub supravegherea poliției secrete. După epurarea grupului lui Gomulka, Partidul Muncitorilor Uniți din Polonia era complet în mîinile facțiunii moscovite conduse de Boleslaw Bierut, Jakub Berman și Hilary Minc.

În perioada proceselor, atmosfera în democrațiile populare devenise irespirabilă: obsesia dușmanilor infiltrați, celebrarea isterică a geniului universal al lui Stalin, umilirea intelighenției naționale și asaltul asupra tradiției naționale creaseră un climat general de neputință și disperare. Pentru majoritatea populației, procesele demonstrative erau evenimente care aveau loc într-un alt univers. Acuzații erau comuniști executați de colegii lor comuniști. Implicarea cetățenilor de rînd în aceste ritualuri a fost doar formală: ei au fost obligați să repete acuzațiile absurde pentru a deveni parte integrantă din noua realitate, bazată pe minciună și frică. Cetățeanul de rînd era conștient că și el putea împărtăși, în orice clipă, soarta tragică a liderilor comuniști înlăturați. Iraționalitatea trebuia asimilată ca mod de funcționare a sistemului. Oricine putea fi candidatul unei viitoare lovituri din partea criminalului mecanism. Orice formă de îndoială trebuia mascată sub cea mai obedientă formă de loialitate. Gigantica mașinărie a propagandei comuniste obligase întreaga populație să se complacă în ceremonii de masă ale aderenței la lozincile partidului. Concomitent, ca pentru a amplifica delirul impus, modelul stimulării forțate (și false) a productivității muncii a fost importat și el din Uniunea Sovietică; acei muncitori care nu obțineau rezultatele solicitate prin comandamentele partidului erau considerați a nu prezenta încredere din punct de vedere politic. Efectul proceselor publice a constat în scindarea schizoidă a mentalității individului: personalitatea publică proclamă exact acele valori pe care omul de rînd le detestă.

Principiul și funcțiile proceselor demonstrative pot fi înțelese examinînd structura grupurilor alese pentru oprobiul public și lichidare. Între 1949 și 1951, principalele victime ale proceselor au fost membri ai elitelor „național-comuniste" sau „comuniști indigeni", cei aflați în opoziție cu doctrinarii loiali stalinismului. Koci Xoxe, Traicho Kostoc, Lucrețiu Pătrășcanu, Wladyslaw Gomulka și László Rajk și-au petrecut toți anii războiului în propriile țări. Ei participaseră la mișcările de rezistență antinaziste. Spre deosebire de colegii lor instruiți la Moscova, sosiți în tancurile Armatei Roșii, ei ar fi putut invoca drept sursă de legitimitate angajarea lor directă în mișcarea de partizani. Poate că unii din acești comuniști autohtoni să fi dezavuat atitudinea condescendentă a „moscoviților", care se bazau pe relațiile lor mai bune cu Moscova și-i tratau pe comuniștii din interior ca pe niște parteneri

de rang inferior. Stalin fusese conştient de aceste rivalităţi facţioniste şi le-a folosit pentru iniţierea unor permanente epurări în ţările-satelit.

La începutul anilor '50, Stalin devenise din ce în ce mai preocupat de rolul evreilor ca purtători ai „perspectivei mondiale cosmopolite" şi partizani „obiectivi" ai Occidentului. Pentru comunişti, n-avea importanţă dacă un individ era „subiectiv" împotriva sistemului, ci mai degrabă ce ar fi putut acesta gîndi şi face în virtutea statutului „obiectiv" pe care-l avea (provenienţa dintr-o familie burgheză, studii în Occident, apartenenţa la o anumită minoritate şi aşa mai departe). Morbide campanii antisemitice au fost organizate de către Stalin în Uniunea Sovietică împotriva scriitorilor şi criticilor literari evrei. Asupra populaţiei sovietice de origine evreiască se profila spectrul unui masiv pogrom. În democraţiile populare, lupta împotriva „cosmopoliţilor dezrădăcinaţi" (o expresie convenţională denumindu-i pe evrei) a permis unor lideri comunişti locali angajarea într-o epurare selectivă împotriva facţiunilor „moscovite" dominate de comunişti de extracţie evreiască (dintre care mulţi fugiseră din calea fascismului şi căutaseră adăpost în Uniunea Sovietică între cele două războaie). Eliminarea acestor stalinişti, altminteri de o loialitate deplină, a atins un nivel spectaculos în Cehoslovacia, unde acuzatul principal într-un proces din octombrie 1952 era Rudolf Slansky, pînă în septembrie 1951 secretar general al partidului comunist. În această calitate, el prezidase nemiloasele persecutări ale comuniştilor şi necomuniştilor. Slansky şi alţi militanţi proeminenţi, majoritatea de origine evreiască, au fost condamnaţi la moarte şi spînzuraţi în decembrie 1952.

Grupul Slansky a fost acuzat de conspiraţie sionistă şi complotare directă cu reţelele de spionaj occidentale. Slansky însuşi, ca principal organizator al epurărilor anterioare din Cehoslovacia, putea înţelege cu greu acuzaţiile aberante ce i se aduceau. El încercase de cîteva ori, în celula închisorii, să se sinucidă. Îl implora pe preşedintele partidului, fostul său prieten Klement Gottwald, să-i acorde şansa de-a se explica, dar evident, i s-a refuzat o astfel de ocazie. Din moment ce procesul trebuia să confirme convingerea lui Stalin despre existenţa unei conspiraţii mondiale cu scopul destabilizării blocului comunist, nu exista nici o posibilitate ca vreunul dintre inculpaţi să fie achitat. Mai mult decît atît, acuzele antisemitice vizau să trezească prejudecăţile şoviniste antecomuniste, larg răspîndite în întreaga lume.

În mai 1952, presa românească anunţa eliminarea a trei membri ai Biroului Politic, dintre care doi fuseseră liderii centrului de emigranţi de la Moscova, în timpul celui de-al II-lea Război Mondial. Toţi trei fuseseră secretari ai partidului şi împărţiseră puterea absolută cu liderul facţiunii interne, Gheorghe Gheorghiu-Dej. Ana Pauker, veteran lider comunist, prezentată multă vreme de propaganda comunistă internaţională drept un impecabil luptător comunist, îşi pierduse funcţia de ministru al Afacerilor Externe, fiind pusă sub arest la domiciliu. Aliatul ei moscovit, maghiarul după origine Vasile Luca, a fost acuzat de sabotaj economic în timpul cît deţinuse Ministerul de Finanţe, şi de colaborare cu poliţia burgheză în timpul activităţii în ilegalitate a partidului. Luca a fost arestat şi a murit în închisoare, la începutul anilor '60. Al treilea membru al grupului, Teohari Georgescu, un comunist din grupul naţional şi fost ministru al Afacerilor Interne, a cărui principală greşeală consta în strînsa lui asociere cu facţiunea Pauker-Luca, a fost de asemenea închis, dar, nu mult după aceea, eliberat. Georgescu a ocupat în continuare funcţii fără importanţă.

În România, epurarea pare să fi fost determinată atît de raţiuni interne, cît şi internaţionale. Exista o evidentă competiţie pentru putere între Gheorghiu-Dej şi Ana Pauker. Originea rivalităţii lor, însă, nu consta în concepţiile politice diferite, cum a pretins mai tîrziu Gheorghiu-Dej, ci doar în ambiţii şi vanităţi personale. Rezolvîndu-şi rivalitatea cu Pauker, Gheorghiu-Dej a profitat de interesul lui Stalin pentru „etnicizarea" elitelor comuniste est-europene prin eliminarea liderilor evrei, printre care Ana Pauker figura la loc de frunte. El a convins Kremlinul că era un exponent mult mai demn de încredere al intereselor sovietice, acuzîndu-şi oponenţii că practicau deliberat un curs aventurier menit să destabilizeze ţara şi să restaureze capitalismul.

În ce priveşte Uniunea Sovietică însăşi, campania anti-americană şi anti-semită a atins momentele de vîrf în februarie 1953, cu o lună înainte de moartea lui Stalin, prin aşa-zisa descoperire a „complotului medicilor". Conform versiunii oficiale, medicii Kremlinului - în majoritate evrei - ar fi fost de multă vreme implicaţi în activităţi criminale menite să anihileze fizic conducerea sovietică. Au fost cu toţii arestaţi şi supuşi la groaznice torturi, psihice şi fizice. Numai obştescul sfîrşit al lui Stalin a împiedicat un proces public care ar fi fost salva de semnale pentru o epurare antisemitică totală şi strămutarea forţată a populaţiei evreieşti în Siberia[4]. Cu procesul Slansky şi „complotul medicilor" sistemul şi-a atins limitele propriei iraţionalităţi. Cele mai groteşti acuzaţii aduse evreilor sovietici şi est-europeni nu aveau nici o preocupare pentru minima credibilitate. „Linia partidului" era de fapt un simplu material plastic folosit conform celor din urmă toane ale dictatorului sovietic, şi nimeni, nici măcar secretarii generali locali, nu se simţeau la adăpost de potenţialele acuzaţii de trădare. N-avea nici o importanţă dacă victima aleasă îşi exprimase vreodată cele mai mici dubii în privinţa geniului lui Stalin. Singura grijă a consilierilor sovietici, adevăraţii regizori ai proceselor demonstrative, era să confirme suspiciunea lui Stalin şi să adauge fără încetare noi nume pe lista criminalilor demascaţi. Dar epurările afectaseră nu numai aparatul de vîrf. O dată dezlănţuite, acestea reverberaseră prin întregul partid, ducînd la paralizarea deplină a oricărei autonomii individuale. Pedagogia teroristă suprimase complet orice atitudine critică şi făcuse din obedienţă regula de aur a supravieţuirii.

În momentul morţii lui Stalin, la 5 martie 1953, toate ţările din blocul sovietic beneficiau de un sistem politic bazat pe teroare, manipulare ideologică şi economie de comandă. Instituţionalizarea epurărilor ca mecanism al înlocuirii elitelor şi mobilizării politice a fost un fenomen caracteristic întregului bloc. După Zbigniew Brzezinski, trăsăturile principale ale sistemului interstatal stalinist includeau comunizarea organizării instituţionale; recunoaşterea supremaţiei sovietice aşa cum era simbolizată de rolul lui Stalin ca lider al comunismului mondial; rolul hotărîtor acordat ideologiei ca sursă a legitimităţii politice pentru elitele conducătoare şi exploatarea economică a ţărilor-satelit de către patronul sovietic[5]. În caracteristicile lui principale, aceste forme de organizare statale pot fi descrise ca totalitariste, de vreme ce partidul-stat monolitic reuşise să absoarbă sau să anihileze toate formele de autonomie instituţională. Mai puţin afectată a fost Republica Democrată Germană, în primul rînd pentru că statul poliţienesc n-a putut fi pe deplin instaurat aici pînă cînd ridicarea zidului de la Berlin, în 1961, n-a desăvîrşit separarea ţării de Occident.

Sfidarea lui Tito şi căderea autorităţii monolitice

Ar fi greu de exagerat importanţa refuzului lui Tito de a se supune dictatelor lui Stalin. Era pentru prima oară cînd un comunist instruit şi promovat de Comintern îndrăznea să înfrunte supremaţia Kremlinului şi să susţină dreptul *partidului său* la un rol independent. Opoziţia lui Tito din 1948-49 la presiunea şi şantajul lui Stalin reprezintă un punct de cotitură în istoria comunismului mondial. A fost prima respingere încununată de succes a pretenţiilor lui Stalin de a monopoliza adevărul, o repudiere a conceptului stalinist de internaţionalism şi o afirmare cu mîndrie a valorilor naţionale în faţa comportamentului imperialist sovietic. Tito a respins dogma cominformistă conform căreia toţi comuniştii trebuiau judecaţi după atitudinea lor faţă de Uniunea Sovietică şi persoana lui Stalin. În concepţia lui Tito, era dreptul fiecărui partid comunist, fie el mare sau mic, să-şi stabilească linia politică în conformitate cu propriile interese, aşa cum şi le defineşte singur. De vreme ce condusese cu succes o rezistenţă populară împotriva ocupanţilor nazişti, liderii iugoslavi se simţeau îndreptăţiţi la recunoaşterea internaţională a rolului lor special în cadrul comunismului mondial.

Lupta lui Tito pentru recunoaştere a inaugurat comunismul naţional, o tendinţă în comunismul mondial care situează priorităţile locale deasupra valorilor şi obiectivelor imperiale. Un comunism naţional este în contrast cu reprimarea completă a ataşamentului patriotic cerută de Stalin. Pe de altă parte, nu avem totuşi de-a face cu o reluare a mişcărilor naţionaliste şi ideologiilor caracteristice Europei Răsăritene de dinainte de comunism. Tito îşi promova propria versiune de ideologie socialistă pan-iugoslavă, care nu avea nimic în comun cu naţionalismele tradiţionale sîrbe, croate sau slovene. Stalin ignorase complet sau dispreţuise mîndria naţională a naţiunilor subjugate şi n-a înţeles că, de vreme ce Tito hotărîse să ţină piept presiunilor lui, comuniştii iugoslavi puteau mobiliza largi segmente ale opiniei publice care, altminteri, ar fi rămas resentimentare noii ordini politice. „Dacă ridic un deget, Tito va cădea", îşi informase Stalin colegii din Biroul Politic, după mărturisirile lui Nikita Hruşciov[6]. Dictatorul sovietic nu reuşise să vadă în nemesis-ul său iugoslav mai mult decît un simplu sclav care îndrăznise să pună la îndoială autoritatea stăpînului său.

În acelaşi chip, cel puţin la început, iugoslavii n-au înţeles pe deplin originile mîniei lui Stalin îndreptată împotriva lor. Nu se comportaseră ei oare ca nişte discipoli loiali ai liderului sovietic? Tito nu era mai puţin adeptul industrializării decît Stalin, nu era mai puţin fidel – la începutul perioadei sale de conducere – colectivizării forţate. În Iugoslavia, terorizarea „duşmanilor de clasă" desemnaţi de partid a fost o activitate permanentă organizată de poliţia secretă a lui Aleksandar Ranković. Educaţi în tradiţie stalinistă, liderii iugoslavi vedeau în partid purtătorul raţiunii universale, instrumentul perfect, predestinat să dea imediat răspuns celor mai dificile întrebări prin aplicarea dogmelor leniniste şi staliniste. Astfel, iniţial, Tito şi camarazii săi urmaseră normele şi tiparele ideologiei leninist-staliniste încercînd chiar să-l depăşească pe Stalin în ortodoxie.

În prima fază a conflictului, Tito era convins că întreaga dispută era rezultatul unei regretabile neînțelegeri. Refuzul lui Tito de a accepta protectoratul sovietic era reacția furioasă a unui stalinist împotriva arbitrarității și îndărătniciei stăpînului său. Le-a trebuit ceva timp liderilor iugoslavi ca să se angajeze într-o destalinizare fermă. Chiar și atunci cînd s-au hotărît s-o facă, au executat cotitura într-o manieră autoritaristă, cu metode comparabile celor adoptate de „democrațiile populare" în lupta împotriva „dușmanilor de clasă". Comuniștii care au refuzat să sprijine vederile lui Tito și au împărtășit critica abuzivă a Cominformului față de Partidul Comunist Iugoslav au fost etichetați drept „cominformiști" și tratați ca agenți străini. Mulți au fost deportați în lagăre de concentrare iugoslave, aflate în colțurile îndepărtate ale țării, inclusiv în faimosul Goli Otok[7]. Alții au reușit să scape în „democrațiile populare" învecinate, de unde au lansat un război propagandistic împotriva celor pe care îi stigmatizau drept „banda titoistă de trădători". Doar nevoia presantă a lui Tito de sprijin popular a dus la decizia de încurajare a căutării unei „căi iugoslave spre socialism", diferită de ultrabirocraticul și autoritaristul model sovietic. Mult aclamata „auto-administrare" iugoslavă, care promitea muncitorilor un rol în hotărîrea obiectivelor industriale, a fost mai puțin o consecință a dorinței de-a rupe cu sistemul managerial administrativ-birocratic practicat în Uniunea Sovietică, osificat și extrem de ineficient, cît o consecință a necesității vitale de lărgire a bazei populare pentru o dictatură amenințată din exterior.

Izolat și calomniat de întreaga mișcare mondială, Tito abandonează multe din dogmele considerate multă vreme sacrosancte. Modelul iugoslav de „auto-administrare" a fost impus de sus, inițiativele spontane ale maselor, invocate fără încetare în propaganda oficială, fiind ținute sub strictul control al partidului. În Iugoslavia, autonomismul intenționa să aibă ca efect nu distrugerea sistemului comunist, ci doar reformarea lui pe o linie diferită de cea urmată în Uniunea Sovietică sub Stalin. Originile politicii de autonomie constau într-un conflict între două centre comuniste mai degrabă concurente decît aflate într-o confruntare de viziuni, cu privire la interpretarea totalitaristă și una umanistă a marxismului și leninismului. Pentru Tito și asociații săi, mîndria etnică era mai mult un instrument de întărire a bazei lor populare, decît o motivare de profunzime a divorțului cu Moscova.

În același timp însă, pentru că politică externă nu poate fi total disociată de practicile interne, cu cît devenea Tito mai critic față de conduita imperialistă a lui Stalin, cu atît era mai decis să critice și sistemul sovietic. În cele cîteva documente teoretice publicate de comuniștii iugoslavi la începutul anilor '50, modelul sovietic era descris ca o dictatură controlată de o uriașă mașinărie birocratică. Aceste publicații susțineau că Partidul Comunist al Uniunii Sovietice nu mai reprezintă avangarda proletariatului mondial, ci o clică de birocrați a căror supraviețuire depindea de perpetuarea epurărilor. Sistemul sovietic degenerase într-un capitalism de stat administrat de o nouă clasă de potentați birocrați. Pentru a se evita repetarea erorilor lui Stalin, Tito și tovarășii săi au decis în 1950 să experimenteze tranziția spre un model în care muncitorii puteau exercita control direct asupra obiectivelor de producție. Fiind comuniști convinși totuși, titoiștii n-au abandonat complet rolul conducător al partidului. Celulele de partid comuniste continuau să funcționeze la nivelul de bază, și guvernul central continua să controleze numirea managerilor

industriali. Partidul comunist, totuşi, şi-a redefinit poziţia sa în societate, ca formaţie politică „cu caracter voluntar şi democratic".

Toate aceste schimbări l-au convins pe Stalin şi pe asociaţii săi că Tito abandonase cu adevărat şi pe deplin socialismul. Pentru stalinişti, simplul fapt că muncitorii erau consultaţi cu privire la întreprinderile lor şi că li se permitea să aibă un cuvînt în procesul de decizie era considerat un semn periculos de anarhism şi „liberalism burghez". Chiar şi după moartea lui Stalin, liderii sovietici nu au putut împăca ceea ce văzuseră în Iugoslavia cu propriile lor dogme îngheţate şi, în consecinţă, au stigmatizat modelul iugoslav ca „revizionist". Totuşi, încercările iugoslave de a diminua efectele păguboase ale birocraţiei excesive nu reprezentau o revizuire sistemică deplină. Dimpotrivă, Tito se asigurase că partidul îşi menţine rolul dominant, interzicînd orice formaţii politice alternative. Cenzura a fost menţinută şi aplicată sever, împotriva unor reformatori ca Milovan Djilas, fostul locotenent al lui Tito, care depăşise limitele „creativităţii" trasate de partid.

În 1953, liderii iugoslavi au decis să de-colectivizeze agricultura. Tito, ca iniţiator, s-a angajat în criticarea mai hotărîtă a modelului sovietic, rigid şi dictatorial. Spre deosebire de teoreticienii sovietici, care insistau asupra necesităţii de-a întări permanent rolul dictaturii proletariatului, comuniştii iugoslavi susţineau că adevăratul socialism, cel inspirat de marxism, s-ar pronunţa pentru reducerea prerogativelor statului şi, ulterior, pentru „căderea în desuetudine a statului". „Căutarea omului", cum a fost numită practica şi filosofia iugoslavă a socialismului [8], nu includea o separare completă de dogma partidului, ca deţinător al raţiunii istorice. Conflictul consta mai degrabă în hotărîrea liderilor iugoslavi de a refuza statutul vasal impus de sovietici şi apărarea fermă a dreptului lor la suveranitate naţională. Privilegiile speciale acordate membrilor de partid, deşi criticate teoretic de comuniştii iugoslavi, n-au fost reduse nici măcar cînd cunoscutul lider Milovan Djilas - pe atunci vice-preşedintele ţării - s-a decis să atace *nomenklatura* comunistă. Djilas a fost expulzat din Liga Comuniştilor Iugoslavi şi, după ce şi-a publicat faimosul rechizitoriu la adresa „noii clase" de potentaţi, a fost întemniţat ca „element subversiv" [9]. Tito era gata să condamne atrocităţile stalinismului şi să deplîngă birocratizarea socialismului, dar a refuzat să îngăduie o critică generală a originilor sistemice ale autocraţiei comuniste.

Urmarea divorţului dintre Tito şi Moscova a fost încercarea de a iniţia o versiune diferită, mai puţin represivă, a sistemului unipartit. În discursul lui de Anul Nou, în 1949, Tito l-a condamnat pe Stalin pentru că sanctificase cruzimea şi violenţă:

> Cei care-şi liniştesc conştiinţa cu gîndul că „scopul scuză mijloacele" ar trebui să-şi amintească faptul că acest dicton a fost folosit mai ales de iezuiţi în vremea Inchiziţiei. Lucrurile măreţe nu pot fi înfăptuite prin mijloace murdare sau în mod necinstit. Ele pot fi create numai de oameni cinstiţi şi în mod cinstit - acesta va fi întotdeauna crezul nostru [10].

Dar cînd a fost confruntat cu reformismul radical în propriul partid, liderul iugoslav a apelat la aceleaşi mijloace pentru care îl criticase pe Stalin. Mentalitatea lui nu era cu adevărat diferită de cea a adevăratului său mentor, nici ţelul, care era menţinerea puterii absolute în propriile mîini.

Staliniştii est-europeni

Pentru a înţelege evoluţiile din Europa Răsăriteană a anilor '50, trebuie să ne amintim trăsăturile principale ale partidelor comuniste din aceste ţări. Iarăşi, cu excepţia partidelor comuniste cehoslovac şi iugoslav, toate formaţiile leniniste din regiune au suferit de un cronic deficit de sprijin de masă. Toate aceste ţări numărau milioane de membri de partid, dar foarte puţini comunişti convinşi. Partidele îşi trăgeau legitimitatea din loialitatea lor nemărginită şi necondiţionată faţă de Uniunea Sovietică şi faţă de Stalin personal. Chiar şi liderii iugoslavi, pînă la izbucnirea conflictului deschis cu Stalin, n-au pus la îndoială pretenţia sovietică de a domina comunismul mondial. Stalin era universal adulat ca un semizeu; nici un sacrificiu n-a fost considerat prea mare pentru a arăta angajarea comunistă la cauza comună.

Toate aceste partide comuniste deţineau o concepţie comună despre internaţionalism şi o filosofie similară a disciplinei de partid. Era datoria membrilor individuali să îndeplinească orbeşte ordinele venite de la vîrf. Această logică militaristă a fost denumită centralism democratic. Viaţa internă a partidelor era ritualistă, autoritaristă la extrem şi ierarhică. Ele funcţionau în concordanţă cu un bine gîndit cult al liderilor şi orice formă de disidenţă sau atitudine critică erau cu desăvîrşire interzise. În acele circumstanţe, a înflorit climatul de entuziasm mecanic şi romantism apocrif. Cei care exprimaseră vreun dubiu au fost marginalizaţi ori chiar exterminaţi.

Partidele comuniste est-europene erau conduse de nuclee dense de militanţi uniţi în convingerea că ţările lor trebuiau să urmeze modelul sovietic fără nici o rezervă sau ezitare. De regulă, partidele din blocul sovietic aveau în frunte revoluţionari de profesie, majoritatea instruiţi la şcolile Cominternului, a căror devoţiune faţă de Uniunea Sovietică fusese temeinic verificată în decursul anilor. Pentru îndeplinirea obiectivelor principale ale stalinismului, ei instauraseră un sistem de teroare şi persecuţie căruia nu i-au scăpat nici unii dintre ardenţii săi partizani. În aceste secte comuniste nu era loc pentru devotamentul personal. Singurul ataşament permis era cel faţă de partid, considerat deasupra oricăreia dintre componentele sale individuale. Partidul îşi impusese imaginea monistă asupra lumii, singura versiune acceptabilă de adevăr, punînd la stîlpul infamiei orice altă concepţie, ca fiind obiectiv reacţionară şi periculoasă. Din această intoleranţă faţă de adevărurile nonpartinice a izvorît o împărtăşită prejudecată anti-intelectuală. Partidele din blocul sovietic îi suspectau pe toţi intelectualii, inclusiv pe cei comunişti, că nutresc tentaţia criticării *status quo*-ului, fiind astfel potenţiali instigatori la tulburări. Suspiciunea staliniştilor faţă de intelectuali şi credinţa că partidele încorporează conştiinţa de clasă a proletariatului industrial au făcut ca elitele de partid să încerce lărgirea audienţei în rîndurile clasei muncitoare.

Modul de-a gîndi al elitelor staliniste din ţările est-europene a fost excepţional dezvăluit de jurnalista poloneză Teresa Toranska într-o serie de interviuri luate la începutul anilor '80 cîtorva din foştii lideri ai partidului comunist polonez. Titlul cărţii sale, *Oni (Ei)*, surprinde universul de mituri, fantazări, resentimente şi amăgiri care au făcut posibilă autohipnoza acelora ce au prezidat stalinizarea Poloniei.

Interviul cel mai elocvent şi revelator este cel luat fostului membru al Biroului Politic şi secretar al Comitetului Central, Jakub Berman (1901-84), care încearcă să apere opţiunile şi acţiunile generaţiei sale politice. După părerea lui Berman, comuniştii polonezi au fost îndreptăţiţi să susţină politica lui Stalin în Polonia, pentru că, pretinde el, sovieticii au garantat eliberarea naţională şi socială a ţării sale. Cînd Toranska, o jurnalistă legată de Solidaritatea, a amintit de marele dezastru adus de comunişti naţiunii poloneze, Berman a replicat furios:

> Nu-i adevărat. Noi am eliberat-o... Noi n-am venit ca ocupanţi şi nici nu ne-am imaginat vreodată în acest rol. După toate dezastrele care s-au abătut asupra acestei ţări, noi i-am adus eliberarea definitivă, pentru că ne-am descotorosit în sfîrşit de nemţii aceia, şi asta nu-i puţin lucru. Ştiu că lucrurile nu sînt simple. Noi am vrut să punem ţara în mişcare, să-i insuflăm viaţă; toate speranţele noastre se legau de noul model al Poloniei, un model fără precedent istoric, şi era singura şansă pe care Polonia a avut-o în cei o mie de ani de istorie a ei; voiam să folosim şansa aceasta sută la sută. Şi am reuşit. În orice caz, ne-a fost dat să reuşim, pentru că aveam dreptate; nu în vreun mod iraţional, iluzoriu, pe care să-l fi întrupat din neant, ci istoric - istoria era de partea noastră [11].

Nici o dovadă empirică (socială, culturală, morală) nu mai era necesară pentru a justifica încrederea de sine a comuniştilor. Ei ştiau că primiseră mandatul istoriei şi îşi urmăreau visele de izbăvire a naţiunii fără nici o preocupare pentru soarta celor cărora s-ar fi putut să nu le placă proiectele lor utopice.

Avînd sentimentul că sînt menite să impună oamenilor fericirea, precum şi credinţa mesianică în rolul ales al partidului, elitele comuniste au devenit insensibile la orice semnale din partea unei societăţi deprimate şi potenţial ostile. Departe de a încerca să-şi ajusteze propriile scheme la condiţiile concrete, partidele erau tot mai decise să schimbe şi, dacă trebuie, să reprime societatea. Faptul explică prăpastia fatală dintre elitele conducătoare, „ei", cum le spuneau cetăţenii obişnuiţi acestor fanatici, şi restul populaţiei, adică „noi". Demonstraţiea lui Berman privind angajamentul generaţiei sale faţă de stalinism, iscusită şi adesea cinică, nu poate masca fondul mistic al acestuia. De fapt, elitele comuniste din Europa de Răsărit au rupt-o intenţionat cu tradiţiile naţionale din propriile ţări în favoarea a ceea ce ei percepeau drept fraternitatea supranaţională a „eliberatorilor omenirii". Liderii partidelor comuniste din blocul sovietic erau convinşi, precum Lenin atunci cînd fondase partidul bolşevic la începutul secolului XX, că oamenii au nevoie de o forţă exterioară care să-i lumineze şi să-i înveţe, că fără un astfel de partid de avangardă nu exista şansa unei adevărate emancipări. La sfîrşitul interviului cu Toranska, Berman pledează cu pasiune pentru superioritatea morală a comunistului „adevărat". După părerea lui, va veni ziua cînd omenirea va face dreptate acestui milenarist vis al revoluţiei mondiale şi toate atrocităţile şi crimele stalinismului vor fi pomenite doar ca incidente trecătoare:

> Fără să-mi pun speranţa în puterea magică a cuvintelor, sînt totuşi convins că suma acţiunilor noastre, duse la îndeplinire cu pricepere şi hotărîre, va da pînă la urmă rezultate şi va crea o nouă conştiinţă poloneză; pentru că toate avantajele ce decurg din noua cale deschisă de noi se vor confirma, trebuie să se confirme, şi dacă nu ne va distruge un război atomic şi nu vom dispărea în nimicnicie, va fi pînă la urmă o schimbare de mentalitate care îi va da un conţinut şi o calitate cu totul noi. Şi atunci

> noi, comuniştii, ne vom putea aplica toate principiile democratice pe care am vrea să le aplicăm şi nu le putem aplica acum, pentru că am sfîrşi înfrînţi şi eliminaţi. Asta s-ar putea întîmpla de acum în cincizeci sau într-o sută de ani, nu vreau să fac profeţii, dar sînt sigur că se va întîmpla într-o zi [12].

În credinţa lui absolută că istoria e de partea sa şi a tovarăşilor săi, Berman nu era singur. Modul său de a gîndi este caracteristic elitelor comuniste din toate ţările-satelit sovietice. Aceleaşi cuvinte ar fi putut fi rostite de Ana Pauker, comunista română epurată în 1952, care moare în 1960, fiind încă pe deplin convinsă că Uniunea Sovietică e catargul întregii omeniri progresiste. Şi alţi lideri comunişti din Europa de Răsărit ar fi putut fi autorii profesiunii de credinţă a lui Berman. Lider al Poloniei în momentul stalinizării acesteia era Boleslaw Bierut (1892-1956), fost agent sovietic ce funcţionase ca instructor al Cominternului în Bulgaria, Cehoslovacia şi Austria, în perioada dintre războaie. Ungaria era condusă de un „quartet" format din liderul comunist Mátyás Rákosi (1892-1971), care petrecuse cincisprezece ani în închisorile Amiralului Horthy pentru activităţile lui comuniste, şi asociaţii săi apropiaţi Ernö Gerö („ţarul" economic), Jozsef Revai (ideologul-şef) şi Mihály Fárkás (ministrul apărării). În Bulgaria, liderul partidului era Vulko Cervenkov (1900-1980), care în anii '30 fusese director adjunct al Şcolii Leniniste a Cominternului din Moscova. În Germania de Răsărit, liderii partidului erau Wilhelm Pieck (1876-1960) şi Walter Ulbricht (1893-1973), ambii fugiţi din ţară după ce Hitler ajunsese la putere în 1933. Ei şi-au petrecut anii războiului în exil la Moscova şi s-au întors în Germania în 1945. În România, după eliminarea facţiunii Pauker-Luca, partidul comunist era condus de Gheorghe Gheorghiu-Dej, un fost muncitor ceferist care petrecuse mai mult de zece ani în închisori şi lagăre de muncă. Liderul cehoslovac Klement Gottwald (1896-1953) şi-a petrecut anii războiului în exil sovietic [13]. Toţi aceştia se cunoscuseră la Moscova în anii dintre războaie sau în cei ai războiului, dar povestea relaţiilor lor merită o altă carte.

Berman, Pauker, Rákosi şi ceilalţi lideri comunişti est-europeni erau militanţi experimentaţi pentru care personalitatea lui Stalin era un exemplu de comportament corect revoluţionar. Ei admirau intransigenţa liderului sovietic şi lupta lui fără compromisuri împotriva facţiunilor oponente, şi îi împărtăşeau ostilitatea faţă de Occident. Educaţi în tradiţia stalinistă, credeau cu toţii în teoria intensificării permanente a luptei de clasă şi au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru crearea unui sistem represiv prin care toate tendinţele critice să poată fi imediat eradicate. Modul lor de-a gîndi era maniheist: socialismul era bun, capitalismul era rău, şi nu exista cale de mijloc între acestea două. În puternica lor credinţă în această filosofie simplistă, ei aveau grijă să se asigure ca aceeaşi opinie să pătrundă în minţile mai tinerilor discipoli din ţările lor. Un întreg sistem propagandistic, bazat pe principiul îndoctrinării sistematice a aparatcikilor cu miturile doctrinei staliniste, a fost stabilit în ţările blocului sovietic. Pentru cei mai mulţi din aparatciki, cunoaşterea marxismului se limita Vulgata Cominternului, pe care o acceptaseră fără rezerve, ca dovadă a infailibilităţii lui Stalin. În timpul activităţii din ilegalitate, comuniştii din blocul sovietic au învăţat să vadă în formulările catehetice ale lui Stalin cea mai bună formulare a propriilor lor gînduri şi crezuri. Unitatea mentală şi emoţională dintre profet şi discipolii săi a fost de nezdruncinat.

La moartea lui Stalin, discipolii săi din Europa de Răsărit au suferit ca niște orfani: pierduseră mai mult decît un sprijinitor al partidelor lor, își pierduseră protectorul, întruparea viselor lor cele mai înalte, eroul pe care ajunseseră să-l venereze, simbolul propriei puteri. Stalin, adevărata sursa a autorității lor, se stinsese din viață. Fără el, abia de știau cum să acționeze într-o lume din ce în ce mai centrifugă și mai ambiguă.

Nikita Hrușciov și „Noul Curs"

Imediat după moartea lui Stalin, conducerea sovietică a început o reevaluare a relațiilor ei cu țările-satelit. Lupta feroce pentru putere din Kremlin afectase evident stabilitatea echipelor de conducere numite de sovietici în Europa Răsăriteană. Cum sovieticii se îndreptau spre o reluare a relațiilor cu Iugoslavia, liderii comuniști est-europeni își vedeau propria autoritate serios amenințată: la urma urmelor, nu-și puseseră ei prestigiul în lupta împotriva deviaționismului titoist? Cîțiva inițiaseră nemijlocit epurări împotriva colegilor comuniști a căror execuție fusese justificată în numele luptei împotriva spionilor lui Tito. Lideri sovietici nu puteau să accepte însă menținerea unor fortărețe staliniste nemodificate în Europa Răsăriteană, într-un moment cînd Kremlinul încerca să-și revizuiască unele din principiile doctrinare.

În vara lui 1953, Hrușciov și Malenkov, respectiv liderul sovietic de partid și primul ministru, îi convoaca pe liderii Ungariei la Moscova, cerîndu-le să dezvolte o nouă strategie care să asigure un standard de viață mai bun pentru populație și relaxarea terorii. Rákosi a trebuit să renunțe la funcția lui de prim-ministru în favoarea lui Imre Nagy, un fost membru al Biroului Politic ale cărui vederi non-conformiste despre colectivizarea agriculturii duseseră la eliminarea lui din conducerea de vîrf, la sfîrșitul anilor '40. În RDG, moartea lui Stalin a sporit agitația grupului aflat la conducerea Partidului Unității Socialiste (SED). În iunie 1953, acesta a hotărît o creștere cu 10% a normei de muncă pe șantierele de construcții din Berlin (fără o ridicare corespunzătoare a salariilor), ceea ce a dus la greve și asalturi spontane ale mulțimii asupra sediilor partidului comunist. Trupele est-germane și sovietice au zdrobit prima insurecție antitotalitară din Europa Răsăriteană. Oficial zeci, dar mai degrabă sute de oameni au murit în timpul represaliilor. În cuvintele amare ale lui Bertolt Brecht, celebrul poet și dramaturg:

> După revolta din 17 iunie
> Secretarul Uniunii Scriitorilor
> A răspîndit fluturași pe Aleea Stalin
> Declarînd că poporul
> A pierdut încrederea guvernului
> Și o poate recîștiga numai
> Cu eforturi îndoite. N-ar fi mai ușor
> În acest caz pentru guvern
> Să dizolve poporul
> Și să-și aleagă un altul? [14]

Revolta din Berlinul de Est a fost prima dintr-o serie de izbucniri de mîndrie populară îndreptată împotriva regimurilor opresive instalate în Europa de Răsărit

cu directa asistenţă a Armatei Roşii. Revoltele au avut o dublă natură: ele erau în acelaşi timp revolte politice împotriva unei ordini sociale contrare libertăţii şi distructivă pentru personalitatea umană, şi mişcări de emancipare naţională împotriva unei puteri străine, aceasta fiind Uniunea Sovietică. Astfel, valul revoltelor est-europene din 1956 a inclus obiective politice, sociale, economice şi naţionale. Oamenii s-au ridicat împotriva unui sistem considerat ca fundamental vicios. Revoltele au atacat şi camuflajul ideologic ce justifica opresiunea comunistă. Marxism-leninismul, aşa cum era el interpretat de Stalin, intra sub tirul serios al scrierilor şi declaraţiilor publice datorate intelectualilor de orientare stîngistă, care se simţeau înşelaţi prin cinica manipulare a viselor lor romantice de către aparatul conducător. Acei intelectuali care refuzaseră să se prosterneze în faţă doctrinei de partid, incapabili de a-şi face publice opiniile, s-au ţinut deoparte de ceea ce părea a fi o ceartă în familie a comuniştilor. Ca să dăm doar un singur exemplu, Lucian Blaga, unul din cei mai importanţi poeţi şi filosofi români, a putut publica numai traduceri şi a supravieţuit la periferia vieţii publice, ca bibliotecar.

Între timp, în URSS, noii lideri au încercat să-i convingă pe sprijinitorii lor din aparatul de partid, militar şi guvernamental că vremurile terorii iraţionale au apus. Liderii sovietici ajunseseră la concluzia, în special după revolta din Berlin, că vechile metode ale exploatării coloniale a Europei Răsăritene trebuie înlocuite. În noile circumstanţe, ei şi-au informat proconsulii din capitalele Europei Răsăritene că sînt necesare noi metode de conducere şi noi forme de autoritate. Drept urmare, sovieticii au iniţiat o apropiere de Tito, cerînd vasalilor lor est-europeni să procedeze la fel. Aceste modificări – ale unei „linii de partid" ce părea sacră şi încremenită – au dus la dezordine şi confuzie în rîndurile elitelor comuniste est-europene: Mátyás Rákosi şi clica lui în Ungaria; Gheorghe Gheorghiu-Dej în România; Boleslaw Bierut în Polonia; Antonin Novotný, succesorul lui Gottwald, în Cehoslovacia; Walter Ulbricht şi Wilhelm Pieck în Republica Democrată Germană; Vulko Cervenkov în Bulgaria; Enver Hoxha în Albania – toţi aceşti Stalini în miniatură au înţeles că supravieţuirea lor politică depindea de abilitatea de a face faţă în ţările lor impactului traumatic al dezgheţului sovietic. Era clar pentru aceşti vajnici stalinişti că, odată ce reputaţia lui Tito era restaurată şi comuniştii iugoslavi încetau să mai fie descrişi drept inamicii principali ai omenirii progresiste, toate acuzaţiile folosite de ei împotriva rivalilor lor în timpul proceselor demonstrative vor apărea ca nişte înscenări. Astfel, destalinizarea iniţiată de Malenkov şi Hruşciov a avut efecte contagioase în Europa Răsăriteană. Deloc surprinzător, conducerile locale, a căror legitimitate, după cum am menţionat, provenea din nemărginita lor solidaritate cu Uniunea Sovietică a lui Stalin, au făcut tot ceea ce le-a stat în putinţă ca să tragă de timp. Această tărăgănare n-a putut torpila complet liberalizarea, dar cu certitudine i-a afectat ritmul.

Pentru că liderii sovietici au insistat în această direcţie, presiunea pentru liberalizare a fost prea puternică pentru a fi complet ignorată în ţările din blocul sovietic. Mai mult decît atît, situaţia economică din toate aceste ţări era dezastruoasă. Bine informaţi de către emisarii lor în Europa Răsăriteană, liderii sovietici au înţeles că dacă nu va fi adoptat cu repeziciune un nou curs, exploziile sociale în regiune vor fi inevitabile. În Ungaria, binevoitorul Imre Nagy, mai puţin ideolog decît Rákosi şi asociaţii acestuia, a fost numit prim-ministru în iulie 1953, cu

binecuvîntarea sovieticilor. El a inițiat un program îndrăzneț de reforme economice și politice. Strategia lui consta în reducerea poverii impuse clasei muncitorilor industriali, slăbirea presiunii exercitate asupra țăranilor prin abandonarea metodelor coercitive de colectivizare și instituirea unei noi atitudini față de legalitate, inclusiv amnistierea parțială a deținuților politici și desființarea lagărelor de internare. Ultima măsură a fost în mod special importantă în Ungaria – probabil cel mai represiv dintre toate regimurile staliniste din Europa Răsăriteană. Decizia lui Nagy de a dezafecta gulagul maghiar i-a adus o reală popularitate și a făcut din el un rival serios pentru Rákosi, tot mai slab și desconsiderat.

Liderii din celelalte țări est-europene au inițiat strategii de liberalizare similare, dar cu mai puțină hotărîre și entuziasm decît Nagy. Cum la Kremlin lupta pentru putere se intensificase, liderii locali est-europeni au încercat să intre în grațiile acelora dintre liderii sovietici pe care îi considerau mai puțin predispuși să se angajeze într-o separare generală de moștenirea stalinistă. Victoria lui Hrușciov asupra lui Malenkov, din 1955, i-a permis lui Rákosi să-și reafirme supremația și să-l elimine pe Nagy atît din fruntea guvernului, cît și din partidul comunist, pe considerentul „oportunismului de dreapta".

În mai 1955, sovieticii au întreprins un nou pas spre instituționalizarea hegemoniei lor în regiune, creînd Pactul de la Varșovia ca o alianță militară bazată pe afinitate ideologică. După Zbigniew Brzezinski, Pactul de la Varșovia a fost „singurul angajament formal foarte important care lega țările est-europene de URSS, limitînd oficial raza lor de independență și legalizînd prezența (și prin aceasta influența politică) a trupelor sovietice staționate pe teritoriul acestora" [15]. Inițial, Pactul de la Varșovia includea Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, Germania de Est, Polonia, România și Uniunea Sovietică. După ruptura sovieto-albaneză din 1960, conducerea din Tirana îl denunță ca pe un instrument al imperialismului sovietic. Albania părăsește formal alianța în august 1968, cînd Uniunea Sovietică și aliații ei invadează Cehoslovacia. Dacă Pactul de la Varșovia asigura controlul politic și militar al Moscovei asupra sateliților potențial neobedienți, o alianță mai veche, Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER), formată în 1949, le asigura sovieticilor dominația economică în regiune.

Instrumentul principal folosit pentru perpetuarea dependenței economice a acestor țări de Uniunea Sovietică era „specializarea în producția industrială". Principiile internaționalismului socialist erau remodelate pentru a corespunde noului concept de suveranitate economică limitată și pentru a crea organisme economice supranaționale subordonate total intereselor sovietice. Mai tîrziu, în 1960, CAER va fi cadrul structural folosit pentru realizarea politicii de integrare economică a economiilor planificate centralizat din Europa Răsăriteană. Planurile naționale trebuiau să fie coordonate, iar piața socialistă unificată era concepută să apară ca un rezultat al eforturilor lor economice reunite. După răsturnările de regim din 1989, atît Pactul de la Varșovia, cît și CAER au devenit tot mai neînsemnate, pe măsură ce țările membre s-au angajat pe calea completei disoluții. Într-adevăr, în februarie 1991, întîlnirea miniștrilor de externe și ai apărării din țările Pactului de la Varșovia, de la Budapesta, avea să decidă dizolvarea alianței militare pînă la 31 martie 1991 [16].

Al XX-lea Congres al PCUS: bomba anti-Stalin

Nici un eveniment nu s-a dovedit a fi mai dezastruos pentru moștenirea stalinismului ca „discursul secret" ținut de Nikita Hruşciov în februarie 1956, la al XX-lea Congres al PCUS. Motivele pentru care Hruşciov a întreprins atacul fără precedent asupra - pînă atunci - adoratului lider au fost multiple: întîi, el dorea să-şi lipsească adversarii din Biroul Politic al partidului de legitimitate, asocierea lor cu Stalin fiind mai totală şi mai compromițătoare decît a sa (Viaceslav Molotov, Lazar Kaganovici, Gheorghi Malenkov, Kliment Voroşilov); al doilea, demolarea mitului lui Stalin era menită restaurării prerogativelor partidului comunist ca adevăratul deținător al puterii politice - cu alte cuvinte asigura demnitatea instituțională a oligarhiei de partid pusă în cumpănă de despotismul personal al lui Stalin; al treilea, proclamînd „întoarcerea la adevăratul leninism" ca nouă linie oficială, Hruşciov îşi putea asigura propria imagine de restaurator al legalității socialiste şi protector al birocraților împotriva terorii poliției secrete; al patrulea, „discursul secret" (existența lui n-a fost menționată în documentul oficial al Congresului, presa sovietică publicîndu-l pentru întîia oară abia în 1989) îi permitea lui Hruşciov să-i acuze atît pe dușmanii din elita sovietică, cît şi pe cei din mişcarea comunistă mondială (incluzînd cîțiva lideri din țările comuniste, în primul rînd pe Mao Zedong al Chinei) ca dogmatici incorigibili, incapabili să țină pasul cu schimbările din lumea contemporană.

Delegațiile partidelor „frățeşti" au fost imediat informate despre dinamita din „discursul secret" al lui Hruşciov. Şi ele au fost obligate să recunoască faptul că acuzarea de către „propaganda burgheză" a regimului de teroare al lui Stalin fusese corectă: Hruşciov dovedise cu documente amplitudinea distrugerii elitelor bolşevice de către Stalin, înclinațiile lui criminale şi directa implicare în instaurarea regimului de teroare. Impactul revelațiilor, care au devenit publice cîteva luni mai tîrziu, cînd *New York Times* a obținut o copie a discursului şi l-a publicat în întregime, nu poate fi exagerat. După cum remarca Leszek Kolakowski, a fost o experiență mai mult decît traumatizantă pentru mii şi mii de militanți educați în cultul lui Stalin să afle din cea mai îndreptățită voce a comunismului mondial că „el, liderul umanității progresiste, inspiratorul lumii, tatăl poporului sovietic, maestrul științei şi învățăturii, supremul geniu militar şi una peste alta cel mai mare geniu din istorie a fost în realitate un călău paranoic, un ucigaş în masă şi un ignorant în ale războiului, că adusese statul sovietic pe marginea dezastrului [17]. Dar tocmai accentul pe psihologia patologică a lui Stalin a fost ceea ce a făcut discursul lui Hruşciov extrem de inconsistent şi neconvingător. Insistînd asupra originii terorii într-o singură persoană, Hruşciov încerca să ascundă originile sociale şi instituționale ale acesteia. Pentru că se putea să-şi fi dat seama în subconştientul său că fusese nevoie de un *sistem unipartit*, condus cu o mînă de fier de o falangă de zeloşi iluminați, convinşi de adevărul universal al dogmelor lor, ca astfel de atrocități să se întîmple, Hruşciov n-a încercat să treacă dincolo de responsabilitatea personală a lui Stalin. Sistemul trebuia păstrat, şi orice încercare de a-i pune legitimitatea sub semnul întrebării era cea mai primejdioasă dintre erezii. În loc să se concentreze asupra condițiilor

structurale care au făcut posibilă ascensiunea unui psihopat la puterea absolută, în loc să se concentreze asupra premiselor leniniste ale stalinismului, Hruşciov a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a-i disculpa atît pe Lenin, cît şi „vechea gardă" bolşevică.

În discursul lui Hruşciov, Beria apărea ca o întrupare a răului universal şi Stalin ca un pion uşor de manevrat de către acest aventurier imoral. Partidul, susţinea Hruşciov, fusese decimat ca rezultat al intrigilor vicioase ale lui Beria şi al suspiciunii morbide a lui Stalin. El nu se întreba, totuşi, de ce elita partidului nu reacţionase la acel curs distructiv şi a consimţit ca o turmă de oi la propria anihilare. Ce mai lipsea era o propunere strategică pentru o structură internă care să prevină ridicarea unor astfel de monştri sadici la vîrful partidului. Comuniştii n-au dat populaţiei nici o asigurare că aberaţiile staliniste nu se vor repeta în viitor. Mai mult decît atît, cea mai îngrijorătoare şi prevestitoare de rele din tăcerile lui Hruşciov privea soarta victimelor necomuniste ale stalinismului. Nu exista nici un regret în „discursul secret" cu privire la milioanele de ţărani exterminaţi în timpul foametei provocate de guvern la începutul anilor '30, nici un cuvînt despre persecuţiile religioase şi ale partidelor politice democratice, nici regrete privind distrugerea elitelor naţionale din republicile sovietizate. În acelaşi spirit, Hruşciov a avut grijă să identifice anul 1934, cînd Stalin a pus la cale asasinarea colegului său din Politburo şi presupus rival, Serghei Kirov, ca început al dezastrului.

Cu alte cuvinte, catastrofa stalinismului, după interpretarea interesată a lui Hruşciov, a început în momentul cînd Stalin s-a decis să lanseze atacul asupra birocraţiei staliniste înseşi. Ceea ce deplîngea Hruşciov nu era logica iacobină a terorii, ci aplicarea ei „distorsionată" asupra credincioşilor servitori ai idealului comunist. Aceasta a fost inconsistenţa principală a hruşciovismului: efortul amăgitor de a salva leninismul de la orice asociere cu fărădelegile staliniste şi de a reabilita numai acele victime ale terorii staliniste care serviseră neabătut partidul bolşevic şi pe liderul acestuia. Cu o astfel de logică nu se putea merge mai departe în analiza proceselor publice din anii '30, ori în reconsiderarea absurdelor acuzaţii aduse oponenţilor lui Stalin din vechea „gardă bolşevică". Troţki, Zinoviev, Kamenev, Rîkov şi Buharin erau încă stigmatizaţi ca duşmani ai poporului, şi Stalin era chiar preţuit pentru lupta sa neobosită împotriva acestor pretinşi conspiratori. Eufemismul ideologic pentru întregul sistem de minciuni, corupţie, crimă în masă şi frică universală era „cultul personalităţii". Dacă Stalin ar fi fost ceva mai modest şi mai uman, întregul sistem ar fi arătat altfel. Mai mult decît atît, susţinea Hruşciov, intenţiile personale ale lui Stalin erau deasupra oricărei suspiciuni. Fostul lider fusese întotdeauna un comunist devotat, ale cărui mijloace şi nu intenţii trebuiau condamnate. Hruşciov admitea că avuseseră loc crime „în timpul vieţii lui Stalin, sub conducerea sa şi cu concursul lui". În acelaşi timp, totuşi, „discursul secret" se grăbea să-i ofere tiranului decedat un ciudat alibi prin sublinierea presupusei lui fidelităţi faţă de valorile revoluţionare:

> Stalin a fost convins că erau lucruri necesare pentru apărarea intereselor clasei muncitoare împotriva comploturilor duşmănoase şi a atacului venit din partea clasei imperialiste. A privit lucrurile din punctul de vedere al interesului clasei muncitoare, al interesului victoriei socialismului şi comunismului. Nu putem spune că erau faptele unui despot nechibzuit. A considerat că totul trebuie întreprins în interesul partidului, al maselor de muncitori, în numele apărării cîştigurilor revoluţiei. În asta constă întreaga tragedie [18].

Indiferent de explicațiile și raționamentul lui Hruşciov, „discursul secret" a legitimat revolta împotriva instituțiilor și a valorilor staliniste. Uniunea Sovietică a încercat să salveze cît mai mult din miturile ei ideologice, dar valul de liberalizare a străbătut irezistibil țările-satelit. Cele mai dinamice exemple în descoperirea unui nou sentiment al autonomiei și în încercările de a abandona înghețata carcasă stalinistă s-au dovedit a fi Ungaria și Polonia. Efecte profunde ale Congresului sovietic au fost resimțite în toate celelalte țări ale blocului, intelectualitatea de partid devenind din ce în ce mai radicală și mai critică față de abuzurile trecutului.

Criza poloneză din 1956

Liderul comunist polonez Boleslaw Bierut, copleșit de revelațiile celui de-al XX-lea Congres, moare în martie 1956. Ceea ce a urmat a fost o teribilă luptă pentru putere între diferitele facțiuni din interiorul elitei de partid. Pentru a înțelege caracteristicile comunismului în Polonia, este necesar să ne referim la originile politice și intelectuale ale formării partidului, precum și la tribulațiile acestuia sub Stalin. Inițial, Partidul Comunist Polonez, aflat în clandestinitate, a fost unul din cele mai puțin înregimentate dintre partidele leniniste est-europene. Stalin îi antipatiza puternic pe liderii veterani ai comunismului polonez și pusese la cale exterminarea lor în timpul Marii Epurări. În 1938, Partidul Comunist Polonez a fost dizolvat printr-un decret al Comitetului Executiv al Internaționalei Comuniste, care îl acuza că este un cuib de spioni și *agenți provocatori* ai poliției secrete poloneze. A fost o lovitură serioasă dată de Stalin unui grup politic care deja suportase consecințele psihologice ale vieții în ilegalitate: suspiciune, sectarism și lipsa de imaginație politică.

Unul din motivele principale ale antipatiei lui Stalin față de comunismul polonez, după cum a remarcat cîndva Isaac Deutscher, era în legătură cu tradițiile niciodată abandonate complet ale luxemburgismului. Stîlpii comunismului polonez se formaseră în tradiția radical socialistă a Rozei Luxemburg și aveau puține motive să-l respecte și să-l iubească pe Stalin, deși considerau Uniunea Sovietică un simbol al celor mai bune speranțe ale lor. În același timp, nu trebuie uitat că Partidul Comunist Polonez fusese nemilos bolșevizat la sfîrșitul anilor '20 și începutul anilor '30 și că militanții săi acceptaseră verdictul Cominternului fără nici măcar un gest de protest. Isaac Deutscher a ridicat cu îndreptățire următoarele întrebări cu privire la efectele stalinismului asupra elitei comuniste poloneze:

> Cum s-a întîmplat, trebuie să ne întrebăm, că un partid care avea la activ decenii de luptă în ilegalitate și o îndelungată (șaptezeci de ani!) și plină de mîndrie tradiție marxistă, s-a supus fără să crîcnească acestui îngrozitor ultragiu – fără un protest, fără nici o încercare de a-și apăra liderii și luptătorii martirizați, fără măcar să încerce să-și apere onoarea și fără să declare că în ciuda sentinței de moarte pe care i-o impusese Stalin va trăi și va lupta mai departe? Cum s-a putut întîmpla așa ceva? Trebuie să fim pe deplin conștienți de coroziunea morală la care stalinismul expusese de atîția ani comunismul polonez ca să putem înțelege completa lui prăbușire sub lovitură [19].

Abia în timpul celui de-al II-lea Război Mondial, Partidul Comunist Polonez reapare ca o forţă politică activă în rezistenţa anti-nazistă. Liderul principal al partidului era Wladyslaw Gomulka, care, după eliberarea ţării, va deveni secretar general al partidului comunist devenit Partidul Unit Muncitoresc Polonez. Ulterior, Gomulka va fi înlăturat de mai puternica facţiune moscovită condusă de Boleslaw Bierut, Hilary Minc şi Jakub Berman. El a petrecut anii de intensă teroare stalinistă din Polonia sub arest la domiciliu.

Printre caracteristicile remarcabile ale culturii politice poloneze în prima decadă a regimului comunist au fost persistenţa naţionalismului, debilitatea ideologiei marxist-leniniste şi autoritatea politică a Bisericii catolice [20]. În ciuda permanentului război ideologic dus de comunişti împotriva Bisericii, catolicismul a continuat să-şi exercite forţa magnetică pentru polonezi. Odată cu destalinizarea din Uniunea Sovietică, elita comunistă poloneză a început să se dividă între cei favorabili liberalizării şi fundamentaliştii care nu simţeau nevoia să renunţe la nici una din dogmele tradiţionale. Gomulka fusese eliberat din domiciliul său obligatoriu în 1954, şi acuzaţiile împotriva pretinsei sale deviaţii „naţionaliste" au fost uitate. În 1955, Polonia a devenit terenul unor încinse dezbateri intelectuale în care conceptele de modă veche au fost sever criticate de intelectuali din ce în ce mai îndrăzneţi. Ei au fost stimulaţi de dezvăluirile celui de-al XX-lea Congres al PCUS. În jurul anului 1956, mai mult de două sute de cluburi de discuţii analizau deschis cele mai spinoase probleme ale trecutului şi prezentului ţării. Într-adevăr, renaşterea interesului opiniei publice a reînsufleţit asediata societate civilă poloneză.

Asemeni colegilor lor din Ungaria, intelectualii polonezi căutau un nou principiu al socialismului. Criticarea elitei conducătoare provenea nu din nostalgia pentru vechiul regim, ci, mai degrabă, din credinţa că adevăratele valori ale socialismului fuseseră uitate de către birocraţii comunişti interesaţi doar în perpetuarea şi expansiunea propriei puteri. Intelectualii insurgenţi au demonstrat consecinţele morale şi psihologice ale dictaturii şi chemau la umanizarea ordinei existente. Demersul lor însă era mai degrabă evoluţionar decît revoluţionar. Ei voiau să schimbe sistemul din interior şi îşi puseseră toate speranţele în facţiunea presupusă a fi mai liberală din cadrul conducerii partidului. Publicînd, în 1955, „Poemul pentru adulţi", scriitorul comunist Adam Wazyk a dezlănţuit o aprigă bătălie politică şi literară între liberali şi conservatori. Wazyk denunţa lipsa de sensibilitate a conducerii partidului faţă de îngrozitoarele condiţii de viaţă ale clasei muncitoare, absenţa unui sistem legal onest şi minciuna infiltrată pretutindeni, ca o caracteristică de neşters a vieţii cotidiene din Polonia stalinizată:

Există oameni epuizaţi de muncă,
există oameni din Nowa Huta
care n-au fost niciodată la teatru,
există mere poloneze la care copiii polonezi nu ajung,
există băieţi obligaţi să mintă,
există fete obligate să mintă,
există femei vîrstnice alungate de-acasă de soţii lor,
există cei slăbiţi murind de inimă obosită,
există oameni ponegriţi, scuipaţi,
există oameni jefuiţi pe stradă de hoţi de drumul mare,

pentru care autorităţile încă mai caută o denumire legală,
există oameni care aşteaptă pentru documente,
există oameni care aşteaptă dreptatea,
există oameni care aşteaptă de foarte multă vreme.

După acest necruţător rechizitoriu al ordinii existente, Wazyk dă glas principalelor nevoi ale societăţii civile poloneze aflată în ascensiune. Pentru el şi pentru colegii lui care crezuseră multă vreme în idealul marxist, soluţia nu putea veni din afara partidului comunist. Doleanţele lui erau astfel adresate unui iluminat lider necunoscut care ar fi putut lua conducerea mai tîrziu şi restaura demnitatea adevăratului socialism. Următoarele versuri ale poemului conţin întregul etos al revizionismului ca o tentativă de a corecta relele sistemului, fără renunţarea la instituţia lui cea mai importantă, partidul comunist însuşi:

Noi cerem pe acest pămînt,
pentru oamenii care nu sînt luaţi în seamă,
chei să deschidem uşi,
încăperi cu ferestre,
ziduri care nu putrezesc
ura pentru documente mărunte,
sfîntul timp omenesc,
întoarcerea acasă în siguranţă,
distincţia simplă între vorbe şi fapte.

Noi cerem pe acest pămînt,
pentru care nu dăm cu zarurile,
pentru care un milion a pierit în bătălie:
un adevăr limpede,
pîinea libertăţii,
arzătorul crez,
arzătorul crez.

Noi cerem asta zilnic.
O cerem prin intermediul partidului [21].

Acest *cri de cśur* al lui Wazyk a reuşit să trezească ostilitatea ideologilor comunişti, care au reacţionat în modul cel mai iritat. Poemul a fost nominalizat de către organul oficial al partidului *Trybuna Ludu* ca un exemplu de „isterie infantilă". Dar, cum a menţionat scriitorul Stanislaw Baranczak, tocmai adoptarea unei astfel de perspective „copilăreşti" a indignării morale a făcut textul lui Wazyk deosebit de elocvent şi incitant: „Motivul pentru care poemul lui Wazyk s-a dovedit atît de ofensiv este că poetul se comportă ca un copil, trăgînd la fit cînd realitatea nu corespunde aşteptărilor sale. Wazyk a ofensat o lume întreagă, comportîndu-se ca un copil răutăcios, vomitînd în salonul literar al anului 1955 şi neluînd seama la regulile oricărui *savoir-vivre*, fie ele ale adepţilor sau celor ce se opun dezgheţului" [22]. Tonul neliniştitor al poemului lui Wazyk s-a dovedit a fi o premoniţie a evenimentelor ce aveau să urmeze nu peste multă vreme.

Siguranţa de sine a clasei conducătoare comuniste din Polonia a fost zguduită în timpul celui de al XX-lea Congres al PCUS. Foştii idoli ai sacrelor valori au fost

dați la o parte și a fost reafirmată necesitatea unei căi autonome poloneze spre socialism. Obiectivele resurgenței erau limpezi: ruperea hotărîtă de concepția stalinistă privind rolul conducător al aparatului de partid. Pentru a-și răspîndi concepțiile lor neortodoxe, intelectualii au decis să se ducă în fabrici și să le vorbească muncitorilor industriali. Viața politică și intelectuală poloneză s-a polarizat astfel din ce în ce mai mult între nostalgicii staliniști și partizanii schimbării. Autonomismul, sau tentația de-a accentua caracteristicile distinctive ale drumului polonez spre socialism, se lupta cu o versiune muribundă a pseudo-internaționalismului stalinist. Apelul pentru o rapidă transformare a ordinii existente n-a transcens, totuși, fruntariile sistemului. Opoziția poloneză a anului 1956 mai era convinsă încă de posibilitatea perfecționării din interior a sistemului comunist. Astfel, schimbările urmau să fie treptate, fără coliziuni fatale ori conflicte violente între conducători și conduși. Evenimentele de la Poznan, din iunie 1956, cînd revolta muncitorilor a fost înăbușită cu sprijinul armatei, contraziceau însă credința că aceste „corecții" puteau avea loc într-un mod pașnic și liniștit.

Prăpastia dintre reformatori și dogmatici s-a adîncit în continuare, făcînd din întoarcerea lui Gomulka la putere o condiție urgentă pentru însăși supraviețuirea partidului. Din cauza persecutării sale sub regimul lui Bierut, Gomulka se bucura de popularitate și putea îmbunătăți imaginea pătată a partidului. Motivul de bază al divizării dinăuntrul grupului aflat la conducere a fost atitudinea față de viitorul relațiilor polono-sovietice. Devenea obligatorie pentru liberali, și cu atît mai mult pentru intelectualii revizioniști, stabilirea unei depline egalități în relațiile dintre Polonia și URSS. Cum liberalii aveau tendințe de radicalizare, conservatorii și-au întărit pozițiile și au recurs la sloganuri puternic anti-intelectuale, xenofobe și antisemitice. În octombrie 1956, criza internă a înaltei ierarhii de partid atinsese un punct exploziv. Întoarcerea lui Gomulka la conducerea Comitetului Central a fost cerută atît de membrii de rînd ai partidului, cît și de grupurile de presiune din afara acestuia. În același timp, existau cereri pentru imediata schimbare a mareșalului sovietic Konstantin Rokosovski din funcția de ministru al Apărării în Polonia (numirea lui în această funcție a fost unul din gesturile lui Stalin cele mai ofensatoare pentru mîndria națională poloneză). În timpul unei furtunoase ședințe, din 19 octombrie, Edward Ochab, un veteran comunist, care îi urmase lui Boleslaw Bierut ca lider al partidului, s-a hotărît să renunțe la funcție și să sprijine candidatura lui Wladyslaw Gomulka. La ședință a mai participat și o delegație sovietică neinvitată ce-i includea pe Nikita Hruşciov, Viaceslav Molotov, Anastas Mikoian și Lazar Kaganovici, sosiți pe nepusă masă la Varșovia să urmărească și, dacă era posibil, să influențeze cursul evenimentelor. În ciuda rezervelor sovietice, Gomulka a fost ales în triumf ca prim secretar al partidului și a anunțat instituirea unei „căi poloneze spre socialism". Noul lider a insistat asupra necesității autonomiei în politica internă și a dat asigurări sovieticilor că Polonia va rămîne un membru loial al Pactului de la Varșovia. Spre deosebire de Tito, pentru care Iugoslavia trebuia să joace un rol special în politica mondială ca țară neutră, Gomulka și-a limitat cu bună știință pretențiile la o autonomie internațională. El era convins că alianța Poloniei cu Moscova era indispensabilă pentru integritatea țării, în special în lumina unor posibile pretenții teritoriale din partea Germaniei de Vest.

Chiar şi în politica internă Gomulka n-a îndrăznit să depăşească limitele unui reformism timid. El a refuzat să recunoască responsabilitatea partidului pentru marasmul economic şi a continuat să rămînă ataşat dogmelor planificării centralizate. Ideologic, Gomulka pleda pentru hegemonia marxism-leninismului. El s-a împotrivit cu hotărîre unui dialog autentic cu Biserica catolică, pe care o considera un bloc monolitic „reacţionar", şi a încercat pe faţă să-i ţină influenţa în frîu. În ceea ce-o priveşte, Biserica a fost un magnet pentru mulţi dintre cei care vedeau în regimul comunist o guvernare impusă de o putere străină. Inovaţiile acceptate de Gomulka au avut ca rezultat o îmblînzire a represiunii interne, reducerea investiţiilor industriale şi o mai mare toleranţă pentru experimentele intelectuale şi artistice. O ruptură completă cu stalinismul ar fi fost prea ambiţioasă şi dificilă pentru Gomulka. El visa cel mult la revigorarea sistemului, nu la înlocuirea acestuia. Cu siguranţă, în timpul primilor lui ani de putere, climatul în Polonia a fost mai relaxat decît în oricare altă ţară est-europeană, dar pluralismul politic a rămas totuşi un simplu *desideratum*. Gomulka a profitat de recesiunea existentă, promiţînd o rapidă revenire a economiei. El a reuşit să inducă în eroare mulţi intelectuali, care îl consideraseră un duşman sincer al stalinismului aplaudînd venirea lui la putere.

De fapt, Gomulka nu avea nici simpatie, nici înţelegere pentru cei care erau în favoarea unei schimbări revoluţionare a sistemului. Fundamental, el era satisfăcut cu structura instituţională existentă şi nu avea nici cea mai mică intenţie de a permite răsturnarea acesteia. Fără a fi un dogmatic de tipul lui Bierut sau Rákosi, era şi mai puţin un eretic. Privea neîncrezător la turbulentele consilii muncitoreşti din industria poloneză, care ameninţau autoritatea stabilită a partidului. Din momentul în care şi-a consolidat puterea în cadrul ierarhiei comuniste, Gomulka a trecut la strunirea evoluţiei spontane de jos în sus şi la restaurarea controlului general al partidului asupra societăţii. În 1957, a dezlănţuit epurarea împotriva intelectualilor revizionişti pe care îi acuza că au încercat să submineze ordinea socialistă. Libertatea presei, devenită în Polonia o realitate cu un an în urmă, a fost sever limitată. Adepţilor socialismului democratic li s-a refuzat accesul la publicare ; revizionismul lor a devenit ţinta unor campanii de ponegrire oficial concepute. Poziţia revizionistă a fost formulată cu o limpezime de cristal de Leszek Kolakowski, pe atunci tînăr profesor de filosofie la Universitatea din Varşovia. Într-un text scurt intitulat „Ce e socialismul ?" - interzis de regimul lui Gomulka - Kolakowski oferea o serie provocatoare de definiţii negative ale socialismului, prin acestea scoţînd în evidenţă ceea ce considera el a fi adevăratul conţinut al conceptului de socialism. Cu acuitate şi spirit remarcabil, Kolakowski scoate în relief cele mai importante elemente ale crezului revizionist :

Socialismul nu este :

O societate în care o persoană care nu a comis nici o crimă stă acasă şi aşteaptă poliţia.

O societate în care o persoană e nefericită pentru că spune ceea ce gîndeşte, şi o alta fericită pentru că nu spune ceea ce are în minte.

O societate în care o persoană trăieşte mai bine pentru că nu gîndeşte deloc.

Un stat ai cărui vecini blestemă geografia.

Un stat care vrea ca toţi cetăţenii săi să aibă aceleaşi opinii în filosofie, politică externă, economie, literatură şi etică.

Un stat al cărui guvern hotărăşte drepturile cetăţenilor săi, dar ai căror cetăţeni nu hotărăsc drepturile guvernului.
Un stat în care există proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie.
Un stat care se consideră a fi socialist pentru că a lichidat proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie.
Un stat care totdeauna cunoaşte dorinţa poporului înainte de a-l întreba.
Un stat în care filosofii şi scriitorii vorbesc la fel ca generalii şi miniştrii, dar totdeauna după ei.
Un stat în care rezultatul alegerilor parlamentare este totdeauna previzibil.
Un stat căruia nu-i place ca cetăţenii săi să citească numere mai vechi ale ziarelor [23].

Această definiţie sarcastică a ceea ce nu este socialismul oferă una din cele mai precise diagnosticări ale condiţiilor umilitoare impuse de comunişti naţiunilor est-europene. În timp ce, în Polonia, Gomulka reuşea să frîneze şi să neutralizeze fermentul rebel, în Ungaria, o mişcare populară a izbutit să răstoarne veche ordine, aflîndu-se în pragul unei adevărate societăţi pluraliste.

Libertatea recucerită: Imre Nagy şi Revoluţia Ungară

La 16 iunie 1989, avea loc la Budapesta o ceremonie solemnă. Timp de peste treizeci de ani, Imre Nagy şi alţi martiri ai revoluţiei din 1956 fuseseră batjocoriţi de propaganda regimului lui Kádár, ca instigatori ai unei conspiraţii contrarevoluţionare. Acum, liderii Revoluţiei din 1956 din Ungaria aveau parte de o înmormîntare decentă. Versiunile oficiale oferite pentru justificarea celor care „trădaseră revoluţia" şi „se înţeleseseră pe ascuns cu invadatorii sovietici" căzuseră. János Kádár, omul care acceptase *diktat*-ul sovietic şi condusese ţara timp de trei decenii, fusese forţat să-şi dea demisia, la o conferinţă a partidului desfăşurată în urmă cu un an. Noii lideri, conduşi de secretarul general Károly Grosz şi de prim-ministrul Miklos Nemeth, făceau eforturi să-şi cîştige autoritatea, reluînd tradiţia întreruptă a comunismului reformator. Cu Gorbaciov la Kremlin, sosise vremea să se renunţe la etichetarea ridicolă a revoltei din 1956, drept o contrarevoluţie. Din interiorul Partidului Muncitorilor Socialişti Maghiari, aflat la conducere, se făcea tot mai auzită cererea de reabilitare a lui Imre Nagy şi a tovarăşilor săi. Nonconformistul reformator Imre Pozsgay, fruntaşul aripii liberale a elitei de partid, şi Reczo Nyers, părintele reformei economice de la începutul anilor '70, se alăturaseră opoziţiei democratice din ţară, cerînd restaurarea adevărului cu privire la revolta naţională din 1956.

Atunci cînd comuniştii maghiari înclinaţi spre reformă au încercat însă să se alăture convoiului funerar, din mulţime s-a făcut auzită o declaraţie lipsită de respect, ba chiar provocatoare, aparţinînd lui Orban, unul din liderii FIDESZ, Federaţia Tinerilor Democraţi, un nou partid politic căruia nu-i era ruşine de convingerile sale anticomuniste:

> Noi, tinerii, nu reuşim să înţelegem multe lucruri evidente pentru generaţiile mai vîrstnice. Nu înţelegem de ce indivizii atît de grăbiţi să calomnieze Revoluţia şi pe Imre Nagy au devenit brusc apărătorii cei mai înfocaţi ai politicii fostului

> prim-ministru. Nu putem înțelege nici de ce liderii de partid care au avut grijă să ni se predea istoria falsificată a Revoluției se grăbesc acum să atingă sicriele, de parcă ar fi moaște aducătoare de noroc. Nu trebuie să le fim recunoscători pentru că ne-au îngăduit să ne îngropăm martirii acum, după treizeci și unu de ani, nici să le mulțumim pentru că au permis organizațiilor noastre politice să funcționeze. [24]

În asprimea ei intenționată, declarația lui Orban denotă distanța uriașă dintre iluziile revizioniste ale generației anterioare și refuzul lipsit de ambiguitate de-a îmbrățișa orice formă de comunism din partea tineretului maghiar. Partidul comunist nu trebuia creditat cu nimic : a condus țara împotriva voinței poporului și nimeni nu trebuia să-i fie recunoscător pentru că, deodată, descoperise principiile toleranței. Reînhumarea lui Imre Nagy, din iunie 1989, devenise astfel un semn simbolic de adio față de ideea reformelor intrasistemice. În locul schimbării gradate, din interior, strigătul de bătălie chema acum la desprinderea hotărîtă de sistemul comunist și la edificarea unei ordini pluraliste, bazate pe o piață liberă și un guvern responsabil. Cu mai mult de treizeci de ani în urmă, Imre Nagy însuși fusese premergătorul unei asemenea abordări revoluționare. Într-o vreme cînd riscurile personale erau imense, el dovedise curajul de a îmbrățișa cauza plebeilor împotriva opresorilor comuniști.

În Ungaria, intelectualitatea jucase un rol de frunte în revolta anterioară împotriva totalitarismului, și asta din mai multe motive : primul, intelectualitatea fusese supusă, în anii lui Stalin, la măsuri de persecuție extrem de dure ; al doilea, reprezentanții ei se considerau păstrătorii valorilor naționale depreciate sub staliniști ; al treilea, ca o elită luminată, cu anumite tradiții revoluționare care mergeau în urmă pînă la revolta socială și națională din 1848, intelectualitatea se considera îndreptățită să-și asume un rol conducător în lupta împotriva despotismului ; și al patrulea, largi segmente ale intelectualității poloneze și maghiare care adoptaseră valorile marxismului erau tot mai dezamăgite de manipularea acestor valori de către birocrațiile conducătoare.

Cît despre muncitorii industriali, ei fuseseră inițial atrași de promisiunile comuniste de dreptate socială și egalitate. Etosul colectivist al comunismului timpuriu din Europa Răsăriteană și politica de cadre ce-i favoriza pe cei cu origine muncitorească au servit tocmai pentru a crea sentimentul că muncitorii ar fi cu adevărat gruparea conducătoare în societate. În schimb, această formă de exclusivism a contribuit la adîncirea prăpastiei dintre muncitori și intelectuali : primii îi considerau pe cei din urmă drept instigatori ai dezordinii, în timp ce intelectualii îi considerau pe muncitori ca principala bază socială a celui mai sufocant regim. Abia mai tîrziu, în anii '70, a devenit posibilă cooperarea organică între aripile radicale ale intelectualității și ale clasei muncitoare industriale. Prin 1956, intelectualii căutau sprijin în aripa antidogmatică a partidelor comuniste. În Polonia, ei au încercat să-i mobilizeze de partea lor pe cei din fracțiunea lui Gomulka. În Ungaria, conducerea părea complet subjugată de staliniștii fără mustrări de conștiință conduși de Rákosi și lacheii săi, încît intelectualitatea critică și-a îndreptat privirile spre Imre Nagy și către partizanii acestuia. Un alt element cu o influență hotărîtoare în sudarea reformismului radical a fost efectul contagios pe care l-a avut titoismul în Europa de Răsărit. Repudierea de către Tito a stalinismului a fost privită ca o strategie demnă de urmat și iugoslavii nu și-au ascuns simpatia pentru revizioniștii

est-europeni. În 1956, reformismul începuse în Europa Răsăriteană ca o încercare de a rezolva contradicţiile şi tensiunile structurale dinăuntrul matricei de autoritate şi dominare existente. În formula lui originală cel puţin, cea aparţinînd lui Nagy sau chiar lui Kolakowski, el nu includea şi dorinţa de răsturnare a sistemului. Imboldul acestei lupte era unul politic, susţinînd posibilitatea reformei dinăuntrul *status quo*-ului. Incapabil să încorporeze nemulţumirile globale şi să pună în fruntea revendicărilor refuzul naţional al comunismului, revizionismul n-a putut reprezenta o alternativă completă şi convingătoare la regimul comunist [25].

Una din cele mai bune analize atît a grandorii, cît şi a limitelor revizionismului marxist, a fost cea dată de Adam Michnik, cunoscutul istoric şi luptător polonez pentru drepturile civice. În eseul său „Un nou evoluţionism", Michnik analizează natura valului revizionist din Polonia, dar concluziile sale sînt la fel de adevărate şi pentru celelalte ţări est-europene. În opinia lui Michnik, slăbiciunea revizionismului decurge din idealizarea de către acest grup a capacităţii şi disponibilităţii partidului comunist de a suferi schimbări structurale:

> Concepţia revizionistă s-a bazat pe o anumită perspectivă intrapartinică. N-a fost niciodată formulată într-un program politic. Ea presupunea că sistemul puterii poate fi umanizat şi democratizat şi că doctrina marxistă oficială e capabilă de asimilarea artelor şi ştiinţelor sociale contemporane. Revizionistii voiau să acţioneze întru totul înăuntru partidului comunist şi doctrinei marxiste. Ei voiau să transforme „din interior" doctrina şi partidul în direcţia reformei şi a bunului simţ [26].

Principala slăbiciune a revizioniştilor, insistă Michnik, îşi are originea în lipsa unei platforme de opoziţie radicală. Împărtăşind iluziile marxiste cu cei de la putere, revizionistii nu puteau înţelege că doar un program radical de schimbare le putea oferi o bază de masă: cel mai mare păcat al „revizioniştilor" se află nu în înfrîngerea lor în lupta intrapartinică pentru putere (pe care n-au putut-o cîştiga), ci în caracterul acestei înfrîngeri. A fost înfrîngerea unor indivizi eliminaţi de pe poziţiile ce oferă putere şi influenţă, şi nu eşecul unei platforme politice democratice şi de stînga cu baze largi [27].

Doar în Ungaria, mişcarea socială de jos în sus a depăşit aşteptările şi obiectivele facţiunii revizioniste. Un concurs de factori, printre care decizia personală a lui Imre Nagy de a îmbrăţişa dezideratele revoltei populare, au transformat această mişcare într-o revoluţie îndreptată împotriva totalitarismului. Ungaria anului 1956 a fost primul caz din Europa de Răsărit în care masele au folosit violenţa pentru a se apăra împotriva represiunii efectuate cu sprijinul trupelor străine. Este important să accentuăm că revoluţia maghiară n-a fost o mişcare reacţionară, avînd intenţiea să reinstaureze un *ancien regime*, ci o izbucnire de mînie populară împotriva uzurpării idealurilor de dreptate şi egalitate de către birocraţia comunistă. Fiind prima revoluţie democratică de după al II-lea Război Mondial din Europa de Răsărit, ea a creat un model şi o tradiţie care, în următoarele decenii, vor influenţa toate mişcările sociale anti-totalitariste din regiune.

Cursul evenimentelor care au condus la explozia revoluţionară a fost hotărîtor accelerat de încăpăţînarea şi incompetenţa evidentă a elitelor comuniste maghiare de sub Rákosi şi Gerö. În 1955, după doi ani de experimentare a politicii „Noului Curs", Imre Nagy a fost îndepărtat, facţiunea Rákosi încercînd să-şi restabilească dominaţia completă asupra ţării. Era prea tîrziu, oricum, pentru ca aceşti stalinişti

conservatori să-şi mai instaureze dominaţia : semnalele sosite de la Moscova păreau extrem de confuze şi nu erau de nici un ajutor împotriva puternicului curent de schimbare ce afecta întreaga regiune. Pe de altă parte, în timpul celor doi ani de premierat ai lui Nagy, intelectualii maghiari încercaseră o senzaţie de libertate la care refuzau să renunţe sub presiunile partidului. Nelăsîndu-se impresionaţi de ameninţările lui Rákosi şi sătui de minciunile oficiale, aceştia s-au angajat în căutarea adevărului, acţiune numită pe bună dreptate „revolta minţilor" [28]. Pentru ca o mişcare revoluţionară de masă să ia amploare, cîteva premise sînt neapărat necesare. Prima, o astfel de înfruntare a autorităţii comuniste e de neconceput atîta vreme cît elitele comuniste rămîn monolitic unite. Cu alte cuvinte, pentru ca o criză socială să devină una politică, într-un regim de tip sovietic, elitele comuniste trebuie să fie dezbinate pe motive ideologice şi personale. În Ungaria, conflictul dintre staliniştii conservatori, conduşi de echipa Rákosi-Gerö, şi facţiunea revizionistă, condusă de Nagy, a făcut posibile atacurile crescînde asupra statului poliţienesc. O altă condiţie pentru ca o astfel de criză să se dezvolte într-o situaţie revoluţionară este erodarea autorităţii partidului. Dezvăluirile despre atrocităţile staliniste, în special „discursul secret" al lui Hruşciov, au ruinat credibilitatea politică a lui Rákosi. În loc să încerce să şi-i apropie pe revizionişti, liderii maghiari şi-au intensificat campaniile dirijate împotriva membrilor de partid rebeli şi au iniţiat noi vînători de vrăjitoare împotriva intelectualităţii critice. Perceperea acestei slăbiciuni în grupul conducător i-a încurajat pe oponenţii conducerii. S-a putut forma astfel o largă coaliţie între intelectuali, studenţi şi reprezentanţi ai muncitorimii industriale. Prin vara lui 1956, scena politică şi culturală a Budapestei era dominată de dezbateri aprinse pe subiecte de bază, cum ar fi istoria partidului comunist, libertatea presei şi reabilitarea victimelor terorii staliniste din Ungaria. Un exemplu al acestei ascendenţe în viaţa civilă a fost Cercul Petöfi. El a luat fiinţă la iniţiativă unor membri ai facţiunii Nagy, ca grup de discuţii creat pentru dezbaterea subiectelor asociate democratizării vieţii publice şi metodelor de depăşire a moştenirii staliniste. Astfel, sprijinitorii lui Nagy au putut face publicitate ideilor exprimate de fostul prim-ministru într-un memoriu adresat conducerii de partid, în primele luni ale lui 1956. După Nagy, dezvoltarea pe mai departe a socialismului cerea o nouă abordare a marxismului. În loc de a fi venerată ca o dogmă sacrosanctă, această filosofie trebuia ajustată la realităţile în schimbare. Mai mult, susţinea Nagy, socialismul era primejduit de degenerarea puterii politice în regimurile de tip sovietic, în care democraţia populară „a fost evident înlocuită cu o dictatură de partid, care nu se bazează pe membrii de partid, ci pe dictatura personală, şi care încearcă să facă din aparatul de partid, şi prin acesta din membrii de partid, o simplă unealtă a acestei dictaturi". După părerea lui Nagy, regimul autoritarist nu avea nimic de-a face cu socialismul uman: „Puterea lui nu este străbătută de spiritul socialismului ori democratismului, ci de un spirit bonapartist al dictaturii unei minorităţi. Scopurile sale nu sînt determinate de marxism, de învăţăturile socialismului ştiinţific, ci de vederile autocratice menţinute cu orice preţ şi prin orice mijloace" [29].

În declaraţiile lui Nagy, oricine poate identifica toate temele mitologiei revizioniste : pe de o parte, el denunţă eforturile partidului de a se menţine la putere ca fiind ilegitime şi inerent antidemocratice. Pe de altă parte, el nu renunţă la

interpretarea „socialismului ştiinţific" ca doctrină a emancipării umane, fără să observe că sursa principală a condiţiilor opresive pe care le deplînge e tocmai pretenţia ideologică de omniscienţă şi infailibilitate caracteristică determinismului istoric marxist. Aceste teme neintrînd în discuţie, Nagy acuză „dictatura bonapartistă, personală" în numele unei versiuni umane de socialism, bazată pe un „sistem constituţional, legal, al democraţiei populare, cu legislatura şi guvernul lui, cu democraţia întregului nostru stat şi a vieţii sociale" [30]. În discuţiile din Cercul Petöfi, aceste teze au fost dezvoltate mai departe, pînă la un nivel care depăşea obiectivele expuse de Nagy. Scriitorii şi jurnaliştii participanţi la discuţii n-au simţit că trebuie să se limiteze la logica bolşevică a disciplinei de partid. Spre deosebire de Nagy, ei au recunoscut rădăcina răului în chiar ideologia care justificase monopolizarea puterii de o gaşcă de birocraţi setoşi de sînge. De exemplu, într-o discuţie, Tibor Déry, un scriitor care fusese multă vreme activ în mişcarea revoluţionară, ridică vocea împotriva sistemului care făcuse posibile crimele staliniste:

> Atîta vreme cît ne îndreptăm criticile împotriva unor indivizi în loc să investigăm dacă nu cumva greşelile decurg chiar din sistemul însuşi, chiar din ideologie, nu putem realiza mai mult decît schimbarea răului cu unul mai mic. Sînt convins că ne vom debarasa de actualii conducători. Mă tem însă că trăpaşii cei şchiopi vor fi urmaţi de nişte măgari la fel de şchiopi... Trebuie să căutăm în sistemul nostru socialist greşelile care nu doar că au permis liderilor noştri să folosească rău puterea, dar ne-au şi făcut incapabili de-a ne trata reciproc cu omenia pe care o meritäm. Greşelile în cauză sînt structurale şi ele afectează în mod inutil drepturile individului, ceea ce, iarăşi, îi amplifică povara [31].

Asemenea omologilor polonezi, intelectualii maghiari au decis că libertatea e un concept universal ce nu poate fi limitat de egoiste restricţii de clasă.

Dogma de partid, conform căreia toate conceptele morale trebuie interpretate în lumina intereselor clasei muncitoare, aşa cum sînt acestea trasate de aparatul comunist, a fost denunţată şi respinsă ca o fraudă. Principiul gîndirii de partid (*partiinost*), considerat multă vreme indubitabil, a fost denunţat în cruda lui realitate ca o formă de înrobire a minţii şi anesteziere a capacităţii critice a intelectului. Astfel, un alt fost scriitor stalinist, Gyula Hay, a formulat dorinţa intelectualilor pentru o totală libertate politică şi culturală:

> Deci, să recapitulăm pe scurt. Noi vorbim despre *libertatea deplină* a literaturii... Scriitorului, ca nimănui altcuiva, trebuie să i se permită libertatea de-a spune adevărul fără restricţii; să se gîndească la moarte... să creadă sau să se îndoiască de omnipotenţa lui Dumnezeu; să pună la îndoială acurateţea anumitor statistici; să gîndească într-un mod nemarxist; să antipatizeze anumiţi lideri; să considere scăzut nivelul de trai al poporului [32].

Direcţia mişcării de reformă era spre democratizarea structurii partidului comunist, lansarea reformelor economice care ar fi urmat să includă o rapidă descentralizare, liberalizarea politică şi libertatea culturală şi personală.

În timp ce ameninţarea cercurilor revizioniste devenea din ce în ce mai puternică, staliniştii de la vîrful partidului reacţionau confuz. Erau speriaţi de noua linie sovietică şi nu ştiau cum să se raporteze la ea. Rákosi şi asociaţii săi erau nişte dinozauri politici, relicve ale epocii staliniste, a căror concepţie nu putea admite

necesitatea unei destinderi. Pentru ei, intelectualii critici erau elemente subversive pregătite să demoleze sistemul existent şi să restaureze capitalismul. În martie 1956, sub o enormă presiune de jos în sus, Rákosi a trebuit să cedeze şi să aprobe reabilitarea lui László Rajk. Din acel moment, soarta i-a fost pecetluită. Fiind principalul iniţiator al procesului public, el n-a mai putut supravieţui politic mişcării de reparare istorică. În vara lui 1956, cînd Rákosi a încercat cu disperare să lanseze o nouă campanie împotriva pretinsei „conspiraţii conduse de Imre Nagy", sovieticii s-au decis să-şi folosească pîrghiile pentru a se debarasa de despotul stalinist devenit din ce în ce mai stînjenitor.

Înlocuirea lui Rákosi a fost una total neinspirată: noul lider de partid, Ernö Gerö, fusese adjunctul acestuia la conducere şi nu putea pretinde că a fost inocent politic în timpul acelor vremi de nemiloase reglări de conturi. Căutînd să-şi lărgească şi întărească baza de putere prin acceptarea unui număr de comunişti fideli care fuseseră întemniţaţi în timpul terorii staliniste, Gerö îl reabilitează pe János Kádár, fost membru al Biroului Politic şi ministru de Interne. Apoi s-a străduit să încălzească relaţiile cu Iugoslavia, sperînd că sprijinul lui Tito îi va îmbunătăţi imaginea în Ungaria. Erau, însă, gesturile spasmodice ale unui grup politic ce îşi pierduse orice legitimitate. Conducerea Gerö era înfruntată de întreaga societate maghiară. În ciuda apelurilor sale speriate, partidul n-a reuşit să opună o rezistenţă pe măsură agitaţiilor din ce în ce mai însemnate.

Partidul devenise de fapt un cadavru politic a cărui funcţie fusese să servească de simplă curea de transmisie deciziilor capricioase ale grupului conducător. Departe de a încuraja autonomia morală a membrilor de partid, echipa Rákosi-Gerö anihilase complet voinţa personală şi îşi menţinuse dictatura în primul rînd cu ajutorul poliţiei politice. Confruntată cu furia populară, poliţia secretă nu a reuşit să opună o rezistenţă notabilă şi s-a prăbuşit împreună cu birocraţia comunistă. Cum Gerö nu putea să ofere altceva decît discursuri ameninţătoare de răzbunare, nimeni nu se îndoia că era vorba despre un rákosism fără Rákosi. În ceea ce-i privea pe Nagy şi grupul său, problema principală decurgea din ezitarea lor de a renunţa în mod deschis la loialitatea faţă de partid. Pentru ei, mitul lui Stalin fusese demolat, dar nu şi viziunea romantică a partidului ca o comunitate eroică mandatată de istorie cu un predestinat rol eliberator. În octombrie 1956, Nagy a fost reprimit în partid, dar Gerö a refuzat să-l numească prim-ministru.

La 23 octombrie, sute de mii de cetăţeni au ieşit pe străzile Budapestei cerînd instaurarea statului de drept, pedepsirea lui Rákosi şi a bandei sale, renumirea lui Imre Nagy ca prim-ministru, desfiinţarea poliţiei secrete şi îndepărtarea trupelor sovietice staţionate în Ungaria. Această mişcare revoluţionară avea atît un caracter politic, cît şi unul naţional. Înspăimîntat de creşterea impetuoasă a mîniei populare, Gerö a cerut ajutorul sovieticilor, declarînd starea de urgenţă. Inaugurînd un model ce va fi urmat şi de alţi lideri comunişti contestaţi, confruntaţi cu revoltele populare, el a ţinut la radio un discurs provocator, etichetînd revolta drept o „contrarevoluţie". Urmînd ordinele lui Gerö, poliţia a tras în demonstranţii paşnici. În acel moment, Comitetul Central, multă vreme apatic, îl debarcă pe Gerö, fiind aleasă o nouă conducere, care îi includea atît pe Nagy, cît şi pe Kádár. După depunerea jurămîntului ca prim-ministru, Nagy a anunţat un program de democratizare. Cu excepţia scurtei intervenţii din 24 octombrie, trupele sovietice s-au menţinut într-o

atitudine de expectativă. Ambasadorul sovietic în Ungaria, Iuri Andropov, l-a asigurat pe Nagy că guvernul său nu se va amesteca în afacerile interne ale țării. Ceea ce începuse ca o revoltă spontană, s-a transformat într-o revoluție populară. Imre Nagy, comunist convins, a descoperit că poporul voia să demoleze sistemul comunist în totalitate și să instaureze un regim cu adevărat pluralist. În uzine, au fost formate consilii revoluționare, ca forme ale democrației directe. Spre meritul său, Nagy a reușit să perceapă pulsul evoluției istorice din țară, îmbrățișînd cererile poporului pentru o răsturnare completă a sistemului stalinist. Trezirea lui Nagy a fost catalizată de dinamica interioară a procesului revoluționar, de presiunile exercitate de membrii grupului său și de înțelegerea atitudinii duplicitare a sovieticilor față de schimbările din Ungaria. Astfel, se poate spune că Imre Nagy a pornit ca reformator și a sfîrșit ca revoluționar. El a mers mult dincolo de logica schimbărilor din interiorul sistemului și a atins momentul unei mișcări antisistemice, care a măturat cu repeziciune întreg edificiul socialismului birocratic.

Presat de o mișcare irezistibilă de jos în sus, Nagy s-a hotărît să lărgească baza guvernării sale prin acceptarea principiului pluralismului politic. La sfîrșitul lui octombrie 1956, Ungaria încetase să mai semene cu o democrație populară și se îndrepta spre un sistem multipartinic. Confruntată cu această provocare venită de la unul din foștii săi sateliți, la 30 octombrie, Uniunea Sovietică dă o declarație în care își pronunță adeziunea solemnă la principiul deplinei egalități în relațiile dintre Moscova și statele așa-zisei familii socialiste. Recunoscînd că în trecut s-au produs violări ale acestor principii, Kremlinul promitea să respecte suveranitatea națională a țărilor est-europene. Păcălit de aceste liniștitoare angajamente sovietice, Nagy subestimează hotărîrea Moscovei de a menține un regim comunist în Ungaria. Trupele sovietice au intervenit direct, răsturnînd guvernul legal al lui Nagy și zdrobind mișcarea de rezistență maghiară.

A doua intervenție sovietică a fost provocată de decizia lui Nagy de a se angaja într-un sistem multipartit și de formare a unui „consiliu militar-revoluționar" care să conducă forțele armate ungare. Amenințați de pierderea completă a influenței în Ungaria și văzînd prăbușirea rușinoasă a partidului comunist maghiar, Kremlinul a hotărît să intervină direct și să restaureze ordinea birocrat-autoritaristă. La 31 octombrie, Nagy anunță negocieri pentru retragerea Ungariei din Pactul de la Varșovia. La 1 noiembrie, Ungaria își proclamă neutralitatea. Aceasta o angaja pe o direcție ce putea fi urmată și de alți sateliți, putînd distruge astfel, potențial, sistemul alianțelor sovietice. Atît din punct de vedere intern cît și extern, revoluția ungară demolase cadrul instituțional al sistemului democrației populare. Iritați de o nesupunere fără precedent și influențați de conservatorii din mișcarea comunistă mondială, mai ales de Mao Zedong al Chinei, conducerea sovietică a decis să pună capăt experimentului pluralist maghiar. János Kádár a dispărut din Budapesta. Mai tîrziu, Kádár va anunța de la o stație radio controlată de sovietici crearea unui „guvern revoluționar al muncitorilor și țăranilor". La 4 noiembrie, trupele sovietice au atacat garnizoanele și unitățile militare loiale guvernului lui Nagy. Nagy și tovarășii săi cei mai apropiați și-au găsit adăpost în ambasada Iugoslaviei și, urmare a promisiunilor lui Kádár că nu va fi organizată nici o răzbunare împotriva lor, au acceptat exilul politic oferit de guvernul român. Ceea ce a urmat a fost că, în România, liderii mișcării lui Nagy au fost supuși unui interogatoriu continuu de

către ofițeri ai poliției secrete sovietice, ajutați de oficiali ai partidului român, vorbitori de limbă maghiară. În iunie 1958, a avut loc pseudoprocesul de la Budapesta. Imre Nagy și cîțiva dintre aliații săi au fost condamnați la moarte și executați.

Semnificația încercării lui Nagy de a reconcilia socialismul cu democrația este una deosebită: în consistența și îndrăzneala lui, reformismul radical al lui Nagy a depășit logica limitată a comunismului național încercat de Tito în Iugoslavia. De fapt, cu toată critica severă adusă metodelor dictatoriale ale lui Stalin, Tito n-a tolerat niciodată o adevărată disidență în propria țară, nemaivorbind de apariția unui sistem multipartit. Pentru niște comuniști naționaliști ca Tito și Gomulka, problema era menținerea autonomiei interne și, în cazul Iugoslaviei, a unei marje relativ largi de inițiativă în politica externă. Comunismul național, cum a spus-o adesea Milovan Djilas, rămîne esențialmente comunist, deși de o nuanță mai puțin absolutistă [33]. Devenise din ce în ce mai clar pentru Nagy că umanizarea sistemului necesita sfîrșitul pretențiilor ilegitime ale partidului comunist de a menține monopolul puterii. În personalitatea lui Imre Nagy exista o dimensiune tragică, avîndu-și originea în tensiunea dintre angajamentul față de valorile democratice, pe de-o parte, și incapacitatea lui de a realiza cinismul comportamentului internațional al sovieticilor, pe de alta. Naiv, Nagy i-a crezut pe liderii sovietici și a luat de bune promisiunile lor. A fost, deci, o personalitate prea morală pentru a-și retrage promisiunile făcute națiunii maghiare și a accepta ceea ce Gomulka acceptase în Polonia: amputarea deliberată a mișcării revoluționare, manipularea și, ulterior, asfixierea acesteia. Respingerea de către revolta maghiară a ideii capitulării în fața unui *diktat* străin a fost potențată de decizia lui Nagy de a sta mai curînd alături de victime decît să se alăture călăilor din motive de disciplină de partid sau doar de supraviețuire personală. Lecția înălțătoare a revoluției democrate maghiare a fost aceea că era posibil ca o mișcare de masă inspirată de idealuri umaniste să răstoarne o tiranie disprețuită și să realizeze o adevărată breșă în universul totalitar sufocant. În timpul celor zece zile sublime ale revoltei de la Budapesta, moștenirea Yaltei a fost zdruncinată din temelii. Spun Ferenc Fehér și Ágnes Heller:

> Într-o lume în care superputerile colaborau cinic, iar cauzele radicale își trădau de atîtea ori țelurile originale, unde mișcările cu mesaj emancipat degenerau în diferite specii de tiranii conservatoare și fundamentaliste, Octombriele maghiar, cu caracteristicile „noii lui republici" socialiste (radical democratică și auto-instituită), apare curat și promițător; o cauză capabilă să insufle încredere morală și socială unei națiuni care avea cu disperare nevoie de aceasta [34].

Într-adevăr, revoluția zdrobită, cu visele ei nerealizate de eliberare națională și emancipare politică, a continuat să urmărească *psyché*-ul colectiv al maghiarilor vreme de decenii.

În ciuda pacificării, la început forțate, apoi ceva mai benigne, aduse de Kádár, și în ciuda succesului lui în a transforma Ungaria în „cea mai veselă baracă din lagărul socialist", principiul unui *realpolitik* impur n-a putut triumfa asupra tendinței naționale de căutare a adevărului istoric. Minciunile sfruntate pe care s-a bazat regimul Kádár, acuzațiile despre existența unei „conspirații contrarevoluționare" instigate de Imre Nagy și de camarazii săi nu puteau avea decît un efect contrar. În loc să

şteargă amintirea momentelor eroice ale insurecţiei, propaganda lui Kádár a întreţinut nostalgia (şi chiar idealizarea) experimentului pluralist al lui Nagy şi a sporit admiraţia generală pentru politicianul care a preferat colaboraţionismului martirajul.

Sacrificiul lui Nagy prevestea o nouă cale în politica postcomunistă. Respingînd lumea intrigantă a birocraţiei comuniste şi încrezător în dreptul societăţii la autoguvernare, Nagy a rupt-o cu despotismul paternalist de tip iacobin şi bolşevic şi a recunoascut legitimitatea revoltelor civice îndreptate împotriva unui *status quo* terorist. Prin aceasta, el a inaugurat o tradiţie politică a opoziţiei bazată pe nonviolenţă, demnitate civică şi responsabilitate morală. Gestul lui Nagy de a refuza o destalinizare hruşciovistă limitată şi convingerea lui că e posibilă răsturnarea unei ordini nedrept instaurate aveau să inspire viitoarele generaţii de disidenţi din întregul bloc sovietic. Revoluţia din Ungaria a dat o lecţie întregii lumi comuniste. Felhér şi Heller au subliniat cu îndreptăţire : „Revoluţia maghiară a fost cea dintîi care a atacat sistemul mondial nedrept şi opresiv creat de semnatarii înţelegerilor de la Yalta şi Postdam. Revoluţia maghiară a fost cea care a demonstrat, după o atît de lungă perioadă de convingere opusă, că un regim totalitar poate fi răsturnat din interiorul său" [35].

Spre deosebire de Imre Nagy, care credea în suveranitatea poporului, János Kádár a preferat să cedeze logicii imperiale şi să se supună ordinelor lui Hruşciov. Pentru mulţi ani, el a devenit cel mai detestat om din Ungaria. Cu complicitatea lui, chiar dacă nu sub directa lui supraveghere, Nagy şi tovarăşii săi au fost executaţi în iunie 1958. Mai tîrziu, cînd sovieticii înşişi vor slăbi presiunea ideologică şi Hruşciov va ajunge sub tirul lui Mao, acuzat fiind de revizionism, lui Kádár i se va permite să slăbească regimul de teroare şi răzbunare. Între timp, zeci de mii de oameni fuseseră executaţi, închişi şi deportaţi. Sute de mii au fost obligaţi să ia calea exilului. Ca o consecinţă a masacrului pus la cale de Kádár şi de tovarăşii lui colaboraţionişti, intelectualitatea Ungariei a fost marginalizată şi anihilată. Ani de zile, cel mai mare filosof marxist al Ungariei, Georg Lukács, care servise ca ministru al culturii în primul guvern revoluţionar al lui Nagy, n-a putut să-şi publice scrierile şi a fost denunţat de ciracii partidului ca revizionist periculos. Scriitorii şi militanţii implicaţi în Cercul Petöfi, fie că au emigrat, fie au fost condamnaţi la ani grei de închisoare.

Înăbuşirea Revoluţiei din Ungaria a demonstrat că în 1956 sferele de influenţă stabilite, aşa cum fuseseră consfinţite de înţelegerile de la sfîrşitul celui de al II-lea Război Mondial, continuau să existe. Uniunea Sovietică îşi păstra rolul de gardian al ortodoxiei în blocul răsăritean unde şi-a luat toate măsurile pentru ca ereziile asemănătoare celei a lui Nagy să nu afecteze celelalte ţări-satelit. În documentele conclavului comunist mondial de la Moscova, din noiembrie 1957, revizionismul şi comunismul naţional au fost etichetate drept cele mai vătămătoare deviaţii de la adevăratul marxist-comunism. Publicarea, în 1958, a Programului Ligii Comuniştilor din Iugoslavia a oferit unor dogmatici ca Gheorghiu-Dej din România şi Ulbricht din Germania Răsăriteană ocazia de a-şi înnoi atacurile împotriva lui Tito şi a titoismului. Sovieticii s-au asigurat că dominaţia lor, ideologică şi militară, va fi perpetuată cu orice preţ. Pentru menţinerea unităţii blocului împotriva încercărilor naţional-comuniste, Moscova era gata să înfrunte oprobiul internaţional. În ce-l priveşte pe Tito, după ce iniţial îşi exprimase sprijinul pentru Imre Nagy, el şi-a

schimbat atitudinea, sub presiunile Moscovei. Liderul iugoslav nu voia să fie din nou izolat, așa încît a acceptat acuzațiile sovietice privind pericolul unei contrarevoluții în Ungaria. Despre guvernul lui Nagy, Tito afirma că a fost unul „prematur", ulterior hotărîndu-se să sprijine regimul Kádár.

Revoluția din Ungaria a scos în evidență caracterul hrușciovismului ca fiind o strategie a reformelor limitate de sus în jos și a demonstrat fără putință de tăgadă natura imperialistă a dominației sovietice asupra Europei Răsăritene. În perimetrul imperiului sovietic intern, Hrușciov n-a permis dezvoltarea nici unei mișcări autonome în republici ca statele baltice, Moldova sau Ucraina. Dimpotrivă, sub regimul său, programul lui Stalin de rusificare a continuat în același ritm. În plus, prăbușirea Revoluției din Ungaria a fost o dovadă că pretenția conducerii sovietice de a fi renunțat la metodele lui Stalin în relațiile ei cu țările-satelit era o ipocrizie. Cît privește conducătorii celorlalte țări comuniste, aceștia au aplaudat înăbușirea revoluției și verdictul din 1958 privindu-i pe Nagy și pe tovarășii săi. Chiar și Gomulka, care din proprie experiență ar fi trebuit să știe mai bine, descrie intervenția sovietică în Ungaria drept „o acțiune corectă și necesară" [36]. În întreaga Europă de Răsărit a avut loc o nouă înăsprire ideologică. Forțele staliniste s-au reorganizat pentru eliminarea oponenților liberali. În Germania de Răsărit, spre exemplu, filosoful marxist Ernst Bloch a fost forțat să emigreze după dezlănțuirea unei nemiloase campanii împotriva sa. Wolfgang Harich, un tînăr profesor de marxism și autor al unui program de democratizare a țării, a fost arestat. Publicațiile teoretice ale partidului accentuau necesitatea intensificării luptei împotriva „ideologiei burgheze și revizionismului". Intelectualii Germaniei de Răsărit erau tot mai înstrăinați față de puterea dogmatică. Să-l citățm pe poetul Gerhard Zwerenz:

Timpurile sînt mohorîte
Scriitorii tăcuți
Din cauza fricii
Și criticii citesc
La ordin
Și există o literatură
Pe care n-o crede nimeni
Dar drepturi de autor se plătesc. [37]

În Cehoslovacia, unde economia era mai prosperă decît în alte țări din blocul răsăritean, înfrîngerea Revoluției din Ungaria avea să-i asigure pe neo-staliniștii conduși de succesorul lui Gottwald, Antonin Novotný, că nu există pericolul unei presiuni sovietice pentru mai multă liberalizare. Procesul reabilitărilor politice, inițiate după al XX-lea Congres al PCUS, a fost oprit brusc. În 1958, în timpul campaniei antirevizioniste și la doi ani după dizolvarea oficială a Cominformului, la Praga a fost înființată o publicație internațională care să exprime vederile comune ale mișcării comuniste mondiale, avînd titlul *Probleme ale păcii și socialismului* (versiunea în limba engleză se intitula *World Marxist Review*) [38].

După 1961, comuniștii maghiari, bucurîndu-se de ajutorul mărinimos al lui Hrușciov, au promovat o strategie domestică mai puțin represivă. Pentru a crea un minim consens național, Kádár a denunțat intolerantul slogan stalinist – „Cine nu e cu noi e împotriva noastră" – și l-a înlocuit cu o politică mai puțin intolerantă și voit împăciuitoristă: „Cel care nu e împotriva noastră e cu noi". Al VIII-lea

Congres al comuniştilor maghiari s-a ţinut în noiembrie 1962. Cu acest prilej, Kádár şi-a anunţat politica de reconciliere naţională şi o strategie economică orientată spre creşterea nivelului de trai al populaţiei prin încurajarea iniţiativei private limitate şi tolerarea micilor afaceri. Ea a primit binecuvîntarea lui Hruşciov propunînd o destindere, cunoscută drept „gulaş socialist". În martie 1963 a fost declarată amnistia generală şi mii de deţinuţi politici maghiari au fost eliberaţi. În schimb, pentru această liberalizare limitată, regimul le-a cerut supuşilor să se abţină de la orice critici la adresa Uniunii Sovietice şi să uite că certificatul său de naştere a fost semnat cu sînge. Partidul era gata să coopteze pe toţi cei cu o înaltă calificare ce nu-i puneau la îndoială legitimitatea politică.

Tentative de autonomie: desatelizare şi destalinizare în România şi Albania

În România, în special după înăbuşirea Revoluţiei din Ungaria, conducerea stalinistă şi-a înăsprit politica internă. În iunie 1957, Gheorghiu-Dej elimina o facţiune pro-hruşciovistă care încercase să-l dea jos. Interesant, cei doi membri ai Biroului Politic eliminaţi cu acea ocazie au fost Iosif Chişinevschi, ideologul-şef al perioadei staliniste din România, şi Miron Constantinescu, un sociolog marxist cu unele tendinţe revizioniste. Deşi cei doi nu aveau nimic în comun, Gheorghiu-Dej i-a acuzat că imputările lor privind rolul său în teroarea de la începutul anilor '50 erau dovada activităţii lor antipartinice reunite. Hruşciov era prea ocupat în acel moment cu propria-i luptă împotriva staliniştilor inveteraţi din Kremlin pentru a face ceva în sprijinul presupuşilor săi adepţi români. O epurare masivă în rîndurile partidului şi ale intelectualităţii a avut loc în 1958, şi zeci de mii vor fi eliminaţi din partidul comunist, pe atunci numit oficial Partidul Muncitoresc Român. În iunie 1958, ca rezultat al negocierilor secrete anterioare dintre Gheorghiu-Dej şi Hruşciov, Kremlinul a hotărît să-şi retragă trupele din România. În acel moment, faptul a fost considerat o dovadă a încrederii sovietice nelimitate în ortodoxismul de neclintit al liderilor români şi în capacitatea lor de a menţine stabilitatea sistemului. Era, în acelaşi timp, o măsură menită să convingă Occidentul că intervenţia în Ungaria fusese doar un accident şi Uniunea Sovietică nu intenţionează să continue politica imperialistă faţă de foştii sateliţi. Mai tîrziu, se va dovedi că comuniştii români conduşi de Gheorghiu-Dej au făcut un joc amăgitor cu Hruşciov, scopul lor fiind să-şi asigure o marjă de autonomie împotriva oricăror presiuni sovietice de continuare a destalinizării. La drept vorbind, România şi Albania erau singurele ţări est-europene în care dezgheţul fusese stopat în faşă.

Nici o ameninţare la adresa autorităţii lui Gheorghiu-Dej nu putea prinde viaţă în România, iar cei care au îndrăznit să sugereze că se făcuse vinovat de abuzuri staliniste au fost imediat epuraţi. Politica lui Gheorghiu-Dej ajunsese la un stalinism inflexibil: optase pentru o industrializare împovărătoare şi ducea o campanie nemiloasă pentru colectivizare. În primăvara anului 1962, agricultura României a fost colectivizată în întregime. Gheorghiu-Dej a anunţat că socialismul obţinuse o victorie definitivă şi irevocabilă şi că începuse o nouă etapă: „definitivarea construcţiei socialiste".

Pentru Gheorghiu-Dej, a doua campanie de destalinizare dusă de Hruşciov şi inaugurată la al XXII-lea Congres al PCUS, în octombrie 1961, cu scoaterea sicriului lui Stalin din Mausoleul Lenin, părea prevestitoare de rele. Ca şi alţi lideri staliniști veterani, Gheorghiu-Dej nu aprecia politica incoerentă a liderului sovietic şi se temea că o continuare a liberalizării n-ar putea decît să submineze fundamentele sistemului existent. Erau cu toţii convinşi că o continuare a slăbirii autorităţii lor le va ameninţa statutul. Din acest punct de vedere, Gheorghiu-Dej, ca şi Hoxha în Albania, Novotný în Cehoslovacia şi Ulbricht în Germania Răsăriteană, era mai curînd de acord cu exaltarea meritelor lui Stalin de către Mao Zedong decît cu denunţarea despotului făcută de Hruşciov.

În 1960, Enver Hoxha, liderul Partidului Comunist Albanez, a sosit la Moscova pentru a participa la a două conferinţă mondială comunistă. Cu această ocazie, l-a atacat pe Hruşciov pentru rolul său destabilizator în cadrul comunismului, susţinînd că efectele celui de al XX-lea Congres al PCUS fuseseră o calamitate. Un an mai tîrziu, blamul albanez a fost reluat de comuniştii chinezi, care au decis să-i acorde lui Hoxha sprijin economic, după ce Hruşciov instituise un boicot economic împotriva acestei ţări extrem de sărace. Traumatizaţi de tentativa sovieticilor de a-i strangula, comuniştii albanezi au devenit cei mai vehemenţi critici ai „revizionismului modern", acuzîndu-l pe Hruşciov a fi groparul comunismului mondial. Practic, albanezii au încetat să mai participe la activităţile blocului răsăritean, rupînd relaţiile diplomatice cu Moscova şi sateliţii ei[39].

Între timp, destalinizarea limitată şi strict controlată din România nu depăşise stadiile unui nou atac împotriva foştilor rivali ai lui Gheorghiu-Dej, eliminaţi în 1952 (Pauker şi Luca) şi 1957 (Chişinevschi şi Constantinescu). Departe de a fi reabilitat, fostul membru al Biroului Politic, Lucreţiu Pătrăşcanu, executat în 1954, continua să fie înfierat ca trădător al clasei muncitoare. În acelaşi timp, Gheorghiu-Dej asigurase o rapidă etnicizare a elitelor din partid şi guvern. Aparatcikii maghiari şi evrei au fost înlocuiţi cu etnici români, care îi datorau lui Gheorghiu-Dej ascensiunea lor rapidă către eşaloanele superioare. Aceasta a fost ocazia cu care Nicolae Ceauşescu, cel mai tînăr membru al Biroului Politic, a început să apară ca posibil urmaş al liderului.

Confruntat cu o potenţială intervenţie sovietică, Gheorghiu-Dej a iniţiat o apropiere de Tito, începînd să susţină principiul neamestecului sovieticilor în afacerile interne ale altor ţări. Cînd Hruşciov a încercat unele presiuni pentru formarea unor corpuri integratoare supranaţionale în cadrul CAER, românii s-au opus cu îndîrjire acestor sugestii şi au boicotat întîlnirile blocului răsăritean. Pentru Gheorghiu-Dej şi echipa sa, unicul mod de a-şi apăra propria hegemonie politică era asigurarea independenţei economice a ţării. Educaţi în credinţa staliniștă, ei considerau că numai o industrializare rapidă, cu accent special pus pe rolul cheie al industriei grele, va reuşi să asigure acea independenţă. Ei insistau că singura şansă pentru România de a scăpa de presiunea străină – adică sovietică – era să devină autarhică din punct de vedere economic. Aceasta a fost raţiunea pentru deviaţia românească începută după 1962. În 1963-64, presa românească a publicat un număr de articole net antisovietice, criticînd planurile sovietice de a impune integrarea economiilor est-europene. În acelaşi timp, observînd că puterea lui Hruşciov la Kremlin se clatină, Gheorghiu-Dej a adoptat o atitudine neutralistă în

conflictul dintre partidul comunist sovietic şi cel chinez. Unul dintre motivele pentru care Gheorghiu-Dej reacţionase atît de violent la planurile integraţionaliste ale lui Hruşciov a fost acela că românii credeau că, într-o nouă ordine est-europeană, ei vor deveni vasalii unor ţări mai dezvoltate, cum erau Germania de Răsărit şi Cehoslovacia. Animozităţile personale dintre Gheorghiu-Dej, pe de-o parte, şi Ulbricht şi Novotný, pe de alta, au jucat un rol considerabil în agravarea fricţiunilor.

În vara lui 1963, presa românească publică documente provenite de la ambele părţi aflate în conflictul chino-sovietic privind „linia generală a mişcării comuniste mondiale". Se poate presupune că, departe de a împărtăşi zelul revoluţionar al lui Mao, Gheorghiu-Dej s-a folosit de ruptura dintre cei doi giganţi comunişti pentru a-şi crea propria zonă de autonomie şi a se distanţa de primul secretar sovietic, devenit din ce în ce mai imprevizibil. În 1966, J.F. Brown observa:

> Cu o viclenie îndrăzneaţă, Gheorghiu-Dej şi-a dat curînd seama de implicaţiile disputei chino-sovietice pentru sateliţii est-europeni. El a văzut că acum dispunea de un spaţiu de manevră tot mai mare vis-à-vis de Kremlin decît oricînd înainte. În ce priveşte motivele declarate ale disputei chino-sovietice, el s-a situat totdeauna de partea sovieticilor; n-a existat practic nici o clipă pericolul să devină maoist. Pentru el, Mao devenise un mijloc pentru cîştigarea unor concesii din partea Uniunii Sovietice [40].

De fapt, Gheorghiu-Dej îl aproba pe Mao în apărarea intransigentă a moştenirii staliniste. Ca şi alţi supravieţuitori ai vremurilor de teroare, el ştia că ultima consecinţă a campaniilor devastatoare ale lui Hruşciov împotriva „cultului personalităţii" ar fi putut însemna propria eliminare politică de la conducere. Pentru a preveni un astfel de deznodămînt şi pentru a-şi întări baza de putere, Gheorghiu-Dej a făcut apel la arma naţionalismului: cu o uluitoare iuţeală, comuniştii români, cîndva cei mai aserviţi în relaţiile lor cu Moscova, au executat un stînga-mprejur şi au început să-şi declare solemn ataşamentul faţă de valorile naţionale. Au fost reabilitate unele figuri proeminente ale intelectualităţii româneşti, cărţile de istorie au fost rescrise în acord cu noua linie a partidului şi limba rusă a încetat să mai fie limbă de predare obligatorie în toate şcolile româneşti. În aprilie 1964, cînd disputa chino-rusă atinsese un nivel polemic fără precedent, Partidul Comunist Român a emis „Declaraţia privind problemele majore ale mişcării comuniste mondiale". Documentul era foarte mult influenţat de auto-declarata independenţă a lui Tito. El accentua dreptul fiecărui partid comunist de a-şi decide propria strategie, nu recunoştea Kremlinului statutul privilegiat în cadrul blocului socialist şi chema la stabilirea de noi relaţii între partide şi ţări comuniste, bazate pe deplină egalitate şi respect pentru tradiţiile şi interesele naţionale.

Provocarea românească la pretenţia sovietică de hegemonie a asigurat conducerii lui Gheorghiu-Dej o mai largă bază populară. Deşi duritatea implementării liniei staliniste fusese evidentă pentru toţi românii, mulţi erau tentaţi să sprijine noua linie comunistă naţională. În august 1964, Gheorghiu-Dej s-a simţit destul de sigur pe el pentru a anunţa o amnistie generală pentru cei închişi din motive politice. Textele lui Marx, multă vreme cenzurate, criticînd politica expansionistă dusă de Imperiul Rus faţă de principatele dunărene în secolul al nouăsprezecelea, au fost acum publicate. Au fost organizate întîlniri de partid cu uşile închise, în care membri ai Biroului Politic al lui Gheorghiu-Dej se angajau într-o critică radicală

a jafului sistematic la care sovieticii supuseseră România în anii '50. Redescoperirea valorilor naţionale a fost, desigur, benefică pentru Gheorghiu-Dej şi asociaţii săi. Departe de-a se converti la un patriotism autentic, elita comunistă încerca să manipuleze simbolurile naţionale în scopul menţinerii dominaţiei şi controlului absolut asupra ţării. La sfîrşitul regimului lui Gheorghiu-Dej, în martie 1965, România ar fi putut urma unul din aceste două scenarii: fie să-l imite pe Tito şi să continue destalinizarea, permiţînd o relaxare ideologică şi o deschidere spre Vest; fie să întreacă Albania, ceea ce însemna o agăţare şi mai tare a partidului de putere şi consolidarea unui autoritarism naţional ostil oricărei liberalizări. Ce s-ar fi întîmplat dacă Gheorghiu-Dej ar fi trăit mai mult e greu de spus. Cînd a murit, în exerciţiul funcţiunii, la începutul anului 1965, succesorul lui, Nicolae Ceauşescu, a urmat destalinizarea doar cu scopul consolidării propriei puteri. Spre deosebire de Gheorghiu-Dej, totuşi, care cîştigase o oarecare autoritate prin opoziţia sa faţă de sovietici, Ceauşescu trebuia să-şi construiască propria imagine de lider naţional. Fostă calfă de cizmar, fără nici o educaţie, Ceauşescu nu avea încredere în intelectuali şi detesta orice formă de liberalism. Jucînd cartea naţionalistă, el s-a asigurat de păstrarea tuturor tendinţelor critice sub un control sever. Ceauşescu a urmărit o politică net stalinistă în economie, permiţînd totuşi, cel puţin în primii ani de putere, o relativă slăbire a constrîngerilor dogmatice asupra vieţii intelectuale a ţării. Mai tîrziu, el avea să se angajeze într-o formidabilă consolidare a puterii sale, stabilind o versiune originală de comunism naţional, a cărui ideologie eclectică includea elemente simpliste de marxism-leninism şi etnocentrism de extremă dreaptă. Ca un stalinist înverşunat, credea în rolul predestinat al partidului comunist şi apăra monopolul acestuia asupra puterii. Şi, de vreme ce singura sursă de legitimitate a unei astfel de puteri era respingerea amestecului Moscovei, Ceauşescu a exploatat mîndria naţională a românilor şi resentimentele lor istorice faţă de Rusia. El a căzut victimă propriei propagande, ajungînd să se creadă o personificare a destinului României. Visul lui era un stat puternic, hipercentralizat şi omogen din punct de vedere etnic; făcea mereu referiri la „poporul muncitor unit a cărui unică limbă va fi formată din cuvinte comuniste". În comparaţie cu alţi lideri est-europeni, Ceauşescu s-a bucurat de un statut oarecum privilegiat, conducînd o ţară fără trupe sovietice pe teritoriul ei. În loc să folosească acest avantaj pentru a democratiza sistemul politic, el a instaurat o dictatură personală care, în anii '80, va atinge dimensiunile ei cele mai absurde.

Bulgaria: un aliat credincios

Atitudinea bulgară faţă de hruşciovism oglindea convulsiile care marcau conducerea sovietică. Liderul bulgar Todor Jivkov îşi trăgea legitimitatea politică de la memorabilele dezvăluiri ale celui de al XX-lea Congres al PCUS. Într-adevăr, în 1956, Jivkov organizase eliminarea fostului său patron, veteranul cominternist Vulko Cervenkov, de pe poziţia numărul unu din partid. La plenara din aprilie 1956, a fost creat mitul prin care Jivkov îşi întemeia pretenţia de a fi întruparea unei noi feţe a comunismului. Lupta dintre facţiunile Jivkov şi Cervenkov a durat pînă la al XXII-lea Congres sovietic din 1961, cînd Hruşciov a creat cadrul politic pentru

destalinizarea generală a ţărilor-satelit. Chiar şi după expulzarea lui Cervenkov din partid, staliniştii au continuat să se opună apelurilor lui Jivkov pentru un dezgheţ intern. În 1962, al VIII-lea Congres al partidului a consfinţit triumful lui Jivkov asupra oponenţilor lui stalinişti. Conservatorul prim-ministru Anton Iugov, care participase la epurările din anii '50, atacat de Jivkov, a pierdut toate poziţiile din partid şi guvern. Dar Jivkov era el însuşi un îndemînatic birocrat comunist al cărui angajament de liberalizare a fost formal. În 1963, a imitat atacurile lui Hruşciov la adresa intelectualilor, îndreptate mai ales împotriva unor artişti sovietici liberali precum poetul Evgheni Evtuşenco şi sculptorul Ernst Neizvestnîi, organizînd o puternică epurare a antistaliniştilor bulgari. Cei care îi criticaseră regimul au fost deportaţi din Sofia şi poliţia secretă şi-a reluat persecuţiile împotriva tuturor celor suspectaţi de cea mai uşoară formă de disidenţă. Cînd Hruşciov a fost debarcat, în octombrie 1964, Jivkov a încercat imediat să intre în graţiile noii conduceri sovietice care îi avea în frunte pe Leonid Brejnev şi Alexei Kosîghin. Dar baza lui de putere rămăsese foarte fragilă şi, în primăvara lui 1965, o conspiraţie compusă din veterani comunişti şi ofiţeri superiori ai armatei a fost la un pas de a-l răsturna. După înfrîngerea puciştilor, Jivkov avea să-şi declare sprijinul necondiţionat faţă de Uniunea Sovietică. În anii care vor urma, supunerea faţă de Moscova va fi principalul resort al puterii sale. Mai tîrziu, sovieticii au încetat să-l mai susţină, ceea ce a fost suficient pentru a da posibilitatea unui grup de conspiratori din cadrul Biroului Politic să-l elimine în noiembrie 1989.

Concluzii

Şocul creat de campaniile de destalinizare duse de Hruşciov a afectat toate ţările est-europene. Nelinişteа în rîndul elitelor locale a dus la slăbirea controlului de partid şi la apariţia mişcărilor de emancipare de jos în sus, mai ales în Polonia şi Ungaria. Odată ce acuzaţiile staliniste împotriva lui Tito au fost deconspirate ca fiind nişte născociri nebuneşti, tentaţia comunismului naţional a devenit contagioasă în zonă. Demolarea mitului lui Stalin şi apelurile lui Hruşciov pentru abordarea creatoare a doctrinei revoluţionare au dat gînditorilor neortodocşi curajul să pună la îndoială chiar fundamentele ordinii existente. De la sfîrşitul anilor '50 pînă la începutul anilor '60, toate ţările est-europene (în grade diferite) au cunoscut apariţia unor tendinţe revizioniste. Acestea au fost mai curajoase în Polonia şi Ungaria, unde edificiul stalinist s-a năruit sub atacul curentelor critice. În Ungaria, dinamismul politic a dus la completa prăbuşire a structurilor comuniste şi la apariţia embrionului unei ordini pluraliste, zdrobită de trupele sovietice în noiembrie 1956. După înfrîngerea Revoluţiei din Ungaria, sovieticii au încercat să restaureze uniformitatea blocului, dar încercările lor au fost sortite eşecului. În fiecare ţară, s-au dezvoltat tendinţe centrifugale, elitele locale refuzînd să se lase tratate în vechiul mod umilitor.

Din multe puncte de vedere, iniţiativele în aceste ţări au venit de la liderii locali, obligînd Moscova să accepte deciziile lor. De exemplu, Walter Ulbricht, liderul est-german, a putut convinge Kremlinul că numai ridicarea Zidului poate opri hemoragia demografică din ţară. În Ungaria, consensul naţional kadarist se baza pe

recunoașterea tacită a interdicției de a discuta evenimentele din 1956 și rolul personal al lui Kádár în anihilarea guvernului legal al lui Nagy. Era un compromis întemeiat pe minciuni sfruntate, jumătăți de adevăr și iluzii privind posibilitatea reformei din interiorul sistemului existent. Lipsa de independență în politica externă a Ungariei era compensată de o marjă lărgită de libertate personală și de limitarea puterilor de care se bucura poliția secretă înăuntrul țării. Românii și-au păstrat echidistanța între Moscova și Beijing în conflictul din ce în ce mai aprig dintre cei doi giganți comuniști. România era angajată într-o abilă politică externă independentă, păstrînd în același timp intact aparatul represiv și rămînînd la o interpretare fundamentalistă a construcției socialismului. Iugoslavia a continuat să promoveze politica externă nealiniată, dar Tito nu a făcut nici un secret din sprijinul său pentru platforma anti-maoistă a lui Hruşciov. Pe plan local, s-au produs noi reforme în direcția auto-gospodăririi, și marxiștii critici și-au înființat un jurnal teoretic, *Praxis*, prin care chemau la delimitare hotărîtă de socialismul birocratic. Numai Albania, din cauza distanței și a puterii aparatului represiv local, a putut evita orice forma de destalinizare.

Blocul cîndva unitar, creat ca rezultat al ocupării imperialiste de către Stalin a Europei de Răsărit, dădea semne indubitabile că sănătatea îi lasă de dorit. Succesorii lui Hruşciov au încercat să țină sub control aceste haotice tendințe prin dezvoltarea și instituționalizarea unor noi forme de relații interstatale. Sub Brejnev, coordonarea inițiativelor de politică externă între Uniunea Sovietică și aliații ei a devenit un obiectiv de primă importanță pentru Kremlin. Acesta încerca să creeze imaginea unui nou tip de relații, în care toate țările să se bucure de drepturi egale, avînd și obligații similare. Baza teoretică a noului concept de unitate a fost intitulată „internaționalism socialist", o noțiune conform căreia interesele sovietice și est-europene erau necesarmente convergente și orice tentativă de a le pune sub semnul întrebării era prin definiție o formă de deviație de la adevărata linie marxist-leninistă. „Socialismul dezvoltat" era denumirea folosită pentru ordinea existentă în toate țările Europei Răsăritene. A fost descris de propaganda comunistă ca un sistem politic stabil, bazat pe o economie dinamică și consens social. Adevărul este că brejnevismul își baza contractul social pe imobilitate politică, apatie generală și resemnare de masă în fața unui *status quo* ce poate fi considerat ca mai puțin oribil decît perioada stalinistă.

Contractul social al societăților comuniste post-staliniste se baza nu atît pe teroare, cît pe garanții reciproce între conducători și conduși: în timp ce primii acordau supușilor un scut protector de beneficii sociale, ultimii renunțau la dreptul de a se revolta împotriva unui sistem injust prin natura lui. Oricum, un astfel de contract social, provenind dintr-o convenție neviabilă, era precar: conducătorii nu aveau o legitimitate autentică, încît, în momentul cînd economia a încetat să mai ofere destule bunuri pentru păstrarea înțelegerii, întregul sistem s-a prăbușit. În plus, fundamentele regimurilor erau îndoielnice. Primul (cu excepția Iugoslaviei): nimeni nu putea pretinde că ar fi apărut pe baza voinței populare; al doilea, ideologia lor autojustificatoare, marxism-leninismul, își pierduse aura de infailibilitate ca rezultat al campaniilor antistaliniste și al mișcărilor sociale din 1956; și al treilea, spre deosebire de stalinиștii convinși, care conduseseră Europa de Răsărit în timpul vremurilor de sălbatică violență, noile elite tratau marxismul ca pe un

crez ritualic obligatoriu şi nu simţeau nici un fel de mistică identificare cu universalista dogmă leninistă. Sistemul de convingeri din zilele stalinismului s-a menţinut ca o găoace fără conţinut, şi foarte mulţi membri ai elitelor îi luau ideile în serios. Ei foloseau leninismul doar drept camuflaj doctrinar pentru perpetuarea monopolului lor asupra puterii.

III. DE LA DEZGHEŢ LA ÎNGHEŢ

Europa Răsăriteană sub „socialismul real"

> Nu există comunism aflat la conducere care să nu fie totalitar. Fie devine totalitar, fie încetează să mai fie comunism.
>
> *Adam Michnik*

Nikita Hruşciov a fost îndepărtat din funcţiile de prim-secretar sovietic şi preşedinte al Consiliului de Miniştri în octombrie 1964, printr-o lovitură în sînul partidului organizată de forţele neostaliniste birocratice, nemulţumite de metodele sale de conducere, etichetate ca „scheme nechibzuite". Printre acuzaţiile aduse lui Hruşciov de colegii din Biroul Politic era şi aceea că, fiind iniţiatorul unor reforme prost concepute, slăbise autoritatea partidului comunist şi ideologia lui. Pentru că noii lideri din Kremlin căutau că restaureze unitatea comunismului mondial, grav afectată de intensificarea polemicii cu China, declaraţiile lui Hruşciov împotriva lui Stalin au fost cu bună ştiinţă uitate. Chiar şi numele turbulentului fost prim-secretar a dispărut pentru mai mult de douăzeci de ani din declaraţiile oficiale sovietice. Campania de de-hruşciovizare lansată de Leonid Brejnev, Aleksandr Şelepin, Nikolai Podgornîi şi Mihail Suslov, care puseseră la cale lovitura de palat din octombrie, echivala cu un efort moderat dar indubitabil de a-l reabilita pe Stalin[1].

Decizia sovieticilor de a restaura uniformitatea ideologică şi coordonarea în sînul blocului n-a trecut neobservată în Europa Răsăriteană. Iniţial, liderii locali est-europeni se temuseră că schimbările de la Kremlin le vor afecta propriile poziţii, dar curînd aveau să înţeleagă că sovieticii îi vor sprijini în continuare. Asemeni aparatului sovietic, ei detestaseră iniţiativele imprevizibile ale fostul prim-secretar şi preferau să aibă de-a face cu un tip de conducere sovietică mai de rutină şi, de aceea, mai stabil. Noii lideri sovietici încercau să insufle viaţă organismelor internaţionale consultative existente şi manifestau un interes sporit pentru o mai mare solidaritate între partidele conducătoare din blocul sovietic. Cu excepţia lui Gheorghe Gheorghiu-Dej al României (care murise în 1965) şi a succesorului acestuia, Nicolae Ceauşescu, toţi conducătorii din celelalte ţări ale Pactului de la Varşovia au acceptat reafirmarea hegemoniei sovietice aşa cum fusese exercitată de predecesorii lui Hruşciov. Brejnevismul le cerea să asigure stabilitatea internă şi conformismul ideologic şi să se abţină de la iniţiative personale în politica externă. Conducătorii acestor ţări erau foarte fericiţi să vadă că improvizaţiile lui Hruşciov luaseră sfîrşit. Intensificarea conflictului chino-sovietic şi intervenţia americană în Vietnam au fost folosite de propaganda sovietică pentru strîngerea legăturilor dintre partidele conducătoare din Europa Răsăriteană.

Primăvara de la Praga şi doctrina Brejnev

Scurtul interval de calm aparent în Europa Răsăriteană a luat sfîrşit în 1968, cu criza din Cehoslovacia, provocată de eforturile reformiştilor de la Praga de a da un model de socialism radical diferit de cel sovietic. Noii lideri ai Cehoslovaciei au încercat să-şi lărgească baza de masă şi să angajeze largi straturi sociale în procesul politic. Tentativele lor au trezit suspiciuni din partea dogmaticilor din Cehoslovacia şi din statele aliate ale Pactului de la Varşovia, în special RDG, Polonia şi Uniunea Sovietică. Noua criză se datora aceleiaşi lipse de legitimitate a elitelor conducătoare care determinase mişcările din Ungaria şi Polonia din 1956. În ciuda încercărilor permanente ale birocraţiilor comuniste de a crea imaginea unui consens naţional, ele erau în general percepute ca rămăşiţe ale anacronicului model stalinist. În Cehoslovacia, preşedintele Antonin Novotný fusese direct implicat în organizarea epurărilor din anii '50 şi s-a opus în permanenţă reabilitării politice a acelora ce suferiseră în timpul terorii. Deşi Rudolf Slansky şi ceilalţi acuzaţi în procesul demonstrativ din octombrie 1952 fuseseră din punct de vedere legal reabilitaţi, Novotný refuzase să se angajeze într-o condamnare deschisă a epurărilor şi boicotase orice mişcare de reformare a structurilor politice şi economice hipercentralizate şi represive. Ţara suferea de stagnare economică, imobilism politic şi insatisfacţie morală. Voci atît dinăuntrul cît şi din afara partidului comunist cereau o rupere de modelul stalinist.

Asaltul asupra pretenţiei partidului de a deţine monopolul puterii a început cu disputele culturale iscate la începutul anilor '60. Hegemonia ideologică a partidului a fost contestată în cursul unui colocviu dedicat scrierilor lui Franz Kafka, ţinut la Liblice în 1963. Cu acel prilej, dogma realismului socialist, conform căreia arta era subordonată valorilor politice apărate de partidul comunist, a fost direct contestată de intelectualii cehoslovaci. Parabolele lui Kafka despre individul ameninţat de puterile anonime al unui Leviatan birocratic erau interpretate ca premoniţii ale dictaturii totalitare moderne. După spusele lui Eduard Goldstücker, secretar al Uniunii Scriitorilor în timpul Primăverii de la Praga şi o autoritate în Kafka, autorul *Coloniei penitenciare* devenise un factor central în lupta împotriva izolării provocate de stalinism şi de Războiul rece[2]. Îngrijorat de acest val de potenţială disidenţă, Novotný denunţă apariţia revizionismului ca un serios pericol pentru socialismul cehoslovac. În vara anului 1967, în timpul congresului Uniunii Scriitorilor, cenzura şi amestecul partidului în creaţia culturală au fost direct atacate. Printre cei care şi-au exprimat opoziţia faţă de regimul lui Novotný au fost şi un număr de foşti scriitori comunişti din ce în ce mai dezamăgiţi de minciunile oficiale. Scriitorul Ludvik Vaculik a ţinut un discurs pasionat pentru a protesta împotriva limitelor impuse de regim exercitării drepturilor de bază ale omului:

> Aşa cum nu mă simt foarte sigur într-o situaţie cultural-politică pe care se pare că regimul o poate conduce spre o stare de conflict, nu mă simt sigur nici ca cetăţean în afara acestei încăperi, în afara acestui teren de joacă. Nu mi se întîmplă nimic, şi nici nu mi s-a întîmplat nimic. Acest gen de lucruri nu se mai fac. Ar trebui să fiu

> oare recunoscător? Mă tem că nu. Nu văd nici o garanţie fermă. E adevărat că văd o activitate mai corectă în tribunale, dar judecătorii înşişi nu văd nici o garanţie riguroasă. Văd o activitate mai bună la biroul procuraturii publice, dar au procurorii generali garanţii şi se simt ei în siguranţă? Dacă vreţi, aş intervieva bucuros pe cîţiva pentru presă. Credeţi că se va publica? Nu mi-ar fi frică să-l intervievez nici pe Procurorul General şi să-l întreb de ce oameni pe nedrept condamnaţi şi reabilitaţi nu-şi recîştigă drepturile iniţiale ca pe un fapt firesc, de ce comitetele naţionale nu se grăbesc să le înapoieze apartamentele ori casele – dar nu se va publica. De ce n-a cerut nimeni clar scuze acestor oameni, de ce ne tocmim cu ei în privinţa banilor? De ce nu putem trăi unde dorim? De ce nu pot croitorii pleca pe trei ani la Viena şi tipografii pe treizeci de ani la Paris, şi să se întoarcă fără a fi consideraţi criminali?

Vaculik continuă această condamnare fără echivoc a tărăgănelii cu care regimul Novotný renunţă la practicile staliniste, contestînd pretenţiile partidului de a fi cel care a asigurat progresul Cehoslovaciei în cei douăzeci de ani de socialism. După părerea lui, în timpul celor douăzeci de ani, nici o problemă umană n-a fost rezolvată în Cehoslovacia – începînd cu necesităţi elementare precum casele, şcolile şi prosperitatea economică, şi terminînd cu necesităţi mai complexe ale vieţii, care nu pot fi asigurate de sistemele nedemocratice, de exemplu, sentimentul deplinei valori în societate, subordonarea deciziilor politice unor criterii etice, convingerea că şi muncile mai puţin importante au valoare, nevoia de încredere între oameni şi creşterea nivelului de educaţie al întregului popor.

> Nu vreau să spun prin asta că am trăit degeaba, că nimic din toate acestea nu are valoare. Au. Dar problema e dacă nu cumva este doar o valoare de avertisment. Chiar şi în acest caz, experienţa generală a omenirii va avea de cîştigat. Dar trebuie oare să facem neapărat dintr-o ţară care îşi cunoaşte limpede pericolele pentru propria cultură un instrument pentru o astfel de cunoaştere? [3]

După acest discurs, războiul dintre aparatul de partid şi intelectualii nesupuşi n-a mai putut fi amînat. Vaculik şi un număr de scriitori care gîndeau ca el au fost expulzaţi din partidul comunist. Au fost organizate campanii defăimătoare împotriva intelectualilor critici, regimul încercînd să-i mobilizeze pe muncitori în efortul de a înăbuşi opiniile disidente. Cu toate acestea, agitaţia a crescut şi, curînd, a contaminat universităţile, ducînd la tulburări printre studenţi.

Un alt motiv al crizei l-a constituit condescendenţa regimului şi modul adesea umilitor în care au fost trataţi slovacii. Atît în rîndul intelectualilor, cît şi al membrilor birocraţiei de partid din Slovacia, luase amploare mişcarea crescîndă pentru o mai mare autonomie în relaţiile cu guvernul de la Praga. Printre cei mai implicaţi în această mişcare era prim-secretarul Partidului Comunist Slovac, Alexander Dubcek, care absolvise Înalta Şcoală de partid de la Moscova şi ale cărui tendinţe hruşcioviste erau bine cunoscute [4]. Alt adept proeminent pentru drepturi sporite acordate slovacilor într-o republică federativă era Gustav Husak. De profesie avocat şi un veteran comunist, Husak fusese unul din liderii insurecţiei antinaziste slovace din 1944. Condamnat sub acuzaţia de naţionalism în una din înscenările staliniste de la începutul anilor '50, Husak le apărea multora drept un convins partizan al reformei.

Între octombrie 1967 şi ianuarie 1968, lupta politică la vîrf a continuat să se ascută. Lipsit de un sprijin real în rîndurile membrilor Comitetului Central, care

vedea în el principalul vinovat de criza în care se afla ţara, Novotný a făcut apel la Brejnev, cerînd sprijin sovietic nemijlocit. Oricum, după o scurtă vizită la Praga, secretarul sovietic ajunsese la concluzia că poziţia lui Novotný era atît de precară şi de neapărat, încît unica soluţie a crizei era imediata lui debarcare. În ianuarie, plenara Comitetului Central al Partidului Comunist Cehoslovac îl eliberează pe Novotný din funcţia de prim-secretar şi îl înlocuieşte cu Alexander Dubcek, liderul slovac care îndrăznise în unele prilejuri anterioare să-i pună la îndoială autoritatea. În doar cîteva săptămîni, a devenit clar că programul noului lider nu se mulţumea cu o simplă cîrpăcire, scontată, a sistemului. În martie, Novotný a fost obligat să demisioneze din funcţia de preşedinte al Cehoslovaciei. Succesorul lui a fost Ludvik Svoboda, un respectat general de armată, marginalizat de stalinişti. O altă victimă a proceselor staliniste, Josef Smrkovsky, a fost ales preşedinte al Adunării Naţionale. Conservatorii din prezidiul Comitetului Central au fost înlocuiţi cu cadre de partid apropiate lui Dubcek. Obiectivul partidului nu era abolirea sistemului existent ci, mai degrabă, să-l modernizeze şi să-l facă să funcţioneze.

Iluziile generale privind posibilitatea de reformare a sistemului socialist, precum şi convingerea lui Dubcek că un sistem central planificat ar putea fi făcut să funcţioneze, apăreau şi în textul celui mai important document emis de reformiştii comunişti: „Programul de Acţiune" adoptat de Comitetul Central, în aprilie 1968. Deşi păstra ataşamentul comuniştilor cehoslovaci faţă de marxism-leninism, programul accentua hotărîrea lor de a se angaja la o democratizare a sistemului existent. Partidul îşi afirma hotărîrea de a renunţa la metodele dictatoriale de comandă, promiţînd să aleagă pe viitor persuasiunea în locul coerciţiei. Legalitatea a fost declarată principiul fundamental necesar existenţei unui corp politic sănătos. Astfel, punctele principale din document, intitulat „Drumul Cehoslovaciei spre socialism", includeau: (1) noi garanţii pentru libertatea exprimării, a presei, a adunărilor şi sărbătorilor religioase; (2) legi electorale care să asigure o mai largă paletă de candidaţi şi o reală libertate pentru cele patru partide necomuniste integrate în Frontul Naţional controlat de comunişti; (3) limitarea prerogativelor partidului comunist în raport cu parlamentul şi guvernul; (4) reforme economice largi pentru întărirea autonomiei întreprinderilor, repunerea în funcţie a unui număr limitat de întreprinderi private, pentru a se ajunge la o monedă convertibilă şi la creşterea comerţului cu Vestul; (5) un sistem judiciar independent; (6) statut federal pentru Slovacia; şi (7) să se redacteze o nouă constituţie pînă la sfîrşitul lui 1969. Progresul era rezultatul unui compromis între reformatorii radicali şi facţiunea conservatoare din conducerea partidului. Cîteva din aceste idei sunau foarte promiţător, altele erau doar simple repetări ale banalelor sloganuri leniniste privind rolul conducător al partidului. Prin orientarea generală a programului s-a putut apela la exponenţii aripii democrate pentru a se trece la căutarea unui nou model de socialism. De fapt, era o încercare de a păstra partidul la cîrmă şi a face din el generatorul redeşteptării sociale:

> Noi nu luăm aceste măsuri pentru a face o concesie de la idealurile noastre – şi în nici un caz oponenţilor. Dimpotrivă: sîntem convinşi că ele ne vor ajuta să scăpăm de povara care de ani de zile dă apă la moară oponenţilor noştri prin restricţia, reducerea şi paralizarea eficienţei ideii socialiste, atractivităţii exemplului socialist. Vrem să punem în mişcare noi forţe penetrante ale vieţii socialiste în această ţară,

pentru a le da posibilitatea unei eficienţe mult mai mari în confruntarea dintre sistemele sociale, îmbunătăţirea concepţiei generale despre lume şi pentru a permite o mai deplină aplicare a avantajelor socialismului.

Cu deplina lui angajare faţă de idealurile socialiste, programul n-a mers pînă la afirmarea clară a deciziei noii conduceri de a se angaja într-o ruptură totală cu modelul sovietic de socialism[5]. Au avut loc masive reabilitări politice şi victimelor represiunii staliniste li s-a permis să-şi organizeze propriile asociaţii şi cluburi. Or, tocmai acest moment de relaxare este grăitor pentru natura ambivalentă a Primăverii de la Praga : pe de o parte, era o mişcare de reformă iniţiată de sus în jos de un grup de comunişti nemulţumiţi de rezultatele economice slabe şi de stagnarea socială caracteristică regimului lui Novotný. Pe de altă parte, în timp ce mişcarea lua avînt şi grupuri sociale tot mai largi erau înviorate de ideile reformiste, limitele strategiei oficiale pentru înnoire au fost scoase în evidenţă de către exponenţi ai societăţii civile cehe şi slovace în curs de apariţie.

Pentru că Dubcek şi asociaţii săi ajunseseră la concluzia că adevăratul socialism nu poate fi conceput în absenţa democraţiei, ei au deschis porţile unui curent de iniţiative independente, venite de jos în sus, inclusiv formării unor grupări şi asociaţii noncomuniste şi chiar anticomuniste. Viteza fulgerătoare a democratizării a făcut ca intelectualii cehoslovaci să se simtă cuprinşi de euforie, ei alăturîndu-se fără rezerve aripii celei mai radicale a conducerii comuniste. Dar nucleul conducător al Partidului Comunist Cehoslovac n-a reuşit să articuleze o strategie coerentă în privinţa crizelor esenţiale ale ţării. Cîţiva membri ai Prezidiului erau înclinaţi spre adoptarea rapidă a unor reforme generale şi făţişe. Alţii, evident speriaţi de riscul de a-şi pierde puterea politică într-un sistem pluralist, s-au plîns de ridicarea forţelor de dreapta, cerînd lui Dubcek să înăsprească linia. Majoritatea celor din partid, totuşi, sprijineau cu hotărîre idealurile lui Dubcek. Pentru aceştia, singura opţiune era cea dintre un socialism cu faţă umană sau reîntoarcerea la un sistem stalinist sufocant.

Îngrijorarea forţelor ortodoxe din ţară că reformele iniţiate de partid ar putea da frîu liber unei mişcări civice spontane împotriva comunismului era împărtăşită (şi chiar încurajată) de liderii sovietici şi de aliaţii acestora. În martie 1968, la Dresda în Germania Răsăriteană, a avut loc o întîlnire la care toţi liderii comunişti ai Pactului de la Varşovia (mai puţin preşedintele României, Ceauşescu) şi-au exprimat îngrijorarea privind turnura pe care o luau evenimentele din Cehoslovacia. În următoarele luni, în timpul întîlnirilor dintre Dubcek şi Brejnev, liderul cehoslovac a încercat să domolească temerile sovieticilor privind pericolul unei „contrarevoluţii" în ţara sa. În critica pe care o aducea reformelor lui Dubcek, Brejnev exprima iritarea birocraţilor comunişti nu numai din Uniunea Sovietică, dar şi din celelalte ţări ale blocului. Ambiţia Cehoslovaciei de a construi un model alternativ de socialism, o societate în care individul să fie tratat omeneşte şi nu ca un simplu instrument pentru realizarea planurilor de partid, era - pentru ei - de neconceput.

În timp ce conflictul dintre reformatorii cehoslovaci şi ceilalţi lideri ai Pactului de la Varşovia se adîncea, întreaga mişcare comunistă mondială intra într-o nouă perioadă de criză şi tulburări. Iugoslavii şi românii îşi exprimaseră public opoziţia faţă de folosirea de forţe străine pentru stoparea mersului spre democraţie în Cehoslovacia. Avertismente similare au fost trimise Moscovei de un număr de

partide comuniste ce nu se aflau la putere, inclusiv de cele francez, italian şi spaniol. Acesta a fost momentul, în aceste luni de vii polemici privind internaţionalismul marxist şi dreptul fiecărui partid de a-şi stabili autonomia propriei linii politice, cînd s-a semnat certificatul de naştere al eurocomunismului, o platformă politică îmbrăţişată de cîteva partide comuniste vest-europene. Eurocomunismul contesta dreptul Kremlinului de a dicta linia altor partide şi insista asupra inseparabilităţii dintre socialism şi democraţia pluralistă[6]. Respingerea de către Cehoslovacia a îngheţatului model sovietic, cu ultracentralizarea şi atitudinea lui suspicioasă faţă de orice iniţiativă locală, a fost astfel împărtăşită de un număr de partide comuniste occidentale, care susţineau că dogma leninistă a dictaturii proletariatului trebuie abandonată. La polul opus, se aflau nostalgicii comunişti din China şi Albania, care condamnau Primăvara de la Praga ca pe o încercare de restaurare a capitalismului şi, în acelaşi timp, se opuneau pretenţiilor imperiale sovietice de a domina Europa Răsăriteană. Deşi preşedintele chinez Mao Zedong era ostil căii revizioniste adoptate de Dubcek, el i-a criticat pe sovietici pentru folosirea metodelor imperialiste în relaţiile cu aliaţii lor. Ba chiar i-a numit dispreţuitor pe Brejnev şi echipa lui drept noii ţari de la Kremlin.

În Cehoslovacia, blamul sovietic n-a făcut altceva decît să-i radicalizeze pe reformatori. Inteligenţia continua să exercite presiuni asupra unei conduceri ezitante pentru lărgirea pluralismului politic şi acordarea de garanţii că nu se va produce o revenire la metodele staliniste de comandă. Anticipînd chemările lui Gorbaciov pentru transparenţă (*glasnost*), reformatorii de la Praga au respins orice „politică de culise". Liderii cehoslovaci, în primul rînd primul secretar Dubcek şi preşedintele Adunării Naţionale, Smrkovsky, s-au angajat într-un dialog direct cu reprezentanţii opiniei publice. În decurs de o lună, societatea cehoslovacă era trezită la viaţă şi devenise un protagonist important în procesul decizional. Pe măsură ce poporul realiza că putea avea un rol în schimbarea cursului politic, participarea înceta să mai fie o lozincă goală. În iunie 1968, a fost dat publicităţii un document programatic intitulat „Două mii de cuvinte pentru muncitori, ţărani, oameni de ştiinţă, artişti şi toţi ceilalţi", în săptămînalul din ce în mai îndrăzneţ al Uniunii Scriitorilor, *Literarni Listy*. Elaborat aproape în întregime de Ludvik Vaculik, documentul semnifica o rupere de logica supunerii şi chema la părăsirea tehnicilor comuniste de control politic şi manipulare. Manifestul cerea accelerarea democratizării, eliminarea dogmaticilor din conducerea partidului şi tranziţia rapidă spre un sistem multipartit. Semnat de şaptezeci de binecunoscute figuri ale inteligenţiei liberale şi sprijinit de semnăturile a circa 40.000 de oameni din întreaga ţară, documentul exprima insatisfacţiea crescută faţă de introducerea lentă a reformelor şi de inconsistenţele strategiei oficiale de înnoire. Deşi dogmaticii s-au grăbit să stigmatizeze documentul ca pe „un apel la contrarevoluţie", manifestul nu exprima o atitudine intolerantă sau fanatică. Departe de a chema la răzbunare împotriva acelora care conduseseră ţară timp de două decenii, documentul se opunea oricărei folosiri a violenţei. Dimpotrivă, el exprima speranţa marii majorităţi a cehilor şi slovacilor că partidul comunist se va putea transforma într-o adevărată forţă democratică:

> Mai presus de toate, noi ne opunem ideii, dacă aceasta va apărea, că se poate ajunge la vreun fel de renaştere democratică fără comunişti sau împotriva lor. Ar fi nedrept

şi nerezonabil. Comuniştii deţin organizaţii bine structurate şi noi trebuie să sprijinim aripa progresistă din sînul acestora... Partidul Comunist Cehoslovac se pregăteşte pentru congresul care va alege noul Comitet Central. Să cerem să fie unul mai bun decît cel de azi. Dacă Partidul Comunist spune acum că vrea să-şi sprijine în viitor poziţia conducătoare pe încrederea cetăţenilor şi nu pe forţă, să credem cît de mult putem în oamenii pe care acum şi-i trimite ca delegaţi la conferinţele raionale şi regionale[7].

Mărul discordiei în lupta politică din sînul elitei comuniste cehoslovace era natura viitoarei conduceri şi frica resimţită de conservatori (şi de protectorii lor sovietici) că al XIV-lea Congres, planificat pentru vara anului 1968, va ratifica eliminarea lor şi va sprijini programul „socialismului cu faţă umană". Din ce în ce mai îngrijorat de ameninţările sovietice, Dubcek a respins apelul, dar a refuzat şi să cedeze forţelor neo-staliniste care etichetaseră documentul ca un „manifest contrarevoluţionar".

Supărarea sovieticilor pentru întîrzierea cu care Dubcek a luat măsuri ferme pentru stoparea liberalizării a fost agravată de presiunile exercitate asupra lui Brejnev de liderii comunişti polonezi şi est-germani, înspăimîntaţi de ideea că virusul cehoslovac ar putea infecta şi ţările lor. În iulie, întîlnirea Pactului de la Varşovia din capitala poloneză s-a ţinut în absenţa liderilor Cehoslovaciei şi ai României. Conferinţa a adresat o scrisoare deschisă ameninţătoare liderilor cehoslovaci, cerîndu-le să extirpeze „nucleele contrarevoluţionare" şi să epureze imediat mediile de informare de forţele anti-staliniste. Scrisoarea – care era un ultimatum, practic vorbind – arăta clar că, din perspectiva Kremlinului, chemarea la neamestec în afacerile interne ale altor ţări comuniste nu era valabilă atunci cînd miza era însuşi viitorul socialismului de tip sovietic în una din ţările blocului. Reluînd justificarea intervenţiei militare din 1956 din Ungaria, sovieticii şi aliaţii lor au insistat că „protejarea cuceririlor revoluţionare ale poporului" în Cehoslovacia nu era doar o problemă internă a liderilor acelei ţări, ci privea „întreaga comunitate socialistă" :

N-am avut şi nici nu avem vreo intenţie să ne amestecăm în [afaceri care sînt] probleme strict interne ale partidului şi statului vostru, să violăm principiile respectului, independenţei şi egalităţii în relaţiile dintre partidele comuniste şi ţările socialiste... Totuşi, nu putem accepta ca forţe ostile să abată ţară dumneavoastră de pe drumul socialismului şi să creeze primejdia desprinderii Cehoslovaciei din comunitatea socialistă. Aceasta e mai mult decît o problemă a dumneavoastră. Este problema comună a tuturor partidelor comuniste şi muncitoreşti şi a statelor unite prin alianţe, cooperare şi prietenie[8].

Agitînd spectrul rebeliunii anticomuniste, liderii Pactului de la Varşovia au încercat să-l oblige pe Dubcek şi pe tovarăşii lui să oprească procesul de reformă şi să renunţe la ambiţia lor de a construi un alt tip de socialism. În loc să cedeze în faţa acestui *diktat* al Kremlinului, Dubcek a respins acuzaţiile sovietice, contraatacînd printr-un discurs televizat la 18 iulie. Apărînd opţiunile partidului său, el protestează împotriva acuzaţiilor de oportunism şi revizionism :

După mulţi ani, în ţara noastră s-a creat o atmosferă în care oricine poate să-şi exprime opinia public şi fără frică, deschis şi cu demnitate, şi, astfel, să se convingă dacă atît cauza acestei ţări cît şi cea a socialismului este cauza noastră, a tuturor.

> Printr-o politică deschisă şi cinstită, printr-o eliminare sinceră şi onestă a reziduurilor din anii trecuţi, partidul nostru îşi redobîndeşte treptat încrederea greu zdruncinată. O spunem deschis, calm dar hotărît, [că] înţelegem ce se află acum în joc: nu există altă cale decît ca oamenii acestui popor să-şi asume transformările profunde, democratice şi socialiste din viaţa noastră. Nu vrem să renunţăm la nici unul din principiile pe care le-am exprimat în Programul de acţiune. Partidul comunist se bazează pe sprijinul voluntar al poporului; nu ne îndeplinim rolul de conducător călăuzind societatea, ci slujindu-i cu abnegaţie dezvoltarea liberă, progresistă şi socialistă. Nu ne putem impune autoritatea dînd ordine, ci prin munca membrilor noştri, prin justeţea idealurilor noastre [9].

Era vorba, într-adevăr, de o confruntare de viziuni politice între cehoslovaci şi conducătorii blocului, interesaţi exclusiv de păstrarea *status quo*-ului, care priveau experimentul democratic al lui Dubcek cu suspiciune.

Ca stalinişti autentici, liderii sovietici tratau pe cetăţeni ca pe nişte protagonişti politici autonomi: pentru ei, elita partidului trebuia să-şi menţină atributele democratice într-un mod deplin şi de necontestat. Orice încercare de stabilire a unui alt principiu de autoritate, în special unul care ar recunoaşte suveranitatea poporului, era considerată ca subversivă. Cu greu ai fi putut găsi două interpretări mai diferite ale naturii socialismului decît idealismul neo-marxist al lui Dubcek şi pragmatismul cinic al lui Brejnev. La douăzeci de ani după brutala reprimare a Primăverii de la Praga, Antonin Liehm, unul dintre cei mai activi intelectuali implicaţi în mişcarea de reformă, sintetizează astfel semnificaţia încercării cehoslovace de revizuire a viziunii osificate a socialismului şi de propunere a unui model alternativ adaptat cerinţelor unei societăţi moderne în care drepturile individuale ale membrilor acesteia să fie respectate:

> Încercarea cehoslovacă de reformare a „socialismului real" a fost o încercare de a da un răspuns colapsului sistemului stalinist în întregul său. A fost o încercare de a crea un model al unei societăţi civile reînnoite, capabile de o permanentă auto-refacere. Această încercare ar fi putut duce mai tîrziu la transformarea treptată a imperiului sovietic într-o asociaţie de naţiuni, una care s-ar fi bazat pe avantaje reciproce, în special economice, de exemplu, o piaţă uriaşă, şi nu pe constrîngerea militară şi poliţienească [10].

Visul marxiştilor umanişti cehi şi slovaci a fost, oricum, coşmarul birocraţilor Pactului de la Varşovia. Pentru brejnevişti, încercarea de a redefini ţelurile socialismului şi preocuparea pentru problemele demnităţii şi libertăţii umane a constituit un risc inacceptabil. Ei ştiau că dacă tentaţia reformismului va cuprinde şi alt ţări, întregul edificiu al dominaţiei partidului asupra societăţii se va nărui imediat. În ceea ce-i priveşte pe Dubcek şi pe sprijinitorii lui, aceştia n-au reuşit să înţeleagă natura totalitară a regimului sovietic şi au întreţinut iluzia că vor fi capabili să-l convingă pe Brejnev de sincerele lor convingeri comuniste.

Prin urmare, Primăvara de la Praga şi-a avut originea într-un set de iluzii privind posibilitatea de a reforma din interior sistemul existent, de a-i convinge pe sovietici să sprijine o astfel de tentativă şi şansa comuniştilor de a rămîne la cîrma procesului de democratizare datorită faptului că ei îl iniţiau. Chiar Zdenek Mlynar, fost secretar al Comitetului Central ce răspundea cu ideologia sub Dubcek, a recunoscut mai tîrziu limitele grupului reformist în ce priveşte înţelegerea peisajului politic în care acţionau:

> A fost o iluzie a conducerii partidului privind propriile ei posibilităţi în cadrul blocului sovietic. Ideea reformelor a existat, dar sub nici o formă nu s-a luat în considerare o ruptură cu Uniunea Sovietică, ca în Iugoslavia. Or, cu asemenea premise nu se putea face mai mult decît făcuse Kádár în Ungaria. În acest caz, nu prea mai existau motive să începi. Iluzia numărul doi a fost aceea că, datorită faptului că cei douăzeci de ani de totalitarism deschiseseră apetenţa pentru democratizare, conducerea cehoslovacă de partid se bucura de un sprijin enorm, şi că ea va putea garanta că poporul va fi întotdeauna mulţumit de ceea ce-i va oferi conducerea. În fine, mai era iluzia populaţiei în ceea ce priveşte conducerea : că ea va putea să depăşească anumite limite dacă va exista destulă presiune de jos [11].

Cu alte cuvinte, deşi Dubcek şi tovarăşii lui se angajaseră în acţiuni menite să destrame sistemul hegemonic existent şi să submineze supremaţia sovietică în bloc, ei nu şi-au dat seama de amplitudinea ameninţării unei reacţii sovietice. Considerîndu-se comunişti (şi dintr-un punct de vedere strict marxist chiar erau), dubcevistii n-au reuşit să vadă prăpastia dintre visul lor înălţător de reînnoire socialistă şi cinica perspectivă sovietică asupra relaţiilor internaţionale şi problemelor ideologice. Pentru sovietici, marxism-leninismul încetase de mult să mai fie altceva decît un camuflaj pentru perpetuarea propriei birocraţii. *Nomenklatura* - clasa conducătoare în societăţile de tip sovietic - nu avea în nici un caz interesul de a se angaja în experimentările primejdioase ale unor reforme politice şi economice. De fapt, tocmai pentru a stăvili astfel de întreprinderi „destabilizatoare" fusese îndepărtat Hruşciov în octombrie 1964, şi existau puţine îndoieli că liderii sovietici vor tolera reluarea sau radicalizarea de-stalinizării în oricare dintre ţările-satelit. Ceea ce aştepta *nomenklatura* sovietică de la elitele comuniste locale era să vegheze asupra stabilităţii locale şi să suprime orice tendinţe critice. Exact cum avea să scrie retrospectiv Ivan Svitak, filosof adept al rupturii complete de sistemul sovietic :

> Orice dictatură birocratică se prăbuşeşte în întregul ei ori de cîte ori o parte a întregului nu mai funcţionează într-un sens represiv - economia, politicul sau mediile de informare. Acesta e motivul pentru care într-o dictatură birocratică e imposibil să adaugi pur şi simplu libertăţi constituţionale, drepturile omului sau o economie prosperă, la funcţia de represiune existentă, care e dominantă. Este un lucru imposibil democratizarea unei dictaturi - indiferent de nobleţea motivelor. Sistemul funcţionează ca un întreg şi se prăbuşeşte ca un întreg. Din momentul în care comuniştii cehoslovaci au refuzat să cedeze *diktat*-ului sovietic şi să pună surdină presei independente a ţării, relaţiile dintre Moscova şi Praga au devenit din ce în ce mai tensionate. Brejnev ştia că adevărul în presă este o bombă cu ceas, pe care elitele trebuiau fie s-o dezamorseze, fie să-i fie victimă. Şi n-a mai stat pe gînduri [12].

În iulie şi august, au avut loc noi negocierii între Biroul Politic sovietic şi Biroul Executiv al comuniştilor cehoslovaci. S-a căzut de acord să se pună capăt polemicilor şi criticilor reciproce. Înţelegerile au fost urmate de o întîlnire a Pactului de la Varşovia la Bratislava (din nou România nu participă) unde părea că s-a ajuns la un simulacru de unitate. Comunicatul dat după întîlnirea de la Bratislava cuprindea cîteva formulări sovietice tradiţionale despre „acţiunile subversive ale imperialismului" şi insista asupra faptului că toate ţările socialiste trebuie să urmeze cu strictete şi în permanenţă „legile generale ale construcţiei societăţii socialiste şi, în primul rînd, de consolidare a rolului conducător al clasei muncitoare şi al avangardei

acesteia - partidul comunist" [13]. În schimbul promisiunilor lor formale şi evident ipocrite de a respecta suveranitatea Cehoslovaciei, sovieticii aşteptau ca Dubcek să se comporte ca un comunist docil şi să se angajeze imediat într-o campanie împotriva grupărilor şi presei democratice din ţara sa. Dar în Cehoslovacia, spiritul democraţiei fusese descătuşat, încît liderilor reformişti le-ar fi fost imposibil să dea înapoi fără a-şi pierde complet credibilitatea politică. Statutul lui Dubcek ca lider naţional depindea tocmai de capacitatea sa de a rezista presiunilor sovietice pentru reintroducerea cenzurii şi adoptarea de măsuri represive împotriva forţelor pe care Kremlinul le considera „subversive". Între timp, Moscova încerca să mobilizeze forţele dogmatice din Partidul Comunist Cehoslovac, în speranţa că se va produce o fisură în Biroul Executiv şi că Dubcek va fi eliminat.

Dar forţele pro-sovietice erau slabe şi dezorientate, şi cu un sprijin foarte redus în ţară. Pentru restaurarea controlului birocratic, era nevoie de ceva mai mult decît de un sprijin simbolic din partea sovieticilor. La 21 aprilie 1968, trupele Pactului de la Varşovia ocupă Cehoslovacia şi încearcă imediat să impună un guvern pro-sovietic. Liderul de partid Dubcek, prim-ministrul Oldrich Cernik şi alţi lideri reformişti sînt luaţi ostateci şi transportaţi la o unitate militară din Uniunea Sovietică. Pentru a justifica intervenţia, *Pravda*, ziarul sovietic de partid, publică un editorial în care îl acuză pe Dubcek de a fi creat o facţiune de dreapta, oportunistă, ale cărei acţiuni nocive şi iresponsabile au făcut necesar „ajutorul internaţional" acordat de Pactul de la Varşovia. Confruntat cu refuzul încăpăţînat al preşedintelui Ludvik Svoboda de a se angaja în negocieri în absenţa liderilor legali ai ţării, Brejnev acceptă să-i aducă pe Dubcek şi pe tovarăşii lui ca participanţi la negocieri. Începînd din acel moment, soarta Primăverii de la Praga a fost pecetluită. Trupele sovietice, cu un efectiv de ordinul sutelor de mii, controlau toate punctele strategice ale Cehoslovaciei. Speranţa ca Dubcek să mai poată salva ceva din experimentul său democratic era extrem de redusă. Cu o monumentală aroganţă, Brejnev i-a acuzat pe liderii cehoslovaci că au trădat principiile internaţionalismului socialist. În Praga, un al XIV-lea Congres, în ilegalitate, al partidului cehoslovac condamnă cu vehemenţă intervenţia sovietică şi cere eliberarea imediată a liderilor sechestraţi.

Zdrobiţi psihologic şi incapabili de a mai găsi o cale de ieşire din dezastrul creat de ocuparea militară a ţării lor, Dubcek şi asociaţii săi (cu excepţia membrului Biroului Executiv şi preşedinte al Frontului Naţional, dr. Frantisek Kriegel) cedează în cele din urmă pretenţiilor sovietice. Tratativele de la Moscova au fost conduse de Brejnev la modul cel mai umilitor: liderul sovietic n-a pierdut nici un prilej de a-l huli pe Dubcek, arătînd limpede că Kremlinul nu va permite alte experimente în direcţia socialismului cu faţă umană. Deşi Brejnev era perfect conştient de reacţia de revoltă în rîndul partidelor şi grupărilor democratice din toată lumea, el nu a făcut un secret din dispreţul său faţă de cei care au îndrăznit să critice decizia sovietică. Cît despre Dubcek, acesta s-a comportat ca un somnambul politic, incapabil să realizeze dimensiunea catastrofei şi sperînd împotriva tuturor evidenţelor că, o dată înapoiat la Praga, va putea păstra ceva din realizări. A înţeles curînd că rolul său pe scena politică cehoslovacă luase sfîrşit: contestat de facţiunea pro-sovietică din cadrul Biroului Executiv, Dubcek pierduse sprijinul intelectualităţii critice din ţară şi al mişcării studenţeşti. Izolat şi despărţit de orice bază de putere,

el a devenit ţapul ispăşitor al tuturor acelor oportunişti care doreau să reasigure Kremlinul de sprijinul lor nelimitat faţă de acţiunea sovieticilor. Un astfel de oportunist a fost dr. Gustav Husak, comunistul slovac care cîndva fusese unul din cei mai activi sprijinitori al Primăverii de la Praga, dar care, labil, a schimbat tabără după invazie. În aprilie 1969, Husak îl înlocuieşte pe Dubcek la conducerea partidului şi dezlănţuie o epurare pe scară mare ce a dus la expulzarea din partid a mai mult de jumătate de milion de membri, inclusiv Dubcek, Smrkovsky, Kriegel şi Mlynar.

Mai puţin sîngeroasă, desigur, decît suprimarea Revoluţiei din Ungaria, intervenţia militară din Cehoslovacia a fost totuşi extrem de traumatizantă. Mii din cei mai înzestraţi intelectuali ai ţării s-au decis să plece în exil, în timp ce alţii, rămaşi în ţară, au avut de suferit efectele politicii de „normalizare" a lui Husak. Indignarea din afară n-a folosit prea mult ca să le potolească teama că Cehoslovacia a fost abandonată reinstaurării barbarismului. Chiar şi poetul comunist francez Louis Aragon, multă vreme cunoscut ca obedient susţinător al sovieticilor, inclusiv pentru faptul că aprobase zdrobirea din 1956 a Revoluţiei din Ungaria, a protestat împotriva intervenţiei şi a numit masacrarea culturii cehoslovace de către „normalizatorii" aleşi de sovietici o „Biafră a spiritului". Mai puţin revoltat de tragedia Cehoslovaciei, guvernul francez a deplîns neinspirata rezolvare a unui conflict regional din „familia comunistă". De fapt, problema nu mai era una de „familie" : intervenţia sovietică a constituit o suprimare violentă a încercării de a reintegra Cehoslovacia în spaţiul cultural şi politic european. Vom cita cuvintele amare ale lui Milan Kundera, romancierul ceh obligat el însuşi să părăsească ţara cîţiva ani mai tîrziu din cauza persecuţiilor politice :

> Dincolo de perdeaua de fum a terminologiei politice (revoluţie, contrarevoluţie, socialism, imperialism etc.), în joc a fost, de fapt, o deplasare a graniţelor dintre două civilizaţii : imperialismul rus a mai cucerit o dată pentru totdeauna o bucată din Occident, o bucată din Europa, ca s-o vadă prăbuşindu-se şi mai abitir, împreună cu celelalte ţări ale Europei Centrale, în propria sa civilizaţie... A fost ceea ce Aragon numea „Biafra spiritului". Într-o zi, mitografii ruşi vor scrie despre acest eveniment ca despre nişte nori ai istoriei. Mi se pare (fie că greşesc, fie că nu) că este începutul sfîrşitului Europei [14].

După invazie, maşina propagandistică sovietică s-a dat peste cap să justifice dreptul Pactului de la Varşovia de a interveni ori de cîte ori Kremlinul simte „cuceririle socialiste" în primejdie. La 26 septembrie 1968, *Pravda* publica un articol sub semnătura lui Serghei Kovalev, expertul ziarului în afaceri internaţionale, în care este expusă în detaliu doctrina suveranităţii limitate. După Kovalev, „slăbirea oricăreia din verigile sistemului mondial al socialismului afectează direct toate ţările socialiste, care nu pot rămîne independente. Fiecare partid comunist e responsabil nu numai în faţa propriului popor, dar şi în faţa tuturor ţărilor socialiste, a întregii mişcări comuniste". După această autojustificatoare interpretare a principiilor suveranităţii naţionale şi egalităţii între ţările socialiste, *Pravda* a putut conclude că, departe de-a fi fost o agresiune, ocuparea Cehoslovaciei reprezenta împlinirea autodeterminării acestei ţări. După declaraţiile oficiale sovietice, trupele Pactului de la Varşovia :

> ...nu s-au amestecat în afacerile interne ale ţării. Ele luptau pentru principiul autodeterminării popoarelor din Cehoslovacia nu prin cuvinte, ci prin fapte, luptau pentru dreptul inalienabil al acestora de-a cugeta profund şi a-şi decide singure soarta, fără intimidare din partea contrarevoluţionarilor, fără demagogie revizionistă şi naţională [15].

Acest limbaj orwellian - o crasă fraudă semantică - prezenta ocupaţia străină drept un ajutor internaţional. Pentru cehi şi slovaci, limbajul demagogic folosit de ocupanţi şi „normalizatori" era o echivalenţă simbolică a represiunii generale şi a restaurării statului poliţienesc neo-stalinist. Le-au trebuit ani să-şi revină din şocul invaziei şi să reia treptat lupta pentru construirea unei societăţi civile în afara instituţiilor şi valorilor oficiale.

După ocuparea de către sovietici a Cehoslovaciei şi nemiloasa suprimare a mişcării de reformă din această ţară, relaţiile dintre ţările Pactului de la Varşovia au fost reglate după definiţia dată de Moscova suveranităţii limitate. În noiembrie 1969, Brejnev a ţinut un discurs la Varşovia în care reiterează preceptele de bază ale acestei doctrine. După opinia secretarului general sovietic, toate ţările comuniste trebuiau să se supună „legilor generale ale marxism-leninismului". Orice deviaţie de la ortodoxia stabilită de Moscova era considerată o trădare a principiilor internaţionalismului socialist şi sovieticii îşi arogau dreptul de-a o corecta - chiar şi prin forţa militară. Desigur, aşa-zisa normalizare din Cehoslovacia a dat o lecţie tuturor celor care ar fi putut fi tentaţi să imite experimentul lui Dubcek. După înăbuşirea Primăverii de la Praga, Moscova a dezlănţuit o campanie acerbă de suprimare a tentativelor reformiste atît în Uniunea Sovietică, cît şi în blocul socialist. Corupţia s-a generalizat; etosul colectiv şi-a pierdut orice sentiment de optimism. O stare generală de lîncezeală afeca toate ţările blocului comunist. Diversitatea devenise din nou o erezie, iar îngheţul politic şi economic reprezenta semnul distinctiv al culturii politice neo-staliniste descrisă adesea ca „brejnevism".

În pofida revenirii în forţă la o stare de stagnare, pentru mulţi intelectuali critici din Europa Răsăriteană, Primăvara de la Praga fusese o lecţie importantă: credinţa idealistă, întreţinută de iniţiatorii acesteia, conform căreia comunismul ar putea fi reformat dinăuntru, s-a stins. În naiva lor convingere potrivit căreia Kremlinul va tolera apariţia unui model alternativ de comunism, bazat mai mult pe cultul individului decît pe adularea aparatului, reformatorii cehoslovaci au descoperit limitele reale ale unei asemenea abordări. Comunişti convinşi fiind, ei crezuseră că liderii sovietici ar mai fi interesaţi de imaginea socialismului. Uitaseră însă că Brejnev şi acoliţii săi nu erau altceva decît slujbaşi care îşi asiguraseră cariera prin participarea lor la epurările staliniste şi pentru care referirile la libertatea umană şi drepturile individului erau o adevărată anatemă. Faptul că Primăvara de la Praga a început ca o mişcare de reformă indusă şi controlată de partid, al cărui ţel principal era reînnoirea şi nu abolirea comunismului, ne ajută să ne explicăm de ce mulţi dintre intelectualii cehi şi slovaci au avut îndoieli în privinţa autenticităţii convingerilor democratice profesate de activiştii repliaţi peste noapte, aşa cum erau Dubcek şi tovarăşii săi.

Nucleul reformatorilor de la Praga nu era format din oameni pentru care suveranitatea poporului trebuia privită ca singura sursă de legitimitate politică. Simpla idee că partidul ar putea asigura tranziţia spre pluralism şi că el trebuie

acceptat ca un centru al sistemului pluralist în curs de formare i-a făcut pe mulţi să fie suspicioşi sau să ezite. Din acest nucleu a făcut parte şi tînărul dramaturg şi eseist Václav Havel, care, spre deosebire de Milan Kundera, Ludvik Vaculik şi Pavel Kohout, nu aderase niciodată la partidul comunist şi nici nu întreţinuse vreo iluzie privind posibilitatea de reformă a sistemului existent. Cîţiva ani mai tîrziu, Havel avea să dea următoarea explicaţie pentru rezervele sale privind autenticitatea democratică a comuniştilor reformatori conduşi de Alexander Dubcek:

> Ce a determinat acele îndoieli şi ezitări? În cazul meu, în primul rînd faptul că ştiam cît de uluită e conducerea ţării în faţa tuturor acestor evoluţii. Brusc, aceşti oameni se bucurau de un sprijin spontan şi de simpatie, de ceea ce nici unul dintre ei nu cunoscuse înainte, pentru că singurul sprijin pe care l-au avut vreodată fusese cel organizat de sus. Natural că au fost plăcut surprinşi şi chiar entuziasmaţi de toate acestea. Pe de altă parte, ei se temeau de tălăzuirea primară a bunăvoinţei populare. De nenumărate ori au fost prinşi pe picior greşit, pentru că au început să se întîmple lucruri şi să se ceară ceea ce era uneori de neconceput, chiar înspăimîntător, dincolo de limitele „posibilului" şi „admisibilului". Să nu uităm că aceşti oameni erau cu toţii birocraţi obişnuiţi de partid, cu o corectă aşa-zisă educaţie de partid, cu toate iluziile, cu obişnuinţele şi prejudecăţile lor, cu dosarul lor de cadre, cu originea socială sănătoasă şi orizontul de o îngustime standard. Singura diferenţă a fost că, într-o măsură oarecare, ei erau mai liber-cugetători şi cu ceva mai mult bun simţ decît cei al căror loc în luaseră [16].

Acesta a fost într-adevăr paradoxul reformei comuniste: cei care începuseră lupta pentru răsturnarea *status quo*-ului erau ei înşişi produsul, progeniturile condiţiilor curente. Revolta lor împotriva iraţionalităţii şi a injustiţiei stalinismului n-a fost o revoltă împotriva pretenţiei marxiste de a instaura „cea mai bună societate" ci, mai degrabă, un efort de a corecta ceea ce ei diagnosticaseră ca distorsiuni ale unui program iniţial umanist şi raţional. Ei erau copiii credincioşi ai sistemului. Opoziţia lor faţă de conducerea anterioară nu contesta legitimitatea morală şi teoretică a socialismului de stil sovietic. Chiar şi un reformator radical precum Ota Sik, economistul-şef al Primăverii de la Praga, nu a putut trece hotarele logicii dominante şi să întrevadă necesitatea de a renunţa complet la planificarea centralizată.

Milovan Djilas, iugoslavul eretic, a insistat asupra primejdiilor ascunse în convingerea comunistă că sistemul poate fi ajustat şi făcut să funcţioneze prin schimbarea unor piese şi eliminarea corupţiei. Or, în toate ţările blocului sovietic, populaţia era profund ostilă modelului existent şi respingea ideea perpetuării lui. Spre deosebire de Dubcek şi idealiştii lui prieteni, manipulanţii corupţi ai Kremlinului ştiau mai bine: ei au înţeles că orice concesie făcută forţelor sociale va duce pînă la urmă la cereri tot mai radicale care, la rîndul lor, vor impune reformatorilor necesitatea de-a accepta noi concesii. De fapt, Brejnev avea dreptate. Revizuind conceptul socialismului şi lipsindu-l de canavaua stalinistă, se va ajunge necesarmente la completa prăbuşire a sistemului existent.

Conservarea instituţiilor în exerciţiu şi a relaţiilor de putere decurgea din existenţa unei dogme oficiale inexpugnabile şi fără dubii. Orice abdicare de la afirmarea pretenţiilor partidului la infailibilitate, chiar dacă ea reprezenta doar repetarea automată a unui ritual găunos, dezbrăcat de tonurile cîndva mistice, ar fi dus imediat la efecte secundare catastrofale. Pentru menţinerea sistemului în stare de funcţionare, autoritatea clasei conducătoare, a *nomenklaturii*, nu putea fi un

subiect de negociere. Indivizii trebuiau trataţi ca supuşi, nu ca nişte cetăţeni ce se bucură de drepturile omului. Trebuiau menţinuţi într-o stare perpetuă de insecuritate, chin şi frică, astfel încît să nu aibă posibilitatea organizării unor forme colective de protest şi nesupunere civilă. Astfel, poliţia secretă trebuia să vegheze la menţinerea controlului dictatorial şi să marginalizeze permanent orice formă de disidenţă, atît înăuntrul, cît şi în afara partidului. Deşi brejnevismul a atenuat evident asprimea metodologiei staliniste de teroare, el continua să se bazeze pe aceleaşi instituţii şi pe aceeaşi tehnică, împiedicînd orice formă de coagulare a nemulţumirii populare în mişcări politice autentice. Analizînd natura culturii politice sovietice sub Brejnev, Robert Conquest a ajuns la următoarele concluzii:

> Puterea se află în mîinile unei birocraţii auto-instaurate şi întreaga ordine instituţională este concepută cu unul din următoarele două scopuri: să perpetueze şi să ascundă acest fapt. Există astfel două categorii de instituţii în ţară: acelea prin care puterea este cu adevărat transmisă şi cele care asigură umbra, dar niciodată substanţa suveranităţii populare. Ambele sisteme s-au dezvoltat pe deplin în vremea lui Stalin. Ambele operează în acelaşi chip şi astăzi [17].

Revolte şi represiuni în Polonia

Versiunea stalinismului maturizat, actualizată de către Brejnev, a devenit modelul caracteristic pentru regimurile de tip sovietic din Europa de Răsărit. Doar Iugoslavia lui Tito, din cauza relaţiilor ei speciale cu Kremlinul şi a marjei de autonomie cîştigate în timpul conflictului cu Cominformul, constituia excepţia. În celelalte ţări est-europene însă, respingerea reformelor şi întărirea controalelor ideologice şi politice a dus la o largă derută populară, la demoralizarea intelectualităţii şi la un sentiment general de neputinţă printre oponenţii regimului. Se pare că Europa Răsăriteană va vegeta veşnic în această stare de semipareză, cu elite corupte şi scandalos de incompetente, impunînd conformismul asupra unor societăţi din ce în ce mai dezafectate. Anii '70 au fost ani de aparentă picoteală în regiune, în care conducătorii s-au bucurat de monopolul asupra puterii, fără împotriviri serioase de la bază. „Pacificarea" Europei de Răsărit, unul din principalele obiective ale politicii externe a lui Brejnev, părea a fi fost realizată. Dar, la sfîrşitul anilor '70, Polonia a devenit din nou sursa tulburărilor în bloc. Polonezii nu fuseseră niciodată cu adevărat domoliţi. În 1968, avuseseră loc confruntări serioase între studenţimea radicală şi aparatul de represiune. Deşi comuniştii polonezi s-au dat peste cap pentru a preveni extinderea iniţiativelor de jos şi constituirea unei coaliţii între muncitori şi intelectuali, apariţia unui sindicat independent, autonom, n-a putut fi evitată. În pofida eforturilor susţinute ale poliţiei de a dizolva orice mişcare ce tindea spre o astfel de coaliţie, militanţii civici polonezi au reuşit să străpungă represiunea oficială şi să iniţieze un nou val antitotalitarist care, mai tîrziu, avea să mature regimurile comuniste din Europa Răsăriteană.

Preludiul istoricei penetrări a carcasei totalitariste în Polonia a fost revolta intelectualilor de la sfîrşitul anilor '60. Wladyslaw Gomulka, liderul ajuns la putere în octombrie 1956, ca exponent al curentului liberal din comunismul polonez, abandonase treptat programul său iniţial anti-stalinist. În loc să promoveze de mult

promisele reforme, Gomulka a început să practice un conservatorism brejnevist, organizînd persecutarea intelectualităţii critice. Conducerea comunistă era divizată între suporterii lui Gomulka şi o facţiune radical-naţionalistă condusă de generalul Mieczyslaw Moczar, ministru de Interne şi preşedinte al sindicatului foştilor partizani comunişti din timpul celui de al II-lea Război Mondial. În lupta lui pentru putere, Moczar a făcut uz de argumente xenofobe, acuzîndu-l pe Gomulka de toleranţă faţă de o presupusă „conspiraţie imperialisto-sionistă". În acelaşi timp, adepţii lui Moczar îi vizau pe susţinătorii reformelor politice şi economice, acuzîndu-i că încearcă să clatine barca socialismului. Ideologia lui Moczar consta într-un antisemitism agresiv, combinat cu ura puternică faţă de liberalism şi democraţie. Aceste concepţii erau inspirate în mare măsură din literatura anti-semitică tradiţională produsă în perioada dintre războaie de suporterii mişcării *Endecja*, ultra-naţionalistul şi extremistul Partid Naţional Democratic. Cum intelectualitatea critică reprezenta tendinţele naţiunii spre o societate deschisă, nici o calomnie n-a fost precupeţită în campania lui Moczar împotriva intelectualităţii poloneze liberale [18]. Profesorul Jerzy Holzer, un intelectual catolic liberal, nota că scopul campaniei antisemitice era manipularea opiniei publice prin exploatarea unor superstiţii xenofobe foarte răspîndite:

> Martie [1968] a reprezentat o puternică manipulare a conştiinţei unor largi segmente ale populaţiei. Antisemitismul a jucat un rol esenţial în această manipulare. Din timpuri străvechi, nevăzutul duşman sionist al prosperităţii poloneze a fost considerat responsabil pentru toate nenorocirile Poloniei. Încercările de a ne asuma noi toate succesele şi a pune pe seama celor de origine evreiască toate eventualele eşecuri erau un ultragiu adus nu numai evreilor, ci întregii naţiuni poloneze [19].

O altă facţiune din interiorul elitei de partid a încercat să pledeze pentru ajustări tehnocratice în scopul unei îmbunătăţiri manageriale a sistemului existent. Unul din liderii acestui grup era Edward Gierek, pe atunci lider de partid în industrializata regiune a Sileziei. Prins la mijloc între o facţiune liberală puţin numeroasă, grupul tehnocratic şi elementele naţionaliste din ce în ce mai agresive, Gomulka a încercat să menţină o cale de mijloc şi să se bazeze tot mai mult pe contactele personale cu liderii sovietici. Acelaşi om care denunţase cu tărie „cultul personalităţii" în 1956, recurgea acum la un mod de luare a deciziilor inspirat direct de la Stalin: eminamente personal, abuziv şi dispreţuind opiniile celorlalţi. Rezultatul a fost o apatie generalizată, care a accelerat şi mai mult dezintegrarea politică şi declinul [20].

Înrăutăţirea condiţiilor economice şi lipsa de încredere populară în conducători vor contribui la izbucnirea unei noi crize în Polonia. Nemulţumirile populare din 1968 au grăbit colapsul strategiei de stabilizare iniţiate de Gomulka. Inspirată din schimbările cehoslovace şi de valul european general de activism caracteristic perioadei de după 1967, în Polonia a luat naştere o puternică mişcare studenţească. Printre sursele morale ale mişcării erau şi scrierile critice ale unui număr de intelectuali catolici şi neo-marxişti care aduseseră de mult în centrul atenţiei contradicţiile insurmontabile ale ordinii instaurate. De exemplu, la începutul lui 1965, doi tineri critici marxişti, Jacek Kuron şi Karol Modzelewski, adresaseră o scrisoare deschisă Partidului Unit al Muncitorilor Polonezi – partidul comunist – chemînd la o răsturnare revoluţionară a dictaturii birocratice existente. Amintind de critica troţkistă a stalinismului, scrisoarea a provocat mînia lui Gomulka, ducînd la

condamnarea la închisoare a celor doi intelectuali[21]. În cadrul aceleiaşi campanii represive, cel mai cunoscut filosof marxist al Poloniei, Leszek Kolakowski, a fost expulzat din partid şi i s-a contestat dreptul de a preda la Universitatea din Varşovia. Urmare a acestei hărţuieli, el a părăsit Polonia ca să predea filosofia în Anglia şi Statele Unite.

În primăvara lui 1968, conflictul dintre partid şi intelectuali a atins apogeul. În martie, guvernul a decis să interzică spectacolul cu clasica piesă patriotică a lui Adam Mickiewicz *Ajunul strămoşilor*, pe motiv că o astfel de reprezentare ar fi putut duce la aţîţarea sentimentelor anti-sovietice. Uniunea Scriitorilor a protestat faţă de cenzura guvernamentală, acuzîndu-i pe conducători de ignoranţă şi debilitate morală. Studenţii de la Universitatea din Varşovia au organizat o demonstraţie de protest, dar regimul a hotărît să riposteze cu metode teroriste. Gorilele poliţiei secrete şi gărzile înarmate au violat autonomia universităţii printr-un raid care a avut ca rezultat sute de studenţi răniţi şi arestaţi. Urmare a acestei acţiuni, întregul sistem educaţional a intrat în grevă. Cardinalul Stefan Wyszinski, primatul Poloniei, şi-a exprimat îngrijorarea faţă de brutalitatea guvernului în tratarea plîngerilor îndreptăţite ale tinerilor. Revolta tinerilor a fost prima mişcare socială pe scară largă de la cea din octombrie 1956. Printre iniţiatorii şi sprijinitorii ei au fost acei intelectuali care speraseră cîndva că partidul comunist va fi capabil să efectueze reforme reale. Mişcarea din martie 1968 a însemnat sfîrşitul speranţelor lirice în privinţa capacităţii partidului de a se auto-transforma. A fost insurecţia unei generaţii care nu se putea identifica cu valorile corupte şi corupătoare ale clasei de la conducere. Deşi studenţii avuseseră grijă să-şi proclame adeziunea la socialismul cu chip uman, ei şi-au anunţat intenţia de a forma o organizaţie liberă de orice control şi supervizare din partea partidului.

Atît Gierek cît şi Moczar l-au acuzat pe Gomulka de „cochetare cu revizionismul", cerînd pedepsirea exemplară a mişcării democratice. Lupta dintre Gomulka şi Moczar continuă şi în anul următor : primul încercînd să-i mobilizeze pe muncitori de partea sa, în timp ce al doilea şi-a intensificat acţiunile sale anti-intelectuale şi antisemitice. Aceste conflicte la vîrf au împiedicat formularea unei strategii coerente. O nouă sperietoare a fost inventată de neo-staliniştii şovini, veşnic obsedaţi de „duşmanul intern". În loc să recunoască natura politică a cauzelor revoltei studenţilor, ei au preferat să acuze un mitologic „complot sionisto-revizionist" care ar fi stat la baza tulburărilor. Un naţionalism exacerbat a inundat presa oficială, care nu s-a abţinut să folosească unele clişee asemănătoare celor naziste în atacurile îndreptate împotriva intelectualităţii critice şi studenţimii. Cu tot eroismul ei, mişcarea de protest din 1968 avusese puţine şanse de succes. Slăbiciunea principală provenea din natura sa exclusiv intelectuală. Între liderii protestului studenţesc şi muncitori, legăturile erau ca şi inexistente, cei din urmă neînţelegînd că noua campanie represivă avea să-i afecteze ulterior şi pe ei.

Dar, imediat ce situaţia economică s-a înrăutăţit, muncitorii au înţeles mai bine revolta studenţilor, şi au început să-şi dea seama că liderii partidului nu-şi vor respecta promisiunile lor populiste. Comportamentul autocratic al lui Gomulka şi completa lui izolare de membrii de rînd ai partidului au dus, în decembrie 1970, la adoptarea unui set de măsuri extrem de nepopulare, printre care creşterea cu 15 pînă la 30% a preţului alimentelor şi combustibililor. În toate oraşele industriale,

cu precădere în portul maritim Gdansk, s-au produs demonstraţii muncitoreşti pe scară largă. Simultan, balanţa fragilă de la vîrful partidului s-a dezechilibrat. Gomulka a apreciat tulburările muncitoreşti drept „contrarevoluţionare" şi a ordonat armatei şi poliţiei să tragă în demonstranţi. Omul ajuns la putere ca un simbol al visului muncitorilor la o viaţă mai bună, avea să-şi sfîrşească acum cariera politică, fiind considerat un opresor crud al proletariatului revoltat din Polonia.

Profitînd de pierderea dramatică de popularitate a lui Gomulka, facţiunea tehnocrată a reuşit să-i elimine pe el şi pe suporterii săi. Imediat după alegerea lui ca prim-secretar, Edward Gierek a condamnat reprimările, promiţînd solemn că va păstra o legătură strînsă cu clasa muncitoare. Ca o ironie, zece ani mai tîrziu, cînd tulburările vor reizbucni la Gdansk, Gierek însuşi va ordona poliţiei să tragă în grevişti. Dar, de data aceasta, birocraţia de partid va reacţiona prea tîrziu pentru a mai putea reprima mişcările de jos în sus. Muncitorii şi intelectualii stabiliseră legături organice, a căror lipsă explica succesul anterioarelor acţiuni represive. În urma grevelor muncitoreşti din 1976, militanţii civici şi intelectualii critici au format un Comitet de Apărare a Muncitorilor (KOR), incluzînd mulţi participanţi la mişcarea din 1968 [22]. Cînd, în vara lui 1980, a izbucnit greva de la Gdansk, muncitorii nu mai erau singuri. Ei au primit sprijinul politic necesar de la militanţii KOR-ului, veniţi la Gdansk şi deveniţi consilieri ai Comitetului Interuzinal de Grevă. Printre cei care au jucat un rol proeminent în negocierile dintre guvern şi muncitori au fost intelectuali ca Tadeusz Mazowiecki, Adam Michnik, Jacek Kuron şi Bronislaw Geremek.

Cauzele principale ale revoltei poloneze din 1980 au fost accentuarea declinului autorităţii partidului comunist, înrăutăţirea standardului de viaţă al populaţiei, dezamăgirea socială generală şi rapida maturizare a societăţii civile poloneze. Aspiraţii politice multă vreme adormite au fost trezite la viaţă ca rezultat al convingerii că pretenţiile partidului comunist la monopolul puterii îşi pierduseră orice suport - chiar în rîndul birocraţilor de profesie. Pierderea încrederii de sine a elitelor conducătoare a fost o condiţie premergătoare pentru activismul crescînd în rîndul elementelor radicalizate ale intelectualităţii şi ale clasei muncitoare. Coruptă şi ineficientă, conducerea lui Gierek n-a fost capabilă să facă faţă dramaticelor probleme sociale şi economice ale ţării. Neglijarea stării muncitorilor şi complacerea în declaraţii justificatoare de bună credinţă n-au oferit remedii pentru dificultăţile crescînde din Polonia [23].

IV. O REÎNVIERE GLORIOASĂ

Apariţia societăţii civile

> A fost o reînviere glorioasă, din mormîntul sclaviei, la cerul libertăţii. Spiritul meu, de multă vreme zdrobit, s-a înălţat, laşitatea m-a părăsit, o îndrăzneaţă sfidare i-a luat locul ; şi am hotărît acum că, indiferent cîtă vreme voi mai rămîne formal un sclav, a trecut pentru totdeauna ziua în care puteam deveni sclav cu adevărat.
>
> *Frederick Douglass*

După înăbuşirea Primăverii de la Praga, puţini au fost cei din Europa Răsăriteană care mai păstrau iluzii că, prin experimentele binevoitoare iniţiate de aripa liberală a elitei partidului, comunismul ar putea fi reformat. Devenise clar că Uniunea Sovietică nu va permite nici un nou experiment cu subversiva idee a socialismului cu faţă umană. Liderii sovietici şi-au menţinut monopolul interpretării marxism-leninismului şi au eradicat cu gelozie orice nouă formă de „deviaţie" de la dogma lor, în timp ce intelectualitatea critică din ţările est-europene a înţeles că adevăratele cerinţe ale societăţii, ale unei reale independenţe a oamenilor, nu se pot limita la programul restrîns formulat de liberalii partidului comunist. În 1978, Adam Michnik caracteriza slăbiciunea principală a reformismului intrapartinic ca o identificare a opoziţiei cu substratul lingvistic şi chiar metafizic al ordinii stabilite. Deşi dezgustaţi de excesele birocratice, intelectualii critici rămăseseră loiali valorilor de bază ale socialismului. Sistemul convingerilor lor nu se deosebea radical de ceea ce predica ideologia oficială. Pentru masele decepţionate, obsesiva referire revizionistă la natura desuetă a socialismului, denaturat de abominabile practici staliniste, suna neconvingător şi chiar suspect. Michnik compară experienţa acelui Octombrie polonez cu cea a Primăverii de la Praga şi trage următoarele concluzii :

> Deşi absenţa oricărui stimul de la Moscova a fost ceea ce a deosebit Primăvara de la Praga de Octombrie polonez, o importantă asemănare constă în inspiraţia intrapartinică a „mişcării de reînnoire". În ambele cazuri, puterea şi slăbiciunea mişcării au fost determinate de caracterul acestei inspiraţii. Puterea s-a datorat fisurării dinăuntru a sistemului - boala s-a născut în chiar inima Grenadei, ca să zicem aşa, nescutind nici pe cei de la vîrful aparatului de partid, al celui de securitate, nici armata. Dar o mişcare astfel determinată n-a fost în stare să-şi înţeleagă adevărata identitate istorică, nici să-şi definească corect ţelurile, şi aceasta i-a fost sursa slăbiciunii. Liderii ei foloseau termenul general *democratizare* într-un mod în care conotaţiile i-au fost aproape exclusiv negative ; anevoie se putea spune că termenul avea un sens pozitiv, chiar şi atunci el fiind diferit pentru diversele categorii de

oameni. Liderii înşişi, în îndemnul la realism şi moderaţie pe care-l adresau oamenilor, n-au reuşit să aprecieze situaţia geopolitică (Cehoslovacia) şi aspiraţiile reale ale poporului (Polonia); ei au restaurat sistemul monopartit, a cărui faţă umană zîmbea numai notabilităţilor de partid. În ambele cazuri, rezultatul a fost confuzia [1].

Primăvara de la Praga a fost un efect întîrziat al hruşciovismului; or, ca tendinţă a comunismului mondial, hruşciovismul şi-a epuizat repede magnetismul atracţiei. Era necesară o altă abordare, o strategie conformă vremurilor conservatorismului politic brejnevist, care nu însemna o simplă restaurare a stalinismului, ci, mai degrabă, un nou stadiu în descompunerea regimurilor comuniste. Noua strategie trebuia să ia în considerare căderea tot mai mult în desuetudine a mitologiei fondatoare a sistemului existent, dispariţia primei generaţii de cruciaţi stalinişti şi apariţia unor elite politice interesate în simpla conservare a propriilor avantaje. Sistemul îşi pierduse natura absolutistă iniţială: caracteristicile lui principale erau stagnarea şi imobilitatea. Mecanismul tot mai rutinat al ideologiei a lărgit fisurile din edificiul sistemului, permiţînd o mai uşoară exploatare a acestora de către opoziţie.

În anii '70, în ţările comuniste est-europene n-au existat lideri carismatici, nici modalităţi retorico-ideologice capabile să mobilizeze largi sectoare ale populaţiei şi nici zeloţi adevăraţi gata să apere sistemul pentru că îl considerau moralmente superior oponenţilor săi capitalişti. Pe nesimţite, sistemul totalitarist clasic fusese înlocuit de o combinaţie de tehnocraţie, birocraţie şi autoritarism inerţial. Mai semnificativ, elementul psihologic principal care făcuse posibil stalinismul, sentimentul generalizat de neputinţă a individului, dispăruse aproape cu totul. Regimurile, desigur, puteau recurge încă la mijloace violente pentru oprimarea opoziţiei şi puţini opozanţi îşi imaginau formarea de partide politice alternative. Dar era limpede că pentru prima oară disidenţa era posibilă şi că ea avea un impact social. Pe măsură ce regimurile intrau în declin sub povara propriei ineficienţe, pe măsură ce elitele îşi pierdeau sentimentul predestinării istorice şi dădeau semne de nervozitate, devenea posibil ca societatea civilă aflată de atîta vreme în tăcere să se reorganizeze şi să lanseze bătălia pentru reconstituirea sferei publice.

Principalul cîmp de bătălie între '70 şi '80 a fost cel al renaşterii speranţei de schimbare socială - oamenii au început să fie convinşi că regulile jocului nu erau eterne, că merită să lupţi pentru demnitate umană şi că o astfel de luptă avea o şansă reală de succes. În toate ţările Europei de Răsărit - Germania Răsăriteană, Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia - precum şi în România, apăruseră mişcări sociale şi grupuri aflate în opoziţie care îşi anunţau intenţia de a crea reţele de iniţiative neoficiale între oamenii de rînd. Nivelul atins de aceste acţiuni ale militanţilor pentru schimbare socială a depins direct proporţional de eroziunea aparatului conducător şi, ca un efect, de îngăduinţa regimurilor existente în raporturile lor cu opoziţia.

Toate cele cinci ţări au fost martorele unor încercări de zdrobire a iniţiativelor de transformare socială, dar cu rezultate diferite. În Polonia, toate eforturile regimului Gierek de a dizolva iniţiativele civice au fost întîmpinate de un răspuns din ce în ce mai radicalizat din partea societăţii civile în curs de apariţie. În RDG, uriaşul aparat poliţienesc şi de partid a înfrînt orice formă de opoziţie; cei mai mulţi dintre oponenţi au fost fie întemniţaţi, fie forţaţi să emigreze.

În Ungaria, chiar şi un regim mai iluminat, cum era cel kadarist, nu părea dispus să accepte apariţia mişcărilor de opoziţie. Politica de compromisuri a lui Kádár a permis opoziţiei un spaţiu mai mare de manevră: criticii nu erau neapărat arestaţi, dar sufereau alte forme de hărţuire. De exemplu, filosofii Şcolii de la Budapesta (Ferenc Fehér, Ágnes Heller, György şi Maria Márkus, János Kis, Mihály Vajda, György Bence) au fost lipsiţi de dreptul de a preda şi publica în propria lor ţară. Unii dintre ei au fost obligaţi să emigreze. Alţii, cum era Kis, au rămas în Ungaria, unde în anii '80 au fondat opoziţia de *samizdat*. Termenul samizdat, o prescurtare rusească a expresiei *samstvennoie izdatelstvo* (auto-publicare), a devenit denumirea simbolică a tuturor materialelor publicate clandestin în regimurile comuniste. Interdicţii similare de publicare au fost aplicate şi altor bine-cunoscuţi disidenţi maghiari, cum au fost Miklós Haraszti şi celebrul romancier György Konrád.

În privinţa reacţiei antidisidente, Cehoslovacia lui Gustav Husak se deosebea dramatic de Ungaria lui Kádár. În Cehoslovacia, membrii mişcării în ilegalitate pentru drepturile omului, Charta 77, au fost interogaţi în permanenţă de poliţie, împiedicaţi să-şi practice profesia şi chiar întemniţaţi.

Persecutarea cea mai aspră a celor cu o atitudine socială critică a avut loc în România lui Nicolae Ceauşescu. Aici, regimul despotic considera drept crimă orice formă de opoziţie. Criticarea lui Ceauşescu de către cei aflaţi sub regimul lui, comparabil doar cu al lui Stalin, era percepută ca o subminare a fundamentelor sistemului. Ceauşescu respinsese şi zdrobise nu numai disidenţă intelectuală, dar chiar şi timidele încercări din partea colegilor de la conducerea partidului de a argumenta în favoarea conducerii colective. În astfel de condiţii, însăşi ideea unei opoziţii în grup la regim era sinucigaşă. Cel mai cunoscut caz de disidenţă din sînul partidului a avut loc în 1979, cînd veteranul lider de partid Constantin Pîrvulescu a luat cuvîntul la al XI-lea Congres PCR şi l-a acuzat pe Ceauşescu de instaurarea unei dictaturi personale. Pîrvulescu a fost imediat redus la tăcere şi condamnat la domiciliu forţat. Doi ani mai devreme, mişcarea democratică iniţiată de scriitorul Paul Goma (un fost prizonier politic în închisorile staliniste), în solidaritate cu Charta 77, a fost zdrobită cu violenţă, Goma fiind obligat să emigreze în Franţa. În vara lui 1977, minerii de la minele de cărbune din Valea Jiului au organizat o grevă cerînd, printre altele, liberalizarea sistemului politic. Greva a fost înăbuşită iar liderii minerilor au dispărut fără urmă.

Disidenţa în ţări ca România şi Bulgaria trebuia să se limiteze la forme individuale de protest. Cazul matematicianului român şi militantului pentru drepturile omului Mihai Botez este elocvent. Între 1977 şi 1987, el s-a angajat în criticarea fără echivoc a regimului Ceauşescu. A acordat interviuri presei străine şi a adresat guvernului nenumărate memorii în care arăta că ţara se îndreaptă spre o catastrofă. Botez n-a contestat ordinea socială existentă dar a subliniat incapacitatea guvernului de a-şi ţine propriile promisiuni demagogice. În 1987, ca urmare a numeroaselor ameninţări şi a deciziei guvernamentale de a-l trimite în exil intern într-un oraş de provincie, Botez a părăsit România, plecînd în Statele Unite. Nu mult după plecarea lui Botez, chiar şi în România, sub impactul schimbărilor din întregul bloc şi a deteriorării vizibile a structurii de putere reprezentate de clanul Ceauşescu, între 1988 şi 1989, numărul disidenţilor a crescut.

În pofida apariţiei formelor de disidenţă individuală şi colectivă atît în România, cît şi în toate ţările Pactului de la Varşovia, deşi corupţia, demoralizarea şi chiar disperarea erau endemice, *nomenklaturiştii*, sau grupurile conducătoare, erau hotărîţi să rămînă la putere cu orice preţ. Liderii ţărilor din Pactul de la Varşovia au încercat să marginalizeze formele de activism politic care apăreau. În aceste circumstanţe, naşterea Solidarităţii în Polonia a reprezentat un adevărat punct crucial. Crearea acesteia, precedată de activităţile KOR-ului, a demonstrat că pînă şi sub regimurile brejneviste punctul mort şi paralizia puteau fi evitate, că mai existau căi de a slăbi strînsoarea sistemului asupra vieţii sociale. Pentru înţelegerea dezvoltării iniţiativelor societăţii civile, trebuie să ţinem seama de rolul latentelor instituţii independente din Polonia, în primul rînd Biserica catolică şi cercurile laicatului intelectual catolic. Alte elemente de luat în considerare au fost legăturile din ce în ce mai bune între militanţii civici polonezi şi sursele de sprijin şi informare vest-europene şi americane, inclusiv revista *Kultura*, editată la Paris, care asigura puntea de legătură a intelectualităţii critice din interiorul Poloniei cu cea din exterior.

Premise pentru o societate civilă

Solidaritatea a deschis un nou capitol în istoria Europei Răsăritene, arătînd că tendinţele sociale în hibernare pot fi trezite la viaţă şi că fisurile în edificiul aparent de monolit pot fi exploatate cu imaginaţie în scopul instaurării societăţii civile. În Polonia, condiţia iniţială pentru reînvierea societăţii civile a fost declinul sau chiar pierderea autorităţii partidului conducător şi slăbirea treptată a încrederii de sine în rîndul elitelor. În plus, un factor internaţional care a jucat un rol proeminent în dezvoltarea mişcărilor cetăţeneşti din Europa Centrală şi de Est a fost semnarea Acordului de la Helsinki, din 1975, de către reprezentanţii Pactului de la Varşovia, incluzînd recunoaşterea de către aceştia a convenţiilor internaţionale privind drepturile omului.

Nu a contat că Brejnev, Gierek, Husak sau Kádár nu credeau cu adevărat în drepturile omului sau că nu erau nici măcar pregătiţi să-şi respecte angajamentele internaţionale. Ceea ce conta cu adevărat pentru luptătorii civici era că aceşti lideri recunoscuseră oficial principii ce depăşeau îngheţatele dogme de partid şi angajaseră – chiar dacă în mod ipocrit – guvernele lor în a se comporta în conformitate cu documentele internaţionale privind drepturile omului şi ale cetăţeanului. Începînd din acel moment, în ţările comuniste s-au putut forma grupuri pentru apărarea persoanelor pe nedrept persecutate. În dorinţa lor de a fi consideraţi membri respectabili ai comunităţii internaţionale, liderii comunişti au oferit criticilor de acasă o muniţie fără precedent: ocazia de-a le pune în balanţă politica vis-à-vis de propriile lor promisiuni. Punerea faţă în faţă a propriilor cuvinte cu practica regimurilor lor a însemnat o strategie nouă adoptată de grupurile societăţii civile, din ce în ce mai numeroase în Europa Răsăriteană. Solidaritatea cu victimele abuzurilor privind drepturile omului a devenit unul din principalele puncte de convergenţă ale opoziţiei.

Polonia: renaşterea societăţii civile

La sfîrşitul anilor '70, societatea poloneză era sfîşiată de tensiuni politice şi sociale. În loc să le privească în faţă, recunoscînd eşecul economiei de comandă, birocraţia comunistă a apelat la demagogie şi a folosit corupţia ca pe ultima modalitate de păstrare a *status quo*-ului. Apariţia sindicatului independent *Solidaritatea*, autoguvernat, ca o organizaţie alternativă capabilă să formuleze pretenţii sociale pentru o schimbare politică şi economică rapidă, a modificat întreaga ecuaţie a jocului politic în Europa Central-Răsăriteană, care se bazase pînă atunci pe ideea că toate schimbările vor începe de la centrul din Moscova. Paşnică şi cumpătată, revoluţia poloneză din 1980-81 a pus sub semnul întrebării dogma monopolului de putere al partidului comunist şi a avansat un program de pluralizare a unei societăţi din blocul sovietic. Intenţia căutării înnoitoare a Solidarităţii a fost eliberarea cetăţenilor de sub povara sufocantă a instituţiilor birocratice prin reabilitarea societăţii civile. Prin eforturile noii mişcări sociale s-a creat o contrapunere autonomă faţă de puterea guvernamentală şi, mai tîrziu, s-a asigurat dezvoltarea a ceea ce Max Weber numea o clasă cetăţenească naţională [3]. Dezvoltarea unei astfel de mişcări, cu combinaţia ei de caracteristici spontane şi instituţionale, ar fi fost de neconceput sub stalinismul dur. Naşterea, apoi recunoaşterea Solidarităţii s-au afirmat pe fondul conştienţei publice privind pierderea de autoritate de către puterea dominantă. Atît ideologic, cît şi politic, regimul lui Gierek încetase a mai fi o formă tradiţională de totalitarism. Deşi instituţiile represive îşi păstraseră locul, rolul lor fusese serios diminuat. În ce priveşte partidul comunist, pretenţiile acestuia de legitimitate erau puse sub semnul întrebării de majoritatea populaţiei, care simţea că „35 de ani de conducere greşită dusese naţiunea în pragul falimentului, atît din punct de vedere economic, cît şi politic şi social, şi că orice soluţie reală pentru salvarea Poloniei cere nu doar schimbări în politica economică, ci şi o schimbare în relaţia dintre autoritatea politică şi comunitatea civilă" [4].

În spaţiul polonez, mişcarea revoluţionară a Solidarităţii din 1980-81 a scos în evidenţă faptul că dominaţia partidului era ilegitimă şi a descoperit în voinţa populară a naţiunii un principiu real al legitimării politice. Deşi, în august 1980, guvernul polonez intenţionase să folosească forţa militară pentru a pune capăt noii mişcări de protest, partidul comunist s-a văzut neputincios în faţa unei irezistibile mişcări sociale. Înţelegerea semnată la 31 august 1980 de către reprezentanţii guvernului şi comitetul de grevă stipula rolul conducător al partidului ca limita ultimă a punctelor negociabile, dar conducerea de partid se resemnase într-o poziţie din ce în ce mai defensivă. Solidaritatea s-a înregistrat legal ca sindicat independent cîteva luni mai tîrziu, în noiembrie: chiar faptul că guvernul comunist a fost obligat să admită dreptul la existenţă al unui sindicat independent arată că toată pretenţia lui ideologică la conducere era un bluf. Departe de a deţine un mandat istoric pentru conducerea soicietăţii, comuniştii s-au menţinut la putere în virtutea unei simple inerţii şi a forţei. La congresul partidului din iulie 1981 s-a văzut clar că însuşi partidul comunist nu s-a putut sustrage impactului insurecţiei societale,

lupta dintre partizanii democratizării şi tradiţionaliştii care deplîngeau concesiile făcute Solidarităţii devenind tot mai intensă.

Factorii din afara crizei poloneze, mai ales presiunile din străinătate, în special din Uniunea Sovietică şi Republica Democrată Germană, au făcut să crească dramatismul situaţiei. În vara lui 1980, Solidaritatea devenise deja o mişcare socială puternică, încorporînd în rîndurile ei nu numai muncitori, dar şi intelectuali, studenţi şi ţărani. Conflictul dintre birocraţia de partid şi opoziţia populară reprezentată de sindicatele independente nu mai putea fi amînat. Fără să intervină direct în lupta politică, Biserica catolică, cu prestigiul şi imensa ei influenţă, a sprijinit revendicările sociale ale sindicatelor. Totodată, clerul catolic a încercat să-i modereze pe activiştii mai înfierbîntaţi ai Solidarităţii şi să găsească o punte între guvern şi opoziţie. Practic, pe parcursul întregului an 1981, viaţa politică poloneză a fost dominată de aceşti trei protagonişti majori: partidul comunist, Biserica catolică şi mişcarea tot mai amplă a Solidarităţii. În doar cîteva luni, Solidaritatea devenise ofensivă: programul ei depăşea propriile obiective sociale şi avea în vedere o renegociere a bazei constituţionale a statului polonez. În acest timp, în vreme ce sovieticii atacau Solidaritatea pentru pretinse scopuri conspirative, media occidentale s-au preocupat de strategia inovatoare a mişcării, inclusiv de opţiunea pentru modalităţile nonviolente în schimbările politice. Interesul special manifestat de media din Occident pentru lupta de emancipare socială şi politică a Solidarităţii a înzestrat mişcarea cu un foarte necesar sprijin moral în timpul exacerbării polemicii sale cu comuniştii ortodocşi din Polonia şi din afară. Confruntarea dintre guvern şi Solidaritatea a devenit inevitabilă cînd, în octombrie 1981, generalul Jaruzelski, numit prim-ministru în februarie al aceluiaşi an, a devenit şi prim-secretar al partidului – situaţie unică în blocul sovietic şi care prevestea lovitura militară din Polonia.

Înspăimîntată de cererile tot mai îndrăzneţe formulate de mişcarea Solidarităţii şi, probabil, urmărind evitarea unei intervenţii directe a sovieticilor, la 13 decembrie 1981, armata a proclamat legea marţială. Solidaritatea a fost interzisă şi militanţii ei de frunte au fost întemniţaţi. Dar nici măcar acţiunea militară nu mai putea salva sistemul. Deşi regimul militar a încercat să-şi arate motivaţia patriotică şi să dizolve baza populară a Solidarităţii în totalitate, atîta vreme cît Uniunea Sovietică însăşi se angajase, sub Mihail Gorbaciov, într-un nou efort de destalinizare, raţiunea interdicţiei Solidarităţii apărea din ce în ce mai şchioapă. Ameninţarea unei agresiuni sovietice era minimă; cu evoluţia politicii gorbacioviste, devenise inexistentă. Recunoscînd schimbările din Uniunea Sovietică şi împins de la spate de eşecul planurilor sale economice şi sociale, Jaruzelski i-a amnistiat pe prizonierii politici, ridicînd legea marţială şi încercînd să se angajeze pe un drum reformist. El a aderat fără rezerve la perestroika lui Gorbaciov şi a devenit un sprijinitor apropiat al liderului sovietic în cadrul Pactului de la Varşovia, unde Gorbaciov avea de înfruntat o coaliţie înverşunată a liderilor antireformişti din România, Germania Răsăriteană, Bulgaria şi Cehoslovacia. Dar toate eforturile de conciliere ale lui Jaruzelski n-au fost suficiente pentru a convinge societatea poloneză de credibilitatea lui politică.

Refuzul guvernului polonez de a repune Solidaritatea în legalitate şi defăimarea unor militanţi civici proeminenţi i-au convins pe polonezi că regimul lui Jaruzelski nu era animat de intenţiea reală de a renunţa la ruşinoasa lui moştenire represivă.

O nouă criză părea de neevitat, mai ales dacă ţinem cont că problemele economice ale naţiunii persistau. Prăpastia dintre puterea oficială şi societatea civilă din ce în ce mai puternică a continuat să se adîncească. Încă înainte ca echilibrul polonez să se prăbuşească, în 1989, această prăpastie a fost explicată de J.F. Brown, un vechi observator al scenei est-europene, astfel:

> Într-adevăr, imaginea pe care o înfăţişa Polonia acum era cea a două societăţi - una „oficială" şi una „alternativă". Cea „oficială" consta din *establishment*-ul regimului şi marele număr de oameni care, de voie de nevoie, cooperau oarecum cu regimul. Societatea „alternativă", în care tineretul juca un rol disproporţionat de mare, îşi avea propria presă, literatură şi propriile activităţi culturale şi educative. Ea evita pe cît posibil contactul cu societatea „oficială". Într-un fel, în Europa Răsăriteană comunistă, dintotdeauna existaseră două societăţi. Dar niciodată prăpastia dintre ele n-a fost atît de largă cum era în Polonia, şi niciodată societatea „alternativă" n-a fost atît de bine organizată şi atît de suficientă sieşi[5].

Iminenţa unei noi crize era determinată chiar de artificialitatea sistemului societal existent. În ciuda neîntreruptelor eforturi succesive ale elitelor comuniste de a implanta regimuri de stil sovietic în Europa de Răsărit şi a le face să pară drept produse autohtone, ele n-au cîştigat niciodată adevăratul accept popular. În Polonia, mai mult decît în oricare altă ţară comunistă, pierderea legitimităţii de către conducerea comunistă era evidentă. În 1956, mai era încă posibil pentru anumite grupuri din partid să creadă că soluţia ar fi putut veni de la elita comunistă, de la vreo aripă „iluminată" a aparatului, dar după înăbuşirea Primăverii de la Praga şi represiunea anti-intelectuală din 1968 din Polonia, astfel de iluzii pur şi simplu nu se mai puteau susţine. De la începuturile sale în Europa Răsăriteană, comunismul s-a aflat într-o criză permanentă - o criză de autoritate şi de legitimitate, o criză de moralitate şi, desigur, o criză a eficienţei economice. Dar trebuie făcută deosebirea între crizele latente şi cele manifeste. Numai cînd grupul de la conducere îşi pierde încrederea în sine şi îşi fac apariţia protagoniştii politici alternativi, doar atunci crizele latente se transformă în situaţii revoluţionare. Conform clasicei formulări leniniste, pentru ca o revoluţie să poată avea loc, este necesar ca liderii să nu mai poată fi în stare să conducă în vechiul lor stil şi cei conduşi să înceteze a mai accepta vechile metode de dominare. Simbolism politic al vechiului regim, fals şi neconvingător, este abandonat, toate tabu-urile politice sînt abolite şi bariera împotriva experimentării politice este brusc îndepărtată. Întreg principiul realităţii politice este întors cu susul în jos în asemenea condiţii, şi cei care fuseseră multă vreme anatemizaţi ca „inamici publici" apar ca o întrupare a speranţei naţionale de „salvare". Transformarea include de obicei o modificare a matricei de putere şi permite apariţia în prim-planul politic a unor noi grupuri politice şi sociale.

Remodelarea sferei publice prin restaurarea demnităţii civice devine prioritatea cea mai înaltă. Întrucît pedagogia stalinistă anihilase dimensiunea civică a societăţii şi infantilizase individul cu forţa, pentru ca astfel de schimbări să aibă loc, trebuie ca societatea să ajungă la un anumit grad al conştiinţei de sine. Automatismele mentale implantate de stalinism includeau şi teama indivizilor angajaţi în activităţi politice că vor fi etichetaţi ca elemente subversive şi, pentru un stat totalitar, orice formă de critică, orice formă a impunerii individului însemna un atac la pretenţia statului la omniscienţă şi omnipotenţă. Jacek Kuron, militantul civic polonez,

subliniase că, o dată apărută o mişcare socială de masă într-o ţară comunistă, consecinţele acesteia sînt mai puternice decît încercările regimului de a o neutraliza. O astfel de evoluţie nu poate avea loc fără maturizarea opoziţiei şi slăbirea sistemului leninist de control şi manipulare:

> Totul a început în 1956. Nu abandonasem comunismul încă dar eram deja de părere că mişcările sociale ar fi trebuit să fie independente de partid şi de guvern. 1968 şi 1970 au fost momente cruciale pentru relaţia dintre intelectuali şi muncitori. În 1968, intelectualii au înţeles că trebuie să se alieze cu muncitorii. După 1970, muncitorii au ajuns la o concluzie asemănătoare privind necesitatea alianţei cu intelectualii. KOR-ul (Comitetul de Apărare a Muncitorilor) s-a născut din această experienţă, şi încercările lui de a da asistenţă la organizarea mişcărilor sociale va duce apoi la splendide rezultate în 1980.

Kuron, unul dintre fondatorii KOR-ului şi responsabil de strategia opoziţiei după legea marţială, adaugă:

> Într-adevăr, Solidaritatea a fost zdrobită şi obligată să treacă în clandestinitate, dar aceasta nu poate schimba faptul că fundamentele sistemului totalitar fuseseră sfărîmate. Am creat şi am susţinut libertatea de expresie, astfel că autorităţile au fost obligate să deschidă presa oficială. Din cauza presiunii Solidarităţii din clandestinitate, chiar şi acele false mişcări sociale pe care ei le-au creat încetează acum să mai fie false. Există un singur drum de la totalitarism la democraţie, şi am parcurs o bună parte din el[7].

În Polonia, supravieţuirea Solidarităţii în condiţiile legii marţiale şi abilitatea acesteia de a crea o contracultură, inclusiv edituri, case de filme, nenumărate reviste şi ziare, universităţi „zburătoare" şi alte forme de activism social autonom, demonstrează cum un sistem îşi poate pierde potenţialul represiv tradiţional. Cazul Poloniei era cel al unei ţări conduse de o dictatură suferindă, bazată în primul rînd pe conformism, inerţie socială şi manipulare a stafiei unei potenţiale intervenţii sovietice. Nu era un despotism brutal, de modă veche, care făcuse quijotesc chiar simplul gînd la o opoziţie. Chiar şi atunci cînd condiţiile impuse de regimul militar au fost dintre cele mai aspre, polonezii s-au bucurat de mai mult spaţiu de manevră pentru activităţi autonome decît avuseseră vreodată românii sub dictatura personalistă a lui Ceauşescu. Diferenţa dintre cele două regimuri s-a văzut la impactul mişcării sociale poloneze asupra corpului politic: deşi momentan înfrîntă, Solidaritatea a creat un sentiment de comunitate politică şi încredere mutuală care n-ar fi putut exista în spaţiul atomizat al politicii tradiţionale totalitare. De fapt, tocmai în timpul legii marţiale s-a maturizat o nouă generaţie de luptători şi aceştia au asigurat continuarea luptei, chiar dacă liderii istorici ai sindicatului erau în închisoare. Ziarul din clandestinitate al Solidarităţii, *Tygodnik Mazowsze*, a ieşit fără întrerupere, cu un tiraj de circa 50.000 de exemplare. Au fost formate comitete neoficiale care să adune bani pentru familiile militanţilor întemniţaţi şi pentru alte victime ale represiunii. Pe de o parte, statul părea să aibă un control deplin, pe de alta, viaţa independentă a societăţii a continuat şi chiar s-a îmbogăţit. „Dacă legea marţială a însemnat un pas înapoi pentru societatea independentă, ea a fost un dezastru pentru statul totalitarist"[8]. Astfel a explicat Adam Michnik, după eliberarea sa din închisoare, paradoxul eşecului puterii conducătoare de a aduna minimul sprijin popular care îi era necesar pentru a guverna.

Pentru ca Solidaritatea să apară în august 1980 şi să cîştige un statut proeminent în viaţa naţiunii într-o perioadă scurtă, au fost necesare anumite condiţii în Polonia. Printre cele mai importante a fost prezenţa unui nucleu activ politic, compus mai ales din luptători pentru drepturile omului şi drepturile civile, nuclee care de multă vreme îşi dovediseră buna credinţă în ochii muncitorilor radicalizaţi. Aceasta a fost într-adevăr marea realizare a KOR-ului. Aria sa principală de activitate a fost mai degrabă socială decît politică. Etosul KOR-ului, după cum a numit Jan Josef Lipski codul normativ al acestui embrion al societăţii civile poloneze, s-a bazat pe refuzul categoric al minciunii oficiale:

> Un important principiu etic adoptat de KOR a fost acela că el nu minte. Acest principiu avea o bază şi, totodată, o justificare pragmatică, depăşind-o pe aceea a principiului renunţării la violenţă şi ură: într-o luptă cu autorităţile compromise în special cînd este vorba să spună adevărul, era mai bine să se renunţe complet la falsitate, cîştigînd astfel încrederea, decît să laşi deschisă posibilitatea ca depărtîndu-te de adevăr să fii dat în vileag de presă[9].

La înfiinţarea sa, în 1976, KOR-ul număra doar 59 de membri. Un an mai tîrziu, grupul şi-a schimbat numele în Comitetul de Autoapărare Socială şi s-a lansat în operaţiuni de publicare clandestină. Jacek Kuron şi alţi veterani ai luptei de opoziţie din Polonia ştiau că, fără organizare, societatea civilă poate fi atrasă în încleştări violente şi zdrobită cu uşurinţă de sofisticatele forţe poliţieneşti ale regimului. În 1970, cînd greviştii din Gdansk au încercat să incendieze sediul partidului comunist local, Kuron le-a spus: „Nu daţi foc comitetelor; construiţi-le mai bine pe ale voastre" [10].

Un alt element specific în Polonia a fost prezenţa Bisericii catolice, o instituţie care reuşise să reziste încercărilor lui Stalin de a o înregimenta, rămasă, după cum a subliniat cu îndreptăţire Leszek Kolakowski, „singura sursă independentă de autoritate morală într-o societate bolnavă" [11]. Treptat, pe la sfîrşitul anilor '70, pe măsură ce regimul şi-a dovedit crasa incapacitate şi n-a reuşit să întreprindă reforme pe scară largă, a început să prindă contur în Polonia o coaliţie a forţelor de opoziţie. De data aceasta, datorită activităţii neobosite a KOR-ului şi a acelor grupuri intelectuale catolice pe care Michnik le descrisese cîndva ca „neopozitiviste", a fost posibilă crearea unei relaţii simbiotice între intelectualitatea critică, Biserica catolică şi muncitori. Au fost necesare eforturi extraordinare din partea militanţilor civici grupaţi în KOR şi dezvoltarea unei reţele de comunicare la nivel naţional pentru a face posibilă erupţia încununată de succes din 1980. După cum s-a argumentat adesea, muncitorii din Polonia s-au revoltat nu numai împotriva dificultăţilor economice, dar şi împotriva întregii piramide de nedreptăţi create în numele propriei lor aşa-zise „dictaturi". Poate că într-o măsură mai mare decît intelectualii, care raţionalizau abdicările morale ale regimului, muncitorii îşi dăduseră seama de prăpastia uriaşă dintre pretenţiile regimului de a întrupa interesele proletariatului şi adevărata lui natură oligarhic-birocratică. După cum spunea Kolakowski:

> Chiar de la începutul grevelor, din vara lui 1980, se putea vedea că muncitorii erau perfect conştienţi de faptul că lupta pentru libertăţi culturale era o parte esenţială a cauzei lor, şi că această cauză va fi pierdută dacă ei nu înscriu printre nemulţumirile lor un număr de pretenţii net politice: libertatea cuvîntului şi a tipăriturilor, sfîrşitul monopolului partidului asupra mass-media, abrogarea diferitelor restricţii impuse

> Bisericii şi eliberarea deţinuţilor politic. A fost limpede de la început că revolta *muncitorilor* nu era îndreptată împotriva sărăciei şi a condiţiilor mizerabile de lucru; era, în primul rînd, o revoltă împotriva dominaţiei minciunii [12].

Care a fost cadrul strategic ce a asigurat succesul revoltei Solidarităţii? Cum a diminuat atitudinea politică şi intelectuală adoptată de militanţii civici polonezi impactul ripostelor guvernamentale? Aceste probleme fundamentale se pot înţelege din eseurile politice deschizătoare de drum ale lui Michnik, în care el formulează valorile şi idealurile societăţii civile poloneze. În eseul „Un nou evoluţionism", scris în 1976, Michnik analizează tradiţiile politice ale luptei antitotalitare în Polonia. În opinia lui, toate încercările de schimbare a sistemului, care au urmat denunţării lui Stalin din 1956, împărtăşesc aceeaşi iluzie: că regimul s-ar putea schimba dinăuntru. Revizioniştii erau convinşi că ridicarea unui grup liberal la conducerea partidului ar face posibilă umanizarea socialismului. „Neopozitiviştii", în schimb, care nu erau prizonierii „perspectivei intrapartinice", credeau în posibilitatea influenţării guvernului prin ceea ce s-ar putea numi „cooperare critică". Revizioniştii acuzau aservirea partidului faţă de Kremlin şi găseau sursa opoziţiei lor în umanismul marxist original. Pentru ei, socialismul de tip sovietic era o aberaţie şi chiar o trădare a adevăratelor promisiuni ale materialismului istoric. Neopozitiviştii, dintre care majoritatea erau intelectuali catolici, n-aveau încredere în nici o versiune de marxism, dar considerau relaţiile prieteneşti cu Rusia sovietică o garanţie a supravieţuirii statului polonez. În metafora inspirată a lui Michnik, „dacă echivalăm organizarea statală a Uniunii Sovietice cu Biserica, şi doctrina ideologică marxistă cu Biblia, revizionismul era credincios Bibliei, dezvoltîndu-şi propriile interpretări, în timp ce neopozitivismul adera la Biserică, dar cu speranţa că Biserica va dispărea mai devreme sau mai tîrziu" [13].

Falimentul revizionismului, mai ales în anii '60, nu poate şi nu trebuie să-i diminueze importanţa ca experienţă educativă necesară formării unei intelectualităţi critice în Polonia. În ţări ca Polonia, Cehoslovacia şi Ungaria, înfrîngerea revizionismului a însemnat sfîrşitul iluziilor despre reformabilitatea sistemului existent. Cu toate momentele ei tragice, această trezire la realitate a fost o deşteptare necesară. În ţările în care experienţa revizionistă a lipsit sau a fost drastic limitată – de exemplu, Bulgaria şi România –, disoluţia structurii de putere şi apariţia curentelor intelectuale alternative au fost mult mai dificile decît în Polonia sau Ungaria, unde escatologiile umaniste revizioniste au inspirat o puternică critică a elitelor conducătoare şi au contribuit la educarea tinerilor militanţi care, mai tîrziu, vor abandona complet paradigma marxistă. Într-un anumit moment istoric, apare drept esenţială punerea sub semnul îndoielii a sistemului în termenii propriilor ambiţii şi promisiuni, pentru a arăta contrastul între ideologia oficială şi realitatea socialismului. Cu toată naivitatea şi inconsistenţele lui, revizionismul a alimentat cultura politică est-europeană şi a contribuit la formarea contra-elitelor politice şi intelectuale. De exemplu, cunoaşterea luptelor ideologice premergătoare tentativelor de restaurare a dimensiunii umaniste a marxismului ajută la înţelegerea operei lui Milan Kundera sau Kazimierz Brandys. Asta nu vrea să spună că aceşti scriitori sînt doar un ecou al polemicilor politice, ci că valori fundamentale erau în joc în lupta dintre reacţionarii ideologi şi exponenţii revizionismului. Printre alte lucruri, revizionismul a reabilitat conceptul de om, negat de dogmele de partid. Mai mult decît

atît, el a arătat că angajarea în critica *status quo*-ului e posibilă şi chiar necesară, că sistemul nu e inexpugnabil şi că elitele conducătoare sînt mai puţin unite şi coezive decît apăreau unui observator extern.

Cu toate erorile lor, inclusiv contraproductiva convingere în posibilitatea unui dialog cu leniniştii nestrămutaţi aflaţi la cîrmă, revizioniştii au lăsat o moştenire de militantism care avea să înflorească mai tîrziu în mişcările non-marxiste sau chiar anti-marxiste din anii '70 şi '80. Principala lor slăbiciune, totuşi, a fost idealizarea celor de la putere, credinţa fermă că existau caracteristici recuperabile în sistemul existent şi, astfel, nu era justificată repudierea totală a modelului social marxist. În toate ţările comuniste unde au reuşit să apară şcolile revizioniste, reprezentanţii acestora n-au putut oferi alternative politice viabile la puterile existente. Ele aveau ca obiectiv cel mult o îmbunătăţire a sistemului, nu desfiinţarea lui. După cum spune Michnik:

> Cred că păcatul cel mai mare al revizioniştilor constă nu în înfrîngerea lor în lupta intrapartinică pentru putere (unde nu puteau cîştiga), ci în caracterul acestei înfrîngeri. A fost înfrîngerea personalităţilor eliminate din poziţii de putere şi influenţă, nu o repliere pe o platformă politică stîngistă şi larg democrată. Revizioniştii n-au creat niciodată o astfel de platformă [14].

Loviturile finale date iluziilor revizioniste au venit odată cu evenimentele din martie 1968 din Polonia, cînd partidul comunist şi-a arătat adevărata lui natură şovină, fascistă, îndeosebi odată cu invadarea militară a Cehoslovaciei şi suprimarea mişcării reformiste din această ţară, în august 1968. Într-adevăr, se poate spune că evenimentele din 1968 au bătut un ultim cui în sicriul revizionismului. Pentru cei care şi-au dat seama de amploarea dramei care a avut loc în acel an, era clar că ieşirea din sovietism însemna o ruptură hotărîtă cu toate iluziile marxiste. Laszek Kolakowski, el însuşi fost revizionist, a dat expresie grăitoare nou dobînditei înţelegeri a legăturii intime dintre concepţia marxistă despre lume şi practica comunismului în secolul al XX-lea:

> Ar fi absurd să mai susţinem că marxismul e, ca să spunem aşa, ţelul determinant al comunismului de azi; pe de altă parte, comunismul nu este o simplă „degenerare" a marxismului, ci o interpretare posibilă a acestuia şi chiar una îndreptăţită, deşi primitivă şi parţială în unele aspecte... Auto-deificarea omenirii, căreia marxismul îi dă expresie filosofică, a sfîrşit la fel ca toate încercările de acest gen: s-a dovedit a fi varianta în farsă a sclaviei umane [15].

Dar cum se poate cineva angaja într-o astfel de luptă împotriva unui enorm aparat represiv, înarmat pînă în dinţi cu cele mai sofisticate mijloace şi gata să folosească orice căi pentru a-şi apăra privilegiile? În timp ce revizioniştii deplîngeau prăbuşirea viselor lor, neopozitiviştii căutau să extindă graniţele libertăţilor civile. Pentru atingerea acestui scop limitat, ei erau gata să recunoască rolul conducător al partidului şi să-i accepte hegemonia. În timp ce situaţia devenea din ce în ce mai încordată, atît revizioniştii, cît şi neopozitiviştii au descoperit că opţiunile lor pierduseră dramatic legătura cu realităţile politice din Polonia anilor '70:

> Conflictele dintre populaţie şi autorităţi au demonstrat caracterul iluzoriu al speranţelor nutrite atît de revizionişti, cît şi de neopozitivişti, şi i-a pus în situaţia în care

> trebuiau să facă o alegere dramatică. Cînd există un conflict deschis, trebuie să-ţi exprimi clar poziţia şi să declari de partea cui eşti – a celor care sînt maltrataţi sau de partea celor care maltratează. Unde există conflict deschis, revizionismul consecvent şi neopozitivismul consecvent duc ambele, inevitabil, la unitate cu cei de la putere şi asumarea punctului de vedere al acestora. Solidarizîndu-te cu muncitorii în grevă, cu studenţii ţinînd un miting public sau cu intelectualii care protestează, înseamnă să desfizi strategia intrapartinică a politicii de compromis a revizioniştilor şi neopozitiviştilor [16].

Michnik a propus o cale evolutivă pentru schimbarea regulilor jocului, întrucît, în acel moment, sistemul existent în Uniunea Sovietică constituia principala piedică împotriva unor activităţi îndrăzneţe îndreptate împotriva regimului. Totuşi, el a înţeles posibilitatea de a lupta pentru extinderea libertăţilor civile în limita condiţiilor existente. „Noul evoluţionism" se situa astfel mai aproape de modelul spaniol decît de cel portughez de tranziţie de la dictatură la democraţie. Cu alte cuvinte, Michnik a insistat asupra necesităţii unei schimbări graduale şi pas cu pas, în locul unei răbufniri violente şi distrugerii abrupte a sistemului existent. Diferenţa cea mai importantă între încercările anterioare de schimbare şi strategia lui Michnik era că ultima se adresa societăţii independente şi nu conducătorilor. Aceasta nu însemna respingerea romantică a realităţilor geopolitice ci, mai degrabă, adaptarea cerinţelor opoziţiei la existenţa unui centru imperial conservator sau chiar reacţionar. Noul evoluţionism se baza pe presupunerea că societatea va putea reveni din anestezia totalitară, indivizii vor putea să devină treptat cetăţeni, chiar şi fără o confruntare directă între cei puternici şi cei fără putere. Penetrarea structurilor existente şi crearea reţelelor paralele de acţiune şi comunicare păreau a fi mijloacele cele mai potrivite pentru impunerea unui astfel de program. Spre deosebire de experimentele anterioare, noul evoluţionism vedea clasa muncitoare ca element de importanţă vitală într-o astfel de tranziţie politică:

> „Noul evoluţionism" se bazează pe încrederea în puterea clasei muncitoare, care, cu o rezistenţă fermă şi neclintită, a obligat în cîteva situaţii guvernul să facă spectaculoase concesii. Este dificil să anticipăm evoluţiile din sînul clasei muncitoare, dar ne îndoim că elitele puterii se tem cel mai mult de acest grup social. Presiunea din partea claselor muncitoreşti este o condiţie necesară pentru evoluţia vieţii publice spre o democraţie [17].

Filosofia noului evoluţionism a devenit axa teoretică pentru formarea unei opoziţii democratice în Polonia şi în celelalte ţări ale Europei Centrale şi de Răsărit. Anticipînd evenimentele care urmau să aibe loc în Polonia patru ani mai tîrziu, Michnik a scris profetic:

> Opoziţia democratică trebuie să-şi formuleze propriile obiective politice şi abia apoi, cu aceste obiective în mînă, să ajungă la compromisuri politice. Luaţi, de exemplu, o situaţie în care muncitorii se revoltă şi guvernul declară că „doreşte să se consulte cu clasa muncitoare" în loc să organizeze un masacru sîngeros. Cei din opoziţia democratică nu trebuie să trateze această reacţie nici ca o concesie suficientă („dar ei nu trag în noi"), nici ca o ficţiune fără sens. Dimpotrivă, opoziţia democratică trebuie să-şi facă mereu simţită prezenţa în viaţa publică, trebuie să creeze realitatea politică prin organizarea unor acţiuni de masă, trebuie să formuleze programe alternative. Orice altceva e o iluzie [18].

Tocmai datorită acestei modalităţi de abordare a putut Solidaritatea să depăşească statutul limitat de mişcare sindicală şi să devină centrul societăţii civile poloneze pe cale de a se naşte. Natura antibirocratică a mişcării şi adoptarea unui program social cuprinzător au contribuit la transformarea ei în centrul nervos al deşteptării ţării:

> Esenţa sindicatului independent şi auto-guvernat Solidaritatea constă în restaurarea legăturilor sociale şi organizarea independentă, pentru a putea garanta apărarea drepturilor de muncă, civile şi naţionale. Pentru prima oară în istoria regimului comunist din Polonia a fost restaurată „societatea civilă", şi s-a ajuns la un compromis cu statul [19].

Întreaga strategie a noului evoluţionism se baza pe o anumită definire a socialismului de către Uniunea Sovietică. Mai limpede, se baza pe recunoaşterea de către societăţile civile că limita maximă a acţiunilor lor o constituia marja de toleranţă a sovieticilor în privinţa schimbărilor politice în oricare din fostele ţări-satelit. În plus, aceste lupte aveau loc într-o Uniune Sovietică dominată de o clică brejnevistă de gerontocraţi, suspicioşi la orice schimbare care ar fi pus în pericol interesele sovietice. În autobiografia sa, Lech Walesa, electricianul de la şantierele navale „Lenin" din Gdansk, devenit preşedintele Solidarităţii, justifică politica „autolimitării revoluţiei" citînd un text de Adam Michnik, care mulţi ani jucase rolul de consilier al conducerii sindicatului independent. Autobiografia lui Walesa asigură o perspectivă amănunţită asupra dilemelor strategice şi filosofice ale opoziţiei est-europene în era pre-gorbaciovistă:

> Adevărul este că fără o înţelegere între guvern şi popor, această ţară nu poate fi guvernată. Că, în ciuda declaraţiilor oficiale la cele mai înalte niveluri, ţara nu este suverană. Acesta este adevărul: polonezii trebuie să recunoască faptul că suveranitatea lor e limitată de interesele naţionale şi ideologice ale URSS. În ultimă analiză, adevărul este că singurul guvern polonez acceptabil pentru liderii URSS este unul controlat de comunişti; nu există nici un motiv să credem că această stare de lucruri se va schimba peste noapte, dacă se va schimba vreodată.
> Ce rezultă de aici? Rezultă faptul că orice încercare de a guverna împotriva voinţei poporului va duce inevitabil la catastrofă, dar mai rezultă că orice încercare de a răsturna guvernul Poloniei dă o lovitură directă intereselor URSS. Aceasta e realitatea noastră. Nu ne place, dar trebuie s-o recunoaştem.
> Îmi dau seama că mulţi dintre colegii mei îmi reproşează pe faţă că am abandonat aspiraţiile noastre de independenţă şi democraţie. Lor le răspund cu francheţe: în situaţia geopolitică de acum, nu cred că e posibil accesul la independenţă şi parlamentarism. Eu cred că ne putem organiza independenţa dinăuntru, cu alte cuvinte, că devenind o societate din ce în ce mai bine organizată, din ce în ce mai eficientă, noi vom îmbogăţi Europa şi restul lumii, în schimb, cu ceea ce avem de oferit; în acelaşi timp, putem oferi o alternativă, demonstrîndu-ne toleranţa şi umanismul. Cînd vom ajunge aici, vom fi pe drumul independenţei şi al democraţiei.
> Pluralismul în toate domeniile vieţii e posibil, abolirea cenzurii preventive e posibilă, o reformă economică raţională e posibilă şi o justă politică socială, o presă şi o televiziune supuse legilor competiţiei şi bazate pe adevăr sînt posibile, independenţa ştiinţei şi autonomia universităţilor sînt posibile, la fel şi controlul social al preţurilor şi o reţea de comitete ale consumatorilor, alături de tribunale independente şi circumscripţii de poliţie în care oamenii să nu fie bătuţi.

> Dacă trebuie să obţinem toate acestea prin forţă, să le smulgem guvernului, pentru că nici o naţiune nu şi-a primit drepturile ca pe un cadou, să avem grijă ca recurgînd la această necesară violenţă, să nu fişiem statul polonez, lipsit de suveranitate cum este [20].

Acest lung citat se opune oricărei invitaţii la pasivitate. Propria carieră politică a lui Michnik, începută în timpul mişcărilor studenţeşti de protest de la Universitatea din Varşovia, în anii '60, şi incluzînd formarea KOR-ului, participarea în echipa de consilieri a lui Lech Walesa şi o nouă serie de condamnări la închisoare care au urmat proclamării legii marţiale în decembrie 1981, este o mărturie împotriva unei astfel de interpretări. Filosofia noului evoluţionism a constat în încercarea de a descoperi un nou drum de ieşire din fundătura creată de ordinea post-totalitară. A însemnat înţelegerea, în special în lumina sfîrşitului tragic al Primăverii de la Praga, a faptului că atîta vreme cît n-au loc schimbări fundamentale în însuşi centrul imperiului, atîta vreme cît Kremlinul consideră ţările est-europene simple extensiuni ale imperiului interior, orice încercare de înfruntare şi modificare a formei de autoritate stabilite era menită să ducă la intervenţia sovietică. Dar chiar şi în aceste condiţii extrem de restrictive, erau destule de făcut. Mai întîi, după cum au descoperit militanţii civici din toate ţările est şi central-europene, se poate crea o structură paralelă de instituţii. Apariţia Solidarităţii era tocmai rezultatul acestei tactici. Noul sindicat nu era doar o mişcare mărginită la apărarea intereselor muncitorilor. Cum nota Walesa însuşi, Solidaritatea însemna apariţia unei noi forme de politică, una opusă ritualurilor duplicitare practicate de conducători. Mai tîrziu, Václav Havel va vorbi despre politica adevărului. Şi aceasta a fost desigur semnificaţia mai profundă a apariţiei Solidarităţii şi a victoriei ei asupra principiilor *realpolitik*-ului autojustificat: a fost visul disidentului devenit mişcare de masă, triumful crezului umanist asupra pragmatismului birocratic.

În prefaţa la memoriile sale, Walesa descrie experienţa Solidarităţii ca pe începutul unei noi forme de politică, una care va lua în considerare pericolele extreme cu care se confruntă umanitatea şi dreptul individului de a respinge orice imperativ ideologic. Noua politică include defanatizarea domeniului public, afirmarea dreptului la alteritate şi a dreptului la nesupunere civilă. Semnificaţia Solidarităţii a depăşit graniţele Poloniei. Naşterea ei a fost unul din acele evenimente mondial-istorice care nu numai că anunţau un nou capitol în istoria naţională a unei ţări, ci introduceau totodată o nouă ordine a lucrurilor pe scară globală. După cum spunea Walesa:

> Solidaritatea e încă un semn că începe o nouă eră. Povara trecutului ne apasă şi ne obligă să căutăm noi soluţii: ne obligă să înfruntăm probleme de o imposibilă complexitate. Noi, polonezii, sîntem expuşi influenţelor din toate părţile şi viaţa ne cere să alegem, să verificăm, să experimentăm pentru noi înşine şi apoi să ne impunem şi să găsim în noi înşine puterea morală necesară schimbării. Deşi sîntem prinşi în cleştii unui sistem fosilizat, un produs al unei împărţiri depăşite a planetei noastre, în august 1980 am doborît un tabu atotputernic şi am proclamat zorii unei noi ere. Naţiunea poloneză a obţinut asta, devenind în ochii lumii o forţă, fără ameninţări, fără violenţă sau fără ca vreo picătură de sînge să se fi vărsat în rîndurile opoziţiei; nu a fost avansată nici o ideologie, nici o teorie economică sau instituţională: pur şi simplu eram în căutarea demnităţii umane. În ambele tabere, liberi

> şi neliberi, acest episod a fost privit ca un act revoluţionar. Dar noi n-am văzut nimic revoluţionar în ceea ce s-a întîmplat. Noi am simţit doar că după atîţia ani în care trăisem cu susul în jos, începeam în sfîrşit să umblăm pe picioarele noastre [21].

Într-adevăr, perspectiva strategică reprezentată de noul evoluţionism a asigurat dezvoltarea şi înflorirea unei culturi politice alternative în Polonia, fără producerea unei încleştări directe cu elita conducătoare.

Cînd guvernul polonez s-a hotărît să ia măsuri împotriva Solidarităţii, în 1981, n-a fost numai din cauza îngrijorării faţă de viitorul sistemului politic şi transformarea sindicatului într-o forţă politică rivală, ci şi datorită presiunii din partea Uniunii Sovietice. Oricine îşi poate imagina reacţia lui Brejnev, Suslov şi a altor leninişti ortodocşi la apariţia unui sindicat autonom şi independent în Polonia vecină. Ei se temeau foarte tare că exemplul Solidarităţii va deveni contagios şi va inspira mişcări similare în Europa Răsăriteană şi chiar în Uniunea Sovietică. Şi totuşi, nu toate motivaţiile oferite de Jaruzelski la proclamarea legii marţiale se bazau pe pericolul intervenţiei sovietice directe. Dovezi clare privind natura îndelung planificată a măsurii din 1981 au apărut în presa poloneză în timpul campaniei prezidenţiale din decembrie 1990, cînd Jaruzelski a părăsit scena politică şi Lech Walesa a fost ales preşedinte. Planurile pentru o lovitură militară şi interzicerea activităţilor Solidarităţii au fost iniţiate imediat după semnarea acordurilor de la Gdansk, în august 1980, cu mult înainte de înregistrarea primelor dovezi ale presiunii sovietice [22]. Mai tîrziu, cînd întreaga viziune a sovieticilor privind relaţiile în cadrul blocului s-a schimbat şi Kremlinul a decis să lase fiecare ţară să-şi urmeze propriul curs politic, a fost necesară o nouă abordare. Constrîngerile îngrădirilor geopolitice care acţionaseră istoric pentru producerea unui impas au fost înlocuite cu noi posibilităţi de experimentare.

În Polonia, regimul ratase introducerea reformei economice, nemulţumirea socială crescuse şi industria era paralizată de agitaţiile clasei muncitoare. Era limpede că, departe de-a fi fost zdrobită, Solidaritatea s-a retras în clandestinitate. Uriaşa reţea a presei independente şi a altor activităţi a permis renaşterea bruscă a sindicatului, ajutînd la afirmarea unui protagonist politic credibil în momentul negocierilor la masa rotundă. În 1988, problema era natura sistemului politic însuşi şi monopolul regimului asupra puterii politice în Polonia. Noul evoluţionism condusese la o situaţie revoluţionară în care simple reforme intrasistemice ar fi fost contraproductive. Acestea fuseseră experimentate, dar au dat greş. Depăşirea *status quo*-ului prin organizarea de alegeri libere era singura alternativă la prelungirea acestei agonii. Conform comentariului elocvent al eseistului politic britanic Timothy Garton Ash, ceea ce se întîmpla în primele luni ale lui 1989 în Polonia şi Ungaria nu era o tradiţională cîrpăcire a sistemului sau acomodarea opoziţiei la regulile de modă veche ale jocului, ci, mai degrabă, combinarea reformei şi revoluţiei într-o chimie strategică unică, ce includea încredere reciprocă şi acceptarea de către guvern a unui partener - opoziţia democratică - multă vreme considerat refractar. Pentru opoziţie, asta însemna că pentru prima oară conducătorii ei erau angajaţi într-o negociere istorică ce îi putea duce la putere.

La începutul lui 1989, dihotomia „reformă sau revoluţie" s-a dovedit a fi irelevantă în Polonia şi Ungaria:

> Ceea ce se întîmplă acum este o mixtură unică de reformă şi revoluţie : o „revormă", dacă vreţi, sau probabil o „refoluţie". Există, în ambele ţări, un puternic şi esenţial element de reformă voluntară, deliberată, condusă de o minoritate iluminată (dar numai de o minoritate) din partidele comuniste aflate încă la putere şi, în cazul Poloniei, la vîrful armatei şi poliţiei. Avansul acestora constă într-o retragere fără precedent : acceptarea împărţirii puterii şi chiar - *mirabile dictu* - anunţata renunţare, în caz că pierd alegerile [23].

Dar toate acestea aveau să se întîmple în revoluţionarul an 1989, cînd fostele consideraţii de pragmatism practic şi prudenţă fuseseră regîndite în perspectiva noii marje de toleranţă acordată de sovietici.

În anii '70 şi '80, înainte de venirea lui Gorbaciov la putere şi de afirmarea noii lui filosofii privind relaţiile internaţionale bazate pe supremaţia valorilor umane universale, era de neconceput o întrerupere atît de radicală a continuităţii dominării în fiecare ţară est-europeană. Strategia opoziţiei trebuia să se bazeze pe o îndelungată şi răbdătoare construcţie a unei alte realităţi sociale, una diferită de cadrul instituţional oficial bazat pe coerciţie şi minciună.

Politica apoliticii: cum apare societatea civilă

Nimeni nu a exprimat mai bine ataşamentul pentru o politică a adevărului ca dramaturgul ceh şi militantul pentru drepturile omului Václav Havel. În timpul Primăverii de la Praga, el aparţinuse acelor intelectuali independenţi care îi criticaseră pe reformatorii din partid pentru timiditatea lor în a o rupe cu sistemul de tip sovietic. În tinereţe, fiind născut într-o familie burgheză, lui Havel i s-a refuzat dreptul de a urma o universitate. Astfel, el a cunoscut discriminările introduse de o ordine care pretindea că exprimă interesele tuturor oamenilor muncii. A descoperit că nu există nici o legătură între demagogia interesată a regimului şi realitatea socială din Cehoslovacia. Piesele lui descriu situaţia grea a fiinţei umane în sisteme ostile adevărului şi demnităţii. După invazia sovietică în ţara sa, Havel a refuzat să emigreze şi a continuat să lupte pentru apărarea drepturilor civile. A fost membru fondator şi unul din primii purtători de cuvînt ai Chartei 77. Pentru lupta lui fără compromisuri, a fost închis în mai multe rînduri. În 1979, un grup de disidenţi cehoslovaci şi polonezi au hotărît să întocmească şi să publice o antologie samizdat de eseuri intitulată *Despre libertate şi putere*. Din cauza situaţiei politice din cele două ţări, volumul conţinea doar contribuţiile cehoslovace, dar polonezii le-au citit apreciind foarte mult calitatea acestora. Referindu-se la contribuţia lui Havel în volum, Zbigniew Bujak, liderul Solidarităţii din Varşovia, nota în 1981 că acest eseu, intitulat „Puterea celor fără de putere", a dat opoziţiei poloneze „un sprijin teoretic, o bază teoretică pentru acţiunile noastre" [24]. Meritul lui Havel a fost de a fi sintetizat, în modul cel mai pregnant, idei, speranţe şi chiar emoţii care existaseră mai ales în formă spontană, nearticulată, subliminală. Noile mişcări din Europa de Răsărit aveau nevoie de o explicaţie teoretică şi convingătoare a legitimităţii lor politice. Fiecare eseu din acest volum colectiv deschizător de drumuri merită o atenţie specială, dar cel al lui Havel oferă o analiză concentrată, comprehensivă, a naturii puterii, a disidenţei şi opoziţiei în societăţile post-totalitare.

„Puterea celor fără de putere" arată marile dileme morale ale individului într-o societate în care teroarea a devenit mai insidioasă şi aproape invizibilă, şi în care mecanismele represiunii au fost subconştientizate într-un grad fără precedent. Eseul lui Havel oferă o strategie a auto-emancipării individului, o alternativă la filosofia abandonului istoric şi neputinţei. Teza lui este că o logică a conformării poate fi înfrîntă, că libertatea este o variabilă subiectivă ce nu poate fi suprimată complet.

Trebuie să reţinem că eseul descrie situaţia politică şi morală din Cehoslovacia „normalizată" a lui Husak, o ţară în care uitarea a fost transformată într-o politică oficială de stat. Trebuie să ne mai amintim şi că într-o societate totalitară disidenţa e imposibilă. Pentru ca ideile critice să poată ieşi în evidenţă şi să aibă un impact social, sistemul trebuie să sufere o minimă deschidere. Eseul lui Havel tratează exact premisele sociologice şi psihologice ale disidenţei şi surprinde caracteristicile definitorii ale societăţii post-totalitare. Comparativ cu condiţiile staliniste, în care toate formele de critică reală sau potenţială au fost suprimate fără milă, societatea post-totalitară permite forme incipiente de nesupunere. În ţări precum Albania şi România, astfel de eforturi colective pentru eliberare erau imposibile, pentru că regimurile îşi conservaseră întreg potenţialul coercitiv. În Cehoslovacia, Ungaria şi Polonia, erodarea autorităţii comuniste a fost însoţită de o tolerare limitată a activităţilor civice. Două însuşiri reprezintă natura unui astfel de regim post--totalitar. Prima: este o ordine autoritară ce se reproduce pe sine, mai degrabă în virtutea automatismului decît prin tradiţionalele forme mobilizatoare de integrare şi control. A doua: aliatul principal al sistemului, convingerea individului că nimic nu poate fi schimbat în circumstanţele date, că orice cooperare cu puterea existentă e singura cale spre linişte, îşi pierde forţa de intimidare auto-paralizantă. Oricine, puternic sau neputincios, e conştient că vechile mituri au pălit, dar foarte puţini îndrăznesc s-o spună deschis. Minoritatea asediată a celor ce spun adevărul, altă trăsătură post-totalitară, reprezintă alternativa la ordinea stabilită:

> Un spectru bîntuie Europa Răsăriteană: spectrul a ceea ce în Vest se cheamă „disidenţă". Acest spectru n-a apărut din senin. El este o consecinţă naturală şi inevitabilă a prezenţei faze istorice a sistemului pe care îl bîntuie. S-a născut într-o vreme cînd acest sistem, din o mie de motive, nu se mai putea baza pe o impunere pură, brutală şi arbitrară, a puterii, eliminînd toate vocile nonconformiste. Mai mult, sistemul a devenit atît de osificat politic încît, practic, nu există nici o cale ca un astfel de nonconformism să se implementeze în structurile oficiale ale acestuia [25].

Trăsătura principală a acestui sistem este o schimbare în funcţia şi influenţa ideologiei celor de la conducere. În timp ce sub stalinismul aflat la apogeu, ideologia impregna viaţa într-un mod monopolist, forţînd individul să participe la ritualurile colective ale „avîntului revoluţionar, eroismului, fidelităţii şi violenţei impetuoase", în ordinea post-totalitară, structurile dominante păreau a fi epuizate. Exista o oboseală generală în funcţionarea tuturor instituţiilor.

Desigur, încă mai exista ideologie în societatea post-totalitară, dar ca un construct rezidual, fără nici o şansă de a mai atinge corzi sensibile în rîndul populaţiei sau a crea un profund ataşament emoţional. Pentru a ilustra situaţia în care ideologia este în acelaşi timp omnipotentă şi irelevantă, Havel apelează la o parabolă. El descrie comportamentul unui responsabil de aprozar care pune în vitrină, printre ceapă şi morcovi, lozinca „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!"

Evident, zarzavagiului puţin îi pasă dacă proletariatul lumii strînge sau nu rîndurile. Mai mult, el îşi dă seama că, plasînd acea lozincă în vitrină, nu promovează cauza internaţionalismului proletar. Nimic nu-i mai departe de grija lui de fiecare zi decît chemarea marxistă pentru solidaritatea mondială a muncitorilor. Atunci, dacă zarzavagiului îi este indiferent conţinutul lozincii, de ce se comportă astfel? Răspunsul lui Havel este că, prin îndeplinirea ritualului, zarzavagiul transmite un semnal autorităţilor care l-au procopsit cu lozinca şi aşteaptă ca el să se comporte ca un element disciplinat al corpului social.

Dacă refuză să afişeze lozinca, zarzavagiul ruinează o anumită coeziune, încalcă regulile conformismului obedient şi îşi periclitează propriul statut. Cel puţin aşa îşi explică el comportamentul. De fapt, ar putea întreba zarzavagiul, ce e rău în unirea tuturor muncitorilor din lume? Şi ce e rău în faptul că aşază afişul printre mere şi morcovi? Havel arată că semnificaţia ascunsă a gestului zarzavagiului este direct legată de conformismul său ideologic: „Lozinca este, în fapt, *un semn*, şi ca atare conţine un mesaj subliminal dar foarte precis. Verbal, acesta ar putea fi exprimat astfel: «Eu, zarzavagiul XY, trăiesc aici şi ştiu ce trebuie să fac. Mă comport după cum mi se cere. Se poate pune bază pe mine şi sînt în afara oricărui reproş. Sînt ascultător şi astfel am dreptul să fiu lăsat în pace»[26]. Refuzînd să se supună ritualului, zarzavagiul ar viola formele social autorizate de normalitate.

În condiţiile post-totalitare, nu este de aşteptat ca individul să fie un adulator entuziast al liderului suprem. Este suficient ca el sau ea să aprobe, prin aplicarea lor, regulile auto-reproducerii sistemice. Cu fiecare zarzavagiu care se supune acestor reguli, sistemul adaugă ceva la şansa lui de a dura. Evident, dacă zarzavagiului i s-ar cere să-şi recunoască public comportamentul servil, să recunoască faptul că se supune dictatelor unei puteri anonime, el ar putea considera o asemenea pretenţie nedreaptă. Va argumenta că prin simpla afişare a unei lozinci inofensive, nu adaugă nimic la suferinţele lumii. La urma urmelor, lozinca şi-a pierdut de mult orice semnificaţie mobilizatoare şi nimeni n-o mai ia în serios. Simpla ei prezenţă în vitrină dovedeşte preţuirea de sine a zarzavagiului: el face ceea ce îi cere puterea să facă, dar fără a-şi recunoaşte public capitularea morală. El spune: „Ader, fie şi într-un mod abstract, doar la o cauză inofensivă. Fac ce se aşteaptă de la mine, pentru că nu-mi stă în putere să schimb lumea."

Camuflajul ideologic al servituţii este suportul principal al ordinii post-totalitare:

> Astfel, semnul îl ajută pe zarzavagiu să ascundă de sine însuşi fundamentul ultim al cuminţeniei sale, ascunzînd, în acelaşi timp, fundamentele ultime ale puterii. Le ascunde după faţada a ceva superior. Şi acel ceva e *ideologia*. Ideologia e un mod specios de a te raporta la lume. Ea oferă indivizilor iluzia unei identităţi, a demnităţii şi moralităţii, făcînd în acelaşi timp uşoară *delimitarea* de acestea. Ca deţinătoare a ceva „supra-personal" şi obiectiv, ideologia permite oamenilor să îşi păcălească conştiinţa, să-şi ascundă adevărata poziţie şi jalnicul lor *modus vivendi*, atît în faţa lumii, cît şi în faţa lor înşile. Este un mod foarte pragmatic, dar în acelaşi timp aparent demn, de a legitima ce e deasupra, dedesupt şi de ambele părţi laterale. Ea este îndreptată spre popor şi spre Dumnezeu. Este un văl în spatele căruia fiinţele umane îşi pot ascunde propria „existenţă decăzută", trivializarea şi adaptarea lor la *status quo*. Este o scuză pe care o poate folosi oricine, de la zarzavagiu, care îşi ascunde frica de a nu-şi pierde slujba în spatele unui pretins interes faţă de unificarea muncitorilor din lume, la funcţionarul cel mai înalt, al cărui interes în a rămîne la

> putere poate fi învăluit în fraze despre serviciul adus clasei muncitoare. Funcţia, în primul rînd justificativă, a ideologiei este, astfel, să înzestreze oamenii, atît ca victime, cît şi ca stîlpi ai sistemului post-totalitar, cu iluzia că sistemul este în armonie cu ordinea umană şi ordinea universului [27].

Ideologia este substitutul pentru teroarea pură, este hrana oferită de sistem subiecţilor săi cu scopul de a le preveni dubiile şi a-i convinge, cu privire la comportamentul lor că este singurul raţional. Cu dispreţul ei pentru valorile vieţii, ideologia poate sanctifica înfrîngerile morale şi incrimina eroismul moral. Crearea societăţii civile în Europa Răsăriteană a inclus revolta împotriva rolului mortificator al ideologiei.

Societatea civilă era o încercare de a dez-ideologiza sfera publică, de a o smulge din forma de manipulare pseudo-politică ce împiedicase libera exercitare a drepturilor de bază ale individului. Apărînd „ţelurile reale ale vieţii", societatea civilă reconstruieşte adevăratul sens al solidarităţii umane şi respinge pretenţiile universaliste ale unui sistem politic. În toate ţările Europei Răsăritene, lupta societăţii pentru auto-emancipare a fost dusă în numele dreptului de a gîndi şi a acţiona diferit. În timp ce sistemul îşi trage sevele din conformism, înregimentare şi uniformizare, societatea civilă se naşte din creativitate, originalitate şi singularitate.

Să expună falsitatea intrinsecă aflată la baza sistemului post-totalitar, „automatismul orb" care asigură auto-reproducerea acestuia, este unul din scopurile principale ale societăţii civile incipiente. Înainte de-a oferi o alternativă la ordinea existentă, este necesară înţelegerea caracteristicilor şi esenţei ordinii post-totalitare: trebuie să fie limpede că vremea proceselor înscenate şi a terorii pure a trecut; sistemului îi lipseşte suportul popular autentic - ideologia lui nu poate trezi nici o formă de fervoare populară; acest sistem însă - bazat pe ineficienţă, risipă de energie umană şi imensă corupţie - mai poate continua să existe, în ciuda a ceea ce bunul simţ ne-ar dicta. Toată lumea ştie că sistemul e falimentar, dar puţini o vor rupe deschis cu el. După Havel, sursa perpetuării sistemice rezidă în abilitatea acestuia de a manipula semne şi simboluri. Sistemul e bazat, mai mult decît pe orice altceva, pe abuzul semantic:

> Sistemul post-totalitar marchează oamenii la fiecare pas, dar o face cu mănuşile ideologiei puse. Acesta e motivul pentru care viaţa în sistem este atît de impregnată de ipocrizie şi minciuni: guvernarea prin birocraţie este numită guvernare populară, clasa muncitoare este înrobită în numele clasei muncitoare, degradarea completă a individului e prezentată drept suprema lui eliberare, faptul că poporul e lipsit de informare e numit acces la informaţie, folosirea puterii pentru manipulare este numită controlul public al puterii, iar abuzul arbitrar de putere este numit întărire a acesteia, expansiunea influenţei imperiale este prezentată ca sprijin pentru oprimaţi, lipsa libertăţii de exprimare devine forma cea mai înaltă a libertăţii, farsa electorală devine forma cea mai înaltă a democraţiei, interzicerea gîndirii independente devine cea mai ştiinţifică perspectivă, ocupaţia militară devine asistenţă frăţească. Pentru că regimul este prizonierul propriilor minciuni, el trebuie să falsifice totul. Falsifică trecutul, falsifică viitorul. Falsifică statistici. Pretinde că n-ar avea un aparat poliţienesc omnipotent şi neprincipial. Pretinde că ar respecta drepturile omului. Pretinde că nu se teme de nimic. Pretinde că nu pretinde nimic [28].

Magistrala analiză pe care o face Havel erei post-totalitare oferă o explicaţie clară şi pătrunzătoare a modului în care a funcţionat sistemul brejnevist. Deoarece

sistemul brejnevist n-a atacat individul într-un mod brutal, suferința a fost mai puțin vizibilă, sistemul încercînd să anihileze deosebirea dintre victime și torționari. Distanța dintre aceste două categorii se șterge aproape complet într-un sistem în care fiecare e obligat să participe la minciuna generală. Și tocmai acesta e motivul, pentru că minciuna sălășluiește în chiar inima ordinii stabilite, pentru că e singura sursă de vitalitate a acestuia, motiv pentru care sistemul nu poate renunța la doctrina oficială în pofida găunoșeniei ei absolute și în general cunoscute. Cu cît mai absurde sînt pretențiile ideologice, cu atît mai importante sînt ele pentru încrederea în sine a elitei aflate la putere.

Ideologia este aceea care justifică economia de comandă, limitarea drepturilor individuale și „rolul predestinat" al partidului comunist. Fără matricea ideologică, sistemul pur și simplu s-ar prăbuși. Într-adevăr, în momentul în care zelul ideologic nu a mai fost potențat de puterea iradiantă a centrului sovietic, regimurile est-europene s-au prăbușit ca niște castele din cărți de joc. Havel a numit sistemul de norme ideologice, interdicții și limitări care asigurau prelungirea sistemului post-totalitar, o „ordine metafizică" :

> Această ordine metafizică fundamentală este un standard pentru întreaga structură de putere ; ea include sistemul de comunicare al puterii și face posibile schimbul intern și transferul de informații și instrucțiuni. Această ordine metafizică garantează coerența internă a structurii totalitare de putere. Este adezivul care o ține laolaltă, principiul care o leagă, instrumentul ei de disciplină. Fără acest adeziv, structura ca structură totalitară ar dispărea ; s-ar dezintegra în atomi individuali ce s-ar ciocni haotic unul de altul în virtutea intereselor și înclinațiilor lor proprii și nesupravegheate. Întreaga piramidă a puterii totalitare, lipsită de elementul care o menține laolaltă, s-ar prăbuși de în sine, într-un fel de implozie concretă [29].

Un astfel de fetișism ideologic nu se bazează pe nici o formă de convingere. Simbolurile care justifică sistemul sînt susținute de comportamentul practic al fiecărui individ. Individul nu trebuie să creadă neapărat în aceste pseudo-valori, căci toată lumea știe că nimeni nu spune adevărul. Și tocmai aceasta este cheia tehnicii post-totalitare de dominare : prefăcătoria, simularea convingerii, un *ca și cum* transformat în mecanismul atotcuprinzător al autoînșelării :

> Indivizii nu trebuie să creadă în toate aceste mistificări, ci trebuie să se comporte ca și cum ar crede, ori cel puțin să le suporte în liniște sau să se pună bine cu cei care lucrează cu ele. Pentru acest motiv, deci, ei trebuie să trăiască în *sfera unei minciuni*. Minciuna nu trebuie și acceptată. E suficient ca indivizii să accepte să trăiască în minciună și împreună cu ea. Căci tocmai prin aceasta indivizii confirmă sistemul, îl împlinesc, fac sistemul, *sînt* sistemul [30].

Amorțeala morală a populației este cel mai de nădejde aliat al puterii post-totalitare. Sistemul funcționează atîta vreme cît minciuna dominantă este acceptată și tolerată de individ, atîta vreme cît cetățeanul individual, zarzavagiul, continuă să accepte nonsensul ideologic, conștient că tot acest verbiaj nu este altceva decît o colecție de minciuni. Problema, oricum, nu constă în simpla identificare a sursei de opresiune în structura de putere, ci în înțelegerea modului în care este legat fiecare individ de structura de putere. Cîțiva sînt direct responsabili de măsurile represive, în timp ce alții consfințesc *status quo*-ul prin obediența și refuzul lor de a rosti adevărul. După Havel, abilitatea sistemului de a-și transforma victimele în complici deosebește

post-totalitarismul de dictaturile clasice. Însăşi ideea de schimbare a dispărut, indivizii încercînd să se împace cu ceea ce li se pare a fi singurul mod posibil de viaţă. Ei acceptă demagogia sistemului, o repetă şi astfel o întăresc. Această complicitate nu-şi are rădăcina doar în slăbiciune morală, în carierism sau indiferenţă, ci şi în disperarea de a nu putea să iasă în afara ordinii existente.

Schizofrenica ordine post-totalitară a penetrat nu numai nivelele instituţionale şi sociologice, ci şi infrastructura psiho-emoţională a individului. Cînd zarzavagiul expune hilarul slogan despre unitatea proletariatului, el trimite în acelaşi timp şi un semnal lumii: că nu vede o altă cale de a avea parte de o viaţă normală, ceea ce, de fapt, reprezintă o inofensivă genuflexiune faţă de obligaţiile vieţii. Or, eliberarea începe la nivelul individului, ca proprie emancipare faţă de imperiul de minciuni, odată cu hotărîrea de a trăi întru adevăr. Emanciparea, naşterea unei alternative la minciuna atotpătrunzătoare apar nu ca un avantaj exogen deţinut de alţii, ci în momentul în care individul, prietenul nostru zarzavagiul, se hotărăşte să pună capăt la ceea ce el percepe a fi o grotesc formă de autonegare. Individul hotărăşte că vrea să trăiască în concordanţă cu adevăratele lui sentimente. El decide că vrea să trăiască întru adevăr. Ca să fie sigur, în momentul în care zarzavagiul încetează să mai pună lozinca în vitrină, sau mai tîrziu, cînd deschide gura şi îi critică pe conducători pentru abuzurile lor, el e împotriva celor indecişi şi împotriva celor care mai sînt încă ostateci ai minciunilor oficiale, şi îl anatemizează, îl atacă pentru că a încălcat regulile. Dar el este acel ce s-a desprins şi a îndrăznit să arate că nimeni nu este condamnat să fie sclav pentru vecie, că stă în putinţa fiinţei umane să-şi afirme propriile calităţi, chiar dacă faptul poate duce la diminuarea statutului sau la alte forme de marginalizare.

Semnificaţia revoltei zarzavagiului depăşeşte nivelul individual; sistemul reacţionează în consecinţă, simţind impactul contagios al unui astfel de comportament:

> Zarzavagiul n-a comis o contravenţie simplă, individuală, izolată în unicitatea ei, ci una incomparabil mai serioasă. Încălcînd regulile jocului, el a distrus jocul ca atare. A dat în vileag faptul că este un simplu joc. A zdruncinat aparenţele lumii, pilonii fundamentali ai sistemului. A neliniştit structura puterii, sfîşiind ceea ce o ţinea laolaltă. El a demonstrat că a trăi în minciună înseamnă a trăi o minciună. A pătruns dincolo de faţada entuziastă a sistemului şi a scos la iveală fundamentul real, de bază al puterii. A spus că împăratul e gol. Şi pentru că împăratul e chiar gol, s-a întîmplat ceva extrem de periculos: prin acţiunea sa, zarzavagiul s-a adresat lumii. A dat oricui posibilitatea să privească după cortină. A arătat oricui *că se poate* trăi în adevăr. A trăi în minciună poate autoriza sistemul numai dacă e universal. Principiul trebuie să îmbrăţişeze şi să penetreze totul. Oricum, cu nici un preţ, el nu poate coexista cu a trăi în adevăr, încît oricine încalcă un asemenea principiu *îl respinge în esenţă şi îl ameninţă în totalitatea lui*[31].

Pentru sistem, zarzavagiul trezit la realitate constituie neîndoielnic o ameninţare directă. Post-totalitarismul se bazează pe generalizarea ipocriziei. Toată lumea ştie că sistemul trăieşte într-o minciună sfruntată, generalizată, dar a afirma public un asemenea fapt este considerată o pură nebunie. Gestul zarzavagiului încalcă regula jocului; el instituie un alt tip de comportament, care permite individului să trăiască în adevăr, adică, pur şi simplu să trăiască. Pentru că a trăi în minciună înseamnă a mutila viaţa, a forţa pe cineva să fie permanent în conflict cu propria lui conştiinţă, să-i fie veşnic ruşine de propriul oprobiu.

Astfel, revolta zarzavagiului reprezintă un act de răzvrătire. Ea subminează cel mai important pilon al ordinii stabilite, încrederea că supuşii vor fi obligaţi să mintă veşnic :

> În sistemul post-totalitar, a trăi în adevăr prezintă mai mult decît o dimensiune existenţială (redînd umanitatea naturii sale inerente), sau o dimensiune gnoseologică (relevînd realitatea aşa cum e ea), sau o dimensiune morală (creînd un exemplu pentru alţii). Mai are şi o deloc ambiguă dimensiune *politică*. Dacă pilonul principal al sistemului este trăirea în minciună, atunci nu e surprinzător că pericolul fundamental pentru sistem este trăirea în adevăr. Acesta e motivul pentru care ea trebuie zdrobită mai sever decît orice altceva [32].

Decizia luată la nivel individual de a sparge cercul fermecat al complicităţii cu puterea instaurată, afirmînd propriul adevăr, este premisa pe care societatea civilă poate să renască. Fiecare individ în parte care alege această cale adaugă ceva în plus şanselor ca viaţa independentă a societăţii să se reorganizeze, să se structureze în diferite forme şi modalităţi. Sistemul va încerca desigur să-l denigreze, să-i convingă pe alţii că un astfel de comportament nu poate fi dictat de motive nobile, ci este, mai degrabă, expresia unei minţi deranjate sau a unor ambiţii nerealizate. Conflictul dintre maşinăria represivă şi individ este evident inegal, şi nu mulţi sînt cei capabili să îndure dificultăţile asociate condiţiei de disident. Semnatarii Chartei 77, de exemplu, au petrecut ani lungi în închisoare, au fost trimişi la slujbe de jos şi au fost sistematic maculaţi şi denigraţi în presa oficială. Dar a deveni activ politic, a fi membru al unei iniţiative civice neoficiale e un pas înainte ce presupune cristalizarea unei opţiuni politice. Deşi Charta 77 şi-a declarat de la bun început natura pluralistă şi a refuzat sprijinirea unei filosofii politice, prin însăşi existenţa ei, ea a reprezentat un gest politic. În acelaşi timp, după cum a subliniat Havel, a trăi în adevăr nu înseamnă neapărat o angajare politică directă. Impactul social al refuzului individului de a coopera cu regimul este inestimabil. Primul punct al unui asemenea divorţ de o logică a conformării este decizia de a nu mai minţi. Exprimarea concepţiei proprii despre realitate, refuzul glorificării *status quo*-ului şi al justificării lui mitologice şi afirmarea propriei libertăţi spirituale sînt forme ale vieţii întru adevăr care, mai tîrziu, vor intra în conflict cu vectorul monopolist al sistemului. Trăirea în adevăr nu trebuie să fie spectaculoasă şi nu include neapărat dimensiunea martirajului. Havel subliniază :

> Cînd vorbesc despre a trăi în adevăr, evident că nu am în vedere numai ceea ce rezultă din gîndirea conceptuală, cum ar fi un protest sau o scrisoare scrisă de un grup de intelectuali. Poate fi orice mijloc prin care o persoană sau un grup se revoltă împotriva manipulării : orice, de la o scrisoare a intelectualilor la o grevă a muncitorilor, de la a refuza să votezi într-o farsă electorală, la a ţine un discurs fără menajamente la un congres oficial, ori chiar o grevă a foamei, de exemplu. Dacă negarea ţelurilor vieţii este un proces complex, şi dacă acesta se bazează pe manipularea multiplă a tuturor expresiilor vieţii, atunci, din aceeaşi cauză, orice exprimare liberă a vieţii ameninţă indirect din punct de vedere politic sistemul post-totalitar, inclusiv acele forme de expresie cărora, în alte sisteme sociale, nimeni nu le-ar atribui vreo potenţială semnificaţie politică şi nici capacitate explozivă [33].

Răspunsul autorităţilor la primejdia expansiunii societăţilor civile în anii '70 şi '80 a fost diferit de la ţară la ţară. Şansele ca iniţiativele incipiente să dea roade erau

mai mari în Ungaria lui János Kádár sau în Polonia lui Edward Gierek, decît în Cehoslovacia lui Gustav Husak sau în România lui Nicolae Ceauşescu. Mai mult decît atît, după ce Gorbaciov şi-a început politica de glasnost şi perestroika, militanţii civici din ţările Pactului de la Varşovia au văzut mişcarea sovietică de reînnoire ca pe o mare şansă pentru a face schimbări în propriile lor ţări. Cînd liderul sovietic a vizitat RDG, în 1987, tinerii est-germani l-au aclamat nu numai pentru că-i admirau politica dar şi pentru a-şi exprima propria dezamăgire faţă de linia conservatoare urmată de Erich Honecker şi tovarăşii lui din conducerea partidului. În România, unde Ceauşescu a făcut o chestiune de mîndrie din a fi altfel decît sovieticii, reformele lui Gorbaciov au fost criticate oficial şi partidul comunist şi-a înăsprit dominaţia asupra tuturor straturilor societăţii. Opoziţia în această ţară a fost nevoită să rămînă individuală din cauza prezenţei ubicue a poliţiei secrete şi a reacţiei morbide a lui Ceauşescu la cea mai uşoară formă de critică. Dar chiar şi într-o astfel de ţară, trăirea întru adevăr nu era imposibilă. Militanţi ca Radu Filipescu (un tînăr inginer din Bucureşti care a răspîndit manifeste anti-Ceauşescu) şi Doina Cornea (lector universitar de la Cluj, care i-a trimis lui Ceauşescu nenumărate memorii protestînd împotriva căii lui dezastruoase) au arătat că pînă şi în cele mai vitrege împrejurări cineva se poate totuşi comporta ca o fiinţă umană. Cei care s-au angajat în asemenea acte temerare în România sau Bulgaria au fost, desigur, supuşi unui tratament mai aspru decît echivalenţii lor din regimurile de tip comunist ceva mai tolerante. Absenţa din România a unor mişcări organizate, de tipul Solidarităţii, sau chiar a unor iniţiative intelectuale precum Charta 77 nu trebuie să ducă la concluzia că viaţa independentă a societăţii a fost total suprimată. O astfel de distrugere completă este, la urma urmelor, imposibilă. Chiar şi în Albania, fortăreaţa stalinistă cea mai închisă din întreaga Europă de Răsărit, odată cu diminuarea terorii totalitare din 1989-90, au izbucnit proteste studenţeşti şi s-au manifestat diverse forme de activism.

Discutînd odiseea societăţii civile în Europa Răsăriteană, e important să luăm în considerare circumstanţele politice concrete în care trebuiau întreprinse eforturile de a crea comunităţi independente: de la un „despotism luminat", cum era cel al lui Kádár, la o dictatură etnocentrică şi paranoidă, ca a lui Ceauşescu. Havel atrage în mod corect atenţia că, tratînd dezvoltarea societăţii civile în diferite ţări, trebuie avute în vedere două criterii. Primul, la stabilirea impactului activităţilor independente, acestea nu trebuiesc abordate strict comparativ (cum se compară preţurile unei ţări cu ale alteia), ci în lumina condiţiilor existente în ţara dată:

> Ceea ce poate să apară, dintr-o altă ţară, drept o independenţă foarte modestă, limitată şi precaută, nu apare neapărat la fel la faţa locului. De exemplu: dacă un român critică în mod public condiţiile din ţara sa, măsura independenţei sale poate părea destul de redusă şi insignifiantă din perspectiva situaţiei din Ungaria, date fiind posibilităţile acesteia, în timp ce în România poate să aibă o putere de-a dreptul explozivă. Astfel, o formă de activitate care, într-o ţară sau la un moment dat, poate trece foarte uşor neobservată printre multele expresii sau acţiuni asemănătoare sau mai angajate, poate să zguduie practic societatea din rădăcini într-o altă ţară şi într-un alt moment[34].

În al doilea rînd, semnificaţia socială a unor astfel de activităţi nu este neapărat reflectată de numărul indivizilor implicaţi în acestea:

> Problema e că în jurul acestor activităţi există întotdeauna un cîmp de influenţă ascunsă, a cărui potenţială semnificaţie nu decurge întotdeauna neapărat din dimensiunea fenomenului care l-a produs. E adevărat că nu există mulţi chartişti, dar o mare parte a societăţii a aflat despre activitatea lor (sau cel puţin o mare parte a acelui segment al societăţii care continuă să fie interesat de afacerile publice şi despre care se poate astfel spune că „face istorie", şi în cel mai rău caz ei cunosc faptul acesta de la posturile de radio străine)[35].

Ataşamentul pentru cauza regenerării morale a societăţii nu e determinat de speranţele unor efecte imediate. Dimpotrivă, ideea auto-organizării sociale implică o strategie pe termen lung, „marşul cel lung" împotriva structurilor oficiale, construirea altora, paralele, la început la nivelele inferioare ale comunicaţiei informale şi, mai tîrziu, prin expansiunea crescîndă a acestor iniţiative de jos în sus, într-o adevărată mişcare socială. Este ceea ce s-a întîmplat, de exemplu, în Polonia, unde KOR-ul a cuprins iniţial un mic grup de militanţi preocupaţi de aspectul civic, grup care a reuşit să capteze aşteptările, speranţele şi aspiraţiile întregii societăţi.

Cînd a avut loc explozia socială din august 1980, KOR, cu autoritatea lui morală, a putut asigura Solidarităţii concepte strategice şi asistenţă politică. Este inestimabilă valoarea pedagogică a unui astfel de nucleu de oameni care decid să trăiască în adevăr. Nu că aceştia ar fi absolut independenţi de „societatea oficială". Cîtă vreme statul este singurul patron şi toate formele de comportament social, de la cumpărături la educaţie, sînt controlate de stat, este imposibil să fii absolut independent. Dar este posibil să lupţi pentru lărgirea marjei de autonomie a individului sau, mai bine spus, pentru reducerea dependenţei acestuia de stat. După cum s-a exprimat Havel :

> Probabil că nu e adevărat că există o mică enclavă de oameni „complet independenţi" aici, într-un ocean de „oameni complet dependenţi" şi fără nici o interacţiune între ei. Există o enclavă de indivizi „relativ independenţi" care îmbogăţesc insistent, treptat şi fără să atragă atenţia împrejurimile „relativ independente", prin semnificaţia spiritual eliberatoare şi provocatoare moral a propriei lor independenţe, întărind astfel în acele împrejurimi acea mică sferă de independenţă care rămîne ori pe care a putut-o păstra[36].

Într-adevăr, în condiţiile noii situaţii politice a anului 1989 în care se aflau Cehoslovacia şi elitele puterii, au început să se arate tot mai multe semne de derută, iar Charta 77 a devenit un magnet pentru acei indivizi care amînaseră ruptura cu sistemul.

Existenţa Chartei 77 a fost mai importantă în „revoluţia de catifea" a Cehoslovaciei decît visurile reformiste ale foştilor lideri ai Primăverii de la Praga. De fapt, în ultimă instanţă, limita dubcevismului (şi a gorbaciovismului, de asemenea) a constat în incapacitatea de a abandona paradigma leninistă atît de ruginită şi a transfera puterea de la elita partidului la societate. După mai mult de patruzeci de ani de fanatism şi îndoctrinare, în care poporul a fost saturat cu minciuni ideologice, neîncrederea în ce priveşte orice crez salvaţionist era generală în întreaga zonă. În Cehoslovacia, a devenit limpede că nu exista în 1989 presiune socială pentru reluarea experimentului unui socialism cu faţă umană şi că programul revoluţiei trebuia să depăşească simpla dorinţă de liberalizare. Prin natura ei supraideologică, Charta 77 a anticipat o nouă formă a politicii, caracteristică ordinii post-comuniste :

societatea civilă. Dincolo de toate acestea, Charta 77 a întrupat ideea de toleranţă şi tocmai această deschidere spre dialog, atît de proeminentă în scrierile şi activităţile publice ale lui Havel, a făcut din Charta 77 o mişcare credibilă şi eficientă în tranziţia paşnică la pluralism. Ca şi KOR în Polonia, Iniţiativa pentru Pace şi Drepturile Omului în RDG (o mişcare apărută la mijlocul anilor '80), Grupul Moscovit pentru Încredere din Uniunea Sovietică sau Opoziţia Democratică în Ungaria, Charta 77 a însemnat politica speranţei, a încrederii şi solidarităţii umane. Ridicînd apărarea drepturilor omului la rangul de principală preocupare, aceste mişcări au subminat regimul în punctul lui cel mai slab. Ele au arătat că este posibil ca liderii să fie traşi la răspundere pentru abuzurile lor şi că o astfel de tragere la răspundere poate avea impact asupra comportării guvernului (dacă nu din alte motive, din cauza presiunii internaţionale).

Privind retrospectiv, activităţi precum cele ale KOR şi Chartei 77 apar coerente strategic şi eficiente istoric. Ele au condus la transformări societale extraordinare şi au creat embrionul puterii alternative care, în timpul mişcărilor din 1989, va înlocui regimurile comuniste în dezintegrare. Căci, în strategia ei, societatea civilă respinge pretenţia partidului comunist la rolul conducător şi urmăreşte promovarea unui pluralism adevărat. La începutul odiseei societăţii civile în Europa Răsăriteană, însă, în momentul în care şi-au făcut apariţia oameni ca Havel şi Michnik, motivele de speranţă că aceste regimuri vor cădea într-un viitor previzibil erau puţine. Chiar şi un observator atît de perspicace al situaţiei est-europene cum e Timothy Garton Ash presupunea că scenariul cel mai plauzibil în ce priveşte viitorul regiunii ar fi continuarea decăderii regimurilor sub forma unei „otomanizări". Alţii, precum Milan Kundera, au scos complet de pe rol semnificaţia istorică a Europei de Răsărit pentru restul lumii. Totuşi, în regiune au existat militanţi civici care au înţeles că gestul lor are darul de-a irita puterea şi că prin simpla respingere a formei oficiale de politică, prin denunţarea acesteia ca fraudă, se angajau spre o formă politică nouă. Protestul lor moral a avut un impact politic exploziv, prin aceea că a articulat strategia rezistenţei nonviolente la încercările sistemului de a reduce individul la o entitate obedientă şi total modelabilă.

Charta 77 a demonstrat că problemele de care trebuie să se preocupe noile mişcări nu sînt neapărat de natură politică. Nu este sarcina unei asociaţii informale de oameni care au decis să trăiască întru adevăr să înfrunte direct o dictatură. Opoziţia lor este, în principal şi înainte de toate, morală: ei dau în vileag imoralitatea guvernului, discrepanţa dintre retorica acestuia şi realitatea vieţii de fiecare zi. Primul act al Chartei 77 a fost să protesteze împotriva procesului organizat de regimul lui Husak grupului rock numit „Oamenii de platină ai Universului". A devenit limpede că apărîndu-i pe tinerii cîntăreţi care nu voiau altceva decît să trăiască în propriul lor adevăr (deosebit, desigur, de cel impus de oficialităţi), era vorba deja de o acţiune cu semnificaţie politică. A lua partea cîntăreţilor rock n-avea nimic de-a face cu vreo preferinţă estetică. Era un mod de a contesta dreptul sistemului de a trasa limitele libertăţii umane. Trimiţînd oamenii la puşcărie pentru simplul motiv al ereziei artistice, sistemul îşi proclama dreptul de a interveni oricînd şi fără nici o ezitare în viaţă indivizilor. Era o declaraţie publică de război împotriva libertăţii umane. În consecinţă, a-i apăra pe tinerii cîntăreţi rock însemna să aperi însăşi ideea de libertate şi demnitate umană. Acelaşi lucru se poate afirma

despre apărarea militanţilor pacifişti sau ecologişti, persecutaţi pentru opoziţia lor faţă de militarismul oficial şi distrugerea iraţională a mediului. După cum spunea Havel, revolta celor fără de putere nu are o dimensiune politică explicită. Politica apoliticii constă exact în aceste eforturi discrete şi paşnice de restaurare a demnităţii individului:

> În sistemul post-totalitar, adevăratul domeniu al mişcărilor care treptat îşi asumă semnificaţie politică nu constă neapărat în acte evident politice de confruntare între diferite forţe sau concepte declarate politic. Aceste mişcări îşi au în cea mai mare parte originea în altă parte, în aria mult mai largă a „pre-politicului", unde „a trăi în minciună" se confruntă cu „a trăi în adevăr", adică unde limitele sistemului post-totalitar intră în conflict cu adevăratele interese ale vieţii... Un astfel de conflict dobîndeşte un caracter politic, asta nu din cauza naturii elementar politice a intereselor ce se cer auzite ci, pur şi simplu, pentru că, dat fiind complexul sistem de manipulare pe care a fost fondat sistemul post-totalitar şi de care de altfel depinde, fiecare expresie sau act uman liber, orice încercare de a trăi întru adevăr, trebuie să apară necesarmente ca o ameninţare la adresa sistemului şi, astfel, drept ceva prin excelenţă politic [37].

Ritualizarea politicului în sfera oficială, bastardizarea lui printr-o continuă deformare a faptelor şi impunerea pseudo-elitelor a căror accedere la vîrf e garantată de criterii legate de docilitate, conformism şi supunere, mai degrabă decît de imaginaţie, inteligenţă şi onoare, contribuie la căderea în infamie a însuşi termenului de politică.

În sistemele post-totalitare, politica este în general văzută ca o profesiune pentru lachei. Cei care preţuiesc valoarea libertăţii umane se vor angaja în orice altă activitate, de la muzică la ocultism, de la budismul Zen la ikebana, de la jazz la meditaţie transcendentală. Sentimentul general pare a fi că politicul a fost pentru totdeauna anexat de forţele răului, că nu te poţi aştepta la nimic bun de la politicienii profesionişti, în timp ce liderii mişcărilor disidente sînt scriitori, poeţi, fizicieni sau filosofi. Astfel că reinventarea politicului trebuie să se producă în afara graniţelor oficial trasate ale politicului. Insurecţia etică are loc în ceea ce Havel numeşte „sfera reală a politicului potenţial în sistemul post-totalitar". Doar din exteriorul cercului pervers şi pervertitor al puterii îşi recrutează politicul noile sale figuri, lipsite de obloanele ideologiei.

Antipoliticul propovăduit de disidenţii est-europeni respinge principiul dominant al realităţii ca o simplă mistificare. Este ceea ce spune şi scriitorul maghiar György Konrád, autor al unor romane excelente, printre care *Păgubosul* şi *Vizitatorul*, şi al provocatorului eseu intitulat *Antipolitica*:

> Antipolitica este activitatea politică a celor care nu vor să fie politicieni şi care refuză să facă parte din putere. Antipolitica este apariţia forumurilor independente la care se poate apela împotriva puterii politice; este o contraputere care nu poate lua puterea şi care nici nu doreşte s-o facă. Ea are deja putere aici şi acum, prin greutatea ei morală şi culturală... Antipolitica şi guvernul acţionează în două planuri diferite, în două sfere separate. Antipolitica nici nu sprijină, nici nu se opune guvernului; ea înseamnă altceva. Oamenii ei sînt bine acolo unde sînt; ei formează reţeaua de supraveghere a puterii politice, exercitînd presiuni doar pe baza statutului lor cultural şi moral, nu printr-o legitimitate electorală. Acesta este dreptul şi obligaţia lor, dar, mai mult decît toate, este modul lor de auto-apărare [38].

Declarația lui Konrád are în vedere extrem de larg răspînditul dezgust est-european pentru ceea ce se poate numi imperialismul politicii, sau politizarea tuturor sferelor vieții. În concepția lui, practica antipoliticii, arta opoziției democratice, trebuie folosită pentru a se limita amestecul guvernului în afacerile particulare ale individului. Astfel, societatea civilă este și o strategie pentru restaurarea formelor de cooperare umană existente independent de controlul statului:

> Pentru că politica a inundat aproape fiecare ungher și colțișor al vieților noastre, mi-ar plăcea să văd că valul se retrage. Trebuie să ne depolitizăm viețile, să le eliberăm de politic, ca de o infecție contagioasă. Trebuie să ne eliberăm simplele noastre probleme de fiecare zi de grijile politicii. Vrem ca statul să facă ceea ce îi intră în atribuții, și s-o facă bine. Și nu să facă lucruri care țin de competența societății. Astfel, aș descrie opoziția democratică nu ca o opoziție politică, ci una apolitică, din moment ce sarcina ei principală e să lupte pentru dezetatizare [39].

Antipolitica devine un principiu stimulator, un efort colectiv de limitare a constrîngerii statului asupra societății și de restaurare a drepturilor individului ca o valoare supremă și de nenegociat:

> Ideologia opoziției democratice împărtășește cu religia credința că demnitatea personalității individuale (atît în sine, cît și în celălalt) este o valoare fundamentală care nu mai necesită nici o demonstrare. Autonomia și solidaritatea indivizilor sînt două valori de bază și reciproc complementare de care se leagă alte două valori ale mișcării democratice... Cultura autonomiei protestează împotriva situării oricărei instituții umane deasupra demnității ființelor umane individuale. De cîte ori statul, un bloc de putere sau piața mondială ajung să fie privite ca valoare absolută, apare și această opoziție, invocînd tradiția europeană pentru a demonstra că așa-zisa valoare supremă este departe de a fi universală și nu reprezintă, de fapt, decît interesul special al unui anumit grup de oameni. Și tocmai această critică a ideologiei este cea care oferă opoziției est-europene o cale de a contribui la cultura autodeterminării pentru indivizi, grupuri, pentru națiune și pentru continent în întregul său [40].

Disidența în societățile post-totalitare

Dacă opoziția față de statul devenit valoare absolută este inevitabilă, cine sînt acești disidenți care îndrăznesc să înfrunte sistemul și să propună un alt set de valori, bazate pe respectul față de adevăr și demnitatea umană? Termenul de disident a fost inventat de jurnaliștii occidentali, și mulți critici ai societăților din blocul sovietic și-au exprimat rezerve cu privire la relevanța acestuia. Dacă oameni ca Václav Havel sau Jan Patocka în Cehoslovacia, György Konrád sau Miklós Haraszti în Ungaria, Paul Goma sau Dorin Tudoran în România, Robert Havemann sau Wolf Biermann în RDG, sau cineva ca Milovan Djilas în Iugoslavia, care anticipaseră apariția disidenței ca mișcare internațională, sînt paradigmele, este limpede că, de cele mai multe ori, disidenții sînt acei reprezentanți ai intelectualității critice care au ajuns la concluzia că tăcerea înseamnă complicitatea cu sistemul. După Havel, disidenții pot fi identificați în lumina următoarelor criterii:

> Primul, ei își exprimă opiniile critice într-un mod consecvent și sistematic, „în cadrul limitelor foarte stricte în care au acces, și din cauza acestui fapt sînt cunoscuți

> în Occident". Al doilea, din cauza ţinutei lor morale şi tocmai pentru că li se refuză drepturi umane elementare, disidenţii se bucură de o formă specială de apreciere publică. Deşi acest respect este rareori manifestat în gesturi spectaculoase, autorităţile sînt conştiente de popularitatea disidenţilor şi evită să se angajeze într-o represiune sălbatică împotriva lor (sau, dacă o fac, se pot aştepta să urmeze complicaţii politice, inclusiv în relaţiile lor internaţionale). Şi al treilea, după cum am văzut, disidenţii sînt oameni dispuşi să-şi exprime ideile în formă scrisă: sînt oameni predispuşi spre preocupări intelectuale, adică oameni „ai scrisului", pentru care cuvîntul scris este primul - şi adesea singurul - domeniu politic pe care îl stăpînesc, şi asta atrage atenţia asupra lor, mai ales a străinătăţii [41].

În cartea lui *Închisoarea de catifea*, Miklós Haraszti, unul din gînditorii disidenţi de frunte din Ungaria, explică modalităţile prin care intelectualii pot deveni disidenţi. Cartea lui este importantă mai ales prin aceea că tratează despre experimentul kadarist al „dictaturii benigne". Esenţa compromisului lui Kádár a fost pactul tacit încheiat între putere şi societate. Regimul oferea beneficii materiale şi o rază limitată de autonomie atîta vreme cît societatea nu-i contesta privilegiile paternaliste, inclusiv dreptul acestuia de a confisca memoria - defăima Revoluţia din 1956 -, şi considera orice discuţie privind natura relaţiilor sovieto-maghiare inacceptabilă. Adoptînd în mod ironic punctul de vedere al artistului cooptat, cartea lui Haraszti pare extrem de sceptică. Pare să spună că doar romanticii incurabili se pot angaja într-o opoziţie directă cu un regim care, din cauza politicii sale de represiune înmănuşată, a anihilat aproape complet izvorul activismului critic. Disidenţii apar astfel ca elemente străine într-un *continuum* dominat de conformism şi resemnare:

> Aceste păsări rare sînt, de fapt, odraslele intelectuale ale unei civilizaţii dispărute, a cărei deschidere spre democraţie, individualism şi gîndire critică a lăsat o urmă persistentă, deşi vagă. Băştinaşi ai noii culturi, ei nu puteau auzi decît cumva telepatic de cultura cea veche. Loialitatea lor faţă de vechi şi încăpăţînarea lor în faţa noului le trădează adevărata origine... Aceşti pitoreşti orfani nu vestesc altceva decît propria dispariţie; ei sînt reprezentanţi ai unei specii muribunde, incapabilă a se reproduce în noua lume care îi sorteşte cu repeziciune dispariţiei [42].

Scrisă înainte de apariţia Solidarităţii, cartea lui Haraszti dă glas sentimentului de izolare şi chiar disperare încercată de minorităţile disidente prigonite din Europa Răsăriteană. În melancolie, se poate simţi teama autorului că obedienţa simulată faţă de ideologia oficială atotcuprinzătoare, cu ipocrizia şi autojustificatoarea ei retorică, a ajuns să devină o a doua natură:

> Conformismul nostru ideologic nu ne împiedică, desigur, să zîmbim cînd ne întîlnim cu dogma. Adesea, birocraţii şi artiştii rîd împreună. Educaţi cum sîntem, considerăm liturghia un semn de îngustime a minţii - o idolatrie, un extremism infantil cînd e să se compare cu disciplina noastră naturală, simplă, asimilată din copilărie. Marxismul este încă mitul ce stă la baza noţiunii noastre de responsabilitate civică. E legenda care ne legitimează, ideea noastră de a servi poporul. Este un eufemism confortabil, ca populara poveste cu barza spusă copiilor [43].

Artistul oficial al lui Haraszti este personificarea universului închis: în el, nu există nici mobilitate, nici sentiment de transcendenţă. Totul se petrece de parcă partidul şi-ar fi stabilit dominaţia pentru totdeauna şi orice opoziţie ar fi o formă

quijotescă (sau iresponsabilă) de a visa cu ochii deschişi. Toleranţa simulată de Kádár n-a afectat realitatea de bază a sistemului. Puterea a rămas tot în mîinile *nomenklaturii* comuniste, care, în acest caz special, a învăţat să-i linguşească pe intelectuali şi să le cultive narcisismul. Dar, cum s-a exprimat cîndva ideologul de partid György Aczel: „Formularea regulilor jocului, a condiţiilor de bază şi puterea legală de supervizare (folosirea veto-ului în anumite probleme) continuă, evident, să rămînă în competenţa statului socialist" [44]. În asemenea condiţii de aparent universală integrare, cînd toate nucleele de opoziţie par desfiinţate, cum şi-ar putea individul păstra autonomia? Conform imaginarului artist oficial al lui Háraszti, gata să-şi justifice propriile compromisuri prin refuzarea oricărui sens al formelor alternative de comportament, „În civilizaţia noastră există doar două feluri de disidenţi: Eroi Naivi şi Artişti Isteţi. Ambele sînt condamnate la irelevanţă" [45]. Şi totuşi, comentariile triste ale lui Háraszti nu înseamnă şi respingerea atitudinii disidente. Iată confesiunile făcute de autor, la cîţiva ani după ce a scris cartea:

> Sper că nu trebuie să-mi justific modul cum i-am tratat pe disidenţi în această carte. Am vrut ca însăşi existenţa ei să contrazică orice exagerare intenţionată. Sper că publicarea ei e o dovadă care desfide disperarea ce-i umbreşte frazele. Din acest motiv, am decis să mă exprim mai ales la persoana a treia, prin vocea artistului oficial, în loc să mă alătur corului compatrioţilor mei naturali în ghetoul individualismului romantic [46].

Soarta disidenţilor va fi permanent luată peste picior de intelectualii oficiali, atît de satisfăcuţi de ei înşişi, perfect adaptaţi ordinii existente şi bucurîndu-se de beneficiile ce decurgeau din propria lor aservire.

Din punctul de vedere al monolitului instituţional reprezentat de o cultură oficială, disidenţii sînt oameni care creează probleme şi vehiculează ideile anacronice ale libertăţilor individuale. Ei ar trebui să-şi ducă existenţa la marginea societăţii, crede artistul oficial, pentru că noua civilizaţie nu poate şi nu doreşte, să-i includă la sînul ei. Cîteva dintre ideile lor pot fi incorporate în dogma oficială, dar dezamorsate desigur de înţelesul lor exploziv. Un exemplu este aproprierea de către ideologia de partid din Uniunea Sovietică a termenului de *glasnost*, multă vreme slogan al mişcării democratice de samizdat. La fel, regimurile reformiste de tip kadarist au ştiut să-şi aproprieze, şi prin asta să depotenţeze, termeni ca pluralism, dialog, deschidere şi alte idealuri susţinute de disidenţi.

> După cum spune o vorbă ungurească, dacă Soljeniţîn ar fi trăit în Ungaria, el ar fi fost numit preşedinte al Uniunii Scriitorilor... la timp. Şi atunci nimeni n-ar mai fi scris *Arhipelagul Gulag*; iar dacă ar fi făcut-o cineva, Soljeniţîn ar fi votat pentru excluderea lui. Acesta este climatul de opinie în cultura „cenzurii progresive". Noi considerăm ca inacceptabile extreme atît statul incapabil să reformeze, cît şi artistul incapabil să se conformeze [47].

Ironia caustică a lui Háraszti demontează raţionamentele birocratului cultural, un intelectual transformat în servitor al statului. Pentru el, noblețea cu care disidentul refuză să accepte umilirea este dovada unei deformări psihologice fatale. Dar, marginalizaţi cum sînt de industria culturală a socialismului de stat, disidenţilor li se refuză şi dreptul de a fi altfel. Statul îşi rezervă pentru sine nu numai dreptul de a-i pedepsi, dar şi pe cel de a-i „reconsidera" imediat ce s-a produs o schimbare a

„liniei de partid" şi la putere vine un lider nou, cu un nou pachet de promisiuni. Personajul lui Háraszti - ale cărui gînduri nu sînt şi ale autorului - consideră disidenţii ca „necesari", pentru ca, prin ei, noua imagine a comunismului post--totalitar să fie una mai completă:

> O eră mai generoasă e pe cale să apară. Ca în fostele imperii, atît de durabile, mandarinii renegaţi pot să ctitorească mănăstirile taoiste. La fel, statul modern socialist îi consideră pe disidenţii convinşi ca membri ai unei secte monstruoase, bizare şi mizantropice, sătui de a mai educa poporul... şi totuşi fundamental inocenţi şi nu fără a fi de folos... Mai tîrziu, desigur, cîţiva vor fi „redescoperiţi" şi „reabilitaţi". Astfel de decizii vor fi luate de autorităţile centrale. Amnistiile sînt declarate ori de cîte ori e instalat un nou conducător. Aproape toţi disidenţii se pot baza că vor deveni parte din curriculum-ul oficial cînd va veni timpul să fie denunţate eşecurile dinastiei precedente[48].

Cînd Háraszti şi-a scris cartea, la începutul anilor '80, Ungaria apărea drept cea mai avansată ţară din blocul sovietic din punct de vedere al liberalizării interne. Comparativ cu România, Germania Răsăriteană şi Cehoslovacia, disidenţii erau trataţi cu mănuşi, deşi maşinăria statului se străduia să le zădărnicească eforturile de a ieşi din ghetoul politic şi a stabili contacte cu restul societăţii. Tipografiile clandestine erau supuse sistematic raziilor poliţiei, disidenţii erau interogaţi şi chiar bătuţi. Regimul evita, totuşi, măsuri masive şi organizate. Pe măsură ce situaţia economică s-a deteriorat şi schimbările din URSS au trezit noi speranţe politice, Ungaria lui Kádár a încetat a mai fi „cea mai veselă baracă din tabăra socialistă". Tineretul s-a radicalizat iar opoziţia democratică a devenit o forţă politică naţională. Departe de-a fi condamnaţi la o eternă marginalizare, disidenţii, inclusiv Háraszti, au devenit arhitecţii tranziţiei spre post-comunism. Mai mult, într-o postfaţă la carte, scrisă în 1987, Háraszti a recunoscut că schimbările introduse de Gorbaciov în funcţionarea sistemului sovietic şi noul val de destalinizare au invalidat cîteva din mohorîtele lui previziuni. Dar, în acelaşi timp, a scos în evidenţă faptul că gorbaciovismul reprezenta adoptarea de către elita sovietică a aceleiaşi tehnici care asigurase succesul parţial al experimentului „închisorii de catifea" din Ungaria lui Kádár:

> I-am zis acestui model versiune „post-stalinistă" sau „blîndă" sau „civilă" a regimului, spre a o deosebi de stilul „stalinist", „dur" sau „militar"... Într-adevăr, modelul maghiar putea foarte bine să reprezinte o versiune mai raţională, mai legiferată şi mai durabilă a culturii direcţionate. D-l Gorbaciov înţelege că pentru a avea o societate cu adevărat de succes, cu o economie modernă, el trebuie să ridice moralul scăzut al intelighenţiei, dîndu-i un rol în administrarea viitorului[49].

V. ETOSUL SOCIETĂŢII CIVILE

> Antipoliticul se luptă să pună politicul în locul său şi să se asigure că va rămîne acolo, că nu va mai ieşi vreodată din rolul ce i se cuvine, de a apăra şi perfecţiona regulile jocului în societatea civilă. Antipoliticul este etosul societăţii civile, şi societatea civilă este antiteza societăţii militare.
>
> *György Konrád*

Dezvoltarea societăţii civile în statele blocului sovietic nu poate fi separată de existenţa centrelor autonome de gîndire independentă. Trăirea întru adevăr, deşi adesea văzută ca o atitudine de idealism moral cu semnificaţie socială redusă, s-a dovedit a fi forţa mobilizatoare pentru crearea de căi alternative de gîndire şi acţiune. Este astfel limpede că piatra fundamentală a contrasocietăţii este decizia individului de a-şi proclama propria independenţă mentală. După cum spune Havel: „Ce este această viaţă independentă a societăţii? Spectrul expresiilor şi al activităţilor ei este în mod firesc foarte larg. El include totul, de la autoeducaţie şi reflecţie asupra lumii, prin libera activitate creatoare şi comunicarea acesteia spre alţii, pînă la cele mai variate iniţiative libere, civice, incluzînd forme de autoorganizare socială independente"[1]. Noua politică, bazată pe iniţiativele informale ale cetăţenilor ca antidot la presiunea paralizantă a Leviatanului birocratic, care încurajează apariţia experimentelor multilaterale în activismul local şi susţine că schimbarea vine mai degrabă de la mişcările spontane de jos în sus decît de la concesiunile generoase de sus în jos, a dus la dezvoltarea societăţii civile în Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia.

Iniţial, se părea că nu există motive să se creadă despre colosul guvernamental că poate fi clintit sau obligat să se schimbe, dar pe măsură ce situaţia a evoluat şi tot mai mulţi oameni s-au angajat în astfel de iniţiative independente, s-a văzut că societatea a devenit un protagonist legitim pe scena politică. Spre surpriza birocraţilor comunişti, societăţile şi-au găsit purtătorii de cuvînt tocmai în acei disidenţi îndelung hărţuiţi care refuzaseră oferta sistemului de a coopera. Pentru că întreaga strategie a societăţii civile provine din credinţa că numai reinstaurarea vieţii independente a societăţii poate garanta tranziţia paşnică la o ordine democratică, o astfel de strategie trece dincolo de pragmatismul simplist al adepţilor supremaţiei politicii tradiţionale.

> Există vremuri cînd trebuie să ne cufundăm în propria noastră mizerie pentru a înţelege adevărul, aşa cum trebuie să coborîm pe fundul unei fîntîni ca să vedem stelele în plină zi. Ni se pare că astăzi acest program „provizoriu", „minimal" şi

> „negativ" – „simpla" apărare a oamenilor – este într-un anumit mod (și nu doar în circumstanțele în care trăim) un program optim și foarte pozitiv pentru că forțează politicul să se întoarcă la unicul lui punct de pornire legitim, acesta fiind, dacă vrem ca toate vechile greșeli să fie evitate: omul ca individ [2].

În țări ca Ungaria, Polonia, Cehoslovacia și chiar mult mai represiva RDG, s-au format nuclee disidente ca mici comunități de indivizi afini. Acestea includeau oameni care respinseseră și hotărîseră să reziste strangulării vieții interioare a cetățeanului de către sistem și să protesteze împotriva oricărei forme de violare a universului drepturilor recunoscute ale omului. După cum spune Havel:

> În „mișcările de disidență" din blocul sovietic, apărarea drepturilor omului ia de obicei forma unei apărări a drepturilor umane și civile așa cum sînt acestea consfințite în diferite documente oficiale ca Declarația Universală a Drepturilor Omului, Convențiile Internaționale ale Drepturilor Omului și Actul Final al Conferinței de la Helsinki și în constituțiile statelor individuale. Aceste mișcări sînt inițiate pentru apărarea oricui este acuzat că a acționat în spiritul acestor drepturi, funcționînd la rîndul lor în același spirit, insistînd fără încetare ca regimul să recunoască și să respecte drepturile umane și civile și atrăgînd atenția asupra domeniilor vieții unde lucrurile stau altminteri [3].

Mișcările disidente și-au făcut clară poziția lor față de violență. Ele au înțeles că reconstrucția vieții independente nu poate avea loc în numele resentimentului și al răzbunării, ci tocmai prin accentuarea valorilor solidarității umane disprețuite atît de tare de sistem. După cum a arătat Adam Michnik într-un eseu scris în închisoare, în 1982: „Esența programelor înaintate de grupările de opoziție... constă în încercarea de a reconstrui societatea, de a restaura legăturile sociale în afara instituțiilor oficiale" [4]. Etosul mișcării de disidență respinge cultul violenței, pe care îl consideră contraproductiv și incompatibil moral cu țelurile idealiste ale inițiativelor pornite de jos.

În timp ce sistemul conține violența în propria structură și în toate modalitățile sale de funcționare, opoziția argumentează că superioritatea morală reiese tocmai din refuzul de a împărtăși cu conducătorii aceeași logică exclusivă, militaristă. Michnik explică limpede acest concept într-un eseu scris în închisoarea din Gdansk, în 1985:

> Cei care susțin că este necesară folosirea forței în lupta pentru libertate trebuie să dovedească întîi că, în situația dată, aceasta va fi eficientă și că forța, cînd e folosită, nu transformă ideea de libertate în opusul ei. Nici un polonez nu poate dovedi astăzi că violența ne va ajuta să dislocăm trupele sovietice din Polonia și să înlocuim comuniștii de la putere. URSS are o putere militară atît de mare încît o confruntare e pur și simplu de neconceput. Cu alte cuvinte, noi nu avem tunuri... În judecata noastră, pragmatismul este inseparabil întrepătruns cu idealismul. Învățați de istorie, bănuim că folosind forța pentru asaltarea Bastiliilor, vom construi prostește altele. E adevărat că schimbarea socială este mai întotdeauna însoțită de forță. Dar nu e adevărat că schimbarea socială e doar un simplu rezultat al ciocnirii violente dintre diferite forțe. Mai mult decît atît, schimbările sociale provin din confruntarea diferitelor moralități și viziuni ale ordinii sociale. Înainte ca violența conducătorilor să se înfrunte cu violența supușilor lor, valori și sisteme etice se confruntă înăuntrul minților umane [5].

Din punct de vedere strategic, societatea civilă se pronunţă împotriva oricăror tentative dictatoriale. E suspicioasă cu cei ce susţin că au răspunsuri definitive la toate dilemele omeneşti şi consideră tradiţionalele distincţii ideologice între dreapta şi stînga ca irelevante în circumstanţele existente. Recitind declaraţia lui Michnik asupra acestui aspect, în special în lumina evoluţiilor de după 1989 în Europa de Răsărit, se vede că ardoarea idealistă a mişcării disidente includea mai mult decît luarea propriei dorinţe drept realitate.

Dictatura totalitaristă a suspendat mai degrabă decît a anulat divizările ideologice. Liberali şi conservatori, umanişti laici şi naţionalişti radicali au trebuit să lase de o parte neînţelegerile pentru că aveau un duşman comun în regimul comunist. Asta nu însemna că îşi abandonaseră crezurile. Dar în 1985, cînd sistemul părea mai hotărît ca oricînd să nu lase să-i scape puterea, teza lui Michnik suna destul de convingător:

> Eu cred că în Polonia conflictul dintre dreapta şi stînga aparţine trecutului. Acesta obişnuia să divizeze o societate care era sfîşiată de lupte pentru libertăţi burgheze, drept de vot universal, reformă agrară, secularizare, ziua de lucru de opt ore, bunăstare, învăţămînt universal sau democratizarea culturii. O cu totul altă împărţire iese în evidenţă în era dictaturii totalitare: aceea între adepţii unei societăţi deschise şi cei ai unei societăţi închise. În prima, ordinea socială se bazează pe auto-guvernare şi înţelegeri comune; în ultima, ordinea este dobîndită prin represiune şi disciplină [6].

Charta 77 din Cehoslovacia a simbolizat acea încercare de depăşire a segregaţiei ideologice printr-o abordare nouă bazată pe considerarea drepturilor omului ca fundamentul cel mai important al unei societăţi libere. În documentul fondator, chartiştii declarau că responsabilitatea pentru păstrarea drepturilor civile aparţine nu numai guvernelor, ci şi „fiecărui individ în parte". Şi tocmai pentru că ei credeau în responsabilităţi comune, chartiştii constituiau ei înşişi o societate al cărei ataşament faţă de apărarea drepturilor omului depăşea orice disensiuni ideologice, religioase sau politice între semnatari:

> Charta 77 este o comunitate liberă, informală şi deschisă, în care coexistă convingeri, religii şi profesii diferite. Membrii acesteia sînt legaţi prin dorinţa de a acţiona individual şi colectiv pentru drepturile umane şi civile în Cehoslovacia şi în lumea întreagă. Sînt drepturi garantate de înţelegerile finale ale Conferinţei de la Helsinki din 1975 şi de alte tratate internaţionale împotriva războiului, violenţei şi represiunii. Astfel, Charta 77 se bazează pe solidaritatea şi prietenia tuturor oamenilor care împărtăşesc interesul pentru anumite idealuri [7].

Structura intenţionat largă a Chartei arată orientarea anti-ierarhică şi anti-autoritaristă a grupului. Documentul fondator insistă asupra faptului că aceasta nu este o organizaţie: „Ea nu are statut, organe permanente sau membri înregistraţi. Oricine împărtăşeşte ideile ei şi acţionează pentru realizarea acestora face parte din ea" [8].

Charta a arătat limpede că ea nu se constituie ca o alternativă la puterea existentă, ca un partid politic interesat în putere şi urmărirea propriilor strategii. Negarea caracterului ei politic era, desigur, legată de obsesia regimului privind orice formă de critică. În condiţiile „socialismului normalizat" din Cehoslovacia, orice formă de activism politic independent putea fi etichetată drept „subversivă" şi îi putea duce la închisoare pe cei care o practicau. În plus, declaraţia dovedea

înțelegerea mai largă din partea Chartei a domeniului politic ca sferă în care cetățenii muncesc împreună pentru construirea binelui public. Era un mod de a-i anunța pe conducători că, în timp ce noua mișcare nu se va amesteca în zona viciată, deformată, a politicii oficiale, va face tot ce-i stă în putință pentru restaurarea demnității inițiativelor autonome. Încît această declarație este emblematică pentru filosofia antipoliticii, care nu trebuie confundată cu escapismul, ci trebuie mai degrabă înțeleasă ca o reafirmare a drepturilor civile și o formă de rezistență la degradarea politicului în statul post-totalitar:

> Charta 77 nu constituie o opoziție politică organizată. Ea sprijină doar binele comun, așa cum fac multe organizații similare care promovează inițiativa civică atît în Est cît și în Vest. Ea nu are intenția de a trasa programe specifice și radicale pentru reforma politică și socială, ci încearcă inițierea unui dialog constructiv cu autoritățile politice și de stat, atrăgînd mai ales atenția asupra unor violări clare ale drepturilor omului și ale celor civile – prin demonstrarea lor documentată, sugerarea unor soluții, înaintarea de propuneri generale pentru a se asigura că aceste drepturi vor fi respectate pe viitor, și acționarea ca mediator în disputele dintre cetățeni și stat [9].

Asemeni KOR-ului și samizdatului maghiar, Charta 77 vede opoziția violentă față de regimul comunist ca pe o cale ce nu poate duce nicăieri. Aceste mișcări consideră că, ipocrite cum desigur sînt, sistemele legale alé regimurilor post-totalitariste trebuie folosite pentru a promova cauza drepturilor omului. Societatea civilă reapare folosind carențele din structura sistemului pentru a obliga conducătorii să-și respecte propriile promisiuni și asigurări. În această luptă apar noi forme de asociere și noi tipuri de comunități, inclusiv grupuri independente ecologice și pentru pace, edituri clandestine, universități „zburătoare" și toate celelalte forme de ceea ce militanții drepturilor omului din Cehoslovacia numeau „a doua cultură". Că tuturor încercărilor li s-a răspuns represiv de către sistem, nu e de mirare. În același timp, cei angajați în astfel de activități știau că eforturile lor nu vor avea nici o semnificație socială pînă cînd structurile paralele nu vor comunica, nu vor penetra și influența pe cele „oficiale". Havel avertizează împotriva oricărei forme de elitism din partea noilor comunități informale ce apăreau:

> Ar fi total greșit să înțelegem structurile paralele și *polis*-ul paralel ca o retragere într-un ghetto, ca un act de izolare, preconizînd numai beneficiul celor care s-au decis spre o astfel de direcție, și cărora nu le pasă de ceilalți... Chiar și cea mai deplin matură formă de *polis* paralel poate exista – cel puțin în circumstanțele post-totalitare – doar cînd individul este în același timp chiriaș în „prima" structură, cea oficială, [fiind legat de ea] prin o mie de relații diferite, cum ar fi simplul fapt că tîrguiește cele necesare din magazinele lor, folosești banii lor și respectă legile lor [10].

Disidentul, chiar prin faptul că se împotrivește universului predominant de norme, obiceiuri, tabu-uri și prejudecăți, propune un sens al identității umane bazat pe noțiunea de responsabilitate. Dacă sistemul intenționează să convingă individul că singura realitate existentă este cea posibilă, noile mișcări argumentează că nu există nimic absolut prestabilit în destinul uman, și că nici un fel de determinism mecanic nu poate constrînge individul la a accepta orbește *status quo*-ul. În una din scrisorile trimise din închisoare soției sale Olga, Václav Havel scrie:

> Problema identităţii rămîne în centrul gîndirii mele privind problemele omului. Dacă folosesc cuvîntul „identitate", nu este pentru că aş crede că acesta explică ceva în privinţa misterului existenţei umane ; am început să-l folosesc cînd îmi concepeam piesele, sau mai tîrziu, gîndindu-mă la ele, pentru că m-a ajutat să limpezesc ramificaţiile temei care m-a atras cel mai mult : „criza identităţii umane". Toate piesele mele sînt de fapt variaţiuni pe această temă, dezintegrarea identităţii de sine şi pierderea a tot ceea ce dă existenţei umane o ordine semnificativă, continuitate şi soluţia ei unică. În acelaşi timp... importanţa noţiunii de responsabilitate umană a sporit în meditaţiile mele. A început să apară, cu tot mai multă claritate, ca punct fundamental din care se conturează identitatea umană şi prin care aceasta dăinuie sau decade ; ea este fundaţia, rădăcina, centrul de gravitate, principiul de construcţie sau axa de identitate, asemenea „ideii" care îi determină gradul şi tipul. Este cimentul care o ţine legată, şi cînd mortarul crapă, identitatea la rîndul ei începe să se fărîmiţeze şi să se împrăştie.

Din această descoperire a relaţiei dintre integritatea personalităţii şi etosul datoriei civice, Havel a putut trage următoarea concluzie memorabilă : „Secretul omului este secretul responsabilităţii sale" [11].

De asemenea, noile mişcări erau exact opusul viziunii oficiale asupra politicii : în timp ce elitele comuniste erau exclusiviste şi intolerante, societatea civilă se pronunţa pentru deschidere, dialog şi toleranţă. În 1986, răspunzînd unor întrebări trimise de jurnalistul ceh exilat Karel Hvizdala, Havel dă răspunsuri detaliate reflectînd sensul experienţei sale artistice şi politice. Rezultatul acelui epistolar a fost un jurnal fascinant, o carte care aruncă o lumină revelatoare asupra semnificaţiei disidenţei ca prim pas în reconstrucţia unei sfere publice bazate pe încredere şi solidaritate. Referindu-se la natura intenţionat nonideologică a Chartei 77, Havel scriea :

> Probabil ar trebui să spun mai multe despre pluralism înăuntrul Chartei. N-a fost pentru nimeni uşor – mulţi au trebuit să-şi reprime sau depăşească aversiunile interioare – dar toţi au fost capabili s-o facă, pentru că am simţit cu toţii că o făceam pentru o cauză comună şi pentru că se întrupase aici ceva destul de nou din punct de vedere istoric : embrionul unei toleranţe sociale genuine (şi nu o simplă înţelegere între cîţiva pentru excluderea altora, cum s-a întîmplat în guvernul Frontului Naţional după al II-lea Război Mondial), un fenomen care – indiferent cum va evolua Charta – va fi imposibil de şters din memoria naţională. Va rămîne în această memorie ca o chemare la care, oricînd şi în orice situaţie nouă, se poate face apel şi care poate fi urmată [12].

Rolul noilor mişcări este de a convinge cetăţeanul de rînd, zarzavagii ce sprijină sistemul din inerţie pentru că nu-şi pot imagina nici o alternativă la el, că schimbarea este într-adevăr posibilă chiar şi în condiţii atît de potrivnice cum sînt cele ale statului post-totalitar. Că speranţa nu trebuie abandonată este mesajul transmis de toţi cei angajaţi în reconstrucţia societăţilor civile în Europa Răsăriteană :

> Speranţa, în sensul ei profund şi puternic, nu este asemeni bucuriei că lucrurile merg bine sau deciziei de a investi în întreprinderi despre care e limpede că se îndreaptă spre un succes imediat, ci, mai degrabă, o capacitate de a face un lucru pentru că este bun, şi nu doar pentru că prezintă o şansă de succes. Cu cît e mai nesigură situaţia în care dăm dovadă de speranţă, cu atît e mai profundă speranţa. Speranţa nu este în nici un caz similară optimismului. Nu este convingerea despre ceva că va

> merge bine, ci siguranţa că acel ceva are sens, oricare ar fi acesta. Pe scurt, eu cred că forma de speranţă cea mai profundă şi mai importantă, singura care ne poate ţine la suprafaţă şi impulsiona să facem lucruri bune, singura sursă adevărată a înălţătoarei dimensiuni a spiritului uman şi a eforturilor sale, se obţine, cum se spune, de „dincolo". Speranţa e cea care, mai mult ca orice, ne dă puterea să trăim şi să încercăm mereu să facem lucruri noi, chiar în condiţii ce par lipsite de speranţă, cum sînt ale noastre, aici şi acum [13].

Trebuie să ne amintim condiţiile din Europa Răsăriteană în primii ani de după venirea la putere a lui Gorbaciov, cînd nu existau semne că noii lideri sovietici s-ar putea angaja la altceva decît la o ajustare a sistemului existent. Cei mai mulţi analişti în probleme sovietice n-au putut prevedea schimbările dramatice în conceptul sovietic de solidaritate în cadrul blocului. Semnalele de la Moscova indicau interesul Kremlinului pentru înlocuirea vechilor lideri est-europeni cu alţii noi, recrutaţi din rîndul aceloraşi elite comuniste. Tot ce puteau spera oamenii de la bunăvoinţa sovietică era sprijinirea reformatorilor comunişti [14].

Oameni ca Adam Michnik în Polonia, János Kis în Ungaria şi Havel în Cehoslovacia au recunoscut că schimbările din Uniunea Sovietică şi impactul acestora asupra situaţiei din fiecare ţară est-europeană au avut o importanţă hotărîtoare. Dar aceşti gînditori au refuzat să-şi lege toate speranţele de bunăvoinţa unui despot luminat. Schimbările, pentru a fi fundamentale, trebuie să treacă dincolo de spaţiul concret al puterii. Sursa lor trebuia să fie în trezirea societăţii, în presiunea colectivă exercitată de grupările şi mişcările autonome, incluzînd anumite aripi ale elitei conducătoare, asupra deţinătorilor puterii, pentru a părăsi sistemul demodat şi a permite reînnoirea socială. Răspunzînd celor ce îşi puseseră toate speranţele în intenţia lui Gorbaciov de a moderniza sistemul şi a permite reforme reale, Havel a insistat că, pentru ca reformele să fie autentice şi să ducă la detotalitarizarea societăţii, societatea însăşi trebuia să se implice în iniţierea lor. Mai limpede, celor care vedeau lupta dintre porumbei şi şoimi, sau dintre liberalii şi conservatorii din birourile politice, ca putînd duce la pluralism politic, Havel şi alţi gînditori est-europeni le ofereau alternativa viziunii unei societăţi civile şi creşterea lentă dar fără restricţii a acesteia. Bunăvoinţa celui mai bun secretar general nu putea înlocui sistemul – îl putea face doar mai suportabil. Pentru ca politicul să-şi redescopere dimensiunea emancipatoare, pentru ca individul să înceteze a mai fi tratat ca un auxiliar de către cei care cred că au fost desemnaţi de istorie să conducă şi să oprime pe alţii fără nici o responsabilitate, era nevoie de o renaştere a societăţii ca partener matur şi conştient în exercitarea guvernării:

> Las altora mai calificaţi să decidă ce se poate spera de la Gorbaciov şi, în general, „de sus" – adică de la ceea ce se întîmplă în sfera puterii. Nu mi-am legat niciodată speranţele de ea; am fost totdeauna mai interesat de ce se întîmplă „jos", de ceea ce se poate aştepta de „jos", ce poate fi cîştigat acolo şi ce poate fi apărat. Orice putere înseamnă putere asupra cuiva, şi întotdeauna răspunde într-o oarecare măsură, de obicei mai mult instinctiv decît deliberat, stării de spirit şi comportamentului acelora pe care îi comandă. Se poate vedea întotdeauna în comportamentul puterii o reflectare a ceea ce se întîmplă „jos". Nimeni nu poate guverna într-un vacuum [15].

Societatea civilă, deşi întîmpină rezistenţa unui aparat în tranşee, umple vacuumul şi este locul în care se petrece această nouă înţelegere a politicului. De exemplu, în

Cehoslovacia, unde Husak şi Jakes s-au străduit să şteargă amintirea Primăverii de la Praga, inoculînd populaţiei sentimentul de complet abandon, exemplul acţiunilor chartiste şi civice a contribuit la trezirea societăţii. Nu doar disidenţii, cu „insulele lor de conştienţă şi auto-eliberare", dar şi grupările şi asociaţiile care nu se opuneau direct sistemului, „zona cenuşie" dintre guvern şi opoziţie, au cunoscut apariţia curentului subteran abia perceptibil dar extrem de semnificativ de activism social: „Nu mai conteneam să ne minunăm mereu de toate noile lucruri care se întîmplau; cu cît era mai mare riscul pe care şi-l asumau oamenii, cu atît mai liber se comportau, cu atît mai mare şi mai puţin ascunsă era foamea lor de adevăr, de cuvinte ce exprimă adevărul, de valori adevărate" [16]. Nenumăratele publicaţii neautorizate, formarea unor grupuri de rock şi jazz în ciuda interdicţiilor oficiale, demonstraţiile de masă în apărarea libertăţilor religioase – evenimente caracteristice celei de a doua jumătăţi a anilor '80 – arată erodarea capacităţii post-totalitare a statului de a face faţă crescîndei presiuni de jos. Cînd a fost înfiinţată o grupare neoficială numită VONS (Comitetul pentru Apărarea celor pe Nedrept Persecutaţi), guvernul a etichetat-o drept „organizaţie antistatală" şi i-a arestat pe liderii ei, inclusiv pe Havel. Activităţile independente care răsăreau precum ciupercile demonstrau că pseudo-consensul bazat pe frică şi disperare îşi epuizase puterea paralizantă. Toate aceste forme de nesupunere civilă arătau că dedesuptul liniştii aparente a statului post-totalitarist mocnea o profundă dezamăgire socială:

> Pentru observatorii din afară, aceste schimbări pot părea nesemnificative. Unde sînt sindicatele voastre de zece milioane? De ce nu negociază Husak cu voi? De ce nu ia guvernul în considerare propunerile voastre şi nu reacţionează la ele? Dar pentru cineva de aici, care nu este complet indiferent, aceste schimbări sînt departe de-a fi nesemnificative; ele constituie principala promisiune de viitor, pentru că de multă vreme şi-a dat seama că nu are de unde le aştepta din altă parte [17].

Societatea civilă a avansat mai mult şi mai repede în Ungaria şi Polonia decît în ţări ca RDG şi Cehoslovacia. Cazul Germaniei Răsăritene, cu birocraticul ei stat poliţienesc şi ortodoxiea rigidă, merită o atenţie specială. De fapt, cu greu poate cineva să înţeleagă căderea regimului lui Honecker în 1989, fără o referire la istoria disidenţei democratice şi a opoziţiei din această ţară. Formată cu binecuvîntarea lui Stalin, în octombrie 1949, Republica Democrată Germană pretindea a fi primul stat german al muncitorilor şi ţăranilor. Era singura ţară europeană care îşi datora existenţa unui deziderat ideologic, şi anume că un principiu de clasă poate justifica separarea unei naţiuni în două state. În august 1961, pentru a preveni o catastrofală hemoragie demografică, predecesorul lui Honecker, conservatorul stalinist Walter Ulbricht, a hotărît să fie ridicat zidul Berlinului. Consecutiv acelei acţiuni, Partidul Unităţii Socialiste (PSUG) aflat la putere a iniţiat o politică de *Abgrenzung* (demarcaţie) pentru a păstra şi intensifica diferenţele dintre cele două state germane. Pentru a-şi plămădi legitimitatea, statul comunist a pretins că este moştenitorul tradiţiilor umaniste („progresiste") ale culturii germane. Propaganda oficială insista că RDG este angajată în apărarea păcii, dar această auto-justificare retorică nu a reuşit să convingă poporul din RDG. Acesta putea să vadă cu proprii ochi că regimul se angajase de fapt pe o cale militaristă. În acelaşi timp, atitudinile ideologice rigide adoptate de liderii de partid aveau ca efect o hărţuială continuă şi

sistematică a celor care, prin atitudinea lor critică, încercau să ofere o alternativă la linia oficială. În opoziția lor rigidă la reforme, liderii germani n-au avut egal în Pactul de la Varșovia, cu excepția lui Nicolae Ceaușescu. În timpul anilor la putere, după ce i-a urmat lui Ulbricht, în 1973, Erich Honecker părea să aibă o atitudine mai flexibilă față de problemele internaționale și sociale. El și-a exprimat chiar interesul pentru un dialog cu intelectualii din partid, tot mai ostili față de dogmatismul regimului. Mai tîrziu însă, mai ales după 1980, Honecker a respins orice toleranță față de opoziție. Liderii de partid est-germani nu uitaseră revolta din 1953 a clasei muncitoare.

Pentru a contracara proliferarea ideilor reformist-democratice, regimul și-a intensificat angajamentul pentru o viziune absolut conservatoare de socialism. Odată cu venirea lui Gorbaciov la putere, lansîndu-și campania de destalinizare, liderii RDG nu și-au ascuns nemulțumirea față de ceea ce ei percepeau a fi o periculoasă direcție „aventuristă". Culmea ironiei, pentru o țară în care erau staționați aproape 400.000 de soldați sovietici, guvernul a interzis anumite publicații sovietice care susțineau deschis reforma socialismului. Relațiile dintre liderii sovietici și cei est-germani au devenit din ce în ce mai acre și mai tensionate, mai ales după ce sovieticii și-au făcut clară intenția de a renunța la perspectiva de clasă în relațiile internaționale. Doctrina Iakovlev-Șevarnadze a preeminenței valorilor universale, cum ar fi pacea și drepturile omului, în relațiile internaționale, a fost în mod special respinsă de vechii staliniști din Biroul Politic est-german. De exemplu, vorbind de un eveniment festiv ce marca a șaptezecea aniversare a creării Partidului Comunist German (PCG), în decembrie 1988, Erich Honecker a respins sugestiile de a modifica politica partidului pentru a se alinia vîntului de schimbare ce bătea de la Moscova :

> Nu avem nici un motiv să copiem practica uneia sau alteia dintre țările frățești, afară de faptul că asta ar fi o gravă contrazicere a învățăturilor marxiste. Pacea... e obiectivul politicii noastre externe, al politicii noastre militare, al educației generațiilor tinere și al întăririi din toate punctele de vedere a patriei noastre socialiste [18].

În eforturile lui de-a se impune pe plan național, regimul încerca disperat să accentueze identitatea națională a Germaniei Răsăritene. Pentru început, a încercat să cîștige prestigiu popular prin încorporarea în ideologia oficială a anumitor simboluri și idei asociate unor momente importante din istoria națiunii germane. În al doilea rînd, a insistat asupra faptului că RDG reprezenta un pilon principal al sistemului mondial al comunismului și asupra semnificației cruciale a „internaționalismului socialist". Acest din urmă argument tindea să-și piardă din semnificație după 1987, cînd Honecker și asociații săi priveau cu tot mai mare neîncredere la noua politică a lui Gorbaciov.

Multă vreme, PSUG reușise să reteze lăstarii disidenței politice ; mai ales după 1980, a fost confruntat cu crescînde eforturi autonome, de esență colectivă, de opoziție la calea militaristă adoptată. Inițial apolitică, mișcarea independentă pentru pace din Germania Răsăriteană - evident cea mai largă și mai articulată din fostul bloc sovietic - a înțeles că statul totalitarist nu va intra în dialog cu forțele alternative. Noile grupări au găsit o sursă de sprijin și încurajare printre membrii Bisericii evanghelice. Datorită statutului ei special, situat deasupra politicului,

biserica a putut acorda mişcării independente în curs de constituire un puternic scut protector. Deşi relaţiile dintre oficialii Bisericii şi reprezentanţii grupărilor independente şi pentru drepturile omului nu au fost întotdeauna netede, instituţiile religioase s-au dovedit a fi un aliat semnificativ pentru militanţii persecutaţi.

Noile grupări au încercat să concentreze energiile celor care credeau în reformabilitatea RDG. A fost şi motivul eşecului lor în atragerea mai multora dintre cei care considerau sistemul a fi pur şi simplu străin, nenatural şi inerent ilegitim. Mai tîrziu, opţiunea lor pentru existenţa unui stat est-german a devenit principala carenţă a grupărilor anti-totalitare aflate în fruntea luptei împotriva regimului lui Honecker în toamna anului 1989. Ele păreau insensibile la mesajele venite de jos, la vocile generaţiei mai tinere, care considera întregul edificiu ideologic al socialismului est-german o minciună uriaşă. Poetul şi textierul Sascha Anderson a emigrat în Republica Federală în august 1986. Născut în 1953, într-o familie de intelectuali, el era un caz tipic pentru o generaţie care refuza să considere RDG o „patrie". Anderson nu nutrise nici un fel de iluzie lirică privind virtuţile umaniste ale comunismului. Din acest punct de vedere, părerile lui difereau radical de cele ale marxiştilor idealişti, cum va fi mai tîrziu cazul profesorului de fizică Robert Havemann, fost luptător în rezistenţa anti-nazistă, din ce în ce mai dezamăgit de despotismul birocratic practicat de PSUG, sau chiar de opiniile exprimate de nonconformistul baladist Wolf Biermann, expulzat de către regim la sfîrşitul anilor '70. Anderson aparţinea unei generaţii de critici deradicalizate şi total lipsite de iluzii. Pentru el, regimul era doar o fraudă, o oportunitate pentru nişte ticăloşi politici de a profita şi de a-şi extinde puterile nelimitate asupra umilităţilor lor supuşi. Pentru Anderson şi pentru adepţii lui, o încercare de îmbunătăţire a sistemului părea o simplă pierdere de vreme sau chiar o aberaţie. Astfel, atitudinea lor era, evident şi fără echivoc, una de respingere a sistemului. „N-am avut niciodată nici un interes faţă de sistem... N-am avut niciodată interesul de a submina sistemul dinăuntru. N-am dorit nici măcar să mă pun de acord cu cerinţele sistemului" [19].

Totuşi, majoritatea disidenţilor puneau sub semnul întrebării nu atît ordinea socială existentă, cît mai ales „distorsionarea" principiilor marxiste în comportarea PSUG. Din acest punct de vedere, opoziţia est-germană era situată evident în urma unor mişcări similare din Polonia şi Ungaria, care abandonaseră de multă vreme speranţele revizioniste privind o schimbare din interior a sistemului. Cazul lui Havemann este emblematic. Ca oponent hotărît al dictaturii poliţieneşti, el era convins că o critică marxistă ar putea afecta decisiv politica sistemului totalitar. Pentru Havemann şi sprijinitorii lui din neexperimentata opoziţie democratică, soluţia consta în reafirmarea potenţialului umanist al socialismului. El considera imaginarea unei Utopii comuniste bazate pe o egalitate reală între cetăţeni ca o sarcină măreaţă a timpurilor noastre: „Nu trebuie să existe oameni privilegiaţi, clase sau grupuri de orice fel, ci fiecare persoană trebuie să aibă exact aceleaşi şanse, şi toţi trebuie să fie egali unul faţă de celălalt" [20]. Regimul a reacţionat într-un mod draconic la întîmpinarea umanistă susţinută de intelectuali ca Havemann. Autori disidenţi au fost şicanaţi, împiedicaţi să-şi publice cărţile, ţinuţi sub permanentă supraveghere poliţienească şi obligaţi adesea să emigreze.

În aceste împrejurări, a trebuit concepută o nouă strategie de opoziţie pentru a profita de acele zone care nu fuseseră pătrunse cu totul de valorile şi ideile

dominante. Era necesară o reconstrucție a discursului critic, și, totodată, o regîndire a posibilităților pentru mișcări sociale autonome, într-un context puternic autoritarist. Singura soluție pentru cei care voiau să facă ceva dinăuntrul RDG părea a fi să depășească simpla opoziție intelectuală, altruistă și eroică, dar fatal mărginită și izolată, și să atace probleme publice presante în conformitate cu aspirațiile, speranțele și necesitățile publice. Din perspectiva intelectualității critice din Germania Răsăriteană, problemele vitale erau manipularea de către stat a noțiunii de pace și crasa indiferență a acestuia față de degradarea mediului. În ianuarie 1982, Robert Havemann adera la „Apelul de la Berlin", un document care marca nașterea mișcării neoficiale pentru pace din Germania Răsăriteană. Declarația, al cărei autor principal era Reiner Eppelmann, un pastor luteran din Berlinul de Est, ce se ocupa de probleme ale tineretului, a fost ulterior semnată de peste două mii de oameni[21]. Obiectivul principal al Apelului de la Berlin era să se opună propagandei militariste a regimului. O lozincă frecvent reprodusă de afișele oficiale din Germania Răsăriteană spunea: „Cu cît mai puternic e socialismul, cu atît mai sigură e pacea." Acesteia semnatarii „Apelului de la Berlin" îi răspundeau: „Propunem o largă dezbatere privind problemele păcii, într-o atmosferă de toleranță și recunoaștere a dreptului la liberă exprimare, care să permită și să încurajeze orice exprimare spontană și publică a dorinței de pace." Autorii sugerau o paletă largă de subiecte care să fie discutate într-un astfel de dialog. Contestînd validitatea morală a căii militariste, ei puneau următoarele întrebări:

(a) N-ar trebui să încetăm a mai produce, vinde și importa așa-numitele jucării de război?
(b) N-ar trebui să introducem în școlile noastre studierea păcii în locul instrucției militare?
(c) N-ar trebui să admitem munca socială pentru pace în locul actualului serviciu alternativ pentru cei ce au obiecții de conștiință?
(d) N-ar trebui să stopăm toate manifestările publice de forță militară și în locul acestora să folosim mitingurile oficiale pentru a da expresie dorinței de pace a națiunii?
(e) N-ar trebui să punem capăt așa-numitelor exerciții de apărare civilă? Cum nici o apărare civilă serioasă nu e posibilă într-un război nuclear, astfel de exerciții fac doar ca războiul nuclear să pară și mai grav. Nu sînt oare ele un fel de pregătire psihologică pentru război?

Aparent, RDG era un stat imun la pericole serioase care să vină de jos: moralul populației nu era prea ridicat, evident, insatisfacția fiind mai mare în rîndul studenților și al intelectualilor decît în rîndul muncitorilor. Cei din urmă nu erau în favoarea conflictelor de muncă și preferau să accepte oferta guvernului - un standard mai bun de viață în schimbul liniștii sociale. Pe de altă parte, după cum vor dovedi evenimentele din 1989 și 1990, cetățenii știau foarte puține despre corupția în rîndul elitei conducătoare. Orice ar fi crezut oamenii despre lideri ca secretarul general Erich Honecker, șeful sindicatelor Harry Tisch și șeful securității Erich Mielke, nimeni n-ar fi putut bănui că acești comuniști est-germani, cu aparență spartană și propovăduind austeritatea, mulți dintre ei supraviețuitori ai închisorilor lui Hitler și ai lagărelor de concentrare, nu se deosebesc în gustul pentru limuzine de lux, elegante cabane de vînătoare și piscine, de conducerea sovietică din vremea

lui Brejnev. La începutul anilor '80, cei care îndrăzneau să critice PSUG pentru lipsa de interes față de cetățeanul de rînd erau puțini și destul de izolați. Fără sprijin din partea Bisericii, ei ar fi fost și mai repede împrăștiați iar mișcarea contracarată. Sprijinul Bisericii, însă, s-a datorat răspînditei convingeri că pînă cînd nu va reapărea o mișcare socială de la bază, care să exprime neliniștile și aspirațiile unor pături largi ale populației, vor exista erupții spontane de violență și mînie. Biserica și mișcarea pentru pace împărtășeau îngrijorarea privind amestecul brutal al statului în viața privată. Pentru tinerii pacifiști est-germani, ideea transformării „săbiilor în pluguri" (*Schwerter zu Pfugscharen*) era mai mult decît o simplă metaforă profetică. Era simbolul hotărîrii lor de-a se revolta împotriva militarismului, cenzurii, manipulării ideologice și represiunii polițienești. Era singura cale de a rezista încercărilor sistemului de a integra și abate orice formă de comportament idealist. Mișcarea independentă pentru pace din RDG a fost, la început și înainte de toate, un efect al crizei morale generalizate care afecta straturi largi ale tineretului est-german, aflat în căutarea unor valori stabile și extrem de nemulțumit de demagogia revoluționară a guvernului.

Schimbările politice din Uniunea Sovietică și alte țări est-europene, după venirea lui Gorbaciov la putere, în 1985, i-au radicalizat și mai mult pe militanții independenți pentru pace și drepturile omului din RDG. În loc să-i oprească pe pacifiști, represiunea oficială i-a convins de necesitatea unei agende mai largi. La începutul anului 1985, ei au hotărît să abordeze relația dintre pace și drepturile omului într-un mod sistematic. Un grup de militanți de frunte, printre care și veterani ai mișcărilor neoficiale pentru pace precum Reiner Eppelmann, Ralf Hirsch și Wolfgang Templin, au lansat o inițiativă privind drepturile omului. Mai mult de trei sute de oameni au semnat o scrisoare adresată lui Honecker prin care cereau respectarea deplină a Declarației Universale a Drepturilor Omului a Națiunilor Unite. Scrisoarea cerea demilitarizarea vieții publice și crearea unui serviciu alternativ pentru cei care aveau obiecții de conștiință. De asemenea, condamna restricțiile de călătorie și cerea libertatea exprimării și abolirea cenzurii. Guvernul a preferat să nu ia în seamă memorandumul. În iulie 1985, un nou apel trimis organizației oficiale de tineret declara ca obiectiv principal al mișcării pentru pace renașterea societății civile. Asocierea pașnică și inițiativele de înființare de organizații, asociații, cluburi și partide politice, se declara, nu trebuie să depindă de partidele politice. Munca neîngrădită a grupurilor independente va apăra societatea de „pietrificarea într-o ordine administrativă inflexibilă care inhibă creativitatea în rîndul cetățenilor" [23]. În această formulare se poate recunoaște filosofia noului evoluționism care a inspirat lupta opoziției poloneze și a devenit ideologia comună a militanților democrației din Europa Centrală și de Răsărit. În același timp, insistența asupra relației organice dintre pace și drepturile omului făcea parte din tezaurul moral și intelectual al mișcărilor antitotalitare care s-au dezvoltat și în alte țări ale blocului sovietic. În această privință, trebuie menționat celebrul eseu al lui Václav Havel *O anatomie a reticenței*, scris în aprilie 1985. Disidentul ceh tratează principalele puncte de dezacord între militanții pentru drepturile omului din Europa Răsăriteană și reprezentanții mișcărilor antinucleare din Europa Occidentală și Statele Unite. În opinia lui Havel, la baza cursei înarmărilor și a războaielor stă nu atît existența armelor, cît folosirea acestora în scopuri expansioniste. Est-europenii

nu tratau pacea și drepturile omului ca fiind două probleme distincte, separate. Ei știau din propria experiență că guvernele care disprețuiesc drepturile propriilor cetățeni nu pot fi crezute cînd e vorba de angajamentele lor internaționale:

> Fără cetățeni liberi, cu respect de sine și autonomi nu pot exista națiuni libere și independente. Fără pace internă, adică pace între cetățeni și pace între cetățeni și stat, nu există o garanție a păcii externe; un stat care ignoră voința și drepturile cetățenilor săi nu poate oferi nici o garanție că va respecta voința și drepturile altor popoare, națiuni și state. Un stat care refuză propriilor cetățeni dreptul la supravegherea publică a exercițiului puterii nu va fi sensibil la supravegherea internațională. Un stat care refuză propriilor cetățeni drepturile lor de bază devine un pericol și pentru vecinii săi: o conducere internă arbitrară se va reflecta în relații externe arbitrare... Abuzul în cîteva domenii stîrnește justificabila frică de abuz în toate. Un stat care nu ezită să-și mintă propriul popor nu va ezita să mintă alte state. Toate acestea duc la concluzia că respectul pentru drepturile omului este condiția fundamentală și singura, adevărata garanție a păcii reale. Suprimarea drepturilor naturale ale cetățenilor și popoarelor nu întărește pacea - ba dimpotrivă, o pune în pericol [24].

Opiniile lui Havel erau de fapt un răspuns la imputările tacite și neînțelegerea dintre pacifiștii occidentali în privința atitudinii sceptice a disidenților la adresa campaniilor internaționale împotriva războiului.

Noua filosofie privind legătura inseparabilă dintre pace și drepturile omului a avut un puternic impact asupra grupurilor antinucleare occidentale, care s-au implicat din ce în ce mai mult în activități de sprijinire a cauzei mișcărilor antitotalitariste din blocul sovietic. Havel era îndreptățit să declare:

> A devenit evident faptul că reflecția asupra amarei experiențe cotidiene a cetățeanului dintr-un stat totalitarist duce totdeauna destul de logic la același lucru - o nouă apreciere a importanței drepturilor omului, demnității umane și libertății civice. Acesta este punctul focal al observațiilor mele și, în același timp, din motive temeinice, al tuturor reflecțiilor despre pace. Poate că această înțelegere a condițiilor prealabile fundamentale ale păcii, obținută atît de scump și caracterizată de o nouă impetuozitate, este contribuția cea mai importantă pe care oamenii care gîndesc independent, din partea noastră de lume, o pot aduce trezirii noastre comune de astăzi [25].

Inextricabila legătură dintre pace și drepturile omului a devenit un laitmotiv în apelurile lansate de mișcarea independentă pentru pace - tot mai numeroasă - în Germania de Răsărit. A devenit limpede că purtătorii ei de cuvînt au înțeles necesitatea depășirii auto-impusei agende a luptei pentru pace în favoarea abordării subiectului schimbării politice. Asta nu însemna însă că pacifiștii est-germani abandonaseră proiectul lor original, ci mai degrabă că pacea internă nu putea fi realizată fără un dialog autentic între conducători și cetățenii de diferite convingeri politice. Libertățile politice, în special dreptul la libera exprimare și asociere, trebuiau să fie garantate prin lege. Încurajați de schimbările din Uniunea Sovietică și de noile marje ale activismului politic create de politica de glasnost, opoziționiștii din Germania Răsăriteană s-au decis să se alăture altor disidenți est-europeni și, în octombrie 1986, au semnat „Declarația Comună din Europa Răsăriteană", care comemora a treisprezecea aniversare a Revoluției din Ungaria. Documentul, semnat

de 123 de militanţi din patru ţări ale blocului sovietic - Cehoslovacia, Germania Răsăriteană, Ungaria şi Polonia -, proclama tradiţiile şi experienţa Revoluţiei ungare din 1956 drept moştenire comună şi sursă de inspiraţie a eforturilor lor de acum: „Ne exprimăm hotărîrea comună de a lupta pentru democraţie politică în ţările noastre, pentru independenţă, pentru pluralism bazat pe principiile auto-guvernării, pentru unificarea paşnică a unei Europe unite şi pentru integrarea ei democratică, pentru drepturile minorităţilor" [26].

Uriaşa semnificaţie a declaraţiei comune - un moment hotărîtor în dezvoltarea cooperării disidente peste frontiere - n-a scăpat autorităţilor est-germane. Acestea au trecut la ameninţări şi agresiuni împotriva semnatarilor din ţară. Propagandiştii oficiali se ambiţionau să descrie Revoluţia din Ungaria drept o „rebeliune fascistă". Dar, în loc să se dezică, pacifiştii şi militanţii pentru drepturile omului au continuat în acelaşi sens. În noiembrie 1987, guvernul a organizat un raid poliţienesc la Biserica Zionului din Berlinul Răsăritean, unde se tipărea *Grenzfall (Frontiera)*, un buletin al mişcării neoficiale pentru pace şi drepturile omului. În ianuarie 1988, au fost organizate noi represiuni împotriva celor care cereau reforme neîntîrziate. Cîţiva din criticii cei mai energici, inclusiv pictoriţa Bärbel Bohley şi cîntăreţul Stefan Krawczyc, au fost expulzaţi, dar primei i s-a permis să se întoarcă după şase luni.

În timpul mişcărilor din 1989, care au răsturnat regimul Honecker, Böhley a devenit unul din liderii Noului Forum, o asociaţie politică avînd drept scop apărarea societăţii civile în Germania Răsăriteană. Printr-un tratament extrem de insensibil şi lipsit de imaginaţie, aplicat grupărilor orientate spre reformă, autorităţile au contribuit la înăbuşirea oricărei forţe potenţiale capabile să păstreze identitatea statală a Germaniei Răsăritene în cazul unei adevărate deschideri politice. Într-un fel, a fost de parcă Honecker ar fi vrut să se asigure că RDG nu va putea exista fără el şi clica lui de stalinişti înveteraţi. Membrii proeminenţi ai mişcării independente pentru pace şi drepturile omului au recunoscut impactul deconcertant pe care l-a avut asaltul oficial asupra structurilor nou apărute. Pe la sfîrşitul anului 1988, cei mai mulţi est-germani au înţeles că nu se puteau aştepta la nici un fel de schimbări din partea extrem de rigidei şi conservatoarei conduceri, în frunte cu Honecker. Măsurile brutale împotriva disidenţilor şi lipsa oricărei perspective privind o mişcare organică similară Solidarităţii din Polonia au adîncit sentimentul de disperare politică, mai ales în rîndurile tinerilor. Aceasta explică lipsa de popularitate, după noiembrie 1989, a grupărilor şi partidelor care insistau pentru păstrarea unei entităţi est-germane separate. Se poate spune, totuşi, că, fragilă şi incipientă cum era, societatea civilă a contribuit chiar şi în RDG la erodarea pseudo-consensului impus prin măsuri autoritariste. Bazat pe o ficţiune ideologică, statul est-german n-a putut supravieţui abandonării terorii pur fizice. Odată ce s-a permis cetăţenilor să aleagă între casele lor din RDG, cu minima protecţie socială oferită de stat, şi posibilitatea de a pleca, ei au optat în masă pentru cea de a doua variantă. Grupările pacifiste şi pentru drepturile omului din Germania de Răsărit au fost rezultatul unui anumit stadiu în descompunerea regimului est-german. Ele au contribuit la declinul falsei autorităţi a regimului şi au devenit principalul purtător de cuvînt pentru problemele naţionale şi politice îndelung reprimate. Deşi aveau obiective limitate, odată ce regimul a început să se destrame, aceste grupuri şi-au lărgit setul de obiective şi ulterior s-au alăturat chemărilor la reunificarea naţională.

De la societatea civilă la pluralismul politic

Acest capitol nu s-ar putea încheia fără încercarea de a defini rolul societăţii civile în auto-distrugerea societăţilor comuniste. Societatea civilă apare în timpul unui anumit stadiu al descompunerii sistemului birocratico-autoritarist în toate ţările blocului sovietic, inclusiv Uniunea Sovietică. În cîteva ţări, din cauza tradiţiilor politice şi lipsei de permisivitate din partea elitelor conducătoare, dezvoltarea societăţii civile s-a petrecut mai încet decît în altele. Totuşi, în toate aceste ţări, procesul diferenţierii sociale şi formarea diferitelor grupări de interese au contribuit în mod decisiv la crearea unei sfere publice autonome sau semi-autonome în relaţia cu guvernul. Evident, regimurile birocratice n-au salutat aceste evoluţii şi au încercat să le împiedice, dar încercările lor au fost sortite eşecului. Ceea ce scria istoricul Moshe Lewin cu privire la sistemul sovietic se aplică *a fortiori* statelor est-europene :

> Faţada politică a unei uniformităţi de monolit nu mai poate fi luată în serios de nimeni. Complexele reţele urbane influenţează indivizii, filtrează perspectivele oficiale şi creează o multitudine de mişcări spontane. Depăşiţi, liderilor conservatori le-a rămas fie să încerce a controla necontrolabilul, fie să ignore, şi astfel să trateze greşit, spontanul. Ambele modalităţi vor duce în mod inevitabil la un profund declin şi vor pune întreg sistemul statului sub o presiune ruinantă. Închegarea unei societăţi civile capabile de acţiuni extrasistemice şi creatoare de opinie, independent de dorinţa statului, marchează, fără cale de întoarcere, începutul unei epoci noi [27].

Societatea civilă poate fi deci definită ca un ansamblu de iniţiative zonale, spontane, nonguvernamentale (deşi nu neapărat antiguvernamentale), pornite de jos, care apar în ordinea post-totalitară ca un efect al slăbirii controlului de stat şi al declinului constrîngerilor ideologice impuse de partidele de la conducere. KOR sau, mai recent, grupul semi-anarhist al „Alternativei Portocalii" din Polonia, Charta 77 din Cehoslovacia, diferitele forme de activităţi disidente din Uniunea Sovietică, „Iniţiativa pentru Pace şi Drepturile Omului" din RDG şi toate acţiunile independente pentru pace şi drepturile omului, inclusiv presa clandestină, publicaţiile de samizdat şi universităţile „zburătoare" care existau în special în Ungaria şi Cehoslovacia anilor '80, pot fi considerate componente ale progresului societăţii civile. Prin canalizarea şi catalizarea aspiraţiilor sociale îndelung reprimate, societatea civilă subminează monopolul partidului-stat asupra puterii. Evident, într-o ţară ca Polonia, unde Biserica catolică reprezenta o alternativă viabilă la pretenţiile ideologice ale statului, societatea civilă a continuat să existe, deşi într-o formă limitată, chiar şi cînd stalinismul a fost în floare. Mai tîrziu, după moartea lui Stalin şi începutul liberalizării, în Polonia şi Ungaria au proliferat cluburile şi cercurile de discuţii, ducînd la efervescenţa politică şi culturală din 1956. Reacţia la degradările ecologice şi mişcările pentru protecţia monumentelor istorice au făcut şi ele parte din acest fenomen de creştere pe care îl numim societate civilă. Societatea civilă nu trebuie considerată opusul puterii de stat, ci, mai degrabă, un efort de a-l controla şi a-i limita tendinţa expansionistă. Moshe Lewin are dreptate

atunci cînd o descrie ca pe un „agregat de reţele şi instituţii, care fie că există şi acţionează independent de stat, fie că sînt organizaţii oficiale capabile să-şi dezvolte propriile perspective spontane privind problemele naţionale şi locale şi apoi să impună aceste perspective membrilor lor, unor grupuri restrînse şi, pînă la urmă, autorităţilor" [28]. Flexibilitatea instituţiilor oficiale, capacitatea acestora de a îmbrăţişa aspiraţiile publice şi de a critica deciziile guvernului depind, fără îndoială, de gradul de toleranţă arătat de autorităţi. Pînă şi în cazul hiperstalinistei Românii de sub Ceauşescu au existat forme de opoziţie în interiorul instituţiilor existente. De exemplu, Uniunea Scriitorilor, creată ca un instrument de control al comunităţii literare de către partid, a devenit din ce în ce mai critică la amestecul conducerii şi a protestat împotriva şovinismului oficial. Din cauza tulburărilor din sînul asociaţiei, scriitorii români n-au mai putut organiza nici un congres oficial după adunarea furtunoasă din primăvara lui 1981. Acţiuni similare au avut loc în 1989 în oficiala Uniune a Actorilor şi Dramaturgilor din Cehoslovacia, ai cărei membri au hotărît să sprijine critica regimului lui Jakes de către Charta 77 şi alte grupări disidente.

Crearea societăţii civile a avut loc în cîteva etape. Iniţial, la apogeul stalinismului, pînă şi ideea unor iniţiative autonome pornite de jos era de neconceput. Intenţia expresă a stalinismului era să anihileze astfel de nuclee neoficiale de rezistenţă. Toate sistemele de propagandă şi de poliţie secretă funcţionau la maximum pentru a crea o uniformitate care să permită partidului stabilirea a ceea ce filosofii maghiari Ágnes Heller, Ferenc Fehér şi György Márkus numeau, cu îndreptăţire, „dictatura asupra necesităţilor" [29]. Eşecul regimurilor comuniste de a-şi asigura sprijinul maselor după ce teroarea pe faţă a început să scadă, precum şi erodarea fundamentelor lor ideologice arată limitele paradigmei totalitare. Într-adevăr, e limpede acum că, pînă şi în cele mai opresive condiţii, au rămas forme de rezistenţă la ceea ce Carl Friedrich şi Zbigniew Brzezinski numeau „pretenţia totalitară la atotcuprindere" [30]. Pentru cei care invocă potenţialele nuclee de autonomie ca un argument împotriva relevanţei originale a modelului totalitarist, este important să menţionăm că modelul se referă mai degrabă la ceea ce conducătorii încercau să obţină decît la rezultatele de fapt. După cum arăta Robert C. Tucker, acestea erau mişcări-regimuri îndreptate spre o totală remodelare a naturii umane în numele unei ideologii universaliste. Odată ce elitele începeau să se îndoiască de unele din dogmele oficiale, era imposibil ca regimurile să le mai menţină zelul misionar. Criza ideologică a contribuit la ceea ce bine numea Tucker „de-radicalizarea regimurilor marxiste", practic secularizarea lor treptată [31]. De fapt, pînă şi o interpretare din cele mai pesimiste a totalitarismului nu excludea posibilitatea depăşirii unei subjugări ce se pretindea a fi eternă. Dar izvoarele revoltei antitotalitare, după Hannah Arendt, coincideau tocmai cu premisele care au făcut posibilă ascensiunea totalitarismului în societatea modernă: frica, singurătatea şi disperarea. Manipularea ideologică nu poate triumfa la nesfîrşit asupra nevoii umane de demnitate individuală:

> Dominaţia totalitară, asemeni tiraniei, poartă germenii propriei distrugeri. Exact cum frica şi neputinţa din care apare frica sînt principii antipolitice şi aruncă oamenii într-o situaţie opusă acţiunii politice, la fel singurătatea şi logicul-ideologicul ce extrage tot ce e mai rău din aceasta reprezintă o situaţie antisocială şi conţine un principiu distructiv pentru toată comunitatea umană [32].

Într-adevăr, dacă experiența reconstruirii societății civile în statele comuniste din Europa de Răsărit ne-a învățat ceva, aceasta este că nici un stat polițienesc și nici un universalism ideologic nu pot anihila pentru totdeauna nevoia omenească de autonomie și exprimare de sine.

Ascensiunea societății civile nu poate fi separată de declinul statului autoritarist-ideologic. De vreme ce regimurile comuniste se bazează pe iluzia omniscienței partidului conducător, odată ce sistemul de încredere ce le susține este clintit din loc, regimurile intră într-un stadiu de criză profundă. Ele încearcă să își ajusteze dogmele la realitate, dar refuză să depășească stadiul unor schimbări limitate în cadrul sistemului instituțional. Reformele sînt neconvingătoare și inconsistente. Paradigma unor astfel de experimente este hrușciovismul în Uniunea Sovietică, cu versiunea lui est-europeană cea mai cristalizată, kadarismul din Ungaria [33]. Scriitorul maghiar Miklós Haraszti, unul din liderii Alianței Liberilor Democrați și membru al parlamentului maghiar, ne oferă o interesantă clasificare a stadiilor în evoluția societății civile. Prima fază coincide cu liberalizarea partidului-stat și începutul unor forme izolate de activitate disidentă. În acest stadiu, opoziția rămîne neîncheg ată, fără o platformă alternativă care să exprime cerințele societății. Haraszti numește această fază post-stalinistă și vede principala ei calitate în lupta împotriva fricii și apariția inițiativelor independente, a opiniei independente și a unei activități sociale independente de partidul-stat.

Doar în al doilea stadiu, pe care Haraszti îl numește post-totalitar, apare societatea civilă în adevăratul sens al cuvîntului: un efort colectiv de a reduce pretențiile și prerogativele statului autoritarist. Această fază a fost analizată de Havel și Michnik în textele lor despre crearea de structuri paralele și despre „noul evoluționism". Sistemul își pierde încrederea în sine; elitele sînt demoralizate, incapabile de-a face față crescîndei nemulțumiri populare; și economia este un dezastru. Evident, vechiul model politic se destramă și începe căutarea unui model nou la nivelul enclavelor autonome de inițiativă socială. Ideologia, suportul principal al autoritarismului comunist, nu este decît un ritual golit de conținut iar simbolurile predominante nu mai sînt credibile nici pentru conducători, nici pentru cei conduși:

> Democratizarea înlocuiește liberalizarea ca obiectiv principal al politicului; în timp ce ultima fusese dictată de voința partidului-stat, democratizarea are loc sub presiunea noii opinii publice. Regimul este în defensivă. Există o tentativă de a pune economia pe fundamente pragmatice, deci o luptă împotriva vechii structuri, chiar în rîndul autorităților... Viața societății este caracterizată de lupte privind legalitatea și alte confruntări – conflicte în ariile democratizării vieții cotidiene, individualismul, pluralismul, principiile reprezentării populare și drepturile minorităților. Frica de propriile noastre acțiuni dispare, masele largi ajungînd să accepte în mod deschis conflictul și chiar să-și impună auto-reținerea în aceste conflicte [34].

Al treilea stadiu, pe care Haraszti îl definește ca post-comunist, este marcat de prăbușirea completă a partidului-stat și crearea unui sistem multipartit. În momentul în care scriitorul maghiar își scria eseul, în 1988, aceasta era doar o ipoteză, dar una foarte justificată de evoluțiile ce aveau loc în țări în care societatea civilă se dezvoltase și atinsese un grad mai mare de maturitate:

> Pierzîndu-şi raţiunea de a fi, macrostructura partidului-stat trebuie să cadă. Se naşte adevărata democraţie, care se va construi pe forme, energii, experienţe şi pluralizare care au căpătat deja contur în societatea civilă. Dacă acest proces are loc ca în Spania lui Juan Carlos, o tranziţie ordonată, sau prin şocuri revoluţionare mai mari sau mai mici, e o problemă secundară. De asemenea, e irelevant dacă această tranziţie are loc în contextul reorganizării europene sau anterior acesteia, într-un mod mult mai rapid. Ce este semnificativ însă e faptul că fără evoluţia societăţii civile în cele două faze precedente, tranziţia nu poate reuşi [35].

Într-adevăr, în ţări ca Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia, unde societatea civilă se dezvoltase în mai mare măsură, dezintegrarea statului comunist a avut loc mai lin decît în Bulgaria şi România, cu periodicele lor explozii de violenţă chiar şi după eliminarea dictatorilor de stil vechi, ca Jivkov şi Ceauşescu, la sfîrşitul lui 1989.

Pentru ţările din „frontul sudic", problema creării unui stat de drept, bazat pe responsabilitate guvernamentală şi separaţia puterilor, este în continuare îngreunată de relativa slăbiciune a tradiţiilor politice de activism independent din timpul fazei societăţii civile. După revoluţia din decembrie 1989, românii s-au plîns adesea că ţării lor îi lipseşte o personalitate istorică, precum Václav Havel, care să întrupeze consensul naţional. Dar adevărata problemă nu e rolul indivizilor excepţionali, ci absenţa unei infrastructuri politice comparabile cu cea care a luat naştere în Cehoslovacia pe baza Chartei 77. Cu alte cuvinte, sub Ceauşescu, România a cunoscut nu tranziţia spre un stadiu post-totalitar, ci, mai degrabă, mai ales după 1971, întărirea controlului partidului-stat şi întoarcerea la o versiune tradiţională de totalitarism, care includea şi ducea la extrem cultul liderului şi reprima orice formă de critică şi opoziţie. Românii n-au cunoscut luxul autoritarismului luminat al lui Kádár şi nici măcar experimentele de reformă economică ale regimului militarist al lui Jaruzelski. Strategia societăţii civile se bazează pe gradualism, nonviolenţă şi educare socială prin participarea la activităţi nesubordonate statului.

VI. TRIUMFUL CELOR FĂRĂ DE PUTERE

Originile şi dinamica mişcărilor est-europene

> Am ajuns la concluzia - şi poate părea peste măsură de dramatică astfel spusă, dar jur că nu glumesc - că e mai bine să mori decît să trăieşti lipsit de onoare.
>
> *Václav Havel*

Cauzele mişcărilor est-europene şi ale prăbuşirii blocului sovietic nu pot fi reduse la un factor unic. Pentru ca un astfel de proces de dimensiuni istorice să se producă, a trebuit ca o multitudine de cauze să interacţioneze şi să creeze un set de circumstanţe ce au făcut ca schimbarea să fie urgentă şi de neevitat. Unul dintre elemente a fost dispariţia „sperietoarei" sovietice. Timp de mai mulţi ani, pericolul evident şi imediat al intervenţiei sovietice pentru a calma agitaţiile locale din ţările-satelit a fost un obstacol serios în calea unor mişcări de masă puternice. Psihologia generalizată a resemnării în faţa a ceea ce mulţi numeau moştenirea Yaltei - sentimentul că aranjamentul internaţional din 1945 între supraputeri făcuse din orice mişcare de rezistenţă în blocul sovietic o luptă don-quijotescă sortită unui inevitabil eşec - a subţiat baza de masă pentru mişcările de opoziţie. Înţelegerea de către sovietici a faptului că nu-i mai pot domina pe est-europeni folosind forme staliniste învechite de disciplinare în sînul blocului a dus la o reconsiderare, în perioada Gorbaciov, a însăşi legitimităţii regimurilor comuniste impuse de din afară în aşa-zisul imperiu exterior. Cu diferite ocazii, sprijinitori ai glasnostului, inclusiv membrii influenţi din anturajul lui Gorbaciov, precum Şahnazarov, şeful departamentului internaţional al PCUS şi unul din cei mai apropiaţi consilieri ai preşedintelui sovietic, au spus clar că vechiul concept de socialism, bazat pe coerciţie şi conducerea monopolistă de către un mic grup de birocraţi, şi-a pierdut orice justificare politică sau morală. Aceasta a fost premisa teoretică pentru renunţarea la doctrina Brejnev şi adoptarea unui curs nou în relaţiile sovieticilor cu foştii lor sateliţi. Odată ce folosirea forţei şi a violenţei a fost condamnată de către cea mai înaltă autoritate de la Kremlin, nu mai exista nici un motiv ca sovieticii să se cramponeze de legenda revoluţiilor populare care ar fi adus la putere partidele comuniste est-europene imediat după al II-lea Război Mondial. Deoarece sovieticii îşi anunţaseră decizia de revizuire a postulatelor strategice şi reconsiderare a bazelor ideologice ale aşa-zisului sistem mondial socialist, obstacolul fricii a început să se disipeze pentru cei din bloc.

Conform noii interpretări sovietice a socialismului propuse de Gorbaciov şi aliaţii lui cei mai apropiaţi, printre care Alexander Iakovlev, membru al Biroului Politic şi ideolog şef al perestroikăi, înăbuşirea Primăverii de la Praga de către tancurile Pactului de la Varşovia ar fi fost de neconceput. Într-adevăr, în Europa

Răsăriteană mulţi şi-au dat seama că reformatorii de la Praga anticipaseră căutarea unui socialism uman aşa cum era conceput de partizanii perestroikăi de la Moscova. Dinamica autopropulsatoare a reformei din Uniunea Sovietică îi situa pe liderii comunişti din Europa de Răsărit în poziţia neplăcută de a rămîne singuri, în urma patronilor lor sovietici, în ceea ce priveşte deschiderea sistemului. Ortodoxia ideologică era în acel moment doar o relicvă a trecutului stalinist:

> Înainte, ceea ce sovieticii numiseră „socialism" fusese întotdeauna definit ca eficient; acum, sovieticii spuneau că eficienţa practică şi modul concret de funcţionare ale sistemului trebuie să fie criteriul socialismului viabil. Punctul de referinţă al sovieticilor în dezbaterile interne s-a deplasat astfel asupra a ceea ce era eficient şi trebuia păstrat. Într-adevăr, în măsura în care Uniunea Sovietică mai reprezenta încă un model, era un model al reformei politice necesare pentru ca reformele economice să funcţioneze, pentru *glasnost*, pentru democratizare, pentru ca intelectualii şi alte grupuri reprimate să deţină roluri publice legitime pentru experimentarea noilor forme de dezbatere şi acţiune politică. În măsura în care stalinismul tardiv nu mai constituia un model, ineficienţele şi tiraniile acestuia au devenit tot mai greu de justificat, şi trebuiau tot mai mult justificate pe temeiul specificului naţional [1].

Deşi necesară, transformarea variabilei sovietice din piedică în catalizator al schimbărilor nu era suficientă pentru a produce o dezintegrare rapidă a regimurilor comuniste în ţările blocului.

Tranziţia spre post-comunism era legată de scăderea încrederii în sine a elitelor comuniste, ea însăşi o reflectare a crizei morale şi ideologice a regimurilor. Importantă pentru succesul tranziţiei era şi existenţa grupurilor şi mişcărilor politice care puteau exprima aspiraţiile populare şi propune alternative politice şi economice la fosta politică falimentară. În Ungaria, Polonia şi Cehoslovacia şi într-un grad mai mic în RDG, opoziţia reflectase îndelung la elementele şi dificultăţile principale pe care le presupunea demolarea regimurilor comuniste. În Ungaria şi Polonia, la nivelul conducerii de vîrf, apăruseră grupuri orientate spre reformă care susţineau idei similare acelora promovate de Gorbaciov şi echipa sa în Uniunea Sovietică. Chiar şi în Iugoslavia, o ţară care formal nu fusese integrată blocului sovietic, schimbările petrecute în Uniunea Sovietică şi în ţările est-europene au determinat forţele democratice din Croaţia şi Slovenia să se lanseze în campanii curajoase pentru reformă şi afirmare a identităţii naţionale. În România şi Bulgaria, unde represiunea fusese mai sistematică şi opoziţia mai puţin organizată, premisele construcţiei unei societăţi civile puternice erau doar într-o fază incipientă. În aceste ţări, societăţile civile, multă vreme supuse atacurilor sistematice, erau paralizate şi temătoare. Albania, cea mai izolată dintre ţările est-europene, se crampona cu încăpăţînare de moştenirea stalinismului radical al lui Enver Hoxha. Succesorul lui Hoxha la funcţia de secretar general al partidului, Ramiz Alia, un aparatcik local de carieră, continua s-o menţină pe văduva fostului lider, Nexmije, în funcţia de preşedintă a Frontului Naţional, iar cultul pentru răposatul lider părea a fi rămas intact. Evenimentele din 1990 demonstrează însă că, atunci cînd şi în Albania s-au format partide de opoziţie, cu asentimentul comuniştilor de la conducere, nici această ţară n-a putut scăpa de contaminarea cu mişcarea reformistă ce se răspîndea prin întreaga Europă Răsăriteană comunistă.

Pe lîngă reformularea atitudinii sovietice faţă de ţările blocului şi diminuarea fricii în rîndul est-europenilor, societatea fiecăreia din aceste ţări a fost afectată de

o criză structurală. Atît sprijinitorii regimului cît şi oponenţii acestuia au înţeles că nici un fel de reforme în cadrul sistemului nu vor putea rezolva tensiunile în creştere, că socialismul, în versiunea lui de tip sovietic, îşi epuizase toate resursele interne de auto-regenerare şi se uzase complet. Orice efort de a menţine sistemul în funcţionare nu era decît o reţetă pentru prelungirea agoniei sale finale. Nici o societate nu poate funcţiona în absenţa unui consens între membrii acesteia, fie el şi limitat, privind idealurile şi valorile generale. În Europa de Răsărit, dominată de sovietici, mai ales după 1988, un astfel de consens dispăruse. Acelaşi lucru e valabil pentru Iugoslavia - o ţară care nu fusese direct integrată în structura blocului - unde ritmul reformelor sovietice şi impactul lor molipsitor în Europa Răsăriteană a accelerat calea spre reforme impetuoase şi a exacerbat conflictele între conservatori şi liberali, mascate adesea sub forma unor tensiuni între elitele croate şi slovene pluraliste şi liderii sîrbi mai autoritari.

Ultimul element cheie, presiunile Occidentului asupra acestor regimuri - atît cele guvernamentale, cît şi cele neguvernamentale - pentru ca ele să se alinieze angajamentelor internaţionale, în special în domeniul drepturilor omului, au jucat un rol important în întărirea opoziţiei locale. În special după 1975, cînd au fost semnate acordurile de la Helsinki, dar, şi mai mult, după 1980, Vestul a făcut presiuni continue asupra Uniunii Sovietice să renunţe la strategia ei imperialistă. Mobilitatea capitalului şi nevoile crescînde ale sovieticilor pentru asistenţă occidentală au jucat, de asemenea, un rol important în dislocarea fundamentelor regimurilor comuniste. Izolaţionismul cultural şi politic practicat în mod tradiţional de guvernele comuniste, cenzurarea sistematică a corespondenţei şi bruierea staţiilor de radio occidentale avuseseră rolul de a tăia legăturile între grupările incipiente pentru drepturile omului din blocul sovietic şi potenţialii lor sprijinitori din Vest. Sentimentul că, în afara graniţelor blocului sovietic, existau oameni îngrijoraţi de soarta celor care apărau drepturile individului înăuntrul blocului, că Occidentul nu păstra tăcerea atunci cînd aveau loc violări ale acestor drepturi, a fost extrem de important pentru dezvoltarea societăţilor civile. Pentru a putea înţelege reinventarea politicului în Europa Răsăriteană, trebuie să acordăm locul cuvenit rolului jucat de Occident în mişcările est-europene. Cu alte cuvinte, impactul Occidentului asupra anvergurii şi repeziciunii schimbărilor din Europa de Răsărit n-a fost mai puţin important decît influenţa lui Gorbaciov. Ambele au concurat la crearea unui mediu internaţional în care fosilizatele birocraţii comuniste ale Europei Răsăritene apăreau ca nişte vestigii ale unui trecut jenant. Dar dacă Occidentul a încurajat apariţia forţelor pluraliste, democratice, interesate într-o schimbare sistemică, Kremlinul şi-a pus speranţele în reformiştii comunişti locali care aveau în program mai degrabă raţionalizarea decît dezafectarea mecanismelor economice şi politice existente.

Gorbaciov revizionistul

Cînd Mihail Gorbaciov a venit la putere, în mai 1985, era personificarea aparatcikului victorios. Nimic în cariera lui de pînă atunci nu trădase intenţii liberale serioase. E adevărat, el fusese un protejat al fostului secretar general Iuri Andropov, dar, asemeni patronului său, păruse credincios doctrinelor leniniste de bază, inclusiv sacrosanctului principiu al rolului conducător al partidului în

societate. La fel ca în cazul lui Andropov, respingerea brejnevismului de către Gorbaciov era inspirată nu de liberalism, ci de convingerea sa că socialismul poate fi regenerat printr-o întoarcere la adevăratele valori bolşevice, viciate de nepotismul şi corupţia galopantă din cadrul aparatului, pe parcursul anilor '70 şi începutul anilor '80. Prin toate acţiunile şi declaraţiile sale publice, Gorbaciov sugera a fi un comunist pragmatic, disciplinat şi pe linia partidului. În timpul primilor doi ani de putere, noul lider n-a ameninţat în mod direct nici una din principalele dogme ideologice. Campania lui antistalinistă a înaintat destul de lent, cu numeroase perioade de regres. Iniţial, Gorbaciov a evitat să acorde orice sprijin direct partizanilor unei adevărate liberalizări. Andrei Saharov, celebrul fizician şi militant pentru drepturile omului, continua să trăiască în exil intern în oraşul Gorki. Dar, de la bun început, observatorii atenţi au putut detecta o anume flexibilitate în modul lui Gorbaciov de a aborda problemele teoretice şi culturale. Existau semne că mulţi din anturajul secretarului general se pronunţau pentru reluarea încercărilor eşuate de destalinizare ale lui Hruşciov.

Confruntată cu inerţia birocratică, echipa conducătoare a lui Gorbaciov a înţeles că numai nişte reforme structurale, care să afecteze înseşi fundamentele sistemului existent, ar fi putut duce la ieşirea din declinul permanent şi eliberarea energiilor sociale îndelung gîtuite. Atacul asupra instituţiilor existente a început sub forma debrejnevizării. La al XXVII-lea Congres al partidului, care a avut loc în februarie 1986 (exact la douăzeci de ani după acel istoric Congres XX, cînd Hruşciov denunţase cultul personalităţii al lui Stalin), Gorbaciov a atacat „sistemul administrativ de comandă" şi a chemat la reforme îndrăzneţe atît în domeniul social, cît şi în cel economic. Iniţiind această campanie, Gorbaciov a exprimat interesele politice ale birocraţiei sovietice între două vîrste şi ale unui anumit grup de intelectuali din preajma partidului, care ajunseseră să se împotrivească corupţiei şi incompetenţei din vremea lui Brejnev. El milita pentru valorile unei generaţii a acelei elite sovietice care îşi asumase ideile celui de al XX-lea Congres, inclusiv cele privind reformele politice şi economice, coexistenţa paşnică cu Occidentul şi revizuirea generală a modelului utopic marxist în sensul umanizării acestuia. În faza iniţială, ţinta atacurilor lui Gorbaciov a fost corupţia şi lipsa de imaginaţie politică în procesul de luare a deciziilor. În acelaşi timp, Gorbaciov a insistat asupra rolului maselor ca rezervor al iniţiativei politice şi a permis formarea a mii de organizaţii informale în Uniunea Sovietică.

Încercările noii conduceri pe linia modernizării au fost iniţial inspirate de scrierile politice şi economice tîrzii ale lui Lenin. În conformitate cu vederile lui Lenin privind Noua Politică Economică, Gorbaciov era în favoarea descentralizării şi a reducerii controlului de partid asupra societăţii. Această strategie a fost criticată de anumiţi intelectuali sovietici care erau favorabili unei rupturi radicale cu trecutul. Liberalizarea era văzută mai degrabă ca o continuare a vechiului sistem. Ei recomandau o democratizare a tuturor instituţiilor, care să permită indivizilor exprimarea deplină a vederilor politice. Dînd glas insatisfacţiei sale faţă de reformele făcute sub controlul partidului, cunoscutul dramaturg Alexandr Gelman, un înfocat sprijinitor al restructurării, a declarat la o întrunire a organizaţiei de partid din Sindicatul Cinematografiei :

> Democratizarea are în vedere redistribuirea puterii, drepturilor şi libertăţilor, crearea unui număr de structuri independente de management şi informare. Liberalizarea înseamnă conservarea tuturor fundamentelor statului administrativ, dar într-o formă mai blîndă. Liberalizarea este un pumn deschis, dar mîna este aceeaşi; în orice moment, mîna poate fi iar încleştată sub formă de pumn. Doar din exterior privită, liberalizarea aminteşte uneori de democratizare, dar de fapt este o uzurpare fundamentală şi de netolerat [2].

Gorbaciov a avut nevoie de timp pentru a înţelege că nu poate evita un atac total asupra moştenirii stalinismului. Echipa conducătoare a crezut la început că va putea îmbunătăţi sistemul renunţînd doar la cîteva din trăsăturile acestuia şi remediind altele. Acea perioadă, numită accelerare, n-a durat mult. Gorbaciov şi sprijinitorii săi au înţeles că fără aportul unor grupuri sociale largi în lupta politică şi fără revizuirea osificatelor dogme de partid nu exista nici o cale de rezolvare a problemelor ţării. Gorbacioviştii, printre care se aflau influenţi economişti, politologi şi sociologi, insistau că fără reforme politice nu se puteau implementa adevărate schimbări în economie. Interesele legitime ale complexului industrial-militar şi ale altor grupări, precum KGB-ul şi birocraţia de partid, constituiau un obstacol principal în calea oricărei năzuinţe de modernizare a sistemului economic. Ca un rezultat al conştienţei crescînde privind caracterul irevocabil al contradicţiilor existente în cadrul vechiului sistem, s-a născut politica de perestroika.

Şansa perestroikăi de a reuşi, permiţînd maselor să participe la schimbări şi ajungînd ca acestea să fie reale, a fost politica glasnostului (deschidere sau transparenţă). Spre lauda lui, Gorbaciov a acceptat imediat necesitatea unei schimbări dramatice a întregii viziuni asupra socialismului. El a recunoscut nevoia de reorganizare a întregului sistem politic, de limitare a prerogativelor partidului comunist şi de diminuare a puterilor aparatului represiv. Găsirea unui regim de drept şi crearea unui sistem de reglări-şi-echilibre (*check-and-balances*) în Uniunea Sovietică au devenit prioritare pe agenda conducerii. Proba de turnesol şi cea mai dificilă încercare pentru gorbaciovişti a fost renunţarea la monopolul partidului asupra puterii. A accepta apariţia centrelor paralele de iniţiativă şi a angaja un dialog cu oponenţii sistemului existent era deja ceva ce depăşea limitele leninismului. Dar, în timp ce gorbacioviştii erau gata să deplîngă moştenirea stalinistă, ei ezitau să se angajeze într-o critică riscantă a leninismului. Din multe puncte de vedere, ei reluau iluziile hruşcioviste privind reformabilitatea sistemului fără convulsii majore. Teoretic, desigur că se vorbea despre schimbări revoluţionare, dar ori de cîte ori s-au confruntat cu o opoziţie dramatică, Gorbaciov şi echipa lui au preferat calea de mijloc.

Discursurile secretarului general pendulau între hotărîrea pentru reforme radicale şi teama că astfel de reforme vor destabiliza fundamental sistemul. Important însă era faptul că Gorbaciov dovedea voinţă de a reconsidera dogmele de bază şi angajament în redefinirea conceptului de socialism. În ciuda tuturor ezitărilor, el se simţea din ce în ce mai atras de conceptul revizionist de socialism cu faţă umană. Ca şi predecesorii săi, Imre Nagy în Ungaria şi Alexandr Dubcek în Cehoslovacia, Gorbaciov a ajuns să accentueze latura intimă, indestructibilă, care ar fi existat între socialism şi democraţie. În special după a XIX-a Conferinţă Naţională a partidului, din iunie 1988, el s-a angajat în reconsiderarea moştenirii istorice a

socialismului din acest secol. El a recunoscut că există valori umane universale situate deasupra intereselor limitate de clasă. De asemenea, era de acord că *diktat*-ul imperial e condamnabil şi că politica externă sovietică necesita o dramatică restructurare. Şi totuşi, strategia lui Gorbaciov conţinea un element de disperare. El nu putea trece cu vederea că sistemul sovietic era confruntat cu contradicţii de nerezolvat. A încercat însă o rezolvare a crizei fără să abandoneze complet dogmele oficiale. Ca şi în cazul reformatorilor Primăverii de la Praga, liderul sovietic voia să facă din cerc pătrat şi a încercat din răsputeri să amîne repudierea totală a leninismului. Între timp, reformele lui contribuiseră la trezirea unor forţe atît sociale cît şi etnice, care cu greu mai puteau fi controlate fără folosirea violenţei. Or, întreaga filosofie a perestroikăi se opunea arbitrariului dictatorial şi cerea mijloace legale pentru rezolvarea crizelor politice şi naţionale. Marea dilemă a conducerii lui Gorbaciov a fost convingător rezumată de Zbigniew Brzezinski, care a arătat că principalul obstacol în calea democratizării era eşecul conducerii sovietice de a renunţa complet la mitologia ideologică leninistă:

> Obstacolele politice la o *perestroika* reală sînt aşadar nu numai formidabile, ci şi insurmontabile. O ruptură cu moştenirea leninistă ar cere nu mai puţin decît o redefinire fundamentală a naturii partidului conducător, a rolului său istoric şi a legitimităţii sale. De fapt, o adevărată ruptură ar cere o repudiere a uriaşei simplificări a premisei centrale, anume că un sistem social perfect poate fi structurat printr-un decret politic, prin care societatea să fie subordonată statului suprem care să acţioneze ca agent atotcunoscător al istoriei. Ar fi necesar să acceptăm ideea că multe din schimbările sociale sînt accidentale, ambigue şi adesea spontane, avînd ca rezultat o complexitate socială ce nu poate fi potrivită în patul procustian al ideologiei [3].

Semnificaţia eforturilor de început ale lui Gorbaciov de a salva sistemul prin eliminarea trăsăturilor sale cele mai odioase a fost descrisă de Adam Michnik, în 1987, ca o versiune proprie de „contrareformă". Michnik se referea la sensul dat de Leszek Kolakowski noţiunii de „contrareformă", ca mişcare politică şi ideologică ce, nu numai că respinge criticismul reformist (eretic), dar mai şi încorporează şi asimilează cîteva teme reformiste cu scopul de-a asigura adaptarea structurilor existente la circumstanţele schimbate. Cu alte cuvinte, această perspectivă vede contrareforma ca pe o încercare de a schimba dinăuntru valorile şi instituţiile sistemului. Este un efort de a integra idei critice în mecanismul de funcţionare al ordinii stabilite, în aşa fel încît acestea să înceteze a mai fi antagoniste şi subversive. „Astfel, dacă acceptăm că Solidaritatea a fost o mare mişcare reformistă înăuntrul graniţelor lumii comuniste, atunci lui Gorbaciov trebuie, în consecinţă, să i se acorde titlul de «Mare contra-reformator». Aceasta este semnificaţia reformelor sale *de sus în jos*. Aceasta este contrareforma menită a salva sistemul comunist" [4].

Recunoscînd intenţiile lui Gorbaciov de a reforma sistemul fără abolirea fundamentelor lui ideologice, mai ales a principiului leninist privind rolul hegemonic al partidului comunist, nu înseamnă a spune că perestroika este o simplă decorare de vitrină, o farsă propagandistică. Dimpotrivă, pentru a înţelege adevărata semnificaţie a transformărilor sovietice iniţiate de Gorbaciov, trebuie să luăm în considerare toate constrîngerile economice, sociale, culturale şi strategice care făcuseră o răsturnare atît de dramatică indispensabilă pentru însăşi supravieţuirea sistemului:

> Politica lui Mihail Gorbaciov este rezultatul conflictului între generaţiile din *nomenklatura* sovietică ; este rezultatul înapoierii tehnologice şi al cîtorva ani de război în Afganistan ; este, în fine, rezultatul fricii de o confruntare militară şi al atitudinii fără compromisuri a preşedintelui Reagan. Gorbaciov nu este un prefăcut - el este un contra-reformator [5].

În aceste condiţii, cînd centrul trecea prin mutaţii atît de mari, cînd limbajul disidenţilor fusese însuşit de aparatul ideologic şi transformat în doctrină oficială a partidului, cînd socialismul era definit în termenii capacităţii lui de a crea un stat de drept, marja activismului pentru mişcările independente din Europa de Răsărit s-a lărgit semnificativ.

> Contrareforma de la Moscova poate deschide calea unei noi gîndiri în filosofia compromisului politic. Ne poate învăţa să folosim compromisul pentru reglarea conflictelor internaţionale sau sociale din ţările în care există astăzi comunism. Merită să ne bazăm pe această formă de compromis astăzi, chiar dacă nu trebuie uitat că fundamentele totalitare ale instituţiilor sovietice au rămas neschimbate [6].

Mai tîrziu, după 1989, limitele autoimpuse ale mişcărilor democratice din Europa de Răsărit îşi vor pierde tot mai mult din raţiunea lor de bază. Pe măsură ce Uniunea Sovietică devenea tot mai tolerantă cu activismul intern autonom şi neoficial, existau puţine motive pentru a crede că Gorbaciov va lua automat partea elitelor comuniste din Europa Răsăriteană, în clipa cînd ele vor fi confruntate cu agitaţii politice şi sociale serioase. Contrareforma sovietică a deschis drumul pentru o reală revoluţie în Europa Răsăriteană.

Ruptura Moscovei cu stalinismul a deschis cale liberă pentru ruperea cu stalinismul şi la Varşovia, Budapesta şi Berlinul de Est. În ce-l priveşte pe Gorbaciov, a înţeles treptat că simpla liberalizare îi va duce atît pe el, cît şi pe sprijinitorii săi la soarta lui Hruşciov : urît şi sabotat de aparatul de partid, el nu mai avea o bază populară pe care să se sprijine. Aceasta explică decizia de a deschide sistemul politic, de a crea un parlament adevărat şi a reduce drastic puterea partidului după 1989. Forţat de logica luptei politice şi confruntat cu sabotajul deschis sau mascat al birocraţiei, secretarul general a fost obligat să admită că doar democratizarea îi poate asigura supravieţuirea politică. În 1989, în ciuda ezitărilor şi dubiilor sale, Gorbaciov a recunoscut rolul societăţii civile ca pandant la un sistem politic rigid în disperată nevoie de schimbări. Această nevoie a fost accentuată pînă la obsesie de principalul critic al lui Gorbaciov din sînul partidului (pînă la demisia acestuia din PCUS, la al XXVIII-lea Congres, în 1990), Boris Elţîn.

Pe măsură ce lupta politică se intensifica la nivelul birocraţiei sovietice, Gorbaciov pare-se că a înţeles imperativul de a sfîşia cămaşa de forţă a ideologiei. Omul care în noiembrie 1987 era gata oricînd să laude virtuţile doctrinei marxist-leniniste s-a repliat cu îndrăzneală, redefinind valorile fundamentale ale culturii politice sovietice. Dezbaterea istorică şi teoretică a atins un nivel fără precedent. Adepţii perestroikăi, precum Alexander Ţipko şi Iuri Afanasiev, au pus în mod direct la îndoială întreaga moştenire a socialismului de tip sovietic. După 1988, chiar şi noţiunea de duşman se schimbă în doctrina oficială sovietică. Vestul a încetat a mai fi demonizat ca un perpetuu instigator la comploturi anti-sovietice, socialismul a încetat să mai fie considerat echivalentul dominaţiei unor birocraţii inepte peste

nişte mase demoralizate şi interesul naţional sovietic a fost reconsiderat în perspectiva unei „case comune europene". Întreaga filosofie a comunismului, aşa cum existase ea de mai mult de şapte decenii, a suferit un declin rapid, ca rezultat al recunoaşterii oficiale a eşecului istoric al sistemului existent. Triumful filosofiei revizioniste la Kremlin a afectat nu numai imperiul interior, ci şi pe cel exterior, întreaga comunitate a naţiunilor cunoscute ca alcătuind blocul sovietic. Marja toleranţei sovietice în faţa experimentelor politice din Europa de Răsărit se lărgea considerabil. Ceea ce în mod uzual era considerat a fi o anatemă din punctul sovietic de vedere sub Brejnev - ideea socialismului cu faţă umană - a devenit, mai ales după 1988, linia oficială sovietică. După cum spune Brzezinski:

> Implicaţiile prezenţei unui secretar general revizionist la Kremlin erau însemnate. Nu doar pentru că el era menit să alimenteze o dezbatere intensă şi pătimaşă înăuntrul Uniunii Sovietice privind mai toate aspectele vieţii sovietice. Ci era menit să reînvie şi să intensifice revizionismul est-european, mult mai ambiţios, lipsind Kremlinul de amvonul ideologic de la care să fie excomunicaţi ereticii. Se crea pericolul deosebit de grav de dizolvare a nucleului dogmelor marxist-leniniste ale comunismului mondial. Pe scurt, chiar şi un revizionism modest la Moscova avea să accelereze dezintegrarea şi eclipsa doctrinală a comunismului ca fenomen istoric distinctiv [7].

Să ne reamintim modul cum încerca Gorbaciov la început să ţină laolaltă imperiul interior şi cel exterior. În cursul primilor lui ani la putere, el a preferat să revadă relaţiile cu ţările est-europene, să stabilească legături mai strînse cu ţările din Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER) şi să coordoneze în aceste ţări acţiuni internaţionale. În timp ce se angajase pe o nouă cale în Uniunea Sovietică, el dorea ca Europa de Răsărit să rămînă liniştită şi era în interesul său să aibă în aceste ţări drept parteneri lideri mai tineri, orientaţi spre reformă. El nu a încurajat schimbări imediate. Seweryn Bialer caracterizează atitudinea de la început a lui Gorbaciov ca pe o politică totalmente dură, care includea „o mai severă insistenţă privind ortodoxia politică, mai ales în Polonia şi Ungaria; reducerea la tăcere a disidenţei; încurajarea unei mentalităţi de asediaţi şi o propagandă dură anti-occidentală; o mai mare împotrivire faţă de experimentele economice şi o reacţie rapidă la mişcările sociale şi politice sau la orice alte semne de manifestare a unei mai mari independenţe din partea conducerilor satelite" [8]. Dar această atitudine restrictivă şi imperialistă n-a durat mult. Gorbaciov n-a putut separa evoluţiile din Uniunea Sovietică de cele din ţările-satelit.

Unda de şoc a glasnostului a inflamat opoziţia politică în toate ţările est-europene. De exemplu, militanţii pentru pace şi drepturile omului din Germania Răsăriteană şi-au făcut din glasnost unul din sloganurile cu care se împotriveau direct conducerii conservatoare a lui Erich Honecker. În Polonia, Solidaritatea a cîştigat în greutate iar în Ungaria, Opoziţia Democratică a început să se organizeze ca partid politic, mai ales în 1988. Atît cei de la putere, cît şi cei din opoziţie au înţeles că noua definiţie dată de Gorbaciov socialismului inaugura un nou stadiu în relaţiile sovieto-est-europene. Imaginea Uniunii Sovietice ca jandarm internaţional, veghind permanent asupra ortodoxiei conducerilor locale, a dispărut în momentul în care liderul sovietic a proclamat, la a XIX-a Conferinţă a Partidului, din iunie 1988, că ţara lui renunţă la „tot ceea ce a deformat socialismul în anii treizeci, ducîndu-l la stagnarea din anii şaptezeci" [9].

Mai tîrziu, în decembrie 1988, Gorbaciov şi-a dezvoltat noua lui filosofie privind relaţiile internaţionale. Adresîndu-se unei sesiuni a Naţiunilor Unite, secretarul general s-a alăturat celor care recunoşteau dreptul naţiunilor de a se angaja în lupta pentru democraţie. Sinceritatea cu care a renunţat la tradiţionalele pretenţii sovietice privind necesitatea continuării competiţiei ideologice cu Occidentul a demonstrat faptul că nu era vorba de un simplu act retoric. Deşi n-a abandonat haina limbajului leninist, Gorbaciov a recunoscut teza ne-leninistă conform căreia relaţiile dintre state nu trebuie subordonate consideraţiilor de ordin ideologic :

> Astăzi, nici o societate nu mai poate fi menţinută „închisă". Trebuie să ne revizuim radical modul de abordare a tuturor problemelor de cooperare internaţională, ca un element major al securităţii internaţionale... Noua fază mai cere şi dezideologizarea relaţiilor dintre state. Noi nu ne vom abandona convingerile, filosofia sau tradiţiile, nici nu cerem altora să le abandoneze pe ale lor [10].

Această declaraţie, deşi plăteşte un tribut formal temerilor conservatorilor dogmatici, era lipsită de echivoc în hotărîrea ei de a abandona logica Războiului rece.

Ideea că lumea e împărţită de-a lungul unor coordonate ideologice, o rămăşiţă a perspectivei staliniste sau chiar leniniste în domeniul afacerilor externe, lăsa loc unei noi concepţii care permitea fiecărei naţiuni să-şi decidă propria soartă. Spre lauda lui, Gorbaciov a înţeles că, în era integrării europene, prezenţa sovietică în Europa Răsăriteană era mai puţin importantă din punct de vedere strategic. Naţiunile Europei Occidentale, deja unite militar împotriva Uniunii Sovietice, se apropiau cu certitudine de momentul depăşirii diferendelor politice pentru a crea un bloc de putere economică nemaiîntîlnit în Europa. Avînd un nivel de trai cu mult superior Uniunii Sovietice, dacă aceasta din urmă voia să se modernizeze, să evite continuarea izolării şi să facă faţă unei Europe integrate, ea trebuia să-şi reducă povara imperială. Nu mai exista nici o raţiune pentru continuarea protecţiei birocraţiilor comuniste locale împotriva mişcărilor sociale pornite de jos. Dimpotrivă, era în interesul Moscovei să apară ca aliată a schimbărilor şi progresului şi nu ca stereotipul (bazat pe istorie) unui *Big Brother*, gata întotdeauna să facă uz de trupe pentru a restaura privilegiile despoţilor locali.

Noua atitudine faţă de schimbările politice din Europa de Răsărit provenea din înţelegerea faptului că aceste costuri ale imperiului exterior, inclusiv cele psihologice, fuseseră prea mari faţă de beneficii. Obsesia lui Stalin faţă de graniţa apuseană îi dusese pe ruşi la o supraextindere care aruncase sămînţa revoltelor populare. În noiembrie 1988, iminenţa unor serii de astfel de revolte era deja evidentă :

> Majoritatea populaţiei din cele opt ţări comuniste ale Europei de Răsărit nu vrea să fie condusă de guverne comuniste şi refuză să i se spună de către ruşi ce trebuie să facă. Timp de patruzeci de ani, această dublă aroganţă din partea Moscovei - Marx ştie mai bine şi Rusia ştie ce vrea Marx să spună de fapt - crease premisa unei revolte est-europene [11].

Noua atitudine sovietică faţă de Europa de Răsărit era practic rezultatul îndelungatelor discuţii din instituţiile teoretice sovietice. Nu trebuie uitat nici faptul că printre consilierii lui Gorbaciov erau cîţiva foşti editori ai *Revistei mondiale de marxism*, cu sediul la Praga, care simpatizaseră cu mişcarea de înnoire iniţiată de

Dubcek în 1968 şi deplînseseră intervenţia sovietică ce pusese capăt acelui experiment reformist. Cum ministrul de externe al Uniunii Sovietice şi unul din cei mai apropiati aliaţi ai lui Gorbaciov în Biroul Politic, Eduard Şevarnadze, avea mare influenţă în procesul de luare a deciziilor, aceasta a dus la destrămarea blocului. Practic, după demisionarea sa din postul de ministru de externe în 1990, Şevarnadze a fost înfierat de către conservatori pentru rolul său „distructiv" în prăbuşirea puterii internaţionale sovietice.

Apoi, în iulie 1988, la o sesiune de comunicări sovieto-americană din Alexandria, Virginia, sovieticii au prezentat o lucrare constituind munca în comun a unui colectiv de la influentul Institut de Economie al Sistemului Mondial Socialist, condus de academicianul Oleg Bogomolov. Deşi semioficială, lucrarea arăta limpede că existau schimbări substanţiale în atitudinea sovietică faţă de Europa de Răsărit. Se recunoştea că, departe de a fi eliminat diversitatea tradiţiilor culturale, etnice, politice şi economice în Europa Răsăriteană, modelul sovietic de socialism, impus din afară, „n-a trecut proba timpului, arătîndu-şi astfel ineficienţa sociopolitică şi economică". Conform lucrării, apăruse în aceste ţări o nevoie presantă de-a se angaja în reforme radicale care să ducă la crearea unui model de socialism cu adevărat uman în esenţă. Documentul oferea o analiză vie a trăsăturilor principale ale sovietismului ca sistem militaro-birocratic bazat pe uniformizare şi coerciţie:

> În multe ţări din Europa de Răsărit, a început perestroika sistemului puterii politice. Modelul sistemului existent a fost creat în Uniunea Sovietică în anii '30 şi '40. Acest model a fost profund influenţat de conceptele pervertite ale lui Stalin privind caracterul mecanismelor politice în socialism, precum şi de insuficienta maturitate politică dovedită de societatea sovietică, de lipsa de tradiţii democratice şi de cultură politică. Sistemul administrativ de comandă instaurat în URSS a fost preluat în alte ţări socialiste. Acesta se caracteriza prin hipercentralism, un monopol absolut în luarea deciziilor, gîndire monolitică, dispreţ pentru mase (considerate „mici echipaje" şi obiecte de administrat) şi izolare de lumea exterioară. Instituţiile politice aveau în vedere asigurarea stabilităţii politice, în primul rînd prin oprimare şi nivelarea diversităţii. Acest sistem, care pretindea o obedienţă servilă, a subminat fundamentele dinamismului şi ale viabilităţii sociale [12].

Pentru orice cititor familiarizat cu scrierile lui Imre Nagy din 1955-56 sau cu Programul de Acţiune al Partidului Comunist Cehoslovac, adoptat în aprilie 1968, izul revizionist al acestei analize este indiscutabil. Cercetătorii sovietici împărtăşeau iluziile revizioniste că schimbările în Europa Răsăriteană puteau fi ţinute între graniţele sistemice. Pentru ei, obiectivul era un nou model de socialism. Ei nu-şi puneau întrebarea cea mai gravă: dacă naţiunile din această regiune erau interesate sau nu în a încerca un astfel de model nou.

În 1988, sovieticii mai vehiculau tradiţionalul sofism revizionist după care socialismul are încă viitor în Europa de Răsărit, dacă va putea fi curăţat de excrescenţele birocratice şi lăsat să stimuleze energiile sociale şi imaginaţia, înăbuşite în perioada stalinistă. Pentru ei, ca şi pentru revizionistii din 1956 sau 1968, soluţia era o revenire la adevărata paradigmă marxistă. Rădăcinile sistemice ale regretabilelor aberaţii erau astfel eclipsate de încrederea, în ultimă instanţă mistică, în virtuţile salvatoare ale socialismului.

> Esenţa noului model de putere poate fi definită ca delegarea unei considerabile responsabilităţi nivelelor locale, colectivităţilor de muncă şi teritoriale; extinderea pluralismului în viaţa publică şi democratizarea instituţiilor, inclusiv a partidului de avangardă. Scopul este crearea unor garanţii mai eficiente împotriva monopolului de putere al păturii de manageri şi politicieni profesionişti - împotriva aparatului birocratic [13].

În vara anului 1989, Gorbaciov s-a adresat plenului parlamentar al Consiliului European de la Strasbourg. Cu acea ocazie, el a mers mai departe ca oricînd în repudierea doctrinei Brejnev privind suveranitatea limitată. A admis că nu exista un sistem social imuabil şi a sugerat că astfel de transformări ar putea avea loc şi în Europa de Răsărit. Declaraţia lui Gorbaciov de la Strasbourg a fost larg interpretată ca o lumină verde dată reformatorilor din Europa de Răsărit în eforturile lor de-a ajunge la un sistem multipartinic şi la o economie orientată spre piaţă. În cuvintele lui Gorbaciov:

> Faptul că statele Europei aparţin unor sisteme sociale diferite este o realitate. Recunoaşterea acestui fapt istoric şi respectarea dreptului suveran al fiecărui popor de a-şi alege sistemul social în funcţie de propria dorinţă sînt cele mai importante premise pentru un proces european normal. În unele ţări, ordinea socială şi politică s-a schimbat în trecut şi, la fel de bine, se poate schimba şi în viitor, dar aceasta este exclusiv o problemă a popoarelor în cauză şi a opţiunii lor. Orice amestec în afacerile interne, orice încercare de a limita suveranitatea statelor - prietene, aliate sau alte state - este inadmisibilă [14].

Semnificaţia discursului de la Strasbourg n-a trecut neluat în seamă de către protagoniştii politici est-europeni, fie ei la conducere sau opozanţi. Posibila scuză pentru guvernele comuniste ca să organizeze noi acţiuni de înăbuşire a disidenţei, anume pentru a evita intervenţia sovietică, îşi pierduse efectul descurajator.

În lunile de dinaintea acestui discurs, avuseseră deja loc schimbări uriaşe în Europa de Răsărit. În februarie, comuniştii de la conducerea Ungariei acceptaseră să se îndrepte spre un sistem multipartit, o decizie pe care n-o anticipase nimeni cu un an înainte. În Polonia, guvernul şi opoziţia organizaseră o masă rotundă care a dus la semnarea unui acord în aprilie. Înţelegerea stipula legalizarea sindicatului interzis Solidaritatea, rezervarea unei treimi din locurile camerei inferioare a parlamentului pentru comunişti şi alegeri libere pentru o nouă cameră superioară. Schimbările din Polonia mai prevedeau controlul guvernului comunist asupra sistemului militar şi de securitate, iar puternica preşedinţie a rămas în mîinile generalului Jaruzelski.

Mişcările de reformă din Europa de Răsărit cu greu mai puteau fi ţinute în frîu. Logica schimbării în sînul sistemelor autoritariste arată că ori de cîte ori cei aflaţi la putere fac concesii, opoziţia va formula noi cereri, în pas cu speranţele crescînde ale maselor. Dacă acestor cereri nu li se răspunde afirmativ de către guvern, nemulţumirile sociale cresc şi conducătorii trebuie să facă noi concesii. Gorbaciov urmărise aceste schimbări fără să dea nici un semn de iritare din cauza lor. În aprilie 1989, el s-a întîlnit cu liderul comunist maghiar Károly Grosz, şi, după ce au dezbătut experienţele din anii 1956 şi 1968, cînd sovieticii înăbuşiseră încercările de democratizare din Ungaria şi Cehoslovacia, Gorbaciov i-a spus gazdei sale că

„trebuie asigurate toate măsurile posibile pentru ca nici o forţă externă să nu se poată amesteca în afacerile interne ale ţărilor socialiste" [15].

Noua poziţie sovietică a avut un uriaş impact în Europa Răsăriteană. A slăbit forţele conservatoare, mai ales în conducerile comuniste ale României, Germaniei Răsăritene, Cehoslovaciei şi Bulgariei. În primul rînd, aceşti conservatori au aflat că Moscova nu doreşte să sprijine politica lor neo-stalinistă. În iulie 1989, a avut loc o întîlnire a Pactului de la Varşovia la Bucureşti. Cu această ocazie, Gorbaciov a înfruntat coaliţiile conservatoare din cadrul blocului, pronunţîndu-se pentru transformarea alianţei din una militară şi politică, în una politică şi militară. Comunicatul final al întîlnirii nega că ar exista un model socialist universal. După întîlnire, ministrul de Externe al Ungariei, Gyula Horn, a declarat că a venit vremea ca practica socialismului să fie modernizată pentru a face faţă problemelor lumii moderne. Exprimînd poziţia curentului reformist din bloc, el a spus: „M-am mai exprimat în acest sens, şi consider a fi un lucru de primă importanţă, că au trecut vremurile cînd unele state sau alianţa puteau să se amestece în vreun fel în afacerile interne ale altui stat membru. După cum am consemnat de comun acord, perioada impunerii aşa-zisei doctrine Brejnev a trecut o dată pentru totdeauna" [16]. Ca să rezumăm, după primele încercări de a stabili o nouă coeziune în cadrul blocului, Gorbaciov s-a repliat radical într-o atitudine tot mai tolerantă privind unitatea în cadrul blocului. Nu numai că diversitatea era acum permisă, dar era chiar încurajată.

Între modificarea politicii sovietice faţă de Europa de Răsărit şi luptele interne de la Moscova exista o legătură evidentă. Nu trebuie uitat că şi în timpul celei de a XIX-a Conferinţe a partidului, dar mai ales înainte, în martie 1988, cînd a fost publicată faimoasa scrisoare a Ninei Andreeva, conservatorii sovietici criticaseră ceea ce ei considerau a fi politica unor concesii nejustificate faţă de Vest. Exista o relaţie directă de determinare reciprocă între democratizarea internă şi dezangajarea faţă de aventurismul extern (prezentat de obiecei ca o apărare a „cuceririlor proletariatului", ca în cazul invadării Ungariei şi Cehoslovaciei). În acuzaţiile aduse perestroikăi, Andreeva, o profesoară din Leningrad, ale cărei opinii exprimau frustrările prefiguratei coaliţii dintre staliniştii şi naţionaliştii ruşi, îi trăgea pe gorbacioviştii la răspundere pentru a fi iniţiat ceea ce ea considera a fi un curs extrem de periculos al relaţiilor internaţionale:

> De curînd, m-a nedumerit opinia unei din studentele mele, şi anume că lupta de clasă ar fi un termen depăşit, la fel şi rolul conducător al proletariatului. N-ar fi nici o problemă dacă ar fi singura care crede astfel. O dispută zgomotoasă a fost generată, de exemplu, de aserţiunea recentă a unui respectat academician cum că relaţiile de azi dintre state aparţinînd celor două sisteme socio-politice n-ar avea nici un fel de conţinut de clasă. Presupun că academicianul nu găseşte necesar să explice de ce anume, de cîteva decenii, a scris exact pe dos – anume că o coexistenţă paşnică nu e altceva decît o formă a luptei de clasă în arena internaţională. Se pare că acum filosoful a renunţat la această perspectivă. Nu face nimic, oamenii îşi pot schimba părerile. Mi se pare totuşi, că în aceeaşi măsură datoria impune unui filosof important să explice, cel puţin celor care i-au studiat şi îi studiază cărţile: ce se întîmplă astăzi, nu mai luptă clasa muncitoare internaţională împotriva capitalului mondial, aşa cum e acesta întrupat în statele şi organele politice caracteristice? [17]

Într-adevăr, Andreeva nu era singura care deplîngea sfîrşitul perioadei ideologice de conformism, fanatism şi înregimentare oarbă. Chiar şi unii dintre colegii lui

Gorbaciov din Biroul Politic, în primul rînd acel rival perpetuu al său, Igor Ligaciov, vedeau în noua concepţie privind politica externă o „capitulare" în faţa presiunii occidentale.

Departe de a ceda în faţa reproşurilor criticilor săi, Gorbaciov a continuat să facă în continuare presiuni pentru schimbări în structura blocului. El avea în vedere, în acest stadiu, sprijinul reformatorilor din sînul partidelor comuniste conducătoare pentru ca să ajungă în frunte şi să se debaraseze de fosilele staliniste. Putem intui calculul strategic al lui Gorbaciov, anume că în toate ţările est-europene liderii revizionişti să vină la putere şi să îmbrăţişeze viziunea lui politică asupra socialismului, bazată pe lege şi respectarea individului. Adresîndu-se Congresului Sovietic al Deputaţilor Poporului, la 23 octombrie 1989, ministrul de externe Eduard Şevarnadze a subliniat că în Europa aveau loc „schimbări istorice, calitative" şi că acestea necesită o detaşare completă de vechile reţete preconcepute: „Forţe noi, alternative, intră în arena politică în cîteva din aceste ţări. Nu le aduce nimeni din afară. Ele apar pentru că poporul le vrea" [18]. Era limpede că, după cum a spus-o pe faţă purtătorul de cuvînt sovietic Ghenadi Gherasimov, doctrina Brejnev a fost înlocuită cu o perspectivă nouă, care respecta dreptul fiecărei ţări de a avea „propria cale" [19]. Unii au afirmat chiar că se născuse o „doctrină Sinatra".

Modificarea în perspectiva sovietică privind schimbările în sistemul politic şi economic şi încurajarea reformelor în ţările Pactului de la Varşovia au contribuit la renaşterea tendinţelor revizioniste multă vreme oprimate din sînul elitelor conducătoare ale acestor ţări, precum şi la radicalizarea mişcărilor sociale. Faptul s-a putut constata în special în Polonia şi Ungaria, cele două ţări care în trecut avansaseră cel mai mult în experimentarea politicii liberale. Strategia iniţială a lui Gorbaciov, între anii 1986 şi 1988, a fost să încurajeze facţiunile liberale din cadrul partidelor comuniste pentru ca acestea să ia conducerea şi să iniţieze reforme economice rapide, să deschidă sistemul politic şi să permită mai mult activism social, inclusiv formarea de asociaţii şi grupări independente. Primul teren de încercare pentru noua strategie, radical deosebită de refuzarea încăpăţînată a doctrinei Brejnev atunci cînd se punea problema liberalizării în blocul sovietic, a fost Polonia.

Reanimarea Solidarităţii şi colapsul comunismului polonez

Ieşirea nonviolentă de sub un regim autoritarist bazat pe dictatura ideologică a partidului comunist a fost posibilă în Polonia pentru că existau grupări, atît printre elitele de la putere cît şi în opoziţie, care au înţeles necesitatea compromisului. Maturizarea unei asemenea atitudini, mai ales în rîndul celor care conduseseră ţara timp de decenii fără să dea nimănui socoteală, a venit odată cu înţelegerea faptului că, fără cooptarea societăţii în procesul de guvernare, situaţia nu se putea decît înrăutăţi. Deşi regimul lui Jaruzelski încercase mult timp să-şi cîştige legitimitatea naţională, pentru largi straturi ale societăţii el se identifica cu represiunile legii marţiale. În 1988, ca un gest de deschidere şi bunăvoinţă, Jaruzelski l-a numit pe Mieczyslaw Rakowski, un abil politician şi jurnalist, în funcţia de prim-ministru.

În 1989, Jaruzelski a renunţat la funcţia de lider al partidului, avînd grijă ca Rakowski, al cărui gorbaciovism era mai presus de orice îndoială, să-i fie succesorul. Dar era deja prea tîrziu pentru reforme limitate în Polonia.

Două valuri de greve, în aprilie şi în august 1988, au obligat regimul lui Jaruzelski să recunoască faptul că nu puteau guverna împotriva voinţei societăţii. Nemulţumirea socială în creştere nu putea fi înăbuşită fără a se recurge din nou la forţă. Era exact ceea ce gorbacioviştii doreau să evite. Soluţia militară fusese încercată la începutul anilor '80 şi eşuase lamentabil. Toate încercările regimului de a coopta intelectualii proeminenţi în structura de putere şi de a elimina riscul renaşterii Solidarităţii au fost întîmpinate cu un refuz categoric.

Angajarea într-un dialog cu reprezentanţii Solidarităţii şi recunoaşterea necesităţii împărţirii puterii în vremuri de dramatice crize morale şi economice păreau a fi singura alternativă la prelungirea haosului. E adevărat că, pentru mulţi din comuniştii vechii gărzi, chiar şi simpla idee a unui compromis cu cei consideraţi multă vreme ca duşmani de moarte apărea ca o capitulare. Atît de puternică era rezistenţa dogmaticilor din conducerea de partid la repunerea în legalitate a sindicatului independent, în ianuarie 1989, încît Jaruzelski şi trei dintre consilierii lui cei mai apropiaţi au ameninţat cu demisia dacă partidul nu acceptă dialogul cu Solidaritatea [20]. În ciuda resentimentelor reciproce, provenite din amintirile represiunii şi a luptelor în clandestinitate împotriva statului poliţienesc, ambele părţi, guvernul şi Solidaritatea, au recunoscut că numai tratativele la o masă rotundă puteau scoate ţara din blocaj. Discuţiile au început în februarie 1989 şi au avut ca rezultat realizarea unei înţelegeri politice la 5 aprilie. Compromisul prevedea repunerea Solidarităţii în legalitate, a Solidarităţii rurale, a Asociaţiei Independente a Studenţilor şi a altor componente ale societăţii civile poloneze. Cadrul instituţional al guvernului a fost restructurat, cu o nouă preşedinţie a statului, care avea puteri limitate ; un nou Senat, liber ales, şi o cameră inferioară, Seimul, care avea nevoie de o majoritate de două treimi pentru a trece de vetoul Senatului în promulgarea legilor. Coaliţiei comuniste (Partidul Muncitorilor Uniţi Polonezi şi aliaţii acestuia) i se garanta, cel puţin la primele alegeri, 65% din locurile camerii inferioare. Comuniştii continuau să deţină ministerele cheie, Apărarea şi Afacerile interne, dar opoziţiei i se permitea să-şi publice propriile ziare şi să aibă acces limitat la radioul şi televiziunea controlate de stat.

În comparaţie cu celelalte ţări din blocul răsăritean, Polonia intrase într-o eră nouă. Militanţii, cîndva persecutaţi, şi-au făcut apariţia din ascunzătorile lor politice, fiind aclamaţi ca nişte eroi naţionali. În privinţa reformelor şi controlului economic, înţelegerea prevedea o tranziţie la economia de piaţă fără să ofere o indicaţie clară în ce priveşte strategiile de urmat. Conflictele între guvern şi sindicatele independente privind indexarea salariilor au continuat şi în lunile următoare. Lech Walesa, preşedintele sindicatului Solidaritatea, aprecia acordurile ca fiind un început de drum spre o Polonie democrată şi liberă. Walesa insista asupra compromisului ca fiind singura soluţie pentru a asigura o tranziţie nonviolentă a ţării spre un sistem democratic : „Reprezentanţii noştri în Senat şi Seim pot crea o platformă de pe care noi vom accede la libertate şi independenţă" [21].

În prima rundă a alegerilor, din iunie 1989, polonezii au sprijinit masiv candidaţii Solidarităţii şi au refuzat o victorie chiar şi comuniştilor fără contracandidaţi.

Alegerile, primele libere din istoria blocului sovietic, au consfinţit înfrîngerea istorică a comuniştilor polonezi şi ridicarea Solidarităţii ca forţă politică decisivă a ţării. Situaţia poloneză era într-adevăr una fără precedent în analele comuniste: un parlament în care opoziţia anticomunistă avea 99 din 100 de locuri în camera superioară şi o viaţă politică din ce în ce mai activă, care includea nu doar Solidaritatea şi pe comunişti, ci şi pe foştii aliaţi ai partidului comunist brusc revitalizaţi, care încercau să-şi afirme autonomia şi încetaseră a-i mai sprijini automat pe comunişti. Bazîndu-se pe aceste aranjamente parlamentare, de neconceput cu doar cîteva luni în urmă, Solidaritatea şi-a asigurat dominaţia în legislativ. Cu toate că acceptase o continuare a controlului comunist asupra guvernului, calculele Solidarităţii s-au dovedit a fi corecte: în timp ce evenimentele evoluau în Europa Răsăriteană, în cursul revoluţionarului an 1989 comuniştii polonezi au continuat să bată în retragere. Întreaga strategie a compromisului era bazată pe realitatea că, în Polonia, comunismul luase sfîrşit din punct de vedere politic şi intelectual, era esenţialmente epuizat şi nu putea obţine nici un fel de sprijin social serios.

În august 1989, în Polonia a fost trecut un nou prag. Jaruzelski, reales preşedinte cu sprijinul Solidarităţii, a decis să-l numească pe Tadeusz Mazowiecki, un proeminent intelectual catolic şi unul din consilierii cheie ai Solidarităţii, prim-ministru al ţării. Se ştie că decizia a fost precedată de un telefon primit de liderul comunist Mieczyslaw Rakowski de la Mihail Gorbaciov, în care Moscova îşi exprimase probabil dispoziţia (sau chiar voinţa) de a accepta un guvern condus de Solidaritatea, cu o minoritate comunistă [22]. Comuniştii n-au avut încotro, trebuind să accepte tîrgul. Altfel, s-ar fi produs o întoarcere la precedenta situaţie neguvernabilă, cu alte tulburări sociale, greve şi chiar violenţe stradale. Pentru comunişti, o coaliţie guvernamentală în care managementul economic şi problemele sociale să cadă în sarcina reprezentanţilor Solidarităţii se putea dovedi chiar avantajoasă. De fapt, ei treceau povara refacerii economice şi a deciziilor nepopulare necesare unor reforme drastice pe seama Solidarităţii, păstrînd pîrghiile pentru controlul societăţii prin ministerele Apărării şi al Afacerilor interne. Astfel, la 12 septembrie, Tadeusz Mazowiecki a devenit cel dintîi prim-ministru necomunist într-o ţară a Pactului de la Varşovia.

Revoluţia din Polonia a avut loc în decursul a zece ani de bătălii eroice, visuri romantice, represiuni brutale şi o miraculoasă înviere a unei societăţi cu o extraordinară capacitate imaginativă şi de regenerare. Cu un an mai devreme, nici un analist n-ar fi anticipat rapiditatea sau profunzimea schimbărilor ce vor urma să aibă loc în această ţară şi care vor aduce la putere, în urma unor strînse negocieri, pe cei pe care Jaruzelski îi trimisese la închisoare ca inamici publici, după proclamarea legii marţiale. Acum, inamicii publici conduceau economia ţării şi se pregăteau pentru următoarea rundă a luptei de cucerire completă a puterii politice. Privind acum retrospectiv şi comparativ cu schimbările ulterioare din celelate ţări ale blocului, compromisul polonez pare limitat, moderat, şi poate prea raţional. Dar, în momentul realizării acestuia, la începutul toamnei lui 1989, a fost o schimbare revoluţionară în logica puterii din lumea comunistă. Trebuie să ne amintim că leninismul, ca doctrină, refuza împărţirea puterii şi vedea rolul conducător al partidului, adică propriul monopol asupra puterii, ca o dogmă sacrosanctă. Ceea ce s-a întîmplat în Polonia a fost recunoaşterea publică şi fără echivoc de către

comuniști a faptului că au pierdut lupta cu societatea. Ulterior, multe voci vor reproșa negociatorilor Solidarității acceptarea unui președinte comunist și tolerarea comuniștilor în pozitii guvernamentale cruciale. Acest reproș, totuși, nu are în vedere complexitatea situației din Polonia și a celei internaționale, din vara lui 1989, cînd sovieticii abia începeau să-și reconsidere poziția privind existența RDG. Comuniștii polonezi erau încă pregătiți pentru a se angaja într-o luptă pe viață și pe moarte pentru păstrarea pozițiilor în armată și poliție. În mai 1989, Timothy Garton Ash nota că, în țări ca Polonia și Ungaria, dificultățile tranziției pașnice au decurs din nevoia conducătorilor de a se obișnui cu sentimentul înfrîngerii lor politice :

> Anticipările sînt acum, mai mult ca oricînd, imposibile. Cei mai buni și mai capabili oameni, din ambele tabere, s-au angajat, în Polonia și Ungaria, într-o aventură mare și riscantă. «Știi», i-a spus unul din cei mai inteligenți lideri de partid polonezi unuia din cei mai inteligenți lideri ai opoziției poloneze, în timpul unei pauze pentru cafea la masa rotundă, «toate manualele ne spun cît e de greu să iei puterea. Dar nici unul nu ne-a arătat cît e de greu să renunți la ea»[23].

Decizia de a renunța la putere nu poate fi disociată de criza morală și ideologică a elitelor comuniste. Comuniștii polonezi erau obligați să recunoască eșecul istoric al modelului social și politic pe care îl impuseseră societății lor. Leniniștii inflexibili pierduseră jocul și reformatorii încercau cu disperare să mai salveze ce se mai putea salva din moștenirea stîngistă. În ianuarie 1990, cînd Partidul Muncitorilor Uniți Polonezi și-a ținut congresul, s-a decis schimbarea numelui în Partidul Democrației Sociale, cu un nou lider, Alexander Kwasniewski. Un grup s-a desprins din noul partid, avînd numele de Uniunea Social Democrată, sub conducerea comunistului reformist, fost membru al Biroului Politic și lider de partid la Gdansk, Tadeusz Fiszbach. Pentru a înțelege prăbușirea comunismului în Polonia, trebuie să comparăm numărul de membri ai PMUP în 1986, cînd avea mai mult de 2 milioane, cu numărul cumulat al membrilor celor două formațiuni neocomuniste din martie 1990, care nu depășea 67.000 [24]. Restructuratul partid și-a asumat răspunderea pentru crimele săvîrșite în timpul anilor lui Stalin și și-a recunoscut rolul în dezastrul economic al Poloniei. Autocritica, oricum, nu a fost suficientă pentru a restaura imaginea partidului.

Comunismul polonez, se poate spune, a luat sfîrșit printr-o discreditare morală și politică iremediabilă. Acelora care ar mai propune experimente cu diferite versiuni de socialism, majoritatea covîrșitoare a polonezilor le-ar fi răspuns că pentru ei socialismul însemnase degradarea individului, ruinarea mediului înconjurător, persecutarea gîndirii libere și sărăcirea spirituală a societății. Nu existau în Polonia adepți nici măcar pentru un partid comunist reconstruit. Polonezii nu voiau să revitalizeze socialismul, ci să se descotorosească de el. Cauza principală a prăbușirii comunismului în Polonia a fost înțelegerea generală a faptului că, după legea marțială, conducătorilor nu le mai rămăsese nici o armă cu care să țină sistemul în stare de funcționare. În momentul în care au început să facă concesii și au acceptat dialogul cu societatea, chiar dacă la început în propriul interes și într-un mod evident machiavelic, comuniștii polonezi au ruinat substratul principal al dictaturii lor : sentimentul populației că sistemul era inamovibil și că orice formă de opoziție va avea automat drept rezultat marginalizarea și persecutarea disidenților.

Proclamarea legii marţiale în Polonia a reprezentat începutul eroziunii finale şi complete a comunismului în Europa de Răsărit. În momentul în care comuniştii au recunoscut că trebuia folosită violenţa directă împotriva a zece milioane de oameni organizaţi într-un sindicat independent, ei au admis că natura adevărată a puterii lor nu are nimic de-a face cu guvernarea de către clasa muncitoare. Era o deconspirare evidentă a sistemului ca dictatură birocratică şi antiproletară. Din cauza crizelor succesive de la Kremlin şi a reacţiei sovietice (deja descumpănite) la provocările ce veneau din Europa Răsăriteană, nu exista speranţa că o intervenţie din afară ar fi putut salva sistemul. Jaruzelski şi asociaţii lui se agăţau de putere în pofida propriilor pretenţii ideologice, admiţînd astfel că toată ideologia nu era decît o nălucire retorică, o uzurpare semantică menită a legitima controlul exercitat de o minoritate sectară asupra întregii societăţi. Lunga perioadă, care începuse odată cu fondarea Solidarităţii, în august 1980, a culminat cu sfîrşitul monopolului comunist de putere asupra Poloniei, în vara lui 1989. Strategia „noului evoluţionism" a provocat o erodare lentă, dar irezistibilă, a puterii guvernamentale şi apariţia unei contraponderi sub forma grupărilor neoficiale şi a mişcărilor care proliferaseră în anii '80, în ciuda măsurilor represive ale guvernului.

Totalitarismul, eşuat în Polonia, devenise un regim autoritarist suferind, ai cărui conducători au ajuns la concluzia că impasul nu putea continua la nesfîrşit. În acelaşi timp, strategia mesei rotunde cerea atît din partea grupării moderate din opoziţie, cît şi a reformatorilor din guvern să accepte o înţelegere, descrisă de Adam Michnik, istoricul disident, prin formula „preşedintele vostru, primul ministru al nostru". Începînd din acel moment, a fost posibilă tranziţia spre post-comunism, chiar dacă unele poziţii cheie din guvern erau încă în mîna partizanilor legii marţiale. De fapt, privind retrospectiv, se poate vedea că regimul militar impus în decembrie 1981 aproape că anihilase rolul partidului comunist de centru de decizii, şi transferase puterea unei coterii tehnocratice total lipsită de angajament ideologic. Desigur, partidul a continuat să existe şi să-şi îndeplinească funcţiile rituale, dar pierduse elanul care făcuse posibilă dominarea asupra societăţii timp de atîţia ani. Mihály Vajda, un socio-filosof maghiar, a explicat prăbuşirea ca fiind o destrămare a mitului despre infailibilitatea şi omnipotenţa sistemului:

> Puterea sistemului a constat în demonstrarea omnipotenţei sale - în demonstrarea faptului că orice nesupunere va fi luată în considerare şi i se va da ripostă, că pur şi simplu nu există nici o şansă de-a organiza ceva de jos. Imediat ce regimul s-a dovedit incapabil de a menţine acest principiu, cînd a început să răspundă într-un anumit grad la pretenţiile societăţii, puterea lui magică a dispărut. Şi, în ciuda aparenţelor, el deja nu mai exista în 1981. Legea marţială din Polonia a fost, de fapt, un fel de compromis nerecunoscut. Soluţia „normală" ar fi fost o intervenţie sovietică sau, mai bine, intervenţia armatelor aliate ale Pactului de la Varşovia. Dar, de vreme ce ruşii nu-şi mai puteau permite riscul unui război civil în mijlocul Europei, ei au acceptat legea marţială ca pe o soluţie, deşi trebuie să le fi fost limpede că armata poloneză nu putea ţine societatea în frîu cu duritatea şi nepăsarea ce fuseseră totdeauna dovada puterii sistemului. Astfel, din punctul de vedere al sistemului, legea marţială a fost un eşec şi o lovitură fatală dată identităţii sale [25].

Ca să-şi facă şi mai evident punctul său de vedere, Vajda menţionează că, 13 decembrie 1981, ziua în care a fost proclamată legea marţială în Polonia, era şi ziua în care opoziţia democratică din Ungaria lansa ziarul ei de samizdat *Beszelö*.

„În acea zi a devenit limpede că sistemul era vulnerabil, că nu era nepieritor. După 13 decembrie 1981 nu a mai existat cale de ieşire pentru regim decît să urmeze o linie care avea cel puţin ceva în comun cu raţionalismul european – încetînd astfel de a mai fi acelaşi sistem" [26].

Deschiderea poloneză din 1988 şi 1989 a avut un impact substanţial în întreaga regiune : speranţele au renăscut nu numai în Ungaria, unde sistemul politic începuse să se destindă cu cîţiva ani înainte, dar şi în Cehoslovacia, unde oamenii protestau public împotriva represiunii oficiale la care erau supuse activităţile disidente. În România, semnificaţia revoluţionară a schimbărilor din Polonia n-a scăpat din vedere lui Nicolae Ceauşescu, el încercînd cu disperare să convingă alţi lideri ai Pactului de la Varşovia că formarea unui guvern condus de Solidaritatea trebuia împiedicată cu orice mijloace, inclusiv o intervenţie militară. Ca o ironie, tocmai cel care, în august 1968, protestase împotriva zdrobirii mişcării de reformă de la Praga, chema în 1989 la înăbuşirea imediată a experimentului polonez de democratizare. Dar virulentele izbucniri de conservatorism neostalinist ale lui Ceauşescu n-au putut convinge pe nimeni. Mişcarea pentru reforme radicale în Europa de Răsărit căpătase o dinamică proprie. Atîta vreme cît sovieticii se abţineau de la o intervenţie directă, nu exista nici o cale de a fi oprită. După ce a fost declarată moartă la începutul anilor '80, la sfîrşitul deceniului, Solidaritatea reapare ca o mişcare cu adevărat naţională, care îşi asuma construirea unei societăţi pluraliste şi iniţia reforme dramatice în speranţa rezolvării rapide a situaţiei economice dificile din Polonia.

Din momentul în care s-a format guvernul girat de Solidaritatea, era limpede că mişcarea nu mai putea continua să-şi nege natura politică. Era, de asemenea, clar că trebuia să se structureze ca un partid politic organizat, sau, şi mai probabil, puteau să apară cîteva partide politice ca rezultat al fragmentării inevitabile dictate atît de factorii ideologici, cît şi de personalităţi. Solidaritatea acţionase ca un corp unit atîta vreme cît fusese confruntată cu un duşman comun, reprezentat de partidul-stat comunist cu imensul lui aparat represiv. Acum, statul îşi recunoscuse eşecul şi Solidaritatea era cea însărcinată cu refacerea socială şi economică a ţării. Diferenţele, multă vreme negate, între grupările şi facţiunile mişcării au ieşit la suprafaţă. Perioada frăţietăţii nediferenţiate se terminase.

Odiseei rezistenţei anticomuniste i-a urmat reconstruirea unui spectru politic heterogen şi extrem de complicat. Lech Walesa, care iniţial s-a ţinut deoparte, departe de vîrtejul noii politici, reprezenta încă figura cea mai impunătoare din cadrul Solidarităţii. Între timp, mulţi din foştii lui consilieri şi alţi militanţi de seamă ai Solidarităţii s-au implicat în activităţi parlamentare şi guvernamentale şi curînd au fost priviţi ca o nouă clasă politică.

Breşa maghiară

După cum am menţionat mai sus, logica kadarismului se baza pe neutralizarea opoziţiei politice şi conservarea ordinii de fapt, cu crescînda ei toleranţă faţă de critici, ca fiind cea mai bună soluţie la circumstanţele date. Kadarismul reprezenta un impas politic şi nu putea dura decît atîta vreme cît condiţiile economice permiteau o relativă prosperitate – cel puţin în comparaţie cu standardele de viaţă din alte ţări comuniste.

În 1968, ungurii au inițiat un îndrăzneț experiment economic în direcția descentralizării. Acesta includea limitarea rolului imperativ al planificării centralizate, o autonomie sporită pentru întreprinderi, formarea unei clase maghiare liberă de iluziile ideologice și încurajarea inițiativei private. Dacă aceste reforme ar fi fost făcute într-un mod mai consecvent, ar fi eliberat forțele pieții și ar fi putut asigura condiții propice investițiilor occidentale. Dar elementele dogmatice din conducerea comunistă maghiară, sprijinite de Moscova, au cîștigat pînă la urmă în fața reformatorilor, și Noul Mecanism Economic a fost abandonat. János Kádár însuși, un aparatcik experimentat, cu imaginație politică limitată, ezita să se angajeze în reforme care ar fi putut submina bazele sistemului pe care îl considera cel mai bun din punctul de vedere al clasei muncitoare. Leniniștii, obsedați de spectrul șomajului, argumentau că reformele economice vor genera tensiuni sociale explozive. Ei se pronunțau pentru păstrarea sistemului în forma lui existentă și acuzau liberalii de iresponsabilitate.

Un lucru trebuie lămurit: dogmaticii maghiari erau plămădiți dintr-un alt aluat decît omologii lor români, est-germani și cehoslovaci. Pentru ei, principiul de guvernare era consensul bazat pe un compromis tacit între conducători și cei conduși. Nici Kádár, nici prim-ministrul său, Jenö Fock, nici măcar ideologul-șef György Aczel, nu vedeau socialismul într-un mod atît de restrictiv și rigid cum îl vedeau Ceaușescu, Honecker sau Husak. Totuși, nu erau pregătiți să sprijine o ruptură radicală față de regulile tradiționale ale jocului. Ei vedeau partidul comunist drept centrul vieții politice, personificarea unei înțelegeri superioare a raționalității istorice, prin urmare era normal să respingă încercările liberalilor de a deschide sistemul și a încuraja apariția forțelor pluraliste în viața economică. Reszö Nyers și Bela Biszku, doi lideri de partid bine cunoscuți pentru vederile lor reformiste, au fost schimbați din Biroul Politic la începutul anilor '70.

Restaurarea dogmelor leniniste în economie nu însemna, totuși, o revenire la teroarea politică. Chiar și în anii '70 și începutul anilor '80, Ungaria rămăsese cea mai puțin represivă dintre țările Pactului de la Varșovia. Toleranța se baza pe o articulație fragilă între interese sociale esențialmente incompatibile, cum va deveni extrem de limpede în anii '80, cînd prăbușirea economică a țării va crea o stare de neliniște și dezamăgire generală în fața incapacității guvernului. Kádár, aclamat cîndva, omul apreciat pentru simțul său de adaptare politică în împrejurări nefavorabile ce îi permiseseră să transforme Ungaria în cea mai suportabilă baracă a lagărului comunist, și-a pierdut avantajul reputație sale. Acum era văzut de tot mai multă lume ca ocrotitorul unei birocrații corupte și nemaipomenit de ineficiente. Departe de a fi o garanție pentru progresul țării, Kádár era din ce în ce mai mult privit ca principalul obstacol în calea înnoirii propriului partid.

Situația politică și socială s-a înrăutățit în anii '80, cînd largi grupări sociale au început să se îndoiască de validitatea politicii lui Kádár. Manevrele iscusite ale bătrînului lider încetaseră să mai dea rezultate. Atunci cînd Gorbaciov a dat semnalul unei liberalizări și a încurajat reformele în țările blocului, Kádár s-a situat în afara noilor tendințe. Periclitarea autorității sale venea nu numai de la grupările de opoziție din exteriorul partidului comunist, ci și din sînul elitei comuniste însăși. Instinctele lui politice, care se dovediseră remarcabil de realiste în timpul perioadei Brejnev, nu l-au mai ajutat sub Gorbaciov. Era limpede că Ungaria se

îndrepta cu repeziciune în direcţa democratizării politice, şi Kádár nu era omul care să permită un asemenea curs. El fusese cel care prezidase represiunile de după 1956 şi, pe măsură ce situaţia economică se deteriora, poporul a început să-şi amintească de rolul lui în suprimarea revoltei de la Budapesta.

Într-un document politic publicat de Opoziţia democratică în 1987 şi simbolic intitulat „Contractul Social", eşecul kadarismului era explicat în lumina declinului economic ireversibil al sistemului şi prin refuzul vechii conduceri de a recunoaşte amploarea crizei sociale care zdruncina deja sistemul maghiar. În opinia autorilor acestei platforme politice, publicată în ziarul samizdat *Beszelö*, evoluţia societăţii în cei treizeci de ani care urmaseră reprimării mişcării revoluţionare din 1956 a făcut imposibilă continuarea unui compromis bazat pe jumătăţi de adevăruri şi autoiluzionare. Consensul întrupat de kadarism a încetat să mai atragă încrederea şi sprijinul populaţiei. Documentul declara:

> János Kádár a fost simbolul auritei căi de mijloc în Ungaria. Spre deosebire de Rákosi, el n-a încercat să impună poporului programe grandioase de transformare a societăţii. Şi, spre deosebire de Imre Nagy, nu a fost dispus să accepte îngrădirea rolului partidului comunist. Deţinînd monopolul asupra puterii, el a făcut astfel încît interesele sale să nu fie perturbate de nici o grupare care îşi putea exprima deziluzia. De cîte ori a fost posibil, a dat fiecăruia posibilitatea unei compensaţii pentru ceea ce pierduse. Ţara... a aprobat politica de consolidare a lui Kádár, dorind o viaţă sigură şi paşnică. În schimb, a acceptat ideea că partidul conduce în numele poporului, iar aparatul de partid în numele membrilor de rînd. Acesta a fost aşa-zisul consens [27].

Kadarismul dusese ţara într-o fundătură socială şi politică. Opoziţia Democratică a început să ceară îndepărtarea imediată a omului al cărui nume era inextricabil legat de acest sistem. Dar eliminarea politică a lui Kádár nu era suficientă. În locul politicii patronale practicate de Kádár şi de colaboratorii săi, partidul conducător a trebuit să îşi revizuiască drastic relaţiile cu societatea.

Politica falsului consens a trebuit înlocuită cu o strategie de compromis naţional. Pentru a se ajunge la un astfel de compromis, societatea trebuia să se trezească imediat din torpoarea ei îndelungată şi să înceapă a se organiza. Nu era suficient ca un cerc de intelectuali eroici să conteste dominaţia partidului comunist. Critica de jos în sus trebuia să angreneze largi straturi sociale, inclusiv din interiorul aripii reformiste a partidului, presiunea membrilor de rînd ai partidului putînd fi un catalizator pentru radicalizarea atitudinii de opoziţie la conformismul birocratic. După Opoziţia Democratică, puterea putea intra în dialog numai dacă vedea că intelectualii nu sînt singurii cu care va trebui să negocieze. Narcisismul intelectual trebuia abandonat în favoarea construirii sistematice a unor nuclee de bază ale activismului civic. Acele nuclee, şira spinării pentru societatea civilă pe cale de apariţie, urmau să facă presiuni pentru o transformare radicală a sistemului. Ele urmau să pretindă un program de perspectivă şi unul pe termen scurt.

Cu timpul, moştenirea lui octombrie 1956 va fi reluată prin susţinerea unui pluralism politic şi a unei democraţii reprezentative în guvern, auto-gospodărire la locul de muncă, guvern local, autodeterminare naţională şi neutralitate în politica externă. Pentru că aceste doleanţe păreau prea radicale pentru circumstanţele lui 1987, Opoziţia Democratică a oferit un compromis care să modifice rapid relaţia

dintre structura de putere şi societate. Devizele principale sugerate de *Beszelö* pentru următorul stadiu al înnoirii politice erau: verificări constituţionale impuse conducerii efectuate de partid, un legislativ naţional suprem, un guvern care să răspundă în faţa legislativului, libertatea presei garantată de lege, protecţie legală pentru angajaţi, reprezentarea intereselor, libertate de asociere, securitate socială, o politică de siguranţă socială echitabilă şi, ca o revendicare generală, drepturi civile [28]. Conceput în prima etapă a gorbaciovismului, cînd Kremlinul nu-şi făcuse clară încă noua atitudine faţă de realităţile est-europene, „Contractul Social", asemeni noului evoluţionism al lui Michnik, se baza pe supoziţia că o contestare a rolului conducător al partidului comunist n-ar fi avut şanse de succes. Scopul a devenit, astfel, limitarea acestui rol conducător, controlul popular şi crearea garanţiilor instituţionale care să împiedice birocraţii comunişti să-şi continuie abuzurile. Dar evenimentele s-au precipitat schimbînd situaţia, şi la cîteva luni după publicarea acestui document deschizător de drum, se va dovedi că în cadrul elitei comuniste existau grupuri semnificative favorabile unei redefiniri a rolului partidului în societate. Lupta facţionistă din sînul conducerii şi ridicarea meteorică a lui Imre Pozsgay ca simbol al versiunii maghiare de gorbaciovism au accelerat eroziunea kadarismului.

Era lui Kádár a luat sfîrşit în mai 1988, cînd o conferinţă naţională a partidului l-a înlocuit pe vechiul secretar general al partidului cu un prezidiu de patru membri, sub preşedinţia lui Reszö Nyers, elementul activ din spatele avortatei reforme economice de la sfîrşitul anilor '60. Noul secretar general, răspunzător de activitatea de fiecare zi a partidului, era Károly Grosz, un aparatcik şters, pe care Kádár îl pregătise ca succesor al său. Ceilalţi doi membri ai quartetului erau reformatorul iluminist Imre Pozsgay şi ideologul dogmatic János Berecz, convertit brusc la pluralism. La început, Grosz s-a străduit să se impună aparatului de partid şi a încercat să ţină situaţia sub control. Dar n-a putut exercita o putere reală; asemeni lui Kádár, el fusese asociat cu represiunea antirevoluţionară de după 1956 şi urcase pe scara ierarhică ca un obedient birocrat de partid. Grosz a fost din ce în ce mai contestat de membri ai aripii reformiste radicale din sînul partidului comunist maghiar, condusă de Reszö Nyers şi Imre Pozsgay. Pozsgay a criticat conducerea partidului pentru tergiversările în restaurarea adevărului despre revoluţia din 1956 şi reabilitarea lui Nagy şi a altor victime ale terorii kadariste. El a cerut comuniştilor să-şi recunoască rolul avut în diferitele faze ale represiunii, dacă voiau să participe în continuare la sistemul politic pluralist al Ungariei. El a continuat să apere idealurile socialismului, care, după părerea lui, fuseseră denaturate îngrozitor în practica stalinistă.

Ca şi Gorbaciov, Pozsgay şi-a menţinut convingerile marxiste, trăgînd în acelaşi timp o linie de demarcaţie drastică între socialismul uman şi totalitarismul stalinist. Însă incriminarea pe care o făcea el sistemului existent era mai radicală decît tot ce spusese vreodată liderul sovietic în privinţa schimbărilor din sistem:

> Stalinismului este în criză. A devenit absolut cert că acest sistem nu poate fi reformat pentru că a dat greş şi s-a dovedit incapabil să dea oamenilor experienţa şi sentimentul libertăţii. Sistemul este incapabil să creeze forţe mobilizatoare interne în indivizi şi cetăţeni pentru a accepta ceva nobil. Acest sistem a distrus solidaritatea între oameni şi cooperarea între producători. În astfel de circumstanţe, singura

> decizie pe care o putem lua este ca întreg sistemul stalinist să fie abandonat, cu ideologia lui cu tot. Eu nu văd esenţa acestei ideologii în marxism sau într-un marxism distorsionat, pentru că nu are nimic de a face cu marxismul [29].

La mai puţin de un an de la debarcarea lui Kádár, Nyers, un fost social democrat, cunoscut în general ca om decent şi lucid, l-a înlocuit pe Grosz în fruntea partidului. În octombrie 1989, a avut loc un congres al partidului comunist maghiar (titulatura oficială era Partidul Maghiar al Muncitorilor). Partidul hotărî să-şi schimbe numele în Partidul Socialist Maghiar, renunţînd la ideologia lui bolşevică. Un grup condus de Grosz şi Berecz a refuzat să accepte schimbarea şi s-a separat, păstrînd vechea denumire a partidului, în timp ce Pozsgay, Nyers şi prim-ministrul Miklos Nemeth au făcut tot posibilul pentru ca opinia publică să fie convinsă că au adoptat cu adevărat principiile pluralismului [30].

Între timp, opoziţia se organizase. În 1988 şi 1989, în Ungaria au apărut cîteva partide politice importante. Forumul Democratic, o grupare populist-conservatoare, se preocupa în principal de tragica degradare a mediului rural maghiar în timpul comunismului, de declinul valorilor morale şi de neglijarea sub comunism a sorţii minorităţii maghiare din străinătate. Liber-democraţii erau în principal un partid al intelectualilor, susţinînd valorile economiei libere şi ale societăţii liberale. Ei proveneau din Opoziţia Democratică de la sfîrşitul anilor '70 şi din anii '80. Liderii liber-democraţilor erau intelectuali de marcă; ei organizaseră o contracultură de samizdat în timpul deceniilor de torpoare socială şi apatie politică de sub kadarism. Unul dintre ei era László Rajk, un arhitect şi militant pentru drepturile civile, al cărui tată fusese spînzurat după simulacrul de proces de la Budapesta din 1949. Mai erau János Kis - un filosof care scrisese cîteva eseuri importante despre strategiile de opoziţie în societăţile de tip sovietic, Miklós Háraszti - autorul unor lucrări ca *Un muncitor într-un stat al muncitorilor* şi *Închisoarea de catifea,* şi Gaspar Miklos Tamas - un filosof născut în Transilvania care emigrase în Ungaria în 1978 şi se alăturase opoziţiei din samizdat. Ani de zile, aceşti oameni publicaseră micul ziar independent *Beszelö*.

În vara lui 1989, opoziţia maghiară a organizat o masă rotundă pentru a se angaja în discuţii cu guvernul, controlat de comuniştii reformişti. În timpul negocierilor dintre opoziţie şi guvern s-a ajuns la o înţelegere privind organizarea de alegeri libere în 1990. Tranziţia spre o ordine pluralistă a fost considerată ca inevitabilă atît de opoziţie, cît şi de Partidul Socialist aflat la conducere, dar relaţiile dintre partidele de opoziţie n-au fost totdeauna lipsite de fricţiuni. Practic, liber-democraţii erau iritaţi de faptul că unii reprezentanţi ai Forumului Democratic avuseseră în prealabil negocieri separate cu Pozsgay şi colaboratorii lui, fără a invita şi alte grupări politice. De exemplu, avusese loc o întîlnire la Monor, unde Pozsgay şi liderii noului Forum Democratic analizaseră posibilităţile unui viitor dialog.

În vara lui 1989, spectrul politic din Ungaria se diversificase deja, cuprinzîndu-i pe comuniştii dogmatici din jurul lui Károly Grosz, pe reformatorii care adoptaseră limbajul, dacă nu şi ideologia, social-democraţiei (Nyers şi Pozsgay), şi pe liber-democraţi şi Forumul Democratic. Un partid politic maghiar aparte, cu o nuanţă de anarhism în modul în care refuza *status quo*-ul şi respingea fără menajamente valorile convenţionaliste ale generaţiei adulte, era FIDESZ-ul (Federaţia Tinerilor

Democraţi), o formaţiune politică fondată în vara lui 1988, care îşi ţinuse congresul în toamna aceluiaşi an. În timpul primului congres, FIDESZ a fixat o limită de vîrstă pentru membrii săi, care făcea posibilă înscrierea în partid numai a celor între douăzeci şi şase şi treizeci şi cinci de ani. În „Declaraţia de Program Politic" adoptată în 1988, FIDESZ a proclamat necesitatea luptei pentru o rapidă integrare a Ungariei în Comunitatea Europeană. Pe măsură ce a devenit tot mai activă în societatea civilă maghiară, FIDESZ a respins orice activitate sectară şi conspirativă. Mişcarea făcea astfel parte din valul în creştere al luptei pentru drepturi civile din Europa de Răsărit, refuzînd reducerea luptei la dimensiunea strict politică:

> FIDESZ se distanţează de ideea că acapararea puterii de stat este suficientă pentru a crea democraţia. Nu credem că dacă o nouă organizaţie ia puterea devine în mod automat posibilă şi realizarea drepturilor umane şi civile. Siguranţa democraţiei, garanţia ei supremă, nu este puterea de stat ci o societate cu o cultură politică democratică. Existenţa unor partide care să concureze pentru controlul statului este o condiţie necesară, dar nu suficientă. Noi nu trebuie să luăm puterea, ci obiectivul nostru trebuie să fie clădirea unei organizări proprii în speranţa că societatea renăscută, constituită din propriile comunităţi, va fi capabilă să-şi aleagă propriul guvern.

Accentuînd angajamentul său faţă de ideea dezvoltării unor structuri de bază, FIDESZ a ţinut să exprime limpede că respinge orice formă de violenţă sau metodele iacobine dictatoriale de coerciţie:

> Am ajuns la punctul în care trebuie să ne organizăm repede şi fără amînare propria apărare împotriva politicii autorităţilor, care sînt ostile societăţii. Noi susţinem că instrumentele cele mai eficiente împotriva politicii greşite şi interesate a autorităţilor sînt un mod democratic de gîndire şi de organizare. În efortul nostru pentru o societate capabilă de a se constitui şi a-şi crea propria putere de stat, ne stau la dispoziţie două din cele mai temute arme - independenţa interioară şi convingerile morale, precum şi o invincibilă solidaritate a unora cu alţii.

Preluînd filosofia morală a mişcărilor de opoziţie poloneze şi cehoslovace, FIDESZ şi-a exprimat convingerea că „nu există nici un obiectiv social de mai mare valoare decît garantarea vieţii paşnice, libere şi independente a cetăţenilor" [31].

În timpul ceremoniei de reînhumare a lui Imre Nagy la Budapesta, reprezentanţii FIDESZ-ului au eclipsat alte figuri politice prin atitudinea lor net anticomunistă. După cum spunea Ferenc Köszeg, un sociolog, fost redactor la *Beszelö*, ce făcea parte din conducerea de nouă membri a Alianţei Liberilor Democraţi, acest partid nu putea fi considerat un simplu club intelectual. Într-un interviu din iunie 1989 Köszeg declara:

> Este adevărat că unii dintre intelectualii cei mai cunoscuţi se numără printre membrii noştri fondatori, dar sîntem tot mai capabili să recrutăm şi altfel de oameni: muncitori calificaţi, de exemplu... Sîntem abia trei mii, dar numărul membrilor a crescut pe parcursul ultimelor luni, de cînd am început să ne dezbatem public programul. Liber-democraţii sînt principalii moştenitori ai opoziţiei democratice, care a fost foarte preţuită de cei care au avut o atitudine cu adevărat critică faţă de regim. Aş spune că liber-democraţii sînt atît partidul intelectualilor radicali, cît şi al celor furioşi, al acelora care doresc cu adevărat implementarea unor schimbări radicale de perspectivă [32].

În opinia lui Köszeg, Forumul Democratic își recruta membrii mai ales din rîndul clasei de mijloc dezafectate din orașele de provincie, mai ales dintre acei cărora li se refuzase promovarea socială din cauza neacceptării lor de a intra în partidul comunist, făcînd totuși parte din cercurile guvernamentale.

Prăbușirea RDG: pregătirea terenului pentru prăbușirea comunismului cehoslovac

În toamna anului 1989, guvernul maghiar a făcut pasul fără precedent de a permite turiștilor est-germani să treacă în Austria în drum spre casă. Procedînd astfel, regimul maghiar încălca obligațiile din tratatul cu Germania Răsăriteană, și anume de a nu permite cetățenilor RDG să părăsească Ungaria spre o țară occidentală, deschizînd calea unei hemoragii demografice care avea să ruineze economia est-germană. Cu aproximativ 100.000 de turiști est-germani pe teritoriul maghiar, era limpede că decizia guvernului lui Nemeth de ridicare a barierelor de sîrmă ghimpată de la punctele de frontieră cu Austria a fost o extraordinară lovitură dată politicii est-germane de a refuza populației dreptul la emigrare.

Situația a devenit și mai complexă cînd turiștii est-germani, în majoritate tineri, au invadat ambasada Germaniei de Vest din Praga. Pentru că Cehoslovacia era una din puținele țări în care est-germanii puteau călători fără pașapoarte, Praga a devenit un magnet pentru tinerii est-germani tot mai nemulțumiți, care nu aveau nici măcar speranța unei reforme în propria lor țară. Spre deosebire de maghiari, regimul lui Jakes manifesta înțelegere față de situația în care se găsea guvernul est-german dar nu putea face nimic pentru oprirea valului de est-germani care se scurgeau spre ambasada vest-germană din Praga. Au fost formate trenuri speciale pentru a-i transporta pe est-germani prin RDG spre Republica Federală, aflată în fața unui neașteptat val de noi locuitori. Conform constituției vest-germane, noii veniți erau conaționali germani, avînd dreptul la beneficiile și privilegiile cetățeniei vest-germane.

Ca o ironie, criza a coincis cu preparativele regimului lui Honecker de sărbătorire a celei de a patruzecea aniversari a RDG. Era evident că regimul trecea printr-o criză de proporții. Fricțiunile cu Uniunea Sovietică și faptul că ezitase să se angajeze chiar și în reforme limitate au subminat baza de putere a conducerii. Pentru Honecker și asociații săi, era mai greu să accepte schimbările de la Moscova decît pentru oricare altă conducere comunistă din Europa Răsăriteană, datorită dependenței directe a RDG de sprijinul militar și economic sovietic. Probabil, singura situație comparabilă era cea a echipei Husak-Jakes din Cehoslovacia, a cărei venire la putere fusese consecința invaziei sovietice în această țară, în august 1968.

Odată ce sovieticii și-au schimbat atitudinea față de Primăvara de la Praga, comuniștii cehoslovaci s-au găsit și ei izolați politic și lipsiți atît de sprijinul intern cît și de cel extern. Liderii reformatori, îndepărtați cîndva, au putut reveni ca adevărați campioni ai strategiei socialismului cu față umană. De exemplu, după ani de exil intern și refuz de a se alătura mișcărilor clandestine privind drepturile omului, Alexander Dubcek a dat în ianuarie 1988 un interviu cotidianului italian *L'Unitá*, în care își reafirma principiile de bază față de mișcarea de reformă înăbușită

de sovietici şi îşi manifesta în mod deschis sprijinul pentru politica de glasnost a lui Gorbaciov. El a insistat asupra similitudinii în ce priveşte sursele fundamentale de inspiraţie ale celor două mişcări de reformă şi a susţinut că, dacă în 1968 ar fi existat o conducere gorbaciovistă, intervenţia sovietică ar fi fost de neconceput [33]. În aprilie 1989, a avut loc un alt eveniment simptomatic, din care se putea bănui că reconsiderarea invaziei din 1968 devenise iminentă: televiziunea guvernamentală maghiară a transmis un interviu cu Dubcek, inexistent oficial în propria ţară, care susţinea că dogmatismul lui Brejnev şi al asociaţilor săi din celelate ţări ale Pactul de la Varşovia stătuse la originile crizei din 1968.

Semnificaţia interviului lui Dubcek transmis de televiziunea din Budapesta consta în faptul că Ungaria participase la acţiunea militară împotriva guvernului cehoslovac legal, în august 1968. Dubcek a atacat linia oficială a regimului Husak-Jakes, care susţinea că intervenţia străină devenise inevitabilă datorită ascendenţei forţelor contrarevoluţionare protejate de conducerea indulgentă a lui Dubcek:

> Nu numai că n-au existat forţe contrarevoluţionare în ţară, dar n-au existat nici forţe care să fi primejduit în vreun fel socialismul. Dacă au fost, ştim atunci foarte bine în ce constau ele: dogmatismul lui Brejnev. Acesta punea în pericol socialismul şi slăbea poziţia partidului, mişcarea comunistă internaţională, social-democraţia şi partidele socialiste de aripă stîngă. În ce scop? Pentru a sluji o linie politică în dezarmonie cu interesele democraţiei, ale socialismului şi poporului [34].

Reactivarea reformiştilor Primăverii de la Praga a fost considerată rău prevestitoare, şi nu fără motiv, de beneficiarii ocupării Cehoslovaciei de către sovietici, în 1968. Tentativele lui Dubcek de revenire în viaţa politică au fost ridiculizate de mediile oficiale cehoslovace, Dubcek fiind descris ca un politician falit, un aventurier şi un renegat politic.

Înspăimîntaţi de perspectiva reconsiderării de către sovietici a deciziei din 1968 de folosire a forţei militare împotriva unei mişcări de reformă esenţialmente similară celei lansate de Gorbaciov însuşi, dogmaticii de la Praga l-au atacat pe Dubcek cu o nemaipomenită vehemenţă. De exemplu, *Rude Pravo*, cotidianul oficial al partidului, susţinea că revenirea politică a lui Dubcek nu ar fi doar iluzia megalomană a unui politician ratat, ci şi un semnal că vremurile se schimbă şi că sovieticii înşişi abandonează mitologia internaţionalistă care justificase sfîrşitul brutal al Primăverii de la Praga:

> Evident, Dubcek mai crede că este inclus pentru totdeauna în cărţile de istorie ale ţării noastre, ca reformator iluminat al socialismului, pe nedrept expulzat din partid. El speră că va veni vremea cînd această „greşeală" va fi îndreptată. Oricum, poţi interpreta fals istoria, dar n-o poţi schimba. Epoca lui va rămîne înscrisă în istorie ca un avertisment demonstrînd unde poate duce politica unui om care respinge marxism-leninismul, nu ţine seama de principiile socialiste şi trădează interesele poporului. El va rămîne pentru totdeauna doar omul care a condus partidul şi ţara în pragul unei catastrofe [35].

În ciuda tonului implacabil al acestor avertismente, conservatorii din Praga nu puteau să nu-şi dea seama că vremea lor trecuse. Consensul de la vîrful elitei cehoslovace se evaporase datorită semnalelor confuze ce veneau de la Moscova. Chiar fostul prim-ministru, Lubomir Strougal, unul din foştii arhitecţi politicii ai

„normalizării" de după 1968, a început să sprijine reformele. Succesorul său, Ladislav Adamec, făcea aluzie la necesitatea întineririi conducerii de partid şi a recunoaşterii greşelilor trecutului.

Astfel, în octombrie 1989, regimul est-german se putea baza pe sprijin deplin doar din partea unui lider comunist de aceeaşi factură: Nicolae Ceauşescu al României, care a participat personal la ceremoniile organizate în Berlinul de Est pentru proslăvirea realizărilor regimului lui Honecker. Liderii cehoslovaci se confruntau cu o opoziţie din ce în ce mai răspicată. În Bulgaria, Todor Jivkov încerca cu disperare să se menţină la putere în timp ce colegii lui puneau deja la cale un complot bizantin care avea să-l înlăture dezonorant o lună mai tîrziu. Cît despre Gorbaciov însuşi, el s-a dus în Berlinul de Est doar pentru a-i spune lui Honecker că toţi cei care întîrzie efectuarea reformelor vor plăti scump conservatorismul lor.

În ciuda marşurilor şi paradelor cu grijă orchestrate, era limpede că PSUG se confrunta cu amplificarea mişcării disperate de nemulţumire. Ea cuprindea grupările neoficiale pentru pace, cele ecologiste şi pentru drepturile omului, multă vreme persecutate de guvern, dar care reuşiseră să supravieţuiască sub scutul protector al Bisericii luterane est-germane. Regimul mai putea folosi încă forţa împotriva protestelor stradale tot mai numeroase. În iunie 1989, Erich Honecker şi Nicolae Ceauşescu au fost singurii lideri est-europeni care i-au felicitat pe comuniştii chinezi pentru zdrobirea demonstraţiilor din Piaţa Tienanmen. Cunoscînd apriga intransigenţă a lui Erich Honecker, riscul unui măcel părea iminent în RDG. În Berlinul de Est, Leipzig şi Dresda, protestatarii s-au încăierat cu forţele de poliţie. Poliţia a folosit bastoanele pentru a-i bate pe demonstranţi şi i-a ameninţat cu tunurile de apă. Departe de a se lăsa intimidaţi de reacţia dură a regimului, demonstranţii au continuat să-şi strige protestele împotriva dictaturii comuniste. Mulţimile erau încurajate de prezenţa lui Gorbaciov la demonstraţiile oficiale şi adesea strigătele pentru libertate alternau cu scandări de „Gorbi, Gorbi!" Au fost organizate marşuri enorme şi poliţia a rămas surprinzător de pasivă în timp ce mînia publică creştea. Noul Forum, o mişcare politică condusă de foşti disidenţi, a fost creat pentru a exprima principalele cerinţe ale poporului. De vreme ce sovieticii descurajau folosirea violenţei pentru înăbuşirea tulburărilor, era limpede că partidul de la conducere nu avea altă alternativă decît să-i sacrifice pe duri şi să promită lansarea imediată a unor reforme generale.

Cererile publice pentru respectarea drepturilor omului şi răsturnarea sistemului politic au continuat să se amplifice. O epocă întreagă s-a încheiat la 18 octombrie, cînd Comitetul Central al PSUG l-a eliberat din funcţie pe Erich Honecker şi l-a ales ca înlocuitor pe Egon Krenz, un birocrat de partid în vîrstă de 52 de ani, fostă mînă dreaptă a lui Honecker. Era o alegere stîngace şi neconvingătoare, de vreme ce multă lume ştia despre Krenz că fusese direct răspunzător pentru campaniile împotriva disidenţilor din anii anteriori. Numele lui era asociat şi fraudei de la alegerile locale din mai 1989. Pentru început, Krenz a încercat să domolească furia generală, aruncînd blamul pentru criza curentă asupra eşecului conducerii anterioare de a se angaja în reforme. În primul lui discurs public ca nou secretar general al PSUG, Krenz declara:

> E limpede că nu am apreciat cu realism evoluţia socială din ţara noastră în ultimele luni şi nu am tras concluziile juste destul de repede. Vedem seriozitatea situaţiei. Simţim şi recunoaştem şansa majoră pe care ne-am deschis-o, aceea de a trasa linia politică în dialog cu cetăţenii noştri, politică ce ne va duce în pragul secolului viitor [36].

Dar remarcile liniştitoare ale lui Krenz veneau prea tîrziu şi sunau pe de-a întregul ipocrite. Societatea se trezise deja la realitate, mai radical decît s-ar fi putut aştepta orice comunist reformator. Înspăimîntaţi şi dezorientaţi, liderii PSUG nu au putut face faţă radicalizării fulgerătoare a maselor.

Ceea ce se întîmpla în RDG era de-a dreptul spectaculos. Doar cu cîteva luni mai devreme, ţara păruse paralizată politic, şi foarte puţine centre de opoziţie erau capabile să înfrunte uriaşul aparat politic al regimului. Un jurnalist occidental nota în august 1989, la începutul exodului care inaugurase criza finală a RDG:

> În mod curios, existenţa Germaniei de Vest ajută un regim anacronic să rămînă în picioare. Le-a fost totdeauna uşor est-germanilor să-i expedieze pe disidenţi şi pe indezirabili în Vest, pentru a elimina protestele de acasă. Astfel că, virtual, nu există o opoziţie internă activă în Germania de Est. Singura critică publică, şi aceasta precaută, e exprimată de Biserica protestantă, care mai dă adăpost la o mînă de protestatari din oraşele mai mari, dar care n-ar îndrăzni să înfrunte sistemul [37].

Într-adevăr, însăşi existenţa ţării era bazată pe o ficţiune ideologică şi orice încercare de-a înlocui acel fundament i-ar fi ruinat viitorul. Dacă Ungaria, Polonia, România şi Cehoslovacia s-ar fi reformat pînă la punctul de-a abandona complet socialismul, ele ar fi rămas totuşi Ungaria, Polonia, România şi Cehoslovacia. Pentru RDG, îmbrăţişarea unor astfel de reforme ar fi dus în ultimă instanţă la sfîrşitul ei ca stat. Existenţa ţării se datora divizării lumii în două blocuri rivale.

Odată ce logica Războiului rece a fost recunoscută ca depăşită, RDG şi-a pierdut raţiunea de a exista. Această situaţie bizară fusese recunoscută în termeni destul de clari de unul din ideologii de vîrf ai regimului, Otto Reinhold. În august 1989, el acordase un interviu unui post de radio din RDG, în care precizase că problema identităţii socialiste era esenţială pentru însăşi existenţa RDG ca stat separat în inima Europei. Pentru el, ca şi pentru întreaga elită a PSUG, Republica Democrată Germană era de conceput doar ca „o alternativă antifascistă, socialistă, la Republica Federală" [38]. Pînă la izbucnirea crizei din octombrie, elita PSUG apăruse unită în refuzarea instrucţiunilor Moscovei de a se angaja pe calea reformelor. În decembrie 1988, Honecker refuzase implacabil sugestiile ca partidul său să imite politica sovietică de glasnost şi negase necesitatea oricărui tip de perestroika în RDG. Vorbind la o şedinţă în plen a comitetului central de partid, din ce în ce mai înverşunatul lider a respins propunerea de a „devia de la cursul nostru şi a păşi în anarhie" [39]. Într-un discurs larg mediatizat, ideologul-şef al PSUG, Kurt Hager, a respins formele sovietice ca model: „Dacă vecinul îşi pune un tapet nou nu înseamnă să faci şi tu la fel" [40]. În aprilie 1989, Hager, care decenii întregi fusese dulăul de pază al ortodoxiei leniniste, a ţinut un discurs în faţa unei întruniri de istorici de partid şi sociologi, privind necesitatea evidenţierii specificului modelului est-german de socialism.

Declarația lui Hager era o critică indubitabilă a „noii gîndiri" sovietice în politica externă și o pledoarie pasionată pentru conservarea sistemului existent în Germania Răsăriteană:

> Istoria socialismului în RDG confirmă faptul că sistemul socialist e caracterizat de avantaje semnificative. Dacă vorbim despre „socialismul cu tentă RDG", înseamnă că am urmat propria noastră cale, că am aplicat marxism-leninismul la condițiile noastre și că în RDG socialismul a dezvoltat caracteristici proprii, în armonie cu tradițiile, condițiile, experiențele și posibilitățile noastre. Fiind un bastion al socialismului la linia de demarcație a sistemului imperialist și confruntați cu un stat imperialist de naționalitate germană, sîntem într-o poziție de luptă unică[41].

În aceeași stare de spirit, Margot Honecker, soția secretarului general și ministru al Educației publice, nu și-a ascuns resentimentul față de noua cale a lui Gorbaciov, pe care o vedea ca o amenințare directă la viitorul socialismului. Pentru elita PSUG, era de o importanță vitală să mențină un climat de alarmă națională împotriva încercărilor, atît ale Estului cît și ale Vestului, de a destabiliza *status quo*-ul. Dînd glas neliniștii crescînde din rîndul straturilor înalte ale nomenklaturii RDG, într-un discurs extrem de inflamator (și amenințător) ținut la un congres pedagogic din Berlinul de Est, în iunie 1989, Margot Honecker a declarat:

> Faptul că toate forțele dușmănoase socialismului au ridicat iar capul – și o vor face mereu – pentru a opri socialismul din drumul său și a-l ataca, poate și trebuie să fie înțeles de către tineri. Trebuie să le deschidem ochii asupra acestei probleme, în așa fel încît să înțeleagă: nu e încă momentul să încrucișăm brațele; trăim vremuri de luptă, e nevoie de tineri care pot lupta, care să ajute la întărirea socialismului, să muncească pentru aceasta, să-l apere cu vorba și cu fapta și, dacă e nevoie, chiar cu arma[42].

Krenz însuși a fost direct implicat în toate campaniile antireformiste care precedaseră și încercaseră să preîntîmpine apariția unei mișcări de masă pentru democrație. Acum el poza într-un reformator înnăscut și un dușman jurat al corupției și conservatorismului fostei conduceri. Promitea liberalizare imediată, declarînd însă apăsat că socialismul nu este „negociabil".

Pentru Krenz și pentru întreaga conducere a PSUG era limpede că niște concesii fundamentale care să permită alegeri libere ar fi dus imediat la sfîrșitul regimului existent și al RDG-ului ca stat separat. Într-adevăr, după cum scria un jurnalist vest-german: „Doar socialismul prusac sprijină pretenția Berlinului de Est la un stat separat. Renunțînd la acesta, nu mai există nici o rațiune de a fi a Germaniei Răsăritene. Să permitem azi alegeri libere, și mîine vom putea la fel de bine sărbători *anschluss*-ul cu Germania de Vest"[43]. Krenz a fost prins într-un iureș politic care nu mai putea fi stopat. Forțele puse în mișcare de reformele lui Gorbaciov, schimbările în strategia internațională a URSS și renunțarea la doctrina Brejnev au lăsat liderilor est-germani o singură alternativă de urmat: să capituleze în fața presiunii maselor și să recunoască societății dreptul de a participa la guvernare. Astfel, cu cît ceda guvernul mai mult cererilor protestatarilor, cu atît mai curajoase și mai radicale deveneau demonstrațiile.

La 23 octombrie 1989, sute de mii de oameni au ieșit pe străzi la Leipzig, cerînd schimbări democratice, inclusiv legalizarea mișcărilor de opoziție și a sindicatelor

independente, şi separarea puterilor între partidul comunist şi stat. La 4 noiembrie, o jumătate de milion de est-berlinezi au demonstrat paşnic cerînd libertatea cuvîntului, alegeri libere şi sfîrşitul „rolului conducător" al partidului comunist, precum şi desfiinţarea STASI, mult urîta poliţie secretă. Marşul din Berlinul de Est a fost organizat de către Uniunea oficială a Actorilor, care a insistat asupra necesităţii menţinerii calmului şi a ordinii. Günther Schabowski, un membru al Biroului Politic şi şeful PSUG din Berlinul de Est, a fost fluierat şi batjocorit pe cînd încerca să se adreseze demonstranţilor. Ceea ce începuse în octombrie ca o revoltă spontană de masă împotriva tiraniei şi a nedreptăţii, se transforma într-o revoluţie politică. Mişcarea era nonviolentă, dar cererile ei ţinteau evident spre completa distrugere a sistemului existent.

Izbucnirea de mînie şi disperare a Germaniei Răsăritene nu mai putea fi ţinută în frîu. La 7 noiembrie, întregul Birou Politic a demisionat şi, la 9 noiembrie, a avut loc un eveniment extraordinar: Zidul Berlinului a fost spart şi oamenii au putut sărbători liber sfîrşitul unei ere de teamă, suspiciune şi teroare. Starea de spirit a atins extazul atunci cînd cancelarul Helmut Kohl s-a adresat în termeni foarte patetici unei mulţimi imense de est- şi vest-berlinezi adunaţi în faţa primăriei din Berlinul de Vest: „Vreau să le spun tuturor celor din Republica Democrată Germană: Sîntem cu voi, sîntem şi rămînem o singură naţiune. Sîntem un singur popor"[44]. După deschiderea graniţei şi eliminarea vechii gărzi a PSUG, Krenz a încercat să prezinte drept capital rolul său în această stare de lucruri împlinită şi a anunţat reforme majore. O şedinţă a Comitetului Central a făcut public noul program al partidului, care cuprindea alegeri libere, democratice şi secrete; orientarea economiei spre condiţii de piaţă; libertatea adunărilor; o nouă lege pentru presă[45]. Au început să se formeze noi grupări şi asociaţii, şi viaţa politică în Germania Răsăriteană a intrat într-un nou stadiu de uluitoare efervescenţă. Partidele aşa-zise creştin-democrat şi liber-democrat, multă vreme controlate, s-au descotorosit de liderii lor colaboraţionişti şi au început să-şi afirme independenţa faţă de PSUG. În acelaşi timp, puţinii reformişti din PSUG s-au adunat în jurul şefului organizaţiei de partid din Dresda, Hans Modrow, şi au făcut presiuni pentru o nouă remaniere atît a conducerii partidului, cît şi a celei a guvernului.

La 13 noiembrie, Modrow a devenit noul prim-ministru într-o încercare disperată a PSUG de a-şi restaura credibilitatea şi a lansa un program unitar de reformă. Dar demonstraţiile au continuat, de data aceasta intensificate de dezvăluirile privind viaţa de lux a echipei lui Honecker şi corupţia unei clase politice care predicase îndelung populaţiei virtuţile ascetismului socialist. Presa est-germană, brusc liberalizată, a acordat un spaţiu larg stilului opulent de viaţă al lui Erich Honecker şi al foştilor lideri. Şocul încercat de est-germani a fost cu atît mai mare cu cît ei crezuseră în propaganda fariseică a vechiului regim privind angajamentul acestuia faţă de valorile colectivismului şi ale egalităţii. Într-adevăr, era cunoscut faptul că liderii PSUG erau duşmanii libertăţii, dar populaţia era total neştiutoare în privinţa colosalelor privilegii acumulate de membrii nomenkalturii PSUG. S-au făcut dezvăluiri despre Wandlitz, cartierul bine păzit cu cele 23 de case unde foştii lideri se bucuraseră de piscine, bunuri de consum inaccesibile publicului larg şi alte avantaje de lux la care supuşii lor nici nu visau. Au fost publicate informaţii despre cabana de vînătoare a fostului şef al sindicatelor, Harry Tisch, precum şi despre

amestecul fostului membru al Biroului Politic, Günther Mittag, în obscure aranjamente financiare care epuizaseră cîştigul în valută al întreprinderilor est-germane ce exportau valoroase obiecte de patrimoniu în Vest [46]. Imaginea conducerii de partid care-i terorizase pe est-germani timp de decenii a luat nuanţe de cinism şi cruzime, trezind ura şi dezgustul în rîndul populaţiei.

La 3 decembrie, sub impactul acestor traumatice dezvăluiri, Krenz şi întregul Birou Politic al PSUG au demisionat. Două săptămîni mai tîrziu, criza morală şi politică a PSUG a fost recunoscută public într-un congres extraordinar în care delegaţii s-au lansat în incriminări şi critici devastatoare la adresa fostei conduceri. Cu acea ocazie, a fost prezentat un raport de către profesorul Michael Schumann, susţinător al reformei şi membru al Academiei de Ştiinţe, care îi acuza pe foştii lideri că au înşelat încrederea partidului: „Birocraţii din Biroul Politic au denunţat mişcarea populară ca pe o contrarevoluţie şi voiau s-o reprime violent, dar în realitate, ei erau contrarevoluţionarii" [47]. Deoarece starea generală de spirit din RDG era tot mai favorabilă reunificării, comuniştii se aflau în încurcătură. Chiar dacă ar fi favorizat cele mai dramatice reforme, ei nu aveau o bază electorală pentru propriile strategii. Prin corupţia şi despotismul său, fosta conducere compromisese dramatic idealul socialismului, chiar şi în ochii acelora care crezuseră în marxism-leninism şi luptaseră pentru menţinerea RDG. Singura soluţie pentru partid era să-şi schimbe numele şi să treacă la o purificare completă a aparatului său. Noul nume al partidului a devenit Partidul Socialist Unit din Germania - Partidul Socialismului Democratic, o indicaţie clară că valorile socialismului cu faţă umană fuseseră pînă la urmă îmbrăţişată şi de comuniştii est-germani. Noul nume era un ultim triumf spasmodic al revizionismului, într-o formaţie politică ce se opusese cu îndîrjire oricărei forme de democratizare. Gregor Gysi, un avocat în vîrstă de 41 de ani, a fost ales ca nou preşedinte al partidului. Gysi îşi începuse cariera politică în primele zile ale lui decembrie, cînd fusese ales în fruntea comisiei înfiinţate de reformatorii PSUG pentru investigarea abuzurilor comise de foştii conducători. Biografia sa, oricum, l-ar fi recomandat pentru un loc fruntaş în cadrul partidelor democratice ce luau fiinţă în ţară. În timpul regimului lui Honecker, Gysi, fiul unui veteran al partidului care în anii '60 fusese ministru al culturii, era bine cunoscut pentru sprijinul dat de multă vreme opoziţiei. Într-adevăr, el participase la apărarea în faţa tribunalului a disidenţilor şi a celor ce aveau obiecţii de conştiinţă, şi reprezentase grupul de opoziţie Noul Forum cînd acesta ceruse recunoaşterea oficială în septembrie şi octombrie. Atunci, autorităţile etichetaseră Noul Forum drept „un duşman al statului". Gysi aducea cu sine prestigiul său de avocat al pluralismului şi al drepturilor omului de care beneficia, într-un efort de a imbunătăţi imaginea şifonată a partidului. De ce a acceptat Gysi misiunea sinucigaşă de căpitan al corabiei pe cale de a se scufunda a socialismului est-german rămîne un mister? Singura explicaţie este că era el însuşi un idealist de stînga care spera, împotriva tuturor evidenţelor, că mai putea fi salvat ceva din molozul moral asociat cu domnia PSUG.

În lunile care au urmat căderii Zidului din Berlin, efectivul-membrilor PSUG a scăzut de la 2.300.000 la 1.800.000 şi tendinţa generală clară era spre dizolvare. Gysi considera că PSUG trebuia reconstruit prin ruperea de moştenirea stalinistă şi angajarea spre valorile pluralismului şi democraţiei. El făcea apel la o schimbare

reală în identitatea partidului, în aşa fel încît acesta să devină „casa firească a socialiştilor democraţi şi nu un partid de clasă sau un partid de mase". Noua filosofie era exact inversul concepţiei bolşeviste despre partidul comunist ca avangardă atotştiutoare ce dictează maselor propriile-i opţiuni ideologice, fără nici o consideraţie pentru aspiraţiile şi nemulţumirile lor reale. Gysi era de acord şi cu principiul competiţiei cu alte partide politice, ca o componentă firească a unei societăţi deschise [48]. În urma acestor concesii fundamentale, PSUG spera să-şi lustruiască imaginea proprie şi să rămînă o forţă politică semnificativă, chiar şi după alegerile libere.

Nemulţumirea populaţiei era însă atît de puternică încît, în decurs de cîteva luni, chemarea la unificarea Germaniei a căpătat o dimensiune naţională, partidele de opoziţie fiind în favoarea accelerării acestui proces. Cu reforme realizate cu jumătate de măsură şi o viziune politică lipsită de inspiraţie, Hans Modrow, prim-ministrul comunist, nu i-a putut convinge pe est-germani că un stat socialist separat ar avea o raţiune de a exista. Chiar şi grupările alternative, ca Noul Forum, care ar fi preferat o apropiere gradată între cele două Germanii în locul unei reunificări rapide, şi-au pierdut priza politică. Mînia maselor creştea direct proporţional cu tergiversările guvernului Modrow în epurarea poliţiei secrete. Exploziile de mînie populară au dus la invadarea sediilor STASI. În Germania de Răsărit, comunismul s-a prăbuşit jalnic şi neplîns de nimeni. În ceea ce-l priveşte pe Erich Honecker, împreună cu majoritatea acoliţilor săi, au fost puşi sub arest la domiciliu, în aşteptarea procesului pentru participare la crime politice şi economice.

Revoluţia de catifea în Cehoslovacia

Prăbuşirea statului poliţienesc est-german a dat un imbold grupărilor şi mişcărilor neoficiale din Cehoslovacia vecină. Radicalizarea opoziţiei fusese vizibilă încă din ianuarie 1989, cînd au fost organizate demonstraţii pentru comemorarea liderului studenţesc Jan Palach, care îşi dăduse foc cu douăzeci de ani în urmă. Dramaturgul Václav Havel şi zeci de alţi luptători pentru drepturile omului au fost închişi într-o încercare a regimului de a înăbuşi disidenţa crescîndă. În iunie 1989, Havel şi alte personalităţi din opoziţie au redactat o petiţie intitulată „Doar cîteva propoziţii", care cerea democratizarea imediată a ţării. Din ce în ce mai izolat de populaţie, regimul Husak-Jakes a promis reforme economice imediate, dar a refuzat să intre în dialog cu grupările de opoziţie ce proliferau. Situaţia unică a Cehoslovaciei consta în faptul că nu exista un grup reformist în cadrul conducerii care să se angajeze imediat în negocieri cu opoziţia. Pentru că autoritatea partidului conducător era pe cale să se prăbuşească, perspectivele ca frămîntările sociale să continue erau mari. La 17 noiembrie, guvernul face uz de violenţa poliţienească pentru înăbuşirea unei demonstraţii studenţeşti. Reacţia brutală la o formă absolut neviolentă de protest a fost scînteia care a aprins butoiul cu pulbere. Grevele şi mitingurile de protest s-au răspîndit în toată ţara.

Lipsiţi de sprijinul şi chiar simpatia sovieticilor, conducătorii comunişti din Cehoslovacia au dat îndărăt şi au renunţat la singura cale de a rămîne la putere - să accepte oferta înaltului comandament al armatei de a interveni. Miopi şi aroganţi,

birocraţii şi-au dat seama că o astfel de soluţie ar fi dus la un măcel imens care ar fi îngrozit lumea. Le lipsea fanatismul ceauşist ce avea să acţioneze o lună mai tîrziu în România, cînd armata şi poliţia au fost folosite împotriva demonstranţilor neînarmaţi din Timişoara şi Bucureşti. Desigur, nu din considerente umanitare au renunţat liderii cehoslovaci la violenţă, ci pentru că ştiau că o astfel de evoluţie ar fi contravenit intereselor sovietice.

Adusă la putere în numele doctrinei Brejnev, echipa de colaboraţionişti Husak-Jakes a pierdut puterea ca efect al „doctrinei Sinatra", prin decizia sovieticilor de a permite fiecărei ţări est-europene să-şi urmeze propriul stil de reformă. Zdrobită şi umilită, conducerea comunistă a demisionat în grup la 25 noiembrie. Durul Milos Jakes a fost înlocuit de Karel Urbanek, un fost secretar de partid din Boemia în vîrstă de 48 de ani. Imediat, prim-ministrul Ladislav Adamec, angajat deja în tratative cu reprezentanţii opoziţiei, şi-a anunţat şi el intenţia de a demisiona. Schimbările cosmetice din elita partidului n-au convins pe nimeni. Sute de mii de oameni s-au adunat iar în Piaţa Wenceslas, un uriaş spaţiu pietonal, ca să-i asculte pe Václav Havel şi Alexander Dubcek denunţînd încercările neostaliniştilor de a rămîne la putere: „Noua conducere este o păcăleală pusă la cale pentru a crea confuzie" [49]. Ca o expresie în plus a maturizării societăţii civile, în zilele care au urmat înăbuşirii nemiloase a demonstraţiei studenţeşti, opoziţia a constituit două alianţe: Forumul Civic, la Praga, şi Publicul Slovac împotriva Violenţei, la Bratislava. Un rol de seamă în formarea Forumului Civic l-au jucat liderii bine cunoscuţi ai Chartei 77: Václav Havel şi Jiri Dienstbier, dar şi intelectuali care aparţinuseră culturii oficiale. Într-un document programatic redactat la 26 noiembrie, Forumul Civic chema la separarea puterilor, dezvoltarea unei economii de piaţă fără intervenţie birocratică, protecţia mediului şi o politică externă care să permită Cehoslovaciei recîştigarea unei poziţii onorabile în Europa şi în lume:

> Cerem schimbări fundamentale şi permanente în sistemul politic al societăţii noastre. Trebuie să înfiinţăm sau să înnoim instituţiile şi mecanismele democratice care să permită o reală participare a cetăţenilor la afacerile publice şi totodată să devină bariere eficiente împotriva abuzului de putere politică şi economică. Toate partidele politice existente şi nou înfiinţate, precum şi alte asociaţii politice şi sociale vor avea dreptul să participe în mod egal la alegeri libere pentru toate nivelele de guvernare. Prin urmare, Partidul Comunist va trebui să renunţe la garanţia constituţională privind rolul său conducător în societate, precum şi la monopolul controlului asupra presei. Nimic nu ne împiedică să facem toate acestea cu începere de mîine [50].

Greva generală din 27 noiembrie a paralizat întreaga ţară, arătînd că guvernul nu are altă cale decît să accepte cererile opoziţiei. Pentru liderii comunişti cehoslovaci, din ce în ce mai strînşi cu uşa, presiunea de jos devenise insuportabilă. Drept dovadă a pierderii coeziunii grupului conducător, cotidianul oficial *Rude Pravo* deplînge paralizia Comitetului Central şi a „mumiilor politice" care împiedicau deschiderea sistemului politic. Ziarul este influenţat de gorbaciovism atunci cînd cere partidului să recunoască pluralismul şi să se pregătească pentru „alegeri libere democratice". La 29 noiembrie, Adunarea Federală a abolit clauza constituţională ce garanta partidului comunist rolul conducător. A fost deschisă astfel calea pentru o dezmembrare completă a structurii de putere artificială impusă de tancurile sovietice în august 1968. Cu o remarcabilă stăpînire de sine şi perspicacitate

strategică, Havel a atins statura unui erou naţional. Naţiunea s-a recunoscut în dramaturgul şi fostul deţinut idealist, un om discret, pe care istoria l-a adus pe creasta valului revoluţionar. Acelaşi om care făcuse puşcărie pentru că susţinuse lupta pentru respectarea drepturilor omului şi-i apărase pe cei pe nedrept persecutaţi, era acum partenerul numărul unu în negocierile cu cei care îl trimiseseră la puşcărie. După două remanieri, la 10 decembrie a fost formată o coaliţie guvernamentală cu o majoritate necomunistă. La 29 decembrie, Václav Havel, fondator al Forumului Civic şi arhitect al „revoluţiei de catifea", a fost ales preşedinte al Cehoslovaciei.

Între timp, la Moscova avusese loc o nouă întîlnire a Pactului de la Varşovia la 4 decembrie. Kremlinul şi aliaţii săi au recunoscut oficial că invadarea Cehoslovaciei, în august 1968, fusese ilegală. Comunicatul comun dat publicităţii la sfîrşitul întîlnirii consemna repudierea finală şi solemnă a doctrinei Brejnev, dînd astfel lumină verde forţelor revoluţionare din fostele state-satelit. Obiectivul principal pentru Cehoslovacia şi celelalte societăţi sovietizate era desprinderea de vestigiile unui sistem politic şi economic care impusese un tribut imens asupra individului. În discursul său de Anul Nou, Havel a subliniat că democraţia trebuie reconstruită pe un teren lipsit de corupţie, incompetenţă şi cinism. Havel nu a deplîns numai ruina economică, ci, înainte de toate, distrugerea sentimentului de încredere umană şi solidaritate, degradarea fibrei morale a societăţii, aspecte considerate drept cea mai nefericită moştenire a comunismului:

> Ne-am îmbolnăvit din punct de vedere moral pentru că ne-am obişnuit să spunem un lucru şi să gîndim altul. Concepte ca dragostea, prieteniea, compasiunea, umilinţa şi uitarea şi-au pierdut profunzimea şi dimensiunea. Pentru mulţi dintre noi, aceste calităţi sînt acum doar ceva mai mult decît simple ciudăţenii psihologice sau amintiri din vremurile de mult trecute, întrucîtva ridicole în era rachetelor şi a computerelor. Numai o mînă dintre noi sîntem destul de puternici pentru a afirma că cei de la putere nu trebuie să fie atotputernici, că fermele speciale ce produc hrană de calitate şi ecologică pentru conducători ar trebui să-şi trimită produsele în şcoli, în casele de copii şi spitale, de vreme ce, pînă acum, agricultura noastră n-a fost în stare să asigure asemenea produse pentru toţi. Regimul trecut - înarmat cu o ideologie arogantă şi lipsită de toleranţă - a redus Omul la o forţă de producţie şi lumea naturală la un mijloc de producţie. Procedînd astfel, le-a agresat atît esenţa, cît şi relaţia dintre ele. Regimul a redus un popor talentat şi hotărît, capabil să-şi gospodărească cu pricepere ţara, la simpli zimţi într-o maşinărie uriaşă, zgomotoasă şi urît mirositoare, de al cărei scop nimeni nu poate fi prea sigur. Maşinăria n-a putut face decît să se prăbuşească încet şi în spirală, erodîndu-se pe sine, şi odată cu ea s-au tocit şi zimţii [51].

Referindu-se la moştenirea teoretică şi politică a experimentului cehoslovac de democraţie, Havel a sugerat faptul că ţara lui ar putea deveni un loc ideal pentru încercarea unui nou tip de politică. El a amintit ideile lui Tomas Masaryk privind o viaţă politică bazată mai mult pe respect reciproc şi chiar dragoste, decît pe ciorovăieli meschine şi discuţii nesfîrşite:

> Masaryk şi-a bazat politica pe moralitate. Să încercăm în această nouă eră să reafirmăm printre noi acest concept politic. Să ne demonstrăm nouă înşine şi altora că politica poate fi o expresie a dorinţei de a contribui la bunăstarea comunităţii şi nu a pornirii spre crearea sau modificarea forţată a comunităţii. Să ne demonstrăm

> nouă şi altora că politica poate fi mai mult decît o simplă artă a posibilului, mai ales dacă este vorba despre o artă a speculaţiei, calculaţiei, intrigii, înţelegerilor secrete şi experienţei. Să ne demonstrăm nouă şi altora că politica poate fi chiar arta imposibilului, şi anume arta de a ne perfecţiona pe noi şi lumea [52].

Această chemare mobilizatoare a filosofului, dramaturgului şi preşedintelui Havel a trasat cursul pe care trebuia să se desfăşoare reinventarea politicului în Europa de Răsărit. Din epava economică şi morală a vechiului regim, oamenii erau povăţuiţi să reconstruiască natura umană în conformitate cu legile solidarităţii, încrederii şi speranţei. Era important să fie depăşită moştenirea suspiciunii şi a neîncrederii generale în politică şi să se recunoască faptul că spaţiul social poate şi trebuie să fie fecundat cu valori morale.

Revoluţia împotriva modelului sovietic fusese purtată în numele concepţiei universale despre drepturile omului, şi Havel era perfect îndreptăţit să presupună că noua politică a Cehoslovaciei trebuia să difere de intrigile şi rivalităţile caracteristice politicii tradiţionale. Eticizarea politicului sună puţin idealist, dar e important să ne amintim că toată revolta est-europeană a început în numele drepturilor sacre şi transpolitice ale omului. Cu zeci de ani mai devreme, sperînd, în ciuda tuturor evidenţelor, că gheţarul stalinismului se va topi într-o zi, Czeslaw Milosz scrisese că:

> ...aceste ţări par a fi cea mai importantă parte nu numai a Europei, ci a întregii lumi: dacă presupunem că Noua Credinţă (marxism-leninismul) se va răspîndi pe întreg pămîntul, atunci ele sînt primele şi cele mai interesante arii ale experimentului din afara Rusiei înseşi. Dacă presupunem că Centrul va pierde, atunci formele economice şi culturale care vor apărea în consecinţă în aceste ţări vor fi evident noi, căci în istorie nu există o întoarcere la *status quo* [53].

Într-adevăr, după cum se va arăta în capitolul şapte, ruperea de comunism şi restaurarea unui spaţiu public liber nu au avut drept rezultat revenirea la situaţia antecomunistă. Noile forme sînt de fapt combinaţii sincretice între nostalgia pentru trecut şi experimentele îndrăzneţe în construirea unei societăţi. Nimeni nu poate şterge pur şi simplu cu buretele cele peste patru decenii de îndoctrinare a populaţiei, inducerea unui sentiment de frică şi insecuritate în individ şi suprimarea autonomiei personale. E dificilă, dar necesară, angajarea în construirea unui stat bazat pe domnia legii, într-o zonă în care locuitorii şi-au petrecut cea mai mare parte a vieţii sub regimuri fără lege. Astfel, noua politică nu înseamnă o continuă şi ineficientă reglare de conturi, ci o regenerare a spaţiului social prin reabilitarea fibrei morale în cetăţenii individuali. Asta se poate obţine în cadrul nou createlor asociaţii, grupări şi partide care vor asigura un mediu propice afirmării drepturilor cetăţeneşti. Havel a dat expresie celui mai înalt vis de emancipare morală şi politică a naţiunilor est-europene îndelung subjugate:

> „Vă puteţi întreba ce fel de republică visez. Şi răspund: visez o republică independentă, liberă şi democrată, o republică prosperă economic, dar totuşi dreaptă din punct de vedere social, pe scurt o republică umană care slujeşte individul şi care speră astfel că şi individul o va sluji."

Şi, pentru a încheia această minunată lecţie de conştiinţă civică, preşedintele cehoslovac a anunţat solemn: „Cetăţeni, guvernul vostru s-a întors la voi!" [54].

În timp ce, în ianuarie 1989, Havel vorbea despre reinstaurarea unui guvern legitim în Cehoslovacia, în Bulgaria, trei lideri ai mişcării pentru drepturile omului, abia apărută, erau arestaţi, deşi regimul pretindea că pune în aplicare reformele de tip sovietic. Opoziţia a exploatat aderarea oficială a regimului la perestroika pentru a organiza asociaţii informale de promovare a glasnostului în Bulgaria. În schimb, în România, mai mult decît în oricare altă ţară a Pactului de la Varşovia, represiunea atinsese cel mai îngrozitor şi mai grotesc nivel. Atît în Bulgaria sau România, cît şi în afara Pactului de la Varşovia, în Albania sau Iugoslavia, eforturile conservatorilor de a-şi coordona rezistenţa la schimbări pe termen lung nu aveau şansă de reuşită. Cu toţii erau exponenţii unei alte epoci politice, dinozauri stalinişti care nu puteau opri dezvoltarea curentelor critice în propriile societăţi. Cu cît refuzau mai mult să accepte necesitatea schimbării, cu atît era mai puternică reacţia populaţiei oprimate şi mai slabă capacitatea elitelor comuniste de a păstra o minimă credibilitate în momentul exploziei revoluţionare.

Dominoul bulgar: lovitura de stat împotriva lui Jivkov

Timp de decenii, cel mai ascultător şi mai demn de încredere dintre aliaţii Moscovei a fost liderul bulgar Todor Jivkov. El a făcut manevre disperate pentru a evita deschiderea sistemului politic şi a păstra monopolul asupra puterii. Cu diferite ocazii, mai ales după 1987, Jivkov s-a angajat în atacuri retorice asupra dogmatismului şi conservatorismului şi a promis să imite perestroika sovietică. În realitate, Jivkov a folosit aceste metode dogmatice pentru a-şi menţine strînsoarea asupra aparatului de partid şi a se descotorosi de eventualii reformatori din sînul conducerii de partid.

Ca o concesie în faţa presiunii de liberalizare din partea Moscovei, în august 1987, Biroul Politic bulgar a votat o rezoluţie care cerea, printre altele, îndepărtarea portretului lui Jivkov din locurile publice şi a statuii din oraşul lui de baştină, Praveţ. În martie 1988, majoritatea instituţiilor (cum ar fi Palatul de Cultură al Poporului, Teatrul Tineretului şi Institutul de Studii Balcanice) botezate după numele fiicei mai mici, decedate, a lui Jivkov, Liudmila, fost ministru al culturii şi membră a Biroului Politic, şi-au reluat numele lor de dinainte [55]. În decembrie 1988, într-un alt gest ipocrit, ce urmărea contracararea sovieticilor şi împiedicarea oponenţilor săi politici, Jivkov a spus la o adunare a Comitetului Central că era timpul pentru o revoluţie în profunzime şi reformarea completă a sistemului politic.

La 1 februarie 1989, prim-ministrul reformist Georgi Atanasov a fost obligat să demisioneze şi se părea că Jivkov reuşise să înăbuşe opoziţia crescîndă din sînul partidului. Între timp, regimul tot mai sclerozat al lui Jivkov a început să se confrunte cu un număr din ce în ce mai mare de iniţiative civice de jos care se autointitulau cluburi de discuţii. Apariţia acestor asociaţii, care sfidau direct autorităţile, însemna sfîrşitul pasivităţii politice şi începutul unei organizări proprii din partea opoziţiei. Printre cei direct implicaţi în iniţierea militantismului, a fost şi Jeliu Jelev, un filosof expulzat din partidul comunist în anii '60 datorită ideilor lui eretice şi a criticării curajoase a totalitarismului. În 1988, Jelev fusese unul din membrii fondatori ai „Clubului pentru sprijinirea glasnostului şi perestroikăi", o

asociaţie neoficială ce lupta pentru democratizare. Cu toată aparitia militanţilor civici, sentimentul predominant în rîndul bulgarilor era că regimul lui Jivkov mai avea încă destulă putere pentru a ţine în frîu opoziţia şi a înăbuşi orice efort cu adevărat reformist. Frica populaţiei a dus la creşterea nivelului de cinism şi la sentimentul că orice schimbare care va afecta diversele regimuri din blocul răsăritean nu-i va atinge prea curînd pe bulgari" [56].

Impresia de imobilism pe care o lăsa Bulgaria, însă, nu corespundea cu totul realităţii, pentru că, în spatele unei conduceri de partid aparent coerente, ardeau mocnit tensiuni puternice. La începutul lui noiembrie, aproximativ cinci mii de oameni au organizat un marş spre clădirea Adunării Naţionale din Sofia pentru a protesta împotriva poluării mediului înconjurător, dar raţiunea demonstraţiei era una politică. Demonstranţii puneau la îndoială competenţa guvernului de a conduce economia ţării. Apoi, brusc, la 10 noiembrie, o coaliţie formată din aparatcikii reformişti conduşi de Petar Mladenov şi din generalii de armată, în frunte cu veteranul Biroului Politic şi membrul ministerului Apărării, Dobri Djurov, l-au obligat pe Todor Jivkov, omul care condusese Partidul Comunist Bulgar din aprilie 1954, să demisioneze. Ceea ce s-a întîmplat în Bulgaria se deosebea foarte mult de schimbările revoluţionare din Ungaria, Polonia şi Germania Răsăriteană, unde elitele comuniste au trebuit să renunţe la putere după confruntări mai mult sau mai puţin dramatice cu opoziţia. Comuniştii bulgari au încercat să preîntîmpine o astfel de evoluţie, renunţînd singuri la Jivkov şi asumîndu-şi meritul de a lansa reforme radicale. Cunoscînd legăturile strînse ale generalului Djurov cu Moscova, se poate presupune că rolul său cheie în conspiraţie avea o oarecare legătură cu nemulţumirea crescîndă a Kremlinului privind încetineala şi incapacitatea lui Jivkov.

Cel care i-a urmat pentru scurtă vreme lui Jivkov la conducerea partidului a fost Petar Mladenov, care avea 53 de ani şi îndeplinise în ultimii optsprezece ani funcţia de ministru de Externe al ţării. Pentru că Mladenov nu provenea din eşaloanele superioare ale birocraţiei de partid, se părea că modelul tradiţional de succesiune fusese abandonat. Mladenov a anunţat că reformele generale nu mai pot fi amînate şi a declarat că, sub noua conducere, Bulgaria va deveni „o ţară modernă, democrată şi de drept" [57]. Noul guvern a abolit legea care interzicea activitatea politică neautorizată, iar controlul asupra presei a fost slăbit. Cît despre Jivkov însuşi, acesta a sperat să-şi salveze prestigiul (şi cel puţin o parte din privilegii), consimţind la verdictul Biroului Politic şi recunoscîndu-şi oficial propria responsabilitate pentru eşecul în revitalizarea sistemului.

După căderea lui Jivkov, în Sofia şi alte oraşe bulgare au avut loc largi demonstraţii de stradă. Au fost organizate pichete pentru a protesta împotriva menţinerii dictaturii comuniştilor, solicitîndu-se instaurarea imediată a unui sistem multipartinic. La 13 decembrie, Comitetul Central al partidului a hotărît să-l elimine pe Todor Jivkov din rîndurile sale. În opinia lui Andrei Lukanov, membru al Biroului Politic şi şef al Comisiei de investigare a abuzurilor de putere comise de Jivkov şi intimii săi, expulzarea lui Jivkov din partid a însemnat ruperea hotărîtă cu practicile de corupţie din trecut. „Nu doar că spunem adio unei persoane, spunem adio unei politici", a declarat Lukanov. Ca şi în RDG, dezvăluirile despre stilul luxos în care trăise Jivkov a înfuriat masele deja nemulţumite, ele cerînd tot mai insistent arestarea lui imediată pentru grava violare a legilor şi abuz de putere [58]. La aceeaşi

întrunire, Comitetul Central a cedat presiunii populare, sprijinind chemarea lui Mladenov ca partidul comunist să renunţe la monopolul său garantat asupra puterii politice. La începutul lui decembrie, opoziţia şi-a format propria organizaţie-cadru, numită Uniunea Forţelor Democrate (UFD) şi Jeliu Jelev a fost ales preşedinte al Comitetului Coordonator. La 29 decembrie 1989, ca urmare a demonstraţiilor de masă ale etnicilor turci, noul guvern şi Comitetul Central al Partidului Comunist Bulgar au promis solemn să renunţe la politica de asimilare a minorităţilor naţionale dusă de Jivkov. Dar sămînţa naţionalismului fusese împlîntată adînc de-a lungul deceniilor anterioare şi imediat după demonstraţiile turcilor, mii de etnici bulgari au ieşit în stradă în oraşul sudic Kurdjali cerînd un referendum asupra problemei asimilării. După emiterea unor decrete ce permiteau membrilor minorităţii turce să-şi recapete numele originale şi să-şi redeschidă moscheile, naţionaliştii bulgari au format Comitetul pentru Apărarea Intereselor Naţionale, care se opunea reprezentării turcilor în parlament.

După îndepărtarea lui Jivkov, partidul comunist a fost dominat de un triumvirat format din secretarul general Petar Mladenov şi membrii Biroului Politic, Andrei Lukanov şi Alexander Lilov. În ianuarie 1990, Jivkov a fost pus sub arest la domiciliu sub acuzaţia de a fi incitat la ostilităţi etnice între bulgari şi minoritatea turcă a ţării, şi de a fi deturnat proprietăţi şi bani ai guvernului [59]. Partidul Comunist Bulgar a ţinut un furtunos Congres între 30 ianuarie şi 2 februarie 1990. Cu acea ocazie, Alexander Lilov a luat locul lui Petar Mladenov ca lider al partidului. Alegerea lui Lilov în vîrful ierarhiei partidului comunist însemna că vechea *nomenklatură* nu era dispusă să accepte pasiv înfrîngerea. Deşi marginalizat de către Jivkov după 1983, Lilov făcuse carieră ca un credincios ideolog de partid şi se bucurase de o relaţie apropiată cu fiica lui Jivkov, Liudmila [60]. În ceea ce priveşte soarta personală a lui Jivkov, acesta a adresat, în iulie, o scrisoare parlamentului, prin care refuza să apară în faţa corpului legislativ, argumentînd că nu vrea să fie folosit ca instrument pentru ambiţiile politice ale anumitor grupuri şi personalităţi. Mai mult decît atît, a insistat Jivkov, nu exista o bază juridică pentru acuzarea sa de delicte penale: „Am făcut unele greşeli, dar n-am comis nici o crimă împotriva naţiunii mele. Astfel că îmi asum doar responsabilitatea politică pentru greşeli" [61]. În confuzie şi frustare, comuniştii bulgari au încercat să se disocieze de excesele regimului lui Jivkov şi să reafirme tradiţiile precomuniste ale partidului lor. În 1990, partidul şi-a schimbat numele în Partidul Socialist Bulgar, ca o despărţire simbolică de dogmele leniniste.

Asediul fortăreţei româneşti

În cazul României, situaţia era dramatică şi ciudată. Politica lui Nicolae Ceauşescu dusese la o monopolizare nelimitată a puterii politice în mîinile sale. Cînd a fost ales secretar general al Partidului Comunist Român, în martie 1965, Ceauşescu reprezenta speranţa de liberalizare. El a slăbit controlul de partid asupra vieţii culturale şi a continuat politica externă independentă inaugurată de predecesorul său, Gheorghe Gheorghiu-Dej. Într-o primă etapă, între 1965 şi 1971, Ceauşescu a sprijinit o conducere colectivă, a criticat represiunea din anii stalinismului şi s-a

opus politicii sovietice de integrare în cadrul CAER. El părea a fi un adept al liniei naţional-comuniste aşa cum fusese aceasta formulată de Tito în Iugoslavia. Ca membru al Pactului de la Varşovia, Ceauşescu a rezistat cererilor sovietice de a organiza manevre militare comune şi a insistat ca fiecare armată naţională să fie subordonată conducerii naţionale. El a respins interpretarea dată de sovietici internaţionalismului socialist şi a refuzat să calce pe urmele Moscovei în timpul crizei din 1967 din Orientul Apropiat - România fiind singura ţară din Pactului de la Varşovia care a menţinut relaţii diplomatice cu statul Israel. În 1967 şi 1968, Ceauşescu a criticat în mod public abuzurile Securităţii (poliţia secretă) de pe vremea stalinismului şi a declarat că astfel de atrocităţi nu se vor mai întîmpla niciodată. În aprilie 1968, o şedinţă a Comitetului Central l-a reabilitat pe Lucreţiu Pătrăşcanu, fostul ministru de justiţie şi membru în Biroul Politic, executat în aprilie 1954. În acest interval, România a continuat să menţină o atitudine neutră în conflictul dintre China şi Uniunea Sovietică. În august 1968, Ceauşescu a atins culmea popularităţii sale naţionale, condamnînd public şi cu vehemenţă invazia sovietică în Cehoslovacia. A fost şi momentul în care a decis să-şi folosească sprijinul de care se bucura pentru a deturna un drum autonom într-o întreprindere personală, de expansiune a propriei puteri şi de edificare a unui despotism ce nu va fi întrecut de nici un altul din blocul sovietic post-stalinist.

Nemulţumirea lui Ceauşescu faţă de politica intervenţionistă a lui Brejnev în Europa de Răsărit nu era motivată de înclinaţii reformiste. Dimpotrivă, cînd liderul român a înţeles că destinderea internă contribuie la apariţia unor orientări critice limitate dar tot mai răspicate, el a hotărît să pună capăt interludiului liberal. În iunie 1971, a vizitat China şi Coreea de Nord, fiind fascinat de tehnicile mobilizatoare ale cultului personalităţii de care se înconjuraseră Mao Zedong şi Kim Il-Sung. În această călătorie a fost însoţit de consoarta lui, Elena, a cărei influenţă asupra soţului şi vieţii politice din România avea să crească direct proporţional cu deteriorarea climatului social şi dezvoltarea unui cult al personalităţii unic în ce priveşte extravaganţa. În 1974, Elena a devenit membru plin al organului de conducere al Partidului Comunist, Comitetul Politic Executiv.

În anii '70, România continua să ducă încă o politică externă uşor diferită de cea a Moscovei, fapt ce a făcut ca Ceauşescu să fie considerat un oponent al imperialismului sovietic, preţuit de presa şi de cancelariile occidentale. În acelaşi timp însă, Ceauşescu a restaurat puterea poliţiei secrete şi a transformat birocraţia partidului comunist într-un instrument pentru implementarea deciziilor sale din ce în ce mai aberante. El pierduse contactul cu gruparea politică dinăuntrul aparatului de partid care îl ajutase să-şi consolideze puterea în prima etapă a conducerii sale. Orice formă de critică din interiorul elitei la vîrf era considerată sediţioasă, şi cei ce îndrăzneau să pună la îndoială autoritatea lui Ceauşescu erau imediat eliberaţi din conducere. Unul dintre cei care şi-au exprimat rezerve privind ofensiva neostalinistă lansată de Ceauşescu în vara lui 1971, la întoarcerea din călătoria din Asia, a fost Ion Iliescu, pe atunci unul din secretarii Comitetului Central răspunzînd de ideologie şi privit de multă lume ca protejatul Preşedintelui şi chiar moştenitorul prezumtiv. În timpul unei plenare a Comitetului Central, Iliescu a fost nominalizat de Ceauşescu şi mustrat pentru pretinsul său liberalism şi intelectualism. Ulterior, Iliescu avea să îndeplinească funcţia de secretar cu propaganda al Comitetului Judeţean de partid

Timiş şi apoi pe cea de prim-secretar al Comitetului de partid Iaşi. La începutul anilor '80, el a devenit preşedinte al Comitetului de Stat al Apelor şi, mai tîrziu, pînă la revolta din decembrie 1989, a fost directorul Editurii Tehnice din Bucureşti.

Începînd din anii '70, Ceauşescu a părut din ce în ce mai dornic să instaureze o versiune dinastică de socialism. Rolul Elenei a atins proporţii incredibile, ea devenind *de facto* persoana numărul doi în ierarhia de partid. Ca preşedintă a comisiei Comitetului Central, răspundea de numirile de cadre, şi, ca prim vice--prim-ministru, controla practic toate operaţiunile guvernului. Elena ajunsese să domine scena politică românească. Ea supraveghea toate audienţele la soţul său şi îi întocmea programul. A fost cea care a încurajat vanitatea morbidă a Preşedintelui şi l-a înconjurat cu un zid de adulare şi devotament aproape mistic. Ceea ce nu însemna că fără Elena, Nicolae Ceauşescu ar fi fost un liberal. El crescuse în subsolurile Partidului Comunist Român din ilegalitate, care n-a scăpat niciodată de complexul de ilegitimitate şi avea astfel un puternic simţ al fanatismului caracteristic micilor conspiratori. În plus, Ceauşescu fusese direct implicat în represiunea împotriva ţăranilor şi intelectualilor din anii '50. Cu Elena ca adjunctă şi alături de alţi membri ai clanului Ceauşescu, inclusiv fiul lor mai mic, Nicu, prim lider al Uniunii Tineretului Comunist şi apoi şef al Comitetului Judeţean de partid Sibiu şi membru supleant al Comitetului Politic Executiv, succesul planurilor dinastice părea asigurat.

Tipul de conducere personalistă care s-a dezvoltat în România după 1971 a făcut imposibilă chiar şi impunerea unor limitări minime din partea anturajului asupra comportamentului liderului. N-a existat opoziţie nici în rangurile mai înalte ale *nomenklaturii*. O atmosferă de servilism fără pereche înăbuşea şi cea mai mică iniţiativă critică[62]. Psihologia lui Ceauşescu a jucat şi ea un rol important în dezastrul în desfăşurare. Scriind în 1988, un observator atent al comunismului românesc remarca:

> Cel mai important factor autonom în dezastrul intern al României l-au constituit capriciile lui Ceauşescu. Nici un lider european din a doua jumătate a secolului douăzeci n-a încorporat efectele negative ale puterii mai mult ca el. Un om inteligent, cu o capacitate de muncă extraordinară, un patriot, fără să fie personal crud (în sensul în care au fost, să zicem, Mátyás Rákosi al Ungariei sau Stalin), cîndva bine intenţionat – şi a rămas probabil bine intenţionat într-un mod pervertit –, numele său a devenit totuşi sinonim cu al unei tiranii istorice [63].

După venirea lui Gorbaciov la putere, Ceauşescu s-a văzut extrem de izolat. Imediat după schimbările din Uniunea Sovietică, Pactul de la Varşovia şi-a pierdut agresivitatea, încît autonomia românească, atît de preţuită, a încetat să mai impresioneze Occidentul. Antisovietismul lui Ceauşescu a fost în fine recunoscut ca izvorînd din stalinismul său neînduplecat şi mai puţin dintr-o tentaţie reformistă. Spre deosebire de Iugoslavia lui Tito, în care autonomia externă a fost însoţită de o liberalizare internă limitată, Ceauşescu folosise recunoaşterea internaţională a propriei sale căi semi-independente de politică externă pentru a construi un regim draconic şi autoritarist, bazat pe exaltarea nestingherită a naţionalismului şi conservarea instituţiilor de bază ale stalinismului, inclusiv ubicua poliţie secretă. Toate formele de opoziţie au fost zdrobite. De exemplu, în vara anului 1977, minerii din Valea Jiului au intrat în grevă, dar au fost împrăştiaţi, iar liderii grevei au fost închişi sau pur

şi simplu au dispărut. Disidenţi, precum scriitorul Paul Goma, istoricul Vlad Georgescu şi poetul Dorin Tudoran, au fost obligaţi să părăsească ţara după nenumărate hărţuieli. Acelaşi lucru s-a întîmplat cu matematicianul Mihai Botez, care criticase regimul din perspectiva propriilor pretenţii că ar respecta drepturile omului. Alţii, ca poetul Mircea Dinescu, criticul literar Dan Petrescu şi lectorul universitar Doina Cornea, au fost ţinuţi sub strictă supraveghere poliţienească. Puţină speranţă era să apară ceva în eşaloanele mai înalte ale partidului comunist, unde dominaţia lui Ceauşescu era total de nedisputat.

Temîndu-se de orice potenţială formă de presiune externă, Ceauşescu s-a angajat într-un efort istovitor de achitare a datoriei externe a ţării, de peste 12 miliarde dolari. Drept rezultat, importurile au fost complet stopate, inclusiv pentru piesele de schimb necesare industriei româneşti. În acelaşi timp, produsul agricol a fost folosit la export, pentru a spori rezervele de devize ale ţării. Privaţiunile impuse populaţiei, mai ales după iarna lui 1984, au fost dincolo de orice imaginaţie. Oamenii erau obligaţi să îngheţe în apartamente din cauza deciziei guvernamentale de limitare a consumului de energie electrică al populaţiei. Cu simţul amar al umorului negru de care beneficiază românii, ei obişnuiau să spună că diferenţa între Hitler şi Ceauşescu este că primul a omorît oameni dînd drumul la gaz, în timp ce ultimul face acelaşi lucru oprindu-l. România, ţara care îl dăduse lumii pe Eugèn Ionesco, autorul francez al teatrului absurdului, părea o ţară unde absurditatea e legea supremă.

De parcă toate aceste măsuri n-ar fi fost de ajuns pentru a trezi nemulţumirea şi furia unei populaţii din ce în ce mai umilite, Ceauşescu a ordonat dărîmarea centrului istoric al capitalei ţării, Bucureşti. Pe locul acestuia s-a început construirea unui megaloman nou centru administrativ, inclusiv o „Casă a Republicii" mai mare decît palatul Versailles din Franţa. Monarhia comunistă avea nevoie de simboluri care s-o eternizeze, şi Ceauşescu n-a ezitat să cheltuiască sume uriaşe de bani şi să folosească munca forţată pentru a construi monumente întru propria-i glorie. Cîtă vreme regimul continua să joace cartea naţionalistă la nivelul propagandei, minorităţile etnice erau privite ca nişte primejdioase purtătoare ale unor valori străine. Dintre minorităţile României, cele 2 milioane de maghiari erau obsesia principală a lui Ceauşescu. El îi privea ca pe nişte străini primejdioşi, un cal troian ce ameninţa coeziunea naţiunii române. *Conducătorul* profera ameninţări la adresa tuturor acelora care nu înţelegeau imperativul creării unei naţiuni total omogene. Mai tîrziu, mii de maghiari s-au decis să-şi părăsească locuinţele şi să treacă ilegal graniţa în Ungaria. Ca o ironie, li s-au alăturat numeroşi români, care au optat să-şi părăsească mai degrabă ţara-mamă decît să suporte efectele conducerii delirante a lui Ceauşescu. Ceauşescu a iniţiat mai întîi strămutarea forţată a populaţiei din sate în ghetouri urbane, pentru a demonstra progresul rapid al ţării spre comunism. Cu mintea lui primitivă de stalinist, conducătorul voia să şteargă diferenţele dintre zonele urbane şi cele rurale prin simpla dărîmare cu buldozerul a mai mult de şapte mii de sate. Această acţiune, pe care propaganda românească încerca s-o prezinte ca un pas spre „civilizare", a stîrnit un enorm protest internaţional şi nemulţumiri populare mocnite.

Prima fisură vizibilă în fortăreaţă stalinistă aparent inexpugnabilă a României a fost demonstraţia populară de la Braşov, al doilea centru industrial din România, din

15 noiembrie 1987. Deşi regimul a încercat să-i minimalizeze semnificaţia, staţiile de radio occidentale au informat populaţia despre represiunile de la Braşov. Oamenii au aflat că muncitorii de la fabrica de camioane Steagul Roşu nu demonstraseră doar pentru îmbunătăţirea situaţiei economice, ci au scandat şi lozinci împotriva dictaturii. Revolta de la Braşov – protestatarii au devastat sediul local al partidului şi au dat foc portretelor lui Nicolae şi Elena Ceauşescu – a fost primul act al revoluţiei române. Dar nici măcar în ultimul moment, în 1989, clasă politică românească aflată în stare de letargie nu a acţionat spre a preveni deznodămîntul violent al crizei.

Pe măsură ce mişcările reformiste cîştigau în amploare în celelalte ţări comuniste, Ceauşescu dădea tot mai multe semne de nervozitate. Începe să-l critice public pe Gorbaciov pentru abandonarea principiilor de bază ale marxism-leninismului. Propaganda regimului lua apărarea comunismului dur, insistînd tot mai evident pe ameninţarea venită din partea unor conspiraţii străine şi agenţi infiltraţi recrutaţi din rîndul minorităţilor etnice care ar pune în pericol înseşi rădăcinile neamului. În această campanie ultranaţionalistă, Ceauşescu nu era singur. În Bulgaria vecină, Todor Jivkov, altă victimă potenţială a extinderii perestroikăi, îşi intensificase campania împotriva minorităţii etnice turce. Confruntate cu pericolul unei mişcări de reformă încurajată de conducerea revizionistă de la Moscova, cele două conduceri comuniste, română şi bulgară, apelau la tradiţionala strategie a ţapului ispăşitor. Xenofobia evidentă a liderilor comunişti antireformişti a luat forme deschise sau mascate, după gradul de autonomie de care se bucurase regimul în relaţiile cu Moscova. Încercarea disperată a elitelor comuniste de a-şi păstra puterea prin manipularea pasiunilor şi frustrărilor etnice a fost descrisă drept „comunism xenofob". Era o încercare de a evita modernizarea şi reformele, creînd un sentiment general al pericolului naţional şi recurgînd mai degrabă la fundamentalismul patriotic, decît la tradiţionalul universalism marxist:

> Comunismul xenofob este un comunism asediat în căutarea numitorului *naţional* comun cel mai de jos. Scopul său este mobilizarea societăţii, o nevoie pe care încearcă să şi-o satisfacă apelînd la sentimentul naţional. Deşi stratagema nu este în nici un fel nouă în analele comunismului, ceea ce face din tipul ideal de comunism xenofob unul *sui generis* este faptul că duşmanii lui ideologici nu se deosebesc de duşmanii lui naţionali [64].

Într-adevăr, pentru comuniştii xenofobi, orice chemare la reformă e percepută ca o trădare a intereselor naţionale. Fixaţia isterică a lui Ceauşescu în privinţa infiltraţiei străine, care avea să culmineze cu discursul lui final, din 21 decembrie 1989, reprezintă o versiune extremă a acestei combinaţii baroce de naţionalism intens şi stalinism incurabil.

În pofida apelurilor xenofobe, chiar şi în izolata Românie existau voci care chemau la ruperea cu metodele dictatoriale de conducere şi la o deschidere a sistemului politic. La începutul lui martie 1989, şase foste cadre de vîrf ale Partidului Comunist Român adresează o scrisoare deschisă preşedintelui Nicolae Ceauşescu. Documentul constituia atît un act de acuzare violentă a politicii dezastruoase a lui Ceauşescu, cît şi o platformă politică alternativă pentru democratizarea vieţii politice din România. Neîndoielnic stimulaţi de politica de glasnost a lui

Gorbaciov, semnatarii, printre care se aflau doi foşti secretari generali ai Partidului Comunist Român, îl atacau pe Ceauşescu pentru a fi discreditat imaginea socialismului. Fără a critica direct monopolizarea puterii de către clanul prezidenţial, cei şase membri de frunte ai „Vechii Gărzi" a partidului susţineau inistituirea unui stat de drept printr-o strictă respectare a constituţiei. Ei apreciau campania de „sistematizare" iniţiată de Ceauşescu drept o insultă la adresa tuturor românilor şi deplîngeau alarmanta izolare a ţării lor atît faţă de Est, cît şi faţă de Vest. Primul paragraf al scrisorii trecea în revistă atmosfera de teroare din România lui Ceauşescu: „Într-un moment cînd însăşi ideea de socialism, pentru care noi am luptat, este discreditată de politica dumneavoastră, şi cînd ţara e izolată în Europa, ne-am hotărît să vorbim. Sîntem perfect conştienţi că procedînd astfel ne riscăm libertatea şi chiar vieţile, dar simţim că e de datoria noastră să apelăm la dumneavoastră pentru a schimba calea actuală înainte de a fi prea tîrziu" [65]. Imediat după ce scrisoarea a fost transmisă de către BBC World Service, cei şase veterani comunişti au fost puşi sub arest la domiciliu şi anchetaţi de poliţia secretă. Dar arestarea lor n-a înăbuşit nemulţumirea crescîndă din România.

În martie 1989, cotidianul francez *Libération* a publicat un interviu cu Mircea Dinescu, un poet de 38 de ani, considerat printre cei mai proeminenţi scriitori ai ţării. După ce a asemănat deznădejdea românilor cu cea a unor cobai folosiţi în experimentele unui dictator paranoid, Dinescu a menţionat speranţele crescînde ale românilor şi altor est-europeni create de politica de glasnost şi perestroika a lui Gorbaciov:

> În primul rînd, România a privit întotdeauna cu teamă spre Răsărit, sentiment explicabil istoric la un popor aflat la marginea unui imperiu. Stalinismul n-a fost importat din Honolulu ci din hambarele ideologiei de la Kremlin. Ani de zile ni s-a spus, mai pe şoptite, mai pe ocolite, că sistemul din România ar putea fi liberalizat, de nu ar exista „ursul din Răsărit". Populaţia a crezut. „Trupele sovietice fac manevre la graniţa României" - aceasta este fraza pe care ne-o repetau oficialităţile la ureche, ori de cîte ori încercam să ne mişcăm puţin. Nu ştiu dacă Gorbaciov este sau nu considerat un bun conducător de către popoarele de dincolo de Prut, dar pentru milioane de oameni care au tăcut în umilinţă zeci de ani în Polonia, Ungaria, Bulgaria, Cehoslovacia, R.D. Germană şi România, el este un vestitor de bine, un mesia al socialismului cu faţă uman [66].

Confruntat atît cu presiunea externă cît şi cu potenţialele tulburări interne, *conducătorul* a devenit din ce în ce mai zgomotos în respingerea oricărei reforme. El susţinea că România ar fi inaugurat cu mult înainte o politică reformistă şi că sistemul politic din ţară nu are nevoie de nici un fel de schimbări semnificative. De fapt, Ceauşescu fusese cel mai îndrăzneţ din toţi liderii Pactul de la Varşovia în refuzul de-a imita iniţiativele lui Gorbaciov. Cu diferite ocazii, el a sugerat că gorbaciovismul a dus la apariţia unui deviaţionism de dreapta în sînul comunismului mondial şi a afirmat: „construirea socialismului nu poate fi atinsă prin reformism". Din acest punct de vedere, nu exista nici o diferenţă între declaraţiile lui Ceauşescu şi opiniile staliniste exprimate de Ramis Alia, liderul izolaţionistei Albanii, care deplîngea cursul reformist din Uniunea Sovietică, Ungaria şi Polonia pentru că deschisese calea spre proprietatea privată şi spre alte rele asociate cu capitalismul [67]. În octombrie 1989, *Scînteia*, ziarul oficial al Partidului Comunist Român, a respins hotărît chemările la un sistem multipartit ca pe nişte încercări de subminare a sistemului socialist:

PCR consideră că teza privind o întoarcere la sistemul multipartit în socialism este complet greşită şi dăunătoare pentru că netezeşte drumul pentru o revenire la formele anacronice ale sistemului politic capitalist. După cum subliniază Tezele celui de al XIV-lea Congres al PCR, în noile condiţii create după dispariţia claselor exploatatoare, existenţa unui singur partid al clasei muncitoare şi consolidarea unităţii poporului în jurul partidului este o necesitate istorică obiectivă [68].

La 17 noiembrie, cu o săptămînă înaintea deschiderii celui de al XIV-lea Congres al PCR, şi cu celelalte ţări ale blocului sovietic în plină agitaţie, *Scînteia* găseşte potrivit să retipărească un interviu cu conservatorul sovietic Egor Ligaciov în care acesta sprijină opinii similare celor exprimate de Ceauşescu cu privire la necesitatea păstrării sistemului unipartit. La Congres, Ceauşescu şi-a desfăşurat din nou arsenalul oratoric pentru a convinge o populaţie tot mai nemulţumită că România va putea să reziste valului de schimbare. Osanale bine orchestrate au fost scandate ritmic de către un auditoriu de partid total controlat şi obedient. Ceauşescu a tunat şi fulgerat împotriva pretinselor comploturi internaţionale la adresa statelor mici. Referindu-se la anunţata întîlnire dintre preşedintele Bush şi secretarul general Gorbaciov, de la Malta, Ceauşescu şi-a exprimat temerile că aceasta ar putea duce la o asociere a celor două supraputeri ale lumii. La sfîrşitul Congresului, el a declarat solemn că va rămîne credincios viitorului previzibil, un păzitor al purităţii marxism-leninismului şi al socialismului autarhic românesc: „Cu aproape 60 de ani în urmă am intrat prima oară în rîndurile partidului şi voi fi şi pe viitor un soldat în rîndurile Partidului Comunist Român" [69].

Pe durata congresului partidului, izolarea României a fost scoasă în evidenţă de absenţa delegaţiilor partidelor „frăţeşti" din Ungaria, Italia şi, spre consternarea lui Ceauşescu, din RDG. Cu mai puţin de două luni în urmă, Germania Răsăriteană fusese susţinătorul cel mai apropiat al lui Ceauşescu în refuzul lui hotărît de-a accepta reforme. Între timp, conducerea lui Honecker fusese înlocuită în urma valului crescînd de proteste populare. În RDG, grupările pentru drepturile omului şi cele pacifiste, multă vreme oprimate, se aflau în avangarda revoltei şi asiguraseră natura nonviolentă a acesteia. Pentru Ceauşescu, sfîrşitul regimului lui Honecker era o lovitură foarte serioasă. Cu Jivkov obligat să facă faţă atacurilor din sînul partidului bulgar, cu sute de mii de oameni ieşiţi în stradă la Praga şi Bratislava şi cu guvernul est-german cedînd presiunilor, liderul român se găsea total izolat în cadrul Pactului de la Varşovia. Izolarea era şi mai mult accentuată de boicotarea congresului PCR de către oaspeţii străini, precum şi de critica vitriolată cu care îl copleşea presa străină, inclusiv cea din ţările aliate. Agenţia de ştiri est-germană ADN explica decizia unui număr de partide comuniste de a contramanda participarea la congresul PCR, trimiţînd la „violările continue ale drepturilor omului, la cultul personalităţii de care s-a înconjurat Nicolae Ceauşescu şi la grave violări ale democraţiei socialiste" [70].

Confruntat cu asemenea dispreţ şi izolare, Ceauşescu a reuşit totuşi să folosească maşinăria propagandistică a regimului său pentru a crea impresia că comuniştii români vor putea să evite soarta omologilor lor din celelalte ţări ale blocului sovietic. La mai puţin de o săptămînă înainte de a începe revolta de la Timişoara împotriva lui Ceauşescu, presa occidentală relata:

> Pe termen scurt, Ceauşescu pare să deţină ferm puterea. Nu doar că a fost în unanimitate reales la recentul congres al partidului comunist, dar tiranul a negat vehement posibilitatea unor reforme. Trimiţînd un semnal spre reformista Ungarie, Ceauşescu a închis graniţa cu vecinul său din Pactul de la Varşovia. Cu tot despotismul său, Ceauşescu e un politician abil şi prevăzător. Evenimentele din Europa de Răsărit poate c-au prins Occidentul nepregătit, dar stabilitatea actuală a României arată că Ceauşescu era pregătit de multă vreme [71].

În realitate, însă, nici Ceauşescu, nici aliaţii săi din frontul rejecţionist, nu fuseseră bine pregătiţi pentru o mişcare de asemenea amploare. Ei au reacţionat confuz şi, din momentul în care Moscova a încetat să mai joace rolul protector pe care obişnuise să-l joace în trecut, s-au comportat ca nişte orfani politici. În toată Europa Răsăriteană, partidele comuniste s-au prăbuşit în mod ruşinos. În cîteva ţări, ca Ungaria şi Polonia, grupările reformiste din sînul elitelor de partid au reuşit să se angajeze în negocieri pentru a-şi salva onoarea şi sperau să poată păstra o parte din putere. În România, nu a existat o facţiune reformistă în cadrul conducerii, care să-l detroneze pe Ceauşescu şi clica lui şi să se angajeze într-o liberalizare generală. Condiţiile au fost astfel propice unei explozii populare spontane.

Revoluţia română a început la Timişoara, scînteia fiind aprinsă de curajul unui om, reverendul Laszlo Tökes, un pastor al Bisericii reformate (calviniste) şi o parte din minoritatea etnică maghiară. În ciuda repetatelor hărţuieli din partea securităţii (poliţia secretă română),Tökes fusese un susţinător dîrz al drepturilor omului şi al drepturilor religioase. La 15 decembrie 1989, cînd agenţii poliţiei secrete au încercat să-l evacueze cu forţa din casa parohială, mii de oameni - români, dar şi maghiari - au format un lanţ viu şi au dezlănţuit o masivă demonstraţie anti-Ceauşescu. În cursul nopţii de 16 decembrie, oraşul a fost practic cucerit de cei ce protestau împotriva lui Ceauşescu şi împotriva comunismului. Actul de nesupunere civică de inspiraţie religioasă a dezlănţuit o formidabilă revoltă de masă împotriva unuia din cele mai strîns controlate regimuri autoritariste din lume.

La 17 decembrie, din ordinul lui Ceauşescu, forţele de Securitate au acţionat împotriva demonstranţilor din Timişoara fără menajamente. A devenit limpede faptul că dictatorul român nu avea să urmeze modelul est-german de a se abţine de la utilizarea forţei şi va folosi orice mijloc pentru a rămîne la putere. În aceeaşi zi, ştirile despre revolta de la Timişoara şi înăbuşirea ei sîngeroasă au ajuns la Budapesta, Belgrad şi în capitalele occidentale. Staţiile de radio occidentale retransmiteau veştile despre România. Deşi dictatorul nu părea să-şi dea seama, din moment ce a plecat la 18 decembrie la Teheran, din acel moment soarta regimului Ceauşescu a fost pecetluită. Cum a putut fi Ceauşescu atît de orb la nenumăratele semnale care anunţau iminenta reacţie împotriva regimului său draconic? De ce a ignorat nemulţumirile, chiar şi pe cele din rîndul birocraţiilor de partid, militare şi poliţieneşti? Revolta de la Timişoara a venit într-un moment cînd cei mai apropiaţi aliaţi ai lui Ceauşescu din Pactul de la Varşovia - Todor Jivkov, Erich Honecker şi Milos Jakes - fuseseră înlăturaţi de la putere. Izolat în cercul propriilor amăgiri, prizonierul unui nemărginit cult al personalităţii şi al unui anturaj slugarnic, Ceauşescu a preferat să nu vadă realitatea şi să dea crezare fanteziilor codificate în documentele de partid, inclusiv lozincilor despre unitatea de monolit dintre naţiunea română şi conducătorul ei.

La întoarcerea în Bucureşti, Ceauşescu a făcut o gafă colosală : la 20 decembrie el s-a adresat naţiunii prin radio şi televiziune, aruncînd vina pentru evenimentele de la Timişoara asupra unor „huligani", „fascişti" şi instigatori din afară. „Pe baza datelor cunoscute pînă acum", a declarat el, „se poate spune cu toată convingerea că aceste acţiuni de natură teroristă au fost organizate şi dezlănţuite în strînsă legătură cu cercurile reacţionare, imperialiste, iredentiste, şoviniste şi agenturile străine de spionaj din diferite ţări" [72]. Secretarul general a lăudat armata şi Securitatea pentru „extrema reţinere", încă înainte de a fi trecut la acţiune, şi, exprimîndu-se astfel, şi-a luat responsabilitatea personală - fiind comandantul suprem al forţelor armate române - pentru sălbaticul masacru. Severul lui avertisment, că asupra demonstranţilor din alte localităţi se va trage, a fost perceput atît ca o confirmare a îngrozitoarelor ştiri despre măcelul de la Timişoara, cît şi ca o umilitoare provocare adresată unei populaţii agitate, iritate şi profund frustrate. A fost, probabil, momentul de graţie în care, în conştiinţa multor români, pragul fricii a fost depăşit : revolta, indignarea morală, furia şi nemulţumirea au devenit brusc mai puternice decît frica [73]. Revoluţia română s-a născut dintr-o disperare absolută : tinerii care au ieşit în stradă ştiau că vor fi ucişi, dar refuzau să mai accepte prelungirea opresiunii.

A doua gafă a lui Ceauşescu, şi chiar mai uluitoare, a fost decizia lui de a organiza o uriaşă manifestaţie de sprijin popular pentru regim, similară celei organizate doar cu o lună înainte, după mascarada minuţios orchestrată a celui de al XIV-lea Congres al PCR. Zeci de mii de oameni mînaţi din urmă de Securitate şi diferiţi şefi de partid au format în Piaţa Palatului, în dimineaţa zilei de 21 decembrie, o mulţime foarte explozivă, oameni aflaţi în pragul revoltei. Televiziunea română şi, curînd, televiziunile din toată lumea, au surprins pe ecran chipul uluit şi furios al tiranului în timp ce uralele mulţimii au început brusc să se transforme în huiduieli. Scandările rituale *Ceauşescu şi poporul* ! au devenit *Ceauşescu dictatorul* ! Dacă, după cum aveau să susţină unii mai tîrziu, trecerea de la faza de simulată preţuire la cea de sinceră şi molipsitoare huiduială a fost declanşată de membri ai Securităţii acţionînd la ordinele şefilor lor, decişi în secret să scape de Ceauşescu, nu vom şti-o poate niciodată. În orice caz, milioane de privitori au fost în direct la TV martorii unei mulţimi de oameni ce strigau împotriva dictatorului. Edificiul grijuliu construit al unei puteri pretins inexpugnabile şi eterne s-a prăbuşit în acea spontană izbucnire de mînie populară. Imaginea dictatorului agitîndu-şi braţele dezorientat a dispărut apoi de pe ecran - deşi vocea Elenei Ceauşescu a mai putut fi auzită cîteva secunde, cerîndu-i soţului să rămînă calm, iar transmisia a fost întreruptă pentru trei minute. Cînd s-a reluat, Ceauşescu a putut fi văzut făcînd promisiuni demagogice - creşterea salariului minim - într-o ultimă încercare de a calma mulţimea furioasă. Dar puterea părăsise deja balconul Comitetului Central şi trecuse în stradă.

A urmat un alt episod al evenimentelor revoluţionare : un lanţ de demonstraţii studenţeşti în Piaţa Universităţii, care au durat întreaga zi de 22 decembrie, în ciuda represaliilor sîngeroase ; spontane marşuri anti-Ceauşescu pe străzile Bucureştilor, la care au participat sute de mii de oameni ; luarea cu asalt a sediului televiziunii, cu ajutorul armatei care a trecut de partea revoltei populare. În timp ce sediul partidului era asaltat de demonstranţi, Nicolae Ceauşescu şi soţia lui au părăsit clădirea cu un

elicopter; dar curînd au fost capturaţi de către armată şi ţinuţi izolaţi într-un loc secret. În aceeaşi zi s-a format Consiliul Frontului Salvării Naţionale. Acesta şi-a anunţat intenţia de a introduce pluralismul politic şi a dizolvat toate instituţiile vechiului regim. Partidul Comunist Român părea să fi dispărut de parcă n-ar fi existat niciodată. Rezistenţa organizată de unele unităţi izolate ale poliţiei secrete, între 22 decembrie şi ziua de Crăciun, cînd Ceauşescu şi soţia lui au fost executaţi, a constituit o dramatică trezire din euforia populară, deşi nu a afectat esenţial sentimentul, aproape universal, de uşurare, entuziasm şi speranţă care cuprinsese ţara. În ciuda violenţei - mai puţin generalizată decît s-a crezut la început - sărbătoarea revoluţionară a durat mult după primele zile ale lui 1990, cînd a început să se instaleze dezamăgirea faţă de noua conducere, auto-instauratul Front al Salvării Naţionale (FSN).

Revoluţia din decembrie a dat naştere unui număr de întrebări, mai ales în privinţa circumstanţelor morţii lui Nicolae şi Elenei Ceauşescu şi a originii FSN. Un observator aflat mult în afara evenimentelor şi-ar fi putut da seama de intenţiile FSN, analizînd împrejurările în care au fost făcute publice procesul şi execuţia fostului cuplu conducător. Deşi un purtător de cuvînd al FSN-ului promisese un proces public cînd au fost capturaţi Ceauşeştii, în dimineaţa de 22 decembrie, trei zile mai tîrziu s-a anunţat că un tribunal militar secret îi condamnase pe cei doi la moarte şi că fuseseră executaţi pe loc. Procesul rapid şi executarea prin pluton de execuţie, argumenta FSN, salvase multe vieţi, făcîndu-i pe „teroriştii" Securităţii credincioşi lui Ceauşescu să nu mai lupte pentru o cauză pierdută şi să se predea. Or, se poate vedea că această rezistenţă a fost mult mai sporadică şi mai puţin intensă decît se sugerase în cîteva cadre spectaculoase arătate la televiziune, cadre care se concentrau asupra incendiului de la Biblioteca Universităţii din Bucureşti şi a uriaşelor stricăciuni de la Muzeul de Artă aflat la al doilea etaj al Palatului Regal. Cum nici un „terorist" n-a fost adus în faţa justiţiei şi nici nu s-a mai auzit în vreun fel despre ei, publicul a început să se îndoiască de faptul că aceştia ar fi existat cu adevărat. Mulţi români cred că nucleul de comunişti din FSN a exagerat intenţionat pericolul „terorist" pentru a restrînge influenţa revoluţiei anti-comuniste în rîndul populaţiei. Dintr-un punct de vedere, vestea bună a morţii tiranului a fost umbrită de circumstanţele ce o învăluiau. În locul unui clar tiranicid revoluţionar, românii erau martorii a ceea ce părea o crimă prin justiţie, cu avocaţii apărării tot atît de vehemenţi şi sarcastici ca procurorul în efortul de a-i umili pe fostul lider şi pe soţia acestuia. Ceauşescu trebuia lichidat cît mai curînd posibil pentru a fi redus la tăcere şi pentru a se asigura o trecere lină de la autocraţia stalinistă la o versiune românească de comunism reformat. Noii lideri au dat dovadă de mult zel în a-l stigmatiza pe fostul dictator şi coteria lui, ca principali răspunzători pentru toate dezastrele ţării. În locul unui adevărat proces al comunismului românesc, populaţia a avut parte de un simulacru de justiţie, cu scopul de a-l demoniza pe fostul lider şi a exonera uriaşul aparat ce făcuse posibile aberaţiile conducerii Ceauşescu.

Un mister la fel de profund ca şi cel ce înconjoară procesul lui Ceauşescu învăluie originile FSN-ului însuşi. Dacă în Cehoslovacia, Forumul Civic îşi avea originea într-o organizaţie multă vreme interzisă şi sistematic hărţuită, Charta 77, noua formaţie conducătoare din România nu avea un disident intern sau o mişcare de opoziţie cu care să se identifice. Cine îi numise pe membrii iniţiali ai Frontului

sau îl alesese pe Ion Iliescu, fost secretar al Comitetului Central, ca preşedinte şi pe tînărul profesor de la Şcoala Politehnică, Petre Roman, ca prim-ministru? Ce criteriu a fost folosit la alegerea conducerii? Iniţial, Consiliul FSN a cuprins un număr de disidenţi noncomunişti adevăraţi, gata să garanteze alegeri libere, stabilirea unui sistem democratic şi, în sens mai larg, dezvoltarea unei societăţi civile în România. Dar, pe măsură ce distanţa dintre retorica Frontului şi practicile lui leniniste a devenit evidentă, cunoscuţi disidenţi, precum luptătoarea pentru drepturile omului Doina Cornea şi poeta Ana Blandiana, au demisionat. Românii au început să înţeleagă că noua structură de putere era în multe privinţe o continuare a celei vechi. Începînd din acel moment, grupările şi asociaţiile civice apărute cu repeziciune, precum şi partidele democratice interzise de comunişti şi reînviate s-au angajat într-o critică directă a ceea ce ele numeau „neo-comunismul" Frontului Salvării Naţionale. Conflictul dintre putere şi societate s-a intensificat în România, în special după ce Frontul şi-a anunţat intenţia de a propune candidaţi pentru viitoarele alegeri, renunţînd astfel la promisiunea de a fi doar un guvern de tranziţie. Cînd opoziţia a protestat împotriva revenirii la metodele autoritare, Frontul a mobilizat muncitorii pentru a-şi apăra funcţia conducătoare prin intimidare. Dar intimidarea n-a avut efect şi opoziţia a început să se amplifice. Partidele româneşti tradiţionale - Naţional Ţărănesc, Naţional Liberal şi Social Democrat - şi-au format propriile structuri şi au participat la parlamentul provizoriu. Opoziţia extraparlamentară a crescut mai ales în rîndul populaţiei studenţeşti, din ce în ce mai radicalizată, şi al intelectualilor. Minoritatea maghiară, multă vreme supusă unei revoltătoare discriminări, şi-a format propriul partid politic, numit Uniunea Democrată a Maghiarilor din România. Ca o reacţie, naţionaliştii români şi-au organizat propria lor mişcare politică numită Vatra Românească, ale cărei declaraţii amintesc de excesele de vîrf ale grupărilor şoviniste interbelice [74]. Deşi FSN a folosit imensul aparat al statului aflat la dispoziţia sa pentru a descuraja şi neutraliza opoziţia, exista sentimentul general că orologiul istoriei nu poate fi întors şi că România se va înscrie alături de celelalte ţări est-europene în dificila, dar inevitabila tranziţie spre democraţie.

Populism şi reforme în Iugoslavia

După moartea lui Tito, în Iugoslavia, procesul de continuă diversificare şi fragmentare a contribuit la creşterea discrepanţelor dintre republicile orientate spre elementul civic din Slovenia şi Croaţia, şi culturile dominate etnic - Serbia, Muntenegru şi Bosnia. Ridicarea în poziţia de vîrf a intransigentului lider de partid Slobodan Milošević, un naţionalist reacţionar din Serbia, ameninţa perspectivele menţinerii unităţii ţării, deoarece slovenilor şi croaţilor nu le plăceau declaraţiile populiste şi radical antireformiste ale lui Milošević. În acelaşi timp, mulţi sîrbi, inclusiv cîţiva intelectuali cunoscuţi pentru opoziţia lor la naţionalism, s-au bazat pe ipoteza că Milošević ar putea deveni un adevărat apărător al ceea ce ei considerau a fi existenţa ameninţată a republicii lor. De exemplu, mulţi credeau că „Slobo", cum i se zicea în mod popular liderului sîrb, reparase multe din relele pricinuite naţiunii lor de la crearea Iugoslaviei imediat după Primul Război Mondial.

Profesorul Kosta Mihailović, economist şi membru al Academiei Sîrbe de Ştiinţe din Belgrad, a definit acest sentiment, împărtăşit pe sacră largă, al mîndriei naţionale rănite astfel: „Serbia a fost dominată politic şi economic de Iugoslavia. O coaliţie anti-sîrbească exista de multă vreme. Noi am ocupat o poziţie vasală în Iugoslavia. Situaţia s-a schimbat total de la apariţia lui Slobodan Milošević" [75]. Ascensiunea rapidă a lui Milošević indică apariţia combinaţiei de naţionalism, autoritarism şi populism egalitar, un hibrid ideologic tentant pentru largi straturi sociale din culturile post-totalitare. Născut în 1941, Milošević, stea în urcare a vieţii politice din Serbia, fusese un comunist activ la Universitatea din Belgrad, unde şi-a luat diploma în drept în 1964. După ce a funcţionat o vreme în birocraţia economică, a intrat în aparatul sîrbesc de partid în 1984, ca şef al organizaţiei din Belgrad. Trei ani mai tîrziu, a fost ales preşedinte al Biroului Politic Comunist Sîrb, şi, în mai 1989, a devenit preşedintele Serbiei. Secretul acestei ascensiuni constă în capacitatea lui de a folosi cu îndemînare sloganurile populiste şi naţionaliste. Celor care se temeau de o economie de piaţă, Milošević le-a promis păstrarea controlului guvernamental asupra resurselor economice. Sîrbilor iritaţi de amplificarea mişcării naţionaliste în celelalte republici, le-a promis că va apăra ceea ce el numea demnitatea sîrbă. Convins că avea o misiune egală cu efortul de pionierat al lui Tito în fundarea unei federaţii trainice, Milošević nu şi-a precupeţit eforturile pentru a restaura un oficiu prezidenţial permanent care să înlocuiască sistemul existent, în care preşedinţia se rotea între liderii celor şase republici ale ţării.

Conflictul dintre Belgrad şi republicile mai avansate din punct de vedere economic, Croaţia şi Slovenia, are adînci rădăcini istorice şi culturale. Modul pasional în care Milošević a identificat interesele sîrbe cu cele pan-iugoslave a fost privit cu multă suspiciune de numărul crescînd de mişcări autonomiste şi chiar separatiste din celelalte republici. Se adăuga deteriorarea continuă a situaţiei în exploziva regiune Kosovo, unde sîrbii recurseseră la violenţă pentru zdrobirea naţionaliştilor albanezi din ce în ce mai radicali. Construcţiea nesigură a statului iugoslav, moştenire a încercărilor lui Tito de estompare a antagonismelor naţionale şi de unificare a ţării pe baze ideologice comuniste, n-a putut rezista creşterii pasiunilor etnice. După cum am văzut, ideologia era moartă în toate statele comuniste est-europene, dar prăbuşirea acesteia era probabil mai evidentă ca oriunde în Iugoslavia, unde era un fapt evident că marxism-leninismul, în loc să diminueze conflictele etnice, n-a făcut decît să le suprime temporar. Imediat ce presiunea poliţienească şi mitul lui Tito au încetat să mai fie infailibile, dezmembrarea Iugoslaviei a devenit, dacă nu iminentă, cel puţin o posibilitate reală. Liga Comuniştilor Iugoslavi, cîndva solidară datorită prezenţei carismatice a lui Tito, a devenit o umbrelă neputincioasă care acoperea şase partide republicane divergente, fiecare susţinîndu-şi interesele locale şi sfidînd autoritatea centrală. La sfîrşitul lui 1989, armata rămăsese singura instituţie naţională, deşi copleşitoarea ei componentă sîrbească (aproximativ 70%) o făcea un potenţial instrument pentru realizarea planurilor hegemonice ale lui Milošević. De înţeles, primejdia unei lovituri militare neliniştea republicile centrifugale şi accelera tendinţele de dezintegrare.

Reacţia Pactului de la Varşovia faţă de Gorbaciov

Dînd o nouă orientare, deschisă, sistemului sovietic, Gorbaciov a contribuit la polarizarea şi dezintegrarea blocului sovietic. Două tendinţe s-au structurat ca reacţie la schimbările ce veneau de la Moscova. Comuniştii polonezi şi maghiari par a fi fost îndemnaţi de dezgheţul gorbaciovist să-şi urmeze propriile reforme într-un mod mai sistematic, în timp ce colegii lor de bloc au ales să se opună reformelor. În Polonia, deşi generalul Jaruzelski era asociat proclamării legii marţiale din decembrie 1981, comuniştii au găsit în reformele lui Gorbaciov o ocazie pentru destindere internă şi experimente mai numeroase în economie. Cuvîntul de ordine folosit de Jaruzelski şi de succesorul acestuia la cîrma Partidului Comunist Polonez, Mieczyslaw Rakowski, era „pluralismul socialist". Comuniştii maghiari au evoluat în aceeaşi direcţie, la început sub conducerea veteranului secretar general János Kádár, apoi, după retragerea forţată a lui Kádár, în 1988, sub tot mai controversata conducere a fostului protejat al lui Kádár, Károly Grosz. În ambele ţări, facţiunile puternice apărute în interiorul elitelor conducătoare au contribuit la fragmentarea crescîndă a organismelor conducătoare cîndva solidare.

Stimulate de schimbările din URSS, unde Gorbaciov manifesta o toleranţă crescîndă şi încuraja critica de jos în sus, societăţile civile din Polonia şi Ungaria şi-au înnoit la rîndul lor activităţile cu tot mai mult curaj şi imaginaţie. Au fost stabilite contacte între reformatorii radicali din Ungaria şi exponenţii opoziţiei democratice. De exemplu, ministrul de stat, membru al Comitetului Central, Imre Pozsgay, a participat în 1987 la o întîlnire cu reprezentanţii forţelor democratice neoficiale. În 1988, reformatorii au reuşit să se descotorosească de János Kádár de la vîrful conducerii partidului comunist maghiar. O întreagă eră se sfîrşea odată cu pierderea puterii de către cel ce prezidase peste „normalitatea" de după 1956. Tabu-ul asupra reconsiderărilor istorice impus de Kádár a fost ridicat, şi societatea s-a angajat într-o frenetică redescoperire a propriului trecut.

Dar, în timp ce orientarea spre liberalizare a Poloniei şi Ungariei decursese destul de rapid şi aparent cu o rezistenţă redusă din partea birocraţiei conducătoare, noul val al destalinizării întîmpinase o rezistenţă îndîrjită în România, Bulgaria, RDG şi Cehoslovacia. La nivelul Pactul de la Varşovia, pasul rapid al democratizării din Ungaria şi Polonia, precum şi politica de glasnost şi perestroika a lui Gorbaciov au alarmat grupările înţepenite în stalinism din celelalte ţări. Pentru Ceauşescu, Jivkov, Honecker şi Jakes, presiunea sovietică pentru angajarea pe calea reformelor generalizate apărea ca o invitaţie de subminare a propriei baze de putere. Fiecare din aceşti potentaţi comunişti îşi condusese ţara cu un pumn de fier timp îndelungat. Înăbuşiseră fără milă disidenţa şi opoziţia politică. Îi eliminaseră pe toţi rivalii care ar fi putut susţine o linie reformistă.

Gradul de rezistenţă la reformele încurajate şi chiar sugerate de sovietici a diferit de la ţară la ţară. De exemplu, a fost mai simplu pentru Ceauşescu, cu experienţa lui de autonomie faţă de Moscova, să mobilizeze sprijinul elitei de partid pentru o linie politică dură, ce includea elemente declarat anti-sovietice. O înfruntare pe faţă a Moscovei era mai problematică pentru conducerea Cehoslovaciei, în

frunte cu preşedintele Gustav Husak şi secretarul general Milos Jakes. Pentru cei doi, tăierea cordonului ombilical cu Uniunea Sovietică era practic imposibilă. Singura lor îndreptăţire politică pentru rămînerea la putere fusese sprijinul lor activ în represiunea care a urmat invaziei din august 1968. În Bulgaria, întreaga carieră politică a lui Jivkov se bazase pe supunerea oarbă faţă de ordinele venite de la Moscova, astfel că acum nu putea sfida centrul. Cît despre liderii est-germani, ei ştiau că umbrela Armatei Roşii fusese cea care făcuse posibilă însăşi existenţa regimului lor. Opunîndu-se reformelor radicale, ei n-au făcut decît să amîne procesul istoric natural care avea să ducă la reunificarea Germaniei şi dezarticularea a ceea ce mulţi consideraseră a fi o construcţie statală artificială numită RDG. Aceşti lideri anti-reformişti au încercat să cîştige timp, să simuleze sprijin pentru Gorbaciov, sperînd în secret că ulii din Biroul Politic se vor descotorosi de turbulentul secretar general şi vor restaura singura versiune de socialism cu care se puteau identifica: modelul brejnevist bazat pe militarism, expansiune, corupţie şi apatie socială. Jacques Rupnik a definit corect atitudinea conducerilor comuniste est-europene faţă de reformele lui Gorbaciov ca fiind „funcţie de relaţiile pe care le avuseseră cu propriile societăţi, gradul de acceptare sau răceală faţă de ele depinzînd de prioritatea pe care o acordaseră fie controlului social, fie realizării tacite a consensului în societate" [76].

VII. CHINUITOAREA NAŞTERE A DEMOCRAŢIEI

Putem redeveni animale. Dar dacă vrem să rămînem oameni, există o singură cale, cea a societăţii deschise.

Karl R. Popper

Mă rog să nu ne transformăm din deţinuţii închisorii în paznicii acesteia.

Adam Michnik

Mişcările din 1989 şi prăbuşirea partidelor comuniste au demonstrat cît de precare sînt instituţiile guvernante în Europa de Răsărit. De fapt, mult înaintea acestor revoluţii, erodarea regimurilor autoritarist-birocratice devenise evidentă. Menţinerea regimurilor comuniste s-a bazat pe folosirea forţei şi percepţia unei ameninţări străine care ar fi făcut zadarnică orice tentativă de abandonare a ordinii existente. Amintirea celor petrecute la Budapesta în anul 1956 şi la Praga în 1968 constituia un puternic handicap pentru cei ce considerau vitală nevoia de reforme. Mai tîrziu, pe măsură ce presiunea sovietică a scăzut şi elitele locale s-au văzut lipsite de sprijin din afară, un nou val de experimente rebele a putut cîştiga teren.

În 1988 şi 1989 imposibilul părea să fi devenit realitate. Cu viteză fulgerătoare, toate tabu-urile anterioare au fost abolite ; opoziţia a înţeles că pentru prima oară avea temeiuri rezonabile să se gîndească la răsturnarea radicală a structurii de putere instaurate imediat după al II-lea Război Mondial în Europa de Răsărit. Nici o barieră nu era destul de puternică pentru a face faţă iureşului revoluţionar amplificat. Aparatcikii trăiau într-o stare de confuzie, incapabili să perceapă dimensiunea noului pericol. De la Honecker la Ceauşescu, de la Jivkov la Jakes, erau cu toţii consternaţi şi neajutoraţi. Singurul expedient pe care şi-l puteau imagina pentru stoparea revoltei populare presupunea violenţa. Or, tactica impusă de faţa zîmbitoare a lui Gorbaciov în relaţiile internaţionale presupunea o renunţare la metodele tradiţionale de represiune. Persuasiunea, şi nu coerciţia, era sloganul zilei.

Iniţial, în toate ţările foste comuniste, sentimentul predominant a fost că înlăturarea totalitarismului – adică dezintegrarea instituţiilor şi a structurilor comuniste – va avea loc fără conflicte pe scară mare. Starea de spirit era euforică, mai ales că, exceptînd România, schimbările revoluţionare se petrecuseră într-un mod neviolent. Existau speranţe că naşterea instituţiilor democratice, inclusiv a parlamentelor şi partidelor politice, va avea loc fără convulsii, aproape ca un proces natural. Au fost

însă doar iluzii încurajate de repeziciunea evenimentelor din 1989. Una din principalele iluzii era cea a comunismului urmat în mod necesar de forme democratice de organizare politică şi socială.

Din cauza dezamăgirii generale provocate de ideologia şi practica leniniste, protagoniştii politici din regiune şi mulţi analişti străini au considerat că lunga expunere a acestor naţiuni la privaţiunile dictaturii le făcuse imune la noi tentaţii autoritariste. Dar, cum a arătat Kenneth Jowitt, acea convingere se baza pe luarea dorinţelor drept realităţi. Leninismul îşi lăsase amprenta pe *psyché*-ul colectiv, generînd forme de comportament care vor continua, chiar dacă într-un mod rezidual, să afecteze sfera publică. Acest reziduu al „vechii ordini" a fost obstacolul principal de care s-au lovit toate societăţile post-comuniste. Articulaţia dintre interesele publice şi cele private, caracteristică democraţiilor procedurale, lipsea: „Moştenirea leninistă înţeleasă ca impact dintre organizaţiile de partid, practică şi etos, pe de-o parte, şi opoziţia etică, iniţial carismatică, de cealaltă parte, favorizează un mod de-a fi autoritarist şi nu unul liberal capitalist, obstacolele în faţa acestuia din urmă nefiind doar cum să privatizezi economia, să creezi o economie de piaţă sau să organizezi o campanie electorală, ci, mai degrabă, cum să instituţionalizezi virtuţile publice"[1]. Comunismul nu condusese aceste ţări într-un mod ordonat şi benign. Poliţia secretă ţinuse populaţia sub strictă supraveghere, intelectualilor li se pusese surdină, studenţii au fost îndoctrinaţi, muncitorii au fost extenuaţi şi prost plătiţi. Toate aceste societăţi au fost îmbolnăvite de corupţie, disperare culturală, ruinare economică şi, mai mult decît orice altceva, de un incomensurabil declin al sentimentului solidarităţii sociale. Suspiciunea făcea ravagii. Odată cu înaintarea lui compulsivă spre conformism şi uniformitate, comunismul a făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să distrugă toate instituţiile şi asociaţiile intermediare care ar fi putut deveni pilonii unei societăţi civile renăscute. Intuiţia lui Timothy Garton Ash este, din acest punct de vedere, revelatoare: „Probabil, începutul înţelepciunii este să recunoaştem că ceea ce a lăsat comunismul în urmă este un extraordinar talmeş-balmeş, o fragmentare şi o cacofonie de interese, atitudini, concepţii, idealuri, tradiţii"[2]. Să ne gîndim la Cehoslovacia, unde, în martie 1991, zece membri ai parlamentului au fost acuzaţi de legăturile lor anterioare cu poliţia secretă. Problema nu consta în vina lor individuală, ci mai degrabă în absenţa unui cadru procedural pentru tratarea unor astfel de acuzaţii într-un mod imparţial. În toate aceste ţări, incriminările şi reglările de conturi tindeau să tulbure analiza profundă a cauzelor reale ale dezastrului comunist. Politica isteriei a concurat adesea cu efortul lucid pentru o reconstrucţie democratică. Marii înfrînţi în confruntarea din 1989, comuniştii, au dat dovadă de o plăcere specială în otrăvirea atmosferei publice şi angajarea în demagogie socială.

Abdicarea regimurilor comuniste n-a însemnat colapsul imediat al culturilor politice comuniste – toate obiceiurile, mentalităţile, atitudinile, simbolurile şi valorile care pătrunseseră de decenii în viaţa socială. Principalele dileme ale noilor elite din Europa Răsăriteană pot fi cuprinse într-o serie de întrebări *cum să*. Cum să creezi o politică democratică în absenţa unei culturi tolerante la diferenţe sau capabilă să includă tendinţe în conflict, fără să recurgi la metode autoritariste de control şi coerciţie? Cum să insufli un sentiment de responsabilitate comună şi să depăşeşti slujirea egoistă şi cel mai adesea exagerată a interesului particular în

detrimentul binelui public? Cum să înlocuieşti monopolul aproape total al statului asupra domeniului public cu o formă diferită de organizare, în care logica exclusivă a leninismului să poată fi înlocuită de fireasca găsire a compromisului? Cum să transformi virtuţile civile letargice sau chiar inexistente în energii sociale capabile să contribuie la limitarea arbitrarietăţii guvernamentale, fără a deveni o perpetuă sursă de nelinişte, anarhie şi nihilism? Sau, în ţări în care diferitele grupări etnice se întrec în promovarea valorilor şi aspiraţiilor proprii, cum să aperi drepturile minorităţilor ameninţate de tendinţele etnocentrice din sînul majorităţii?

Dilema est-europeană este agravată de speranţele nerealiste în privinţa a ceea ce înseamnă adoptarea valorilor Occidentului. Convingerea că sfîrşitul monopolului partidelor comuniste asupra puterii înseamnă în mod automat sfîrşitul comunismului şi naşterea democraţiei a contribuit la apariţia unei prăpastii mereu amplificate între speranţele în creştere ale populaţiei şi limitele sistemului existent. De fapt, ce s-a întîmplat în aceste ţări înseamnă mai puţin instaurarea unor regimuri pe deplin democratice - o astfel de realizare ar fi fost sociologic imposibilă după atîţia ani de dictatură - ci, mai degrabă, reconstruirea treptată a spaţiului politic. După decenii în care politica fusese văzută ca domeniul demagogiei şi al duplicităţii, o trambulină perfectă pentru oportunişti, acum a devenit posibilă abordarea politicii ca domeniu în care individul îşi poate exercita liber drepturile civile şi umane. Noi mişcări politice au apărut alături de fostele grupări de opoziţie care înfruntaseră guvernele comuniste. După letargia şi disperarea anilor anteriori, cînd se părea că istoria a încremenit în această parte a lumii, a existat un sentiment general de însufleţire şi speranţă. Primele luni ale lui 1990 au fost dominate de entuziasm şi vise romantice privind solidaritatea naţională. Noua politică a apărut ca o încercare de restaurare a tradiţiilor istorice, dar, în nici una din aceste ţări, noile formaţiuni n-au pretins că sistemul politic pe cale de-a se naşte este o simplă reproducere a celui pre-comunist. În toate aceste societăţi, tendinţa generală a fost de urmărire frenetică a modelelor occidentale în scopul unei tranziţii rapide spre democraţie.

Multora li s-a părut că trecerea imediată spre o democraţie cu o economie de piaţă va constitui un panaceu pentru relele asociate planificării centralizate. A existat un fel de intoxicare cu virtuţile unei pieţe libere. Însă, pe măsură ce privatizarea va înainta şi milioane de indivizi se vor găsi fără slujbă, se poate prezice apariţia mişcărilor populist-demagogice care vor promite totul tuturor, în speranţa cîştigării puterii politice. Este astfel de primă importanţă pentru aceste ţări să identifice care garanţii, instituţionale şi culturale, vor diminua primejdia revenirii la un gen de autoritarism diferit de cel leninist, doar pentru că nu încorporează neapărat mistica ideologică a marxismului. Cu alte cuvinte, aceste naţiuni trebuie să-şi construiască propriile societăţi civile pentru a evita o alunecare catastrofală de la tirania oligarhică la tirania mulţimii. Ralf Dahrendorf spune:

> „Noi sîntem poporul" este o lozincă frumoasă, dar ca maximă constituţională este imaginea în oglindă a statului total care a fost abolit. Dacă monopolul partidului este înlocuit doar de victoria maselor, totul va fi pierdut destul de curînd, pentru că masele n-au structură şi nici permanenţă... Problema cheie este cum să umpli golul dintre stat şi oameni - uneori, precum în România, un gol de dimensiuni înspăimîntătoare - cu activităţi care, prin autonomia lor, creează surse sociale de putere. Pînă atunci, constituirea libertăţii sau chiar a economiei de piaţă, socială sau de alt fel, va rămîne suspendată în aer [3].

În ţările cu o experienţă redusă a procedurilor democratice există şi posibilitatea manipulării maselor de indivizi creduli şi adesea dezorientaţi, de către aventurieri cinici sau oportunişti, iresponsabili care pot exploata nemulţumirile şi frustrările colective în scopul de a pune mîna pe putere. Comunismul a murit în Europa de Răsărit, dar moştenirea lui conţine dorinţa unei răsplate şi compensări imediate, şi această nerăbdare lasă deschisă uşa pentru mişcări politice oraculare ce se trag din lipsă de speranţă şi siguranţă. Să luăm, de exemplu, copleşitoarea majoritate obţinută de Frontul Salvării Naţionale în alegerile din mai 1990 din România. FSN a cîştigat promiţînd să evite o tranziţie dureroasă spre o economie de piaţă şi mizînd pe autoritatea omului forte al FSN, Ion Iliescu. Alt exemplu este cel al acordurilor populiste folosite de Slobodan Milošević al Iugoslaviei în solo-urile sale politice, depăşite doar de ale rivalului său şi mai naţionalist, Vuk Drasković, liderul radicalei Mişcări pentru Reînnoirea Serbiei. Drasković foloseşte următoarele clişee stereotipe cînd se referă la croaţi: „Majoritatea croaţilor au o ură iraţională faţă de sîrbi. Singurul sentiment pe care îl cunosc croaţii este ura" [4]. Asemenea mişcări pot cîştiga majoritatea momentană în noile parlamente şi pot impune concepţiile lor intolerante privind minorităţile naţiunii. Pentru a înţelege natura acestor concepţii intolerante, create de saltul brusc în pluralism fără existenţa instituţiilor, fundamentele necesare unui proces democratic obişnuit, ne putem întoarce la analiza făcută de Alexis de Tocqueville tiraniei majorităţii şi dreptului individului de-a i se opune: „Cînd refuz să respect o lege nedreaptă, eu nu contest dreptul pe care îl are majoritatea de a comanda, ci doar fac apel la suveranitatea individuală în locul suveranităţii poporului [5].

Riscul ca noile formaţiuni politice apărute din cenuşa comunismului să nu fie capabile să-şi folosească autoritatea lor într-un mod rezonabil şi precaut nu trebuie nici exagerat, nici subestimat. Rămîne, totuşi, pericolul real ca, pentru a-şi asigura succesul electoral, multe din noile grupări, cu priorităţi ideologice încă rudimentare, să facă pe placul maselor şi să apeleze la fantazări populiste.

Una e a birui birocraţiile comuniste şi alta să construieşti o lume în care indivizii să înceteze a se bănui unul pe altul. Restaurarea politicii, descoperirea arenei publice ca spaţiu de competiţie a valorilor şi de apariţie a diferitelor grupuri de interese înseamnă deschiderea spaţiului public. Democraţia, deci, cu impersonala ei cultură procedurală, trebuie construită pe un fundament încă fragil, bîntuit de demonii trecutului. Cum scria Karl Marx în *18 Brumar al lui Ludovic Bonaparte*: „Tradiţiile tuturor generaţiilor moarte apasă ca un coşmar asupra minţilor celor în viaţă" [6]. Pentru că trecutul a fost suspendat vreme de decenii, acesta se întoarce acum cu toate complexele şi nevrozele care au creat drama istoriei est-europene cu secole înainte de comunism.

Deşi retorica dominantă în Europa de Răsărit cuprinde acum referiri la opţiuni ideologice, noile partide s-au constituit pe baza afinităţilor personale şi experienţei comune. Noile elite politice sînt formate din grupări diferite care au fost angajate în activităţi similare şi au avut legături de durată, cu un caracter pronunţat interpersonal. Ideologia are rolul ei, dar este subordonată sentimentelor. De exemplu, pentru a înţelege acuzaţiile şi recriminările din Ungaria şi Polonia de azi, trebuie să fii familiarizat cu istoria Opoziţiei Democratice şi a KOR-ului. Mulţi din actualii senatori şi miniştri din ambele ţări au fost cîndva implicaţi în activităţile clandestine

ale eroicei perioade disidente. Alţii au fost printre spectatorii neangajaţi care, fără a sprijini puterea comunistă, n-au participat direct la activităţi anticomuniste. Referindu-se la scena politică poloneză şi ungară, Timothy Garton Ash observa :

> În politica de azi, avem generaţia din '48, generaţia din '56, generaţia din '68, generaţia din '80 şi (cea mai largă) cea din '89 ; atît între ele, cît şi în cadrul fiecărei promoţii, există o complexă istorie personală a prieteniilor şi rivalităţilor. Nu poţi începe să înţelegi aliniamentele personale de azi decît dacă ştii cine ce a făcut şi cui în ultimii patruzeci de ani... Singurul pas serios spre o adevărată înţelegere este o detaliată naraţiune istorică şi, în cazul protagoniştilor, biografică [7].

Natura transideologică a acestor afinităţi este izbitoare dacă luăm în considerare faptul că un conservator din punct de vedere cultural şi politic, cum e Gaspar Miklos Tamas, este unul din liderii Alianţei Liberilor Democraţi din Ungaria, o formaţie politică destul de liberală în valorile pe care le promovează. Tamas, totuşi, a fost un element forte al opoziţiei de samizdat şi prieten apropiat al cercului de la *Beszelö* condus de actualul preşedinte al liber-democraţilor, János Kis. În acelaşi timp, György Bence, un filosof care în trecut fusese alături de Kis şi, în tinereţe, membru al şcolii de marxism critic a lui Lukács, este acum consilier neoficial, dar apropiat, al conducerii FIDESZ-ului. Un rol similar al relaţiilor personale poate fi identificat şi în viaţa politică poloneză, unde elita intelectuală din Varşovia şi Cracovia a fost mai degrabă alături de Tadeusz Mazowiecki decît de Lech Walesa în cursul alegerilor prezidenţiale din decembrie 1990. Pînă cînd nu acordăm atenţie „preistoriei" acestor relaţii, cu greu putem înţelege înverşunarea anumitor acuzaţii şi intensitatea a ceea ce adesea apare ca o vrajbă fraticidă lipsită de sens [8].

În majoritatea acestor ţări, una din problemele cele mai importante a fost soarta fostelor partide comuniste. În România, de exemplu, partidul comunist, după cum am mai spus, părea să fi dispărut fără urmă după revolta anticomunistă spontană din decembrie 1989. Dar a fost această dispariţie o percepţie corectă? Poate crede cineva cu toată seriozitatea că o mişcare politică avînd aproape 4 milioane de membri înainte de revoluţia din decembrie 1989 a părăsit pur şi simplu scena istorică fără să lase nici o moştenire? Pentru mulţi, Frontul Salvării Naţionale, formaţia ieşită la iveală în timpul vidului de putere creat în urma fugii lui Ceauşescu din Bucureşti, este o simplă reîncarnare a vechiului partid comunist. Mai tîrziu, în decembrie 1990, un grup de foşti lideri ai dispărutului, dar nu decedatului, partid comunist au anunţat restaurarea partidului sub numele de Partidul Socialist al Muncii [9]. Cu alte cuvinte, chiar şi într-o societate anticomunistă, instituţiile, credinţele şi formele de gîndire caracteristice vechiului regim nu mor peste noapte.

În avalanşa de semnale confuze din Europa de Răsărit, se pot distinge un număr de trăsături comune semnificative ale miraculoasei mişcări ce a măturat regimurile comuniste corupte şi incompetente. Direcţia revoluţiilor din 1989 a fost anti-comunistă, antiautoritaristă şi anti-ideologică. Şi tocmai faptul că aceste revoluţii s-au împotrivit politizării comuniste a sferei publice i-a făcut pe mulţi dintre noii lideri să păstreze o atitudine sceptică în privinţa formării de partide politice după victoria lor. Tensiunea între obligaţiile instituţionale şi aprehensiunile morale explică ezitarea de care au dat dovadă atît Václav Havel şi Forumul Civic, cît şi militanţii maghiari în ceea ce priveşte concretizarea eforturilor lor sub formă de

partide politice. Într-adevăr, au fost necesari cîţiva ani pentru ca foştii membri ai opoziţiei din samizdatul maghiar să formeze la început o Reţea a Liberelor Iniţiative şi apoi Alianţa Liberilor Democraţi – un adevărat partid politic, cu statut, ierarhie şi organizaţii locale, inclusiv o aripă de tineret. În trecut, opoziţia îşi justificase activităţile prin trimiterea la viziunea universalistă a drepturilor omului şi a celor civile. Majoritatea liderilor ei erau intelectuali distinşi, decişi să trăiască întru adevăr, indiferent de preţul pe care-l aveau de plătit pentru această formă est-europeană de nesupunere civilă. Din moment ce drepturile omului transcend limitele naţionale şi sociale, pentru mulţi dintre aceşti militanţi a fost o mare surpriză – şi nu una plăcută – să descopere că sub îngheţatul monolit totalitar, vechile (şi urîtele) pasiuni şi animozităţi dăinuiseră, gata să explodeze imediat ce presiunea poliţienească a încetat să se mai facă resimţită. Comunismul nu rezolvase nici una dintre problemele din regiune în privinţa nedreptăţilor sociale şi naţionale. Dimpotrivă, aceste probleme fuseseră doar negate, şi astfel exacerbate prin neglijare şi manipulare simbolică, la fel ca în cazul populismului şovin practicat de liderii comunişti bulgari, sîrbi şi români.

Ruperea de trecut a fost dominanta programelor şi declaraţiilor noilor mişcări privind necesitatea de a restaura moralitatea în viaţa publică. Era de o importanţă vitală să fie demascat mirajul ideologic folosit de comunişti pentru a justifica acapararea societăţii. Era, de asemenea, importantă crearea unui ambient social în care individul să înceteze să se mai simtă ameninţat şi umilit de un aparat represiv atotputernic. Responsabilitatea oficialilor publici trebuia consfinţită în noile constituţii, care să garanteze schimbările profunde în curs de desfăşurare. Natura şi dinamica tranziţiei spre o politică reală sînt determinate de maturitatea grupărilor locale de opoziţie şi de capacitatea acestora de a oferi strategii alternative viabile pentru o refacere economică şi socială. În toate aceste ţări, problemele legate de dreptatea politică şi pedepsirea celor răspunzători pentru calamităţile trecutului au devenit de-o importanţă covîrşitoare pentru vindecarea naţională şi purificarea vieţii publice. Fantomele trecutului trebuiau exorcizate. Cererea publică pentru dreptate trebuia satisfăcută de noile autorităţi fără a ceda în faţa îndemnurilor la răzbunare sîngeroasă şi ieşirilor necontrolate de mînie care ar fi putut degenera în linşaj şi masacrarea foştilor aparatciki, cadrelor din poliţia secretă şi informatorilor. Tratamentul aplicat foştilor lideri şi uneltelor acestora, care ajutaseră la crearea şi menţinerea unui sistem din cele mai inumane, a fost una din problemele cele mai complexe şi mai potenţial destabilizatoare ale regimurilor post-revoluţionare. Adesea, era aproape imposibil să se găsească criterii pentru a despărţi pe cei care fuseseră simpli pioni de cei care au găsit o plăcere deosebită în persecutarea gînditorilor critici şi militanţilor independenţi ai clasei muncitoare. Ce trebuia să se întîmple cu judecătorii care condamnaseră la mulţi ani de închisoare oameni care acum erau membri ai guvernului? Timothy Garton Ash se referă tocmai la această dilemă a puterii post-comuniste cînd descrie noile surse de nemulţumire din Europa Răsăriteană:

> Foştii cenzori, foştii grăniceri, foştii aparatciki, foştii membri ai poliţiei secrete: cum vom proceda cu ei? Sau mai degrabă, cum vom proceda cu Ăia – *Oni* – cum erau îndeobşte cunoscuţi deţinătorii puterii în comunism, mari sau mici? Se pune problema dreptăţii. La nivelul cel mai înalt, este o problemă tip Nürenberg. Trebuie

> aduşi cei de la vîrf în faţa tribunalului pentru răul pe care l-au făcut sau care s-a făcut în timpul lor? Dacă da, sub ce acuzaţie şi după care lege? La un alt nivel, devine o problemă de dreptate socială. E cinstit, întreabă oamenii, ca aceia care au avut slujbe confortabile sub comunişti să le mai aibă şi azi, cînd oamenii obişnuiţi trebuie să strîngă şi mai mult cureaua? E cinstit ca membri ai *nomenklaturii* să profite de neclaritatea condiţiilor legale de privatizare ca să preia ca patroni întreprinderile pe care înainte le conduseseră ca directori comunişti? [10]

Nemulţumirea faţă de pasul lent al purificării naţionale şi sentimentul generalizat că fostele birocraţii continuă să-şi menţină poziţiile influente, în special în aparatul economic, au dus la noi izbucniri de mînie populară. Construirea societăţilor civile şi restaurarea relaţiilor interpersonale de solidaritate s-au dovedit a fi procese mai lungi şi mai dificile decît se anticipase. Cu mult mai greu este să creezi o cultură a încrederii, a dialogului şi toleranţei, decît să lupţi împotriva unui duşman uşor de identificat - puterea comunistă. Proiectele instituţionale şi constituţionale au devenit subiectele cele mai importante. În România şi Bulgaria, nemulţumirea publică faţă de dizolvarea treptată a vechilor instituţii a provocat noi crize. S-a creat astfel o distanţă tot mai mare între modelul est-central-european de dezvoltare politică, incluzînd o ruptură palpabilă şi neechivocă cu trecutul comunist şi decizia fermă a noilor protagonişti politici de a respecta legile pluralismului, şi Europa de sud-est, unde moştenirea totalitarismului s-a dovedit mai persistentă şi mai încăpăţînată, împiedicînd deschiderea rapidă a spaţiului public. În special în Bulgaria, România şi Serbia, mişcările naţionaliste înrădăcinate în mituri resentimentare şi fobii atavice au încercat inflamarea pasiunii colective. Etnocraţia, mai degrabă, şi nu democraţia, ameninţă să fie viitorul acestor societăţi.

Mişcările extremiste din România au început să acuze minoritatea maghiară că ar nutri speranţe „iredentiste" cu privire la Transilvania. Foştii colaboratori ai regimului lui Ceauşescu, sicofanţii fostului conducător, au ieşit la iveală şi au editat o revistă deosebit de vicioasă numită *România Mare*, în paginile căreia nici unul din disidenţii din vremea dictaturii nu a fost cruţat. Calomnii şi insulte au inundat paginile unei prese din ce în ce mai anarhice. S-au făcut eforturi pentru reabilitarea dictatorului militar Ion Antonescu, care condusese România în timpul celui de al II-lea Război Mondial, şi pentru prezentarea acestuia ca un apărător al intereselor naţionale. Presa proguvernamentală s-a angajat în campanii pătimaşe împotriva Regelui Mihai, care îl arestase pe Antonescu în 1944 şi stabilise o democraţie de scurtă durată, înainte de lovitura comunistă. În Serbia, dar şi în Croaţia şi Bulgaria, spectrul naţionalismului părea rău prevestitor. Semnele de etnocentrism se puteau detecta şi în Slovacia, unde au apărut grupuri naţional-creştine încercînd să reabiliteze guvernul naţionalist pro-nazist condus, în timpul celui de al II-lea Război Mondial, de Monsignor Tiso. Revendicîndu-se din acea tradiţie autoritarist-naţionalistă, o minoritate redusă dar gălăgioasă susţinea ideea unui stat slovac independent. În Bulgaria, s-a dezlănţuit o puternică mişcare naţională îndreptată împotriva etnicilor turci.

În ţările est-europene, a existat sentimentul că este de o importanţă covîrşitoare divulgarea faptelor statului poliţienesc şi identificarea publică a colaboratorilor fostei poliţii secrete. Aceste dezvăluiri au fost deosebit de dramatice, mai ales în fosta RDG, Cehoslovacia şi România. Preşedintele Havel a promulgat un decret

care cerea verificarea tuturor oficialităţilor publice. S-a scos la iveală că pînă şi lideri ai partidelor anticomuniste reconstituite colaboraseră cu poliţia secretă şi aparţineau categoriei „oamenilor pătaţi" [11]. Pedepsirea celor ce fuseseră instrumentele umane ale totalitarismului făcea parte din reconcilierea necesară cu trecutul a acestor societăţi. Făcea parte din renaşterea culturii politice gata să-şi asume atît greşelile, cît şi realizările. Învăţarea democraţiei trebuia să coincidă cu renunţarea la modurile de gîndire şi tiparele de comportament instaurate pe parcursul a mai mult de patruzeci de ani de regimuri leniniste. Indivizii trebuiau să renunţe la obiceiul de-a aştepta ca toate deciziile să fie luate de o autoritate superioară şi să înţeleagă că nici un lider carismatic nu-i va salva ca prin minune de la sărăcie şi insecuritate. Apariţia noilor elite, capabile să funcţioneze într-o cultură bazată pe merit şi competiţie, a devenit astfel o barieră în faţa alunecării spre noi experimente autoritariste.

Problema principală, totuşi, în toate aceste ţări, era construirea unei culturi politice destul de solide şi sigură de sine pentru a contracara apariţia noilor mişcări fundamentaliste. După formularea lui Karol Modzelewski, cunoscutul istoric polonez şi militant al opoziţiei, iar după 1989 senator:

> Dictatorii nu devin dictatori prin ei înşişi; ei nu domină o ţară doar pentru că au tendinţe dictatoriale. Oamenii creează un dictator - cei care îl sfătuiesc şi care îi acceptă ordinele şi, în special, cei care îl sprijină. Cu alte cuvinte, dacă o ţară are un dictator sau nu, depinde mai ales de cultura politică a ţării în cauză [12].

Consolidarea unui cadru constituţional care să prevină apariţia mişcărilor populiste susţinătoare de „tirani" demagogi trebuie însoţită de eforturile continue la nivelul politicii de fiecare zi şi de lupta „iluministă" cu practicile obscurantiste, superstiţioase şi cu un mare grad de intoleranţă, lăsate moştenire în aceste societăţi nu numai de comunism, dar şi de culturile nedemocratice sau semidemocratice din perioada interbelică. Printre altele, ele includ recunoaşterea şi protejarea drepturilor minorităţilor, un factor major de iritare pentru cei care ar prefera să impună întîietatea comunităţii etnice „organice" asupra individului.

Cum şocul modernităţii este inevitabil în toate aceste ţări, există riscul unei fuzionări a „mişcărilor de dezamăgire" rezultate din frică şi disperare. Comunismul a murit pentru totdeauna în aceste ţări, dar democraţia nu este neapărat succesoarea lui. Există primejdia unei sinteze baroce între nostalgia pentru scutul protector al statului poliţienesc şi tentaţia de-a accepta promisiunile demagogilor sociali capabili să manipuleze simbolurile salvării naţionale. Din acest punct de vedere, Ralf Dahrendorf a sesizat în mod just capcanele celui dintîi stadiu, dureros, al tranziţiei spre o societate deschisă. „Nu-mi place să mă gîndesc la combinaţia de lideri militari, planificatori economici şi ideologi rasişti, care ar putea fi aduşi la putere de grupările tulburi şi dezamăgite. Păziţi-vă de la bun început! Fundamentaliştii aşteaptă după multe colţuri ca să-şi ia impozitul de la cei care şi-au pierdut răbdarea pe drumul spre libertate" [13]. Într-adevăr, reinventarea politicului are loc pe fundalul multor speranţe exagerate şi adesea nerezonabile. Pe măsură ce prima fază a extazului triumfător trece, oamenii îşi dau seama că următoarea va fi marcată de noi dificultăţi, în special în privinţa refacerii economice. Noile elite vor avea nevoie de curaj, imaginaţie şi un ataşament puternic faţă de valorile pluraliste, pentru a apăra

instituţiile democratice de atacurile autoritariste. Precedentul Spaniei şi al Portugaliei, ţări conduse de dictatori decenii la rînd, ne arată, totuşi, că o astfel de tranziţie este posibilă. Sesizînd pericolele, inclusiv cel fascist, nu trebuie să devenim sceptici în privinţa şanselor democraţiei de a se instaura în Europa Răsăriteană.

Între euforie şi mînie

După prăbuşirea spectaculoasă a structurilor comuniste de dominare, toate ţările din Europa de Răsărit s-au angajat într-o căutare febrilă de noi formule politice care să faciliteze instaurarea instituţiilor democratice şi tranziţia spre o economie de piaţă. În toate aceste ţări, au avut loc alegeri care au confirmat eşecul istoric al partidelor comuniste. Noi formaţii politice au apărut pentru a propune platforme originale de regenerare a vieţii sociale şi economice.

Sfîrşitul socialismului prusac

În Germania Răsăriteană, democratizarea politică a coincis cu prăbuşirea dramatică a fostelor structuri de putere şi o presiune crescîndă de jos în sus pentru reunificarea imediată cu Republica Federală. După atîţia ani în care reunificarea fusese considerată un tabu, brusc, fostele partide satelite, mai ales creştin-democraţii, au început s-o susţină şi ele. Foştii comunişti, conduşi acum de Gregor Gyzi, avocatul reformist care a dorit să dea o imagine occidentală partidului său suferind, au încercat să amîne deznodămîntul, cerînd ca ambele state germane să devină neutre. Marile partide din Germania de Vest au penetrat scena politică est-germană şi au influenţat direct campania electorală din această ţară. Cele mai importante două partide din RDG după alegerile din mai 1990, Creştin Democrat şi Social Democrat, au format un guvern de coaliţie care i-a inclus şi pe reprezentanţii cîtorva grupări conservatoare, printre acestea Deşteptarea Democratică condusă de Reiner Eppelmann, pastorul protestant care fusese autorul pacifistului „Apel din Berlin" din 1982. După ani de persecuţie pentru poziţia sa curajoasă antimilitaristă şi de apărare fermă a drepturilor omului, Eppelmann a fost numit ministru al Apărării şi dezarmării în guvernul necomunist al Germaniei Răsăritene. Noul prim-ministru, Lothar de Maizière, un creştin-democrat de frunte, avea de înfruntat nu numai criza din propria ţară, unde creştea mînia populară împotriva fostului guvern şi a aparatului său represiv, dar şi dezacordul sovieticilor faţă de reunificarea Germaniei. Acesta nu era greu de înţeles avînd în vedere importanţa Germaniei Răsăritene pentru interesele strategice şi economice sovietice, precum şi valoarea simbolică a ideii că Uniunea Sovietică ar putea ceda presiunii occidentale şi renunţa la una din cele mai importante cuceriri din cel de al II-lea Război Mondial. Dar Kremlinul nu a putut ignora imensa dorinţă de reunificare din ambele Germanii.

În ianuarie 1990, Gorbaciov a recunoscut că reunificarea germană este inevitabilă şi a încercat să încetinească procesul cerînd ca Germania unită să rupă legăturile cu NATO. O ieşire din această negociere internaţională extrem de complicată şi gingaşă a apărut în iulie 1990, în timpul unei întîlniri între Mihail Gorbaciov şi

cancelarul vest-german Helmut Kohl. Cu această ocazie, liderul sovietic a consimţit să permită rămînerea în NATO a unei Germanii unite. Forţele armate ale acesteia trebuiau drastic reduse la 370.000 de oameni (numai armata vest-germană număra 480.000) şi puteau fi desfăşurate în partea răsăriteană a ţării numai după ce ultimul militar sovietic avea să plece, în 1994. Pînă atunci, Germania trebuia să acopere cheltuielile de întreţinere ale garnizoanei sovietice şi să contribuie substanţial (printr-o sumă stabilită ulterior la 8,8 miliarde dolari) la costurile reinstalării trupelor în Uniunea Sovietică. Ca să preîntîmpine şi mai mult aprehensiunile sovietice, Kohl a oferit 3 miliarde de dolari pentru a-i ajuta pe sovietici să-şi plătească datoriile faţă de Germania. Cum Polonia îşi exprimase îngrijorarea cu privire la pericolul pe care îl constituia apariţia unui colos politic şi economic german în inima Europei, la Paris a avut loc o întîlnire cu participarea reprezentanţilor celor patru mari şi ai celor două state germane. Germanii au promis că vor lua toate măsurile legale pentru recunoaşterea fără condiţii a frontierei Oder-Neisse cu Polonia. La 12 septembrie, miniştrii de externe din şase ţări angajate în negocierile diplomatice au semnat tratatul „2+4" la Moscova. S-a consemnat astfel sfîrşitul Războiului rece şi începutul unei noi ere în istoria europeană. Curînd după aceea, RDG a părăsit formal Pactul de la Varşovia şi, la 3 octombrie, la un an după începerea mişcărilor anticomuniste din Berlinul de Răsărit, „cadoul" lui Stalin făcut naţiunii germane a încetat să mai existe.

Pentru că tranziţia spre economia de piaţă a avut loc în fosta RDG în cadrul ansamblului prosper al economiei germane, cu subsidii generoase din partea guvernului german şi a unor mari corporaţii şi bănci, convulsiile asociate cu acest proces au fost mai puţin pronunţate decît în celelalte foste ţări comuniste. Exista, totuşi, un spectru real al şomajului provenit din necesitatea de a închide mulţi din ineficienţii „elefanţi albi" construiţi în timpul industrializării staliniste a ţării, din hemoragia de mînă de lucru calificată din fosta regiune a Germaniei Democrate către fosta regiune a Germaniei Occidentale, şi existau tensiuni în rîndul tineretului est-german din ce în ce mai nemulţumit. Spre deosebire de vest-germani, care îşi asumaseră responsabilitatea pentru atrocităţile comise de nazişti în timpul celui de al II-lea Război Mondial, est-germanilor li se spusese totdeauna de către propriul guvern că ei n-au nimic să-şi reproşeze, pentru că RDG era un stat socialist şi poporul lui reprezenta partea „progresistă" a naţiunii germane. Acum, că această mitologie fusese aruncată peste bord, a fost descoperită prăpastia între culturile politice ale celor două Germanii: Vestul, cu instituţiile lui democratice şi capacitatea de-a se martiriza în privinţa „iremediabilului trecut" [14], şi Estul, unde statul poliţienesc birocratico-autoritarist păstrase intact instinctul obedienţei şi conformismului pentru valorile prusace militariste tradiţionale. Cu alte cuvinte, problema era că est-germanii nu cunoscuseră niciodată o denazificare sau o destalinizare adevărate. Evident, integrarea lor în sistemul constituţional pluralist al Republicii Federale a diminuat pericolul izbucnirilor în masă a fanatismului şi intoleranţei. Apariţia a două categorii de activităţi neo-naziste, care au determinat răspunsul imediat al forţelor democratice, totuşi, a fost evidentă. O categorie apărută odată cu dispariţia represiunii politice era formată din bande extrem de xenofobe, criminale, care au început să răspîndească broşuri antisemitice, rasiste, şi chiar să organizeze atacuri asupra muncitorilor străini, în primul rînd asupra vietnamezilor. În timpul

demonstraţiilor din Berlinul Răsăritean, în Leipzig şi în alte oraşe mari au putut fi auzite lozinci anti-poloneze şi, în general, slavofobe. După dezintegrarea falsului consens al statului totalitar, prima din cele două categorii părea să capteze atenţia opiniei publice. Mişcarea grupurilor extremiste neo-naziste din Germania Răsăriteană era formată mai ales din tineri de sex masculin. Acţiunile lor erau cel mai adesea violente şi ţintele lor erau cei consideraţi elemente străine care ameninţau „puritatea" rasei germane : evrei, polonezi şi asiatici [15]. A doua categorie a apărut sub impactul extremei drepte vest-germane, în special cea a Partidului Republican, condus de fostul membru SS Franz Schönhuber. Exista un sprijin crescînd pentru grupările politice înclinate să servească aspiraţiile extremei drepte.

În timp ce Partidul Republican şi alte formaţiuni de extremă dreaptă şi-au intensificat campania în RDG, foştii comunişti, grupaţi în Partidul Unităţii Socialiste - Partidul Socialismului Democratic, au făcut din lupta împotiva fascismului o temă principală a propagandei lor electorale. „Noi n-am luptat împotriva stalinismului ca să facem loc neo-fascismului", a declarat Gregor Gysi. Dar comuniştii îşi pierduseră orice credibilitate şi toate eforturile lor de a-şi îmbunătăţi imaginea ca un partid eurosocialist n-au reuşit să atragă un sprijin popular semnificativ. Ei erau practic copleşiţi de recent apărutul Partid Social Democratic, care, în timpul alegerilor din martie, cîştigase 88 de locuri într-un parlament de 400 de membri. Liderul social-democraţilor, Ibrahim Böhme, el însuşi un fost comunist, i-a înfruntat pe comunişti pledînd pentru o unificare rapidă [16]. În ceea ce priveşte Noul Forum, grupul anti-totalitar aflat în fruntea demonstraţiilor din octombrie-noiembrie 1989, acesta şi-a pierdut aderenţa din cauza ezitării liderilor săi de a-l transforma într-un adevărat partid politic şi ostilităţii pe care şi-o exprima în privinţa unificării Germaniei. Pentru mulţi din Noul Forum, graba est-germanilor de a sprijini unificarea părea o trădare a idealurilor revoltei din octombrie. De exemplu, Sebastian Pflugbeil, un fizician disident şi unul din liderii Noului Forum, a declarat : „Am devenit revoluţionari pentru că ne săturasem de dictatura partidului şi nu aveam nici o şansă să putem influenţa lucrurile ce se petreceau în jurul nostru - voiam ca aici să fie o adevărată democraţie" [17].

Unul din efectele şocante ale celor patru decenii de conducere comunistă în Germania Răsăriteană a fost tocmai orientarea în general conservatoare a electoratului şi lipsa reală de audienţă a formaţiilor de stînga. O dată integrată într-o Germanie unită, fosta RDG a evoluat după un model diferit de al celorlalte state post-comuniste, care trebuiau să se bazeze pe ele însele în încercarea de restructurare a economiei şi restaurare a sferei civice. Restul Europei de Răsărit nu avea un „Big-Brother" occidental care să investească cu generozitate, şi nici partide politice care să le exporte experienţa pentru construirea unei culturi democratice. Cît despre amara moştenire politică şi morală a celor patruzeci de ani de socialism de tip sovietic pe pămînt german, aceasta poate fi sintetizată în trei cuvinte : minciună, corupţie, teroare. După cum observa un editorial al unui influent ziar vest-german :

> Ştim acum că în RDG multe au fost mai rele chiar decît au simţit-o cei ce au trăit ei înşişi sub dictatură şi decît şi-au imaginat vreodată criticii regimului. Pretinsele valori aflate la baza societăţii socialiste din RDG au dispărut cu totul şi se arată acum a fi fost simple ficţiuni... Ce rămîne din politica de pace şi dezarmare care

părușe crucială pentru pretenția de legitimitate a lui Honecker? Ce rămîne din declarația comunistă împotriva folosirii forței și terorii, acum cînd legăturile cu teroriștii vest-germani, morții din lagăre și supravegherea generală a cetățenilor au fost dezvăluite? Ce mai poate rămîne din această moștenire chiar pentru cei care erau pregătiți să vadă dincolo de căile arbitrare și dictatoriale ale partidului și care ignoraseră realitățile socialismului, așa cum a fost acesta practicat, pentru a se agăța de ideea unei forme mai pure de socialism? [18]

Bulgaria: o coabitare imposibilă

Inițial, în Bulgaria, fostul partid comunist, rebotezat socialist, se părea că va continua să conducă țara, păstrîndu-și dominația și evitînd tranziția radicală spre o societate deschisă. În ciuda opoziției interne, Partidul Socialist a continuat să controleze țara în cea mai mare parte a anului 1990. Dar chiar și comuniștii reformiști erau amenințați de facționalism din cauza apariției unor tendințe atît liberale, cît și conservatoare. Cei dintîi l-au acuzat pe liderul de partid Aleksander Lilov că încă mai nutrește convingeri leniniste, iar ceilalți l-au criticat pentru abandonarea monopolului de partid și pentru îngăduința manifestată față de forțele antisocialiste. După ce presiunea de jos a obligat partidul să-și desființeze organizațiile din întreprinderi, dezertările au devenit endemice, și numărul membrilor Partidului Socialist Bulgar s-a diminuat de la aproape 1 milion în februarie 1990, la aproximativ 250.000 pe la mijlocul lui decembrie [19]. În ianuarie și februarie, au fost organizate discuții la masa rotundă între reprezentanții PSB și opoziție. Ca rezultat al acestor negocieri, PSB și grupările de opoziție au semnat declarații comune privind tranziția la un regim democratic, precum și natura și viitorul acestui sistem. Mesele rotunde au dus la semnarea în martie a unei înțelegeri privind proiectul de lege asupra schimbărilor din constituție, sistemul electoral și partidele politice. Între timp, comuniștii au făcut tot ce le stătea în putință pentru a-și îmbunătăți imaginea și a convinge populația că o rupseseră definitiv cu trecutul totalitar. Partidul a renunțat la controlul asupra unui număr de organizații auxiliare, inclusiv asupra sindicatelor.

Opoziția s-a raliat în jurul Uniunii Forțelor Democrate (UFD), o organizație-cadru constituită din mișcări și asociații fidele pluralismului și democrației. După ce conducătorul acesteia, filosoful și militantul pentru drepturile omului Jeliu Jelev, a fost ales președintele țării, în august, locul său a fost luat de liderul Ecoglasnost-ului, Petar Beron. În decembrie, Beron a trebuit să demisioneze după ce a fost făcut public faptul că, în trecut, colaborase cu poliția secretă. Partidele de opoziție din UFD includeau pe „Agrarienii-Nikola Petkov", sucesor al partidului suprimat de comuniști în 1947, care refuzase să fuzioneze cu marea Uniune Agrariană, multă vreme un satelit al regimului comunist; Partidul Social Democrat Bulgar și Partidul Radical Democrat. Uniunea independentă Podkrepa, unul din membrii fondatori ai UFD, a părăsit alianța pentru a-și sublinia autonomia, dar și-a păstrat statutul de observator. În acest timp, minoritatea turcă hărțuită în continuare – numărînd în jur de 1,5 milioane – și-a găsit un purtător de cuvînt pentru nemulțumirile sale în Mișcarea pentru Drepturi și Libertăți. Liderul mișcării, Ahmed Dogan, și-a anunțat

intenţia de-a apăra drepturile omului fără deosebire de naţionalitate. Mişcarea a cîştigat 23 de locuri în noul parlament, devenind astfel a treia forţă politică din ţară [20].

Cel mai semnificativ eveniment din Bulgaria au fost alegerile din iunie 1990, în timpul cărora polarizarea electoratului a devenit evidentă. Deşi PSB a obţinut majoritatea absolută ca număr de locuri parlamentare, el a cîştigat mai puţin de 50% din voturi şi, în mod surprinzător, a fost înfrînt în Sofia şi în alte oraşe mari. A urmat o continuă deteriorare a sistemului politic: opoziţia a acuzat guvernul controlat de socialişti că sabotează democratizarea şi, ulterior, îi va constrînge pe socialişti să accepte renegocierea aranjamentelor de putere. În iulie, preşedintele Petar Mladenov, comunistul care pusese la cale înlocuirea lui Jivkov în noiembrie 1989, a fost obligat să demisioneze după ce s-a aflat că intenţionase să folosească mijloace violente pentru reprimarea demonstraţiilor de protest. La 1 august, după şase runde de vot, parlamentul l-a ales pe Jeliu Jelev ca preşedinte. În acel moment, comuniştii încă mai deţineau controlul, pentru că unul din liderii lor, Andrei Lukanov, era prim-ministru.

La 26 august, sediul PSB din inima Sofiei a fost incendiat. Toate partidele de opoziţie au condamnat acţiunea ca o provocare organizată de forţele comuniste conservatoare interesate în destabilizarea tinerei democraţii. În timp ce liderul socialist Aleksandar Lilov cerea ca opoziţia să fie făcută responsabilă pentru incident, UFD a răspuns că tocmai aripa cea mai reacţionară a Partidului Socialist şi forţele de Securitate aveau intenţia să compromită opoziţia şi să blocheze tranziţia spre democraţie [21]. Pe măsură ce situaţia politică şi economică se înrăutăţea, au avut loc tot mai multe izbucniri de mînie populară, în special datorită refuzului Partidului Socialist de a renunţa la poziţia dominatoare. Lipsa suportului parlamentar pentru guvernul lui Lukanov şi intensificarea tulburărilor sociale, inclusiv o grevă generală a studenţilor şi a două organizaţii sindicale, l-au forţat pe socialistul Lukanov să demisioneze. Demisia lui i-a făcut pe socialişti să înţeleagă, pe parcurs, că nu aveau nici o speranţă să continue sistemul de guvernare unipartit şi că rolul hegemonic al PSB în viaţa politică bulgară se încheiase. În decembrie, a fost format un guvern de coaliţie sub conducerea lui Dimitar Popov, un jurist respectat şi fără nici o afiliaţie de partid sau politică. Ministerele cheie au fost împărţite în mod egal între PSB şi UFD. Noul guvern moştenise o situaţie economică dezastruoasă, cu lipsuri fără precedent şi un declin rapid al producţiei industriale. Reconsiderarea politicii economice şi angajarea într-o privatizare rapidă şi consistentă deveniseră o urgenţă vitală. Cooperarea între guvern şi instituţia prezidenţială, precum şi numirea unor militanţi civici respectaţi în poziţiile cheie au arătat că Bulgaria are şanse să depăşească marasmul economic şi politic [22].

Cehoslovacia: un consens nesigur

În Cehoslovacia, prezenţa unei figuri carismatice, aproape unanim admirate, cum era aceea a preşedintelui Václav Havel, a ajutat la menţinerea unui consens naţional absolut necesar. Ţara s-a lansat într-un ambiţios program de reforme al cărui rezultat va fi realizarea unei economii de piaţă. Observatorii au notat, totuşi, că starea euforică din ultimele luni ale lui 1989 a fost înlocuită treptat cu una de

scepticism şi apatie. Multora li se părea că speranţa de rezolvare a imenselor probleme acumulate în timpul a patru decenii de proastă conducere comunistă este redusă. Tensiunile etnice s-au intensificat între 1990 şi 1991, slovacii criticîndu-i pe cehi pentru tendinţele lor dominatoare. În acelaşi timp, au existat în Slovacia încercări de reabilitare a foştilor colaboratori nazişti din efemerul stat naţional slovac interbelic. Aceste tendinţe, trebuie remarcat, n-au apărut neapărat dintr-o nostalgie a valorilor fasciste. E un trist paradox că singura perioadă în istorie cînd slovacii ajunseseră să aibă un stat al lor a coincis cu apariţia regimului sprijinit de nazişti al Monsenorului Josef Tiso.

Din punct de vedere politic, evenimentele principale au fost alegerile din iunie 1990. Forumul Civic şi Publicul Împotriva Violenţei, cele două grupări-cadru apărute ca forţe naţionale în cursul evenimentelor din 1989, au cîştigat o majoritate confortabilă de 170 din cele 300 de locuri ale Adunării Federale. Deşi compromişi de anii îndelungaţi de colaborare cu ocupantul sovietic, comuniştii, conduşi de un tînăr birocrat de partid, Vasil Mohorita, au reuşit să cîştige 47 de locuri şi să devină a doua forţă politică din ţară. Alte partide care au ieşit în evidenţă au fost Creştin Democraţii, o coaliţie grupînd Mişcarea Slovacă Creştin Democrată, Partidul Poporului şi Partidul Creştin Democrat - cu 40 de locuri - şi grupuri reprezentînd interese regionale, etnice sau naţionaliste [23].

În iulie, Havel a fost reales preşedinte pentru un al doilea mandat. Marian Calfa, care părăsise partidul comunist în ianuarie, a rămas la conducerea guvernului. Tranziţia în totalitatea ei a decurs mult mai lin decît în celelalte ţări. Dar chiar şi în Cehoslovacia, cu o tradiţie mai dezvoltată pentru democraţia reprezentativă, absenţa unei înţelegeri clare a rolului şi mecanismului democratic era evidentă în lupta intestină care afecta atît Forumul Civic, cît şi Publicul Împotriva Violenţei. Existau multe formaţiuni anti-totalitariste care respingeau pur şi simplu ideea transformării unor largi mişcări sociale în partide politice adevărate. În octombrie totuşi, Forumul şi-a ţinut congresul şi ministrul de finanţe, Václav Klaus, un economist puternic ataşat de concepţiile antietatiste ale lui Friederich von Hayek, a fost ales preşedinte. Klaus s-a angajat să transforme Forumul într-un partid dinamic, bine organizat. Neliniştiţi de ceea ce percepeau ca fiind preluare a Forumului de către aripa de dreapta şi formarea unui grup interparlamentar al dreptei democrate, deputaţii de stînga şi-au format propriul grup interparlamentar, numit Asociaţia Civică. Se părea că diferenţierea tendinţelor politice din cadrul Forumului este un preludiu la o reconstituire a vieţii politice naţionale care să includă mai degrabă partide bazate pe afinităţi ideologice decît mişcări angajate în apărarea unor idei abstracte. În ianuarie-februarie 1991, tensiunile dintre stînga şi dreapta au atins apogeul şi Forumul Civic s-a scindat în două aripi. Una era dominată de Klaus şi sprijinea ideea formării unui „partid clar de centru-dreapta" pentru a candida în alegerile parlamentare din 1992. Un astfel de partid a apărut într-adevăr în primăvara lui 1991. Cealaltă aripă, mai difuză, şi-a constituit propriul braţ politic sub numele de Clubul Liberal, a cărui primă personalitate era vice--prim-ministrul, ministrul de Externe şi militantul veteran al Chartei 77, Jiri Dienstbier. După opinia lui Klaus, divergenţa dintre cele două facţiuni se datora filosofiei lor politice şi economice diferite. El a criticat Clubul Liberal pentru opţiunea lui social-democratică şi pentru rolul influent pe care-l jucau în rîndurile sale foştii disidenţi comunişti. Pentru a evita o dispută inutilă privind cine are

dreptul să folosească numele de „Forumul Civic", cele două grupări au acceptat să-l rezerve unui comitet coordonator, în care ambele facţiuni să fie egal reprezentate [24]. Între timp, ministrul de Finanţe Klaus a optat pentru o privatizare rapidă a economiei şi a reuşit să convingă parlamentul să aprobe un număr de legi privind restituirea proprietăţii confiscate şi încurajarea de către stat a micilor afaceri. În noiembrie 1990, parlamentul s-a pronunţat pentru privatizarea pe scară mare. A fost conceput un nou sistem de impozite şi de piaţă a capitalului pentru a preveni spirala inflaţiei şi masive convulsii sociale.

În acest interval crucial pentru dezvoltarea partidelor politice şi a economiei de piaţă, revendicările naţionale ale Slovaciei au continuat să se amplifice. Un gest simbolic a fost făcut de către Adunarea Federală în aprilie, cînd vechiul nume al ţării, „Republica Federală Cehoslovacă", a fost schimbat în „Republica Federală Cehă şi Slovacă". Descentralizarea s-a declanşat cu repeziciune, guvernul federal cedînd multe din prerogativele sale celor două republici. În decembrie 1990, cînd deputaţii slovaci din parlament au ameninţat cu proclamarea supremaţiei legilor slovace asupra celor federale, ca semn de protest pentru încercările parlamentului de a schimba proiectul amendamentului constituţional, ţara s-a aflat în pragul unei crize constituţionale. Vorbind cu această ocazie, Václav Havel a deplîns apariţia pasiunilor naţionaliste şi a cerut Adunării Federale să aprobe legi privind crearea Curţii Constituţionale şi puteri prezidenţiale lărgite în caz de urgenţă naţională. Ca o ironie, Václav Havel, cel care s-a opus întotdeauna oricărei concentrări a puterii în mîinile unei singure persoane, a constatat că există momente în care moralitatea şi politicul ajung să se bată cap în cap. Animozităţile etnice şi sentimentele de ostilitate, inclusiv cele de fanatică xenofobie, continuau să existe şi să învenineze atmosfera publică. Tensiunile etnice, multă vreme negate, erau doar începutul unor tensiuni politice. Smulgerea din moştenirea totalitaristă a fricii, a resemnării, a milei şi dispreţului de sine presupunea o reconstruire a obiectivului politic. Aceasta însemna, cum arătase Václav Havel în discursul său la aniversarea invaziei Pactului de la Varşovia, din 1968, o reînviere a spiritului civic care făcuse posibilă marea mişcare din 1989:

> Pentru a schimba în bine situaţia noastră, trebuie să acţionăm energic şi fără întîrziere. Trebuie să ne întoarcem la zilele ultimului noiembrie, cel puţin în spirit, ca să recreăm sentimentul de unitate în ţeluri şi dorinţă de schimbare, curaj civic şi imaginaţie civică, sentimente care atunci s-au dovedit mai puternice decît structurile totalitare... Trebuie să plasăm din nou proprietatea generală deasupra intereselor politice individuale şi de partid. Trebuie să acţionăm din nou nonviolent şi cu toleranţă, dar hotărît şi repede, cum am acţionat spre sfîrşitul anului trecut, cînd atotputernicul partid comunist a cedat în faţa voinţei poporului şi, în cîteva zile, a renunţat la „rolul său conducător" [25].

Ungaria: deziluzie şi amărăciune

În primăvara lui 1990, maghiarii şi-au ales un nou parlament. Fostul partid comunist a suferit o înfrîngere zdrobitoare. Forumul Democrat Maghiar a cîştigat 42,9% din locuri, urmat de Alianţa Liber-Democraţilor cu 23,83% şi de alte formaţii mai puţin puternice. Totuşi, în timpul alegerilor locale care au avut loc în septembrie şi

octombrie, mulţi foşti oficiali comunişti au fost realeşi, dovedind că, deşi partidul lor pierduse bătălia naţională, mai existau posibilităţi să-şi menţină local influenţa. În acelaşi timp, Alianţa Liberilor Democraţi a reuşit să cîştige într-un număr de oraşe mari, inclusiv Budapesta, unde fostul opozant din samizdat, Gábor Demzsky a devenit primar. Demn de interes e şi succesul în alegerile locale al FIDESZ-ului, partidul tinerilor tehnocraţi şi al studenţilor, care părea să simbolizeze aspiraţiile multor maghiari pentru un spectru politic cu totul nou.

Spre deosebire de Cehoslovacia, Polonia şi România, unde preşedinţia e foarte puternică în termeni de autoritate politică, în Ungaria, noul sistem a optat pentru un rol decisiv al guvernului şi al primului-ministru. Era mai mult un sistem parlamentar decît unul prezidenţial. Urmînd unei înţelegeri între cele două partide mai importante, ca preşedinte a fost ales un scriitor liber-democrat şi fost deţinut politic, Arpád Goncz. Sarcina formării noului guvern a fost încredinţată lui Josef Antall, preşedintele Forumului Democrat Maghiar, care stabilise o coaliţie cu două partide mai mici, Partidul Micilor Proprietari şi Creştin Democraţii. Se poate trage astfel concluzia că, în urma alegerilor din martie şi aprilie 1990, „Ungaria a devenit singura democraţie cu adevărat multi-partinică din Europa de Răsărit" [26]. În acelaşi timp însă, guvernul nu a dovedit fermitate în implementarea unei reforme economice drastice şi orientarea către cerinţele pieţii a economiei suferinde a ţării. Iar cînd privatizarea a avut totuşi loc, ea a dus la o bruscă transformare a foştilor directori în patroni. Această transformare a creat nemulţumiri în rîndul grupărilor sociale care respinseseră vechea stratificare socială şi speraseră că noul sistem politic va aduce mai multă dreptate socială. Erau, de exemplu, mulţi care împărtăşeau opinia indignată exprimată de László Miklos, un inginer de la o firmă de alimentaţie:

> Pînă acum, am fost conduşi de tovarăşul Ballay, care stătea în biroul său înconjurat de busturile lui Lenin şi portretele tovarăşului Kádár, în timp ce tovarăşa Kolosznay, secretara lui, îi aducea Courvoisierul lui obişnuit ca să-şi trateze tovarăşii veniţi să-l vadă. Acum, proprietarul firmei este domnul Ballay, care stă în biroul lui înconjurat de fotografii ale d-lui Bush strîngîndu-i mîna, în timp ce secretara lui, domnişoara Kolosznay, oferă Courvoisier clienţilor sosiţi în birou. Produsele au rămas aceleaşi, etichetele doar s-au schimbat [27].

Fosta birocraţie tehnocrată a continuat să conducă fabricile falimentare moştenite de la regimul comunist.

Din păcate, în timp ce fosta birocraţie tehnocrată şi-a menţinut poziţiile, diferendele între Forumul Democratic şi Alianţa Liberilor Democraţi s-au adîncit pe măsură ce situaţia economică se deteriora şi climatul de nemulţumire se generaliza. Forumul şi-a făcut un principiu din a apăra nu numai interesele maghiarilor din Ungaria, ci ale tuturor celor 15 milioane de maghiari, inclusiv minorităţile maghiare care trăiesc în alte ţări, mai ales în România şi Cehoslovacia. Între timp, în cursul campaniei electorale, cîţiva intelectuali aparţinînd Forumului s-au angajat în atacuri la adresa liber-democraţilor, cu izbucniri antisemite amintind adesea de cele caracteristice perioadei interbelice. Deşi prim-ministrul Joszef Antal şi ministrul de externe Geza Jeszensky au pus accent pe orientarea europeană a partidului lor, ei n-au respins explicit manifestările lipsite de ambiguitate ale etnocentrismului populist. Conflictele tradiţionale dintre populişti şi urbanişti ameninţau să reapară

pe aceleaşi linii mitologice şi contraproductive pe care le urmaseră înainte de regimul comunist: pe de-o parte, idealizarea valorilor creştine şi maghiare ale legii şi ordinii, pe de altă parte, aversiunea faţă de programul cosmopolit, pro-occidental, decadent şi fără suflet al intelectualităţii liberale. Dar aceasta e o prezentare îngroşată pentru accentuarea expresiilor celor mai radicale ale atitudinii lor. Un observator atent al scenei maghiare nota, în 1990, că polarizarea ideologică a partidelor tinde să se agraveze: „Dezbateri înveninate privind educaţia religioasă în şcoli, avortul, privatizarea, antisemitismul, controlul asupra presei şi aprecierile controversate privind regimul antebelic al lui Horty au zdruncinat consensul fragil post-electoral al noilor partide cu privire la priorităţile naţionale" [28]. Însă dezbaterile ideologice ale anilor '30 nu puteau fi pur şi simplu reluate în anii '90. Retorica ar fi putut să fie aceeaşi sau foarte asemănătoare, dar elementele constitutive erau altele. Motivul conflictului între liber-democraţi şi Forumul Democratic trebuie căutat în suspiciunea reciprocă dintre Budapesta şi regiunile rurale, fiecare partid încercînd să-şi extindă cît mai mult baza electorală [29]. În timp ce Forumul readucea la viaţă valorile dreptei antebelice, liber-democraţii apăreau din ce în ce mai mult ca un partid al modernităţii. În platforma lor, ei optau pentru o privatizare rapidă şi criticau Forumul pentru că nu se dedica celor mai urgente probleme ale naţiunii. În octombrie 1990, Budapesta a fost paralizată în urma unei greve a şoferilor de taxi şi camioane. În ciuda rezultatelor evidente ale perioadei de tranziţie, starea generală de spirit din ţară a rămas pesimistă. O explicaţie interesantă vine de la primul-ministru însuşi: „Toată lumea consideră rezultatele noastre mai bune decît le apreciem noi înşine a fi. Un maghiar vede întotdeauna partea rea a lucrurilor. Asta vine în parte de la o mentalitate ţărănească: ţăranul nu va prooroci niciodată o recoltă bună" [30]. În urma manifestărilor frecvente de mînie populară, Antall a promis să remanieze guvernul şi să aducă oameni mai competenţi. Economia stagna şi sentimentul general era că echipa conducătoare nu e pregătită să propună nici un fel de remediu. În timp ce Budapesta arăta din ce în ce mai mult ca o capitală occidentală prosperă, zona rurală rămînea dramatic de săracă. Cum economia se deteriora din ce în ce mai mult şi continua fragmentarea politică , viitorul Ungariei se anunţă a fi plin de noi tensiuni şi dispute. Dar acestea vor putea avea loc în cadrul unei structuri democratice şi se pare că toate partidele politice sînt de acord că o întoarcere la dictatură nu mai este posibilă.

Spre un prezidenţialism polonez?

Un conflict pătimaş a apărut în Polonia în vara lui 1990, cînd Lech Walesa s-a hotărît să înfrunte guvernul pe care îl sprijinise să ajungă la putere cu cîteva luni înainte. În cuvinte aspre şi cu o energie neprecupeţită, Walesa a tras guvernul la răspundere pentru că amîna să dea *nomenklaturii* comuniste un *coup de grâce*. Explicaţia pentru întoarcerea lui Walesa împotriva lui Mazowiecki este că liderul sindical nu voia să accepte împărţirea puterii cu comuniştii, principiu constituţional pe care se formase de la bun început guvernul Mazowiecki. Pentru Walesa şi aliaţii săi, nu exista nici un motiv ca Polonia să rămînă în urma altor ţări foste comuniste în curăţirea guvernelor de fosta *nomenklatură*. Pentru Walesa, prezenţa generalului

Jaruzelski ca preşedinte al ţării - chiar dacă era în primul rînd o funcţie ceremonială - reprezenta o anomalie într-un moment cînd maghiarii şi cehoslovacii se debarasaseră deja de comuniştii lor din toate poziţiile de decizie. Walesa şi susţinătorii săi considerau strategia concepută de grupul parlamentar al Solidarităţii, condus de istoricul Bronislaw Geremek, ca nejustificată: nu exista nici un motiv pentru a stărui în înţelegerea de la masa rotundă, cînd întreaga ecuaţie internă şi internaţională se schimbase fundamental. Momentul era copt pentru un război total împotriva rămăşiţelor comunismului. Cei care nu-i împărtăşeau vederile au fost suspectaţi de simpatii cripto-stîngiste. Uneori, în declaraţii pripite dar semnificative, aproape freudiene, Walesa a făcut aluzie la originea poloneză „impură" a acestora - un mod ocolit de a aminti electoratului că unii din prietenii politici ai lui Mazowiecki sînt evrei sau de origine evreiască. Tensiunile dintre cunoscutul lider al Solidarităţii şi echipa primului ministru Mazowiecki nu pot fi înţelese decît în termeni personali şi psihologici. Dar nu putem ignora nici sentimentul lui Walesa de a fi marginalizat de către intelectualii sofisticaţi din cercurile de la Varşovia şi Cracovia.

Walesa părea să fie neplăcut afectat de transformarea foştilor săi aliaţi într-un guvern de birocraţi şi nemulţumit de îngăduinţa de care dădeau dovadă. Pentru a accelera tranziţia spre democraţie, el s-a folosit de grupul său de consilieri, numit Comitetul Cetăţenesc, un organism înfiinţat în 1987. În 1989, Comitetul întocmise listele celor care urmau să candideze sub semnul Solidarităţii pentru Seim şi Senat în fiecare district electoral. În 1990, Walesa şi-a reafirmat controlul asupra acestui organism numindu-l pe Zdislaw Najder, istoric literar şi fost şef al Serviciului Polonez de la Radio Europa Liberă, ca preşedinte. El a numit noi membri şi a înlocuit - printr-un document public - pe Henryk Wujek, un fost colaborator apropiat, din funcţia de secretar general al Comitetului. De asemenea, a încercat să-l înlăture pe Adam Michnik de la *Gazeta Wyborcza*. Insistînd asupra originii sale populare - în opoziţie cu îndepărtarea intelectualilor varşovieni de clasa muncitoare - Walesa l-a convocat pe primul-ministru Mazowiecki la o întîlnire în faţa muncitorilor de la şantierul naval „Lenin" din Gdansk. Iritaţi de această continuă agresare, aliaţii apropiaţi ai primului-ministru şi-au făcut public dezacordul faţă de practicile autoritariste ale lui Walesa. O dezbatere acerbă s-a încins între cotidianul *Gazeta Wyborcza*, al cărui redactor-şef era Michnik, cunoscutul istoric, şi *Tygodnik Solidarnosc*, o publicaţie controlată de susţinătorii lui Walesa. Pe măsură ce confruntarea dintre cele două publicaţii şi grupări s-a intensificat, s-au proferat acuzaţii reciproce, şi Solidaritatea a ajuns în pragul unei rupturi. În mai 1990, mişcarea s-a despărţit în două grupări sau proto-partide: partizanii lui Walesa au format Alianţa de Centru şi, în iulie 1990, militanţii pro-Mazowiecki au alcătuit propria faţiune numită Mişcarea Cetăţenească - Acţiunea Democrată (acronimul polonez: ROAD)[31]. În primele lor declaraţii, militanţii de la ROAD au acuzat Alianţa de Centru că foloseşte metode revoluţionare şi au lăsat să se înţeleagă că lozinca „accelerării" preferată de Walesa şi susţinătorii săi ar putea destabiliza ţara şi trezi împotrivirea Vestului. Walesa a fost prezentat ca un demagog iraţional, un aventurier populist fără simţul compromisului politic. ROAD l-a ales pe Tadeusz Mazowiecki drept candidat la preşedinţie, punîndu-l astfel într-o situaţie din care nu mai putea da înapoi. Printre cei mai importanţi suporteri ai ROAD erau Jerzy

Turowicz, respectatul redactor-şef al săptămînalului catolic cracovian *Tygodnik Powszechny*, doi veterani ai eroicei faze de clandestinitate a Solidarităţii, Zbigniew Bujak şi Wladislaw Frasyniuk, şi Adam Michnik.

Alianţa de Centru a argumentat că, din cauza ezitărilor lui Mazowiecki şi ale echipei lui, Polonia s-a blocat în stadiul tranzitoriu dintre comunism şi democraţie. Alianţa a respins pretenţia ROAD că ar întrupa „etosul Solidarităţii" şi a arătat limpede că se consideră pe sine drept moştenitoarea celor mai bune tradiţii ale sindicatului independent. După opinia lui Jacek Maziarski, redactor la *Tygodnik Solidarnosc* şi unul din partizanii cei mai de frunte ai Alianţei, atît programul cît şi activităţile acestui partid:

> ...urmează tradiţia fundamentală a Solidarităţii, care nu se identifică nici cu stînga poloneză (învecinată cu social-democraţia şi recrutîndu-şi aderenţii din rîndul oamenilor de ştiinţă, al gazetarilor şi artiştilor etc.), nici cu dreapta poloneză. Alianţa de Centru încearcă să prevină o coliziune frontală a tendinţelor de stînga şi de dreapta prin formarea unei majorităţi politice solide - situată între cele două extreme [32].

La rîndul său, purtătorul de cuvînt al ROAD a refuzat eticheta „stîngistă" ataşată partidului lor de oponenţii pro-Walesa. ROAD susţinea că se inspiră de la mişcările civice şi democratice est-europene din anii '70 şi '80, şi îşi acorda creditul de-a fi iniţiat terapia de şoc, o strategie economică ce nu putea fi suspectată de nici un fel de înclinaţie stîngistă. Cu diferite ocazii, reprezentanţii ROAD au insistat că partidul lor este adevăratul garant al integrării Poloniei în familia democrată a naţiunilor europene şi au declarat că grupul lor reprezenta „Vestul Centrului". Întrebat despre semnificaţia acestui slogan, Zbigniew Bujak, o figură legendară care condusese Solidaritatea în clandestinitate după legea marţială, a declarat: „Noi sîntem pentru domnia legii şi a parlamentului, pentru independenţă juridică etc., împotriva oricăror metode care ar putea ameninţa realizările noastre democratice... Nu te poţi desprinde din totalitarism prin aplicarea unor metode nedemocratice" [33]. Conflictul între cele două direcţii avea şi o sursă mai profundă, şi anume o diferenţă de păreri în identificarea pericolului principal pentru fragila democraţie poloneză: Alianţa de Centru vedea restauraţia comunistă ca o ameninţare reală şi insista pentru epurarea imediată şi fără compromisuri a *nomenklaturii* din toate birourile guvernamentale, în timp ce ROAD considera populismul etnocentric şi demagogia ca principala primejdie. Adam Michnik, de exemplu, l-a numit pe Walesa „un pericol naţional" şi a argumentat că liderul Solidarităţii, cu toată abilitatea lui de tribun popular, nu avea calificarea pentru a fi preşedinte într-un stat democratic. După Michnik, „idealul politic al lui Walesa este o funcţie în care el să deţină toată puterea şi nici o responsabilitate" [34]. Bujak a preluat aceste păreri negative despre Walesa, declarînd că „populismul găunos" al Alianţei de Centru a magnetizat emoţiile naţionaliste: „Din cauza acestui punct de vedere naţionalist, ei [Alianţa de Centru] nu sînt în stare să constituie o mişcare cu caracter politic care să lege Polonia de Occident. ROAD va fi partidul care va duce Polonia în Europa" [35].

Primul-ministru Mazowiecki, un om care se bucura de un alt coeficient de popularitate decît miniştrii săi, s-a angajat doar pe jumătate într-o bătălie cu un Walesa încă energic şi carismatic. La alegeri, în decembrie 1990, Walesa a cîştigat doar 40% în prima rundă şi 70% în al doilea scutin. După primul tur, Mazowiecki

se retrase, lăsîndu-l pe Walesa să se confrunte cu Stanislaw Tyminski, un om de afaceri pînă atunci necunoscut, emigrant în Canada şi Peru, care se angajase să îmbunătăţească situaţia economică a Poloniei într-o lună, şi care obţinuse mai multe voturi decît premierul în exerciţiu. Spre surprinderea tuturor observatorilor polonezi şi consternarea tuturor partidelor democratice, acest nou venit, fără nici o altă competenţă de a deveni preşedinte decît lauda de sine fanfaronică şi adesea suspectă, a reuşit chiar să cîştige circa 25% din voturile balotajului. Era limpede, conflictul dintre cele două facţiuni ale Solidarităţii, cu artileria lui verbală şi acuzaţiile reciproce, contribuise la confuzia generală şi la dezamăgirea alegătorilor. Transmiţînd de la Varşovia, la cîteva zile după prima rundă a alegerilor prezidenţiale din Polonia, un jurnalist italian specializat în probleme est-europene scria:

> Atmosfera la Varşovia acum este isterică pînă la saturaţie, încît cineva din afară ar putea crede că oraşul a fost declarat nu de multă vreme zonă de dezastru ecologic, sau că este un vast azil de nebuni, un azil în care fiecare pacient îşi acuză vecinul că nu-i în toate minţile, în efortul de-a părea el însuşi sănătos. Termenul de „psihopat", pentru că veni vorba, apare frecvent în declaraţiile intelectualilor şi politicienilor de aici [36].

Era un semnal de alarmă atît pentru ROAD, cît şi pentru Alianţa de Centru, şi aceasta din urmă a înţeles că nemulţumirea populară mocnea şi că dacă nu se va produce cît de curînd o îmbunătăţire a stării economice, exista posibilitatea unor explozii sociale. Pentru a obţine o asfel de îmbunătăţire, Walesa a acţionat în sensul unei reconcilieri naţionale numindu-l pe Leszek Balcerowicz, ministrul Economiei, responsabil cu terapia de şoc, în aceeaşi poziţie şi în noul guvern, care îl avea acum în frunte pe Jan Krisztof Bielecki, un parlamentar din Gdansk, de 39 de ani, economist, devenit om de afaceri şi politician.

Structura noului guvern, ca şi declaraţiile de conciliere ale lui Walesa, au confirmat faptul că înflăcăratul militant al Solidarităţii era de fapt capabil să înţeleagă imperativele unei politici realiste. Într-un portret revelator făcut lui Walesa, Piotr Wierzbicki, unul din cei mai influenţi jurnalişti polonezi, analiza pletora de mituri ce-l înconjura pe fostul electrician din Gdansk, demonstrîndu-le netemeinicia. Wierzbicki încheia astfel:

> Walesa poate părea un cameleon pentru că el este extrem de pragmatic. Cu excepţia refuzului de a folosi forţa, a ataşamentului său faţă de Biserica catolică poloneză, a unei complete lipse de suspiciune faţă de antisemitism şi a faptului că evită limbajul de tip Solidaritatea („etos", „subiectivitate" şi altele), Walesa nu nutreşte nici un fel de ataşament doctrinar. Cînd spune că Solidaritatea nu e nici de stînga, nici de dreapta, el se referă în primul rînd la sine. Nu îl interesează nici formulele, nici conceptele. Îl interesează ce vor mînca oamenii şi ce spun ei despre Solidaritatea. Îl interesează starea de spirit a societăţii, pentru care are un simţ infailibil. El ştie că, dacă pierde contactul cu atitudinile şi sentimentele oamenilor simpli, va fi un nimeni. Pentru el, orice drum paşnic care poate duce cît mai repede spre o Polonie cu adevărat liberă, e bun [37].

Scindarea Solidarităţii şi formarea celor două partide majore a contribuit la un binevenit proces de diferenţiere politică. Într-o societate democratică nu e nevoie de un *esprit de corps* monolitic între cei ce formează clasa politică. Cîtă vreme

toate partidele împărtăşesc aceleaşi valori supreme, competiţia lor este un semn al dinamismului social şi contribuie la dezvoltarea pe mai departe a unei culturi civice ce poate preveni transformarea unei preşedinţii puternice într-un experiment dictatorial.

Teamă şi frustrare în România

În platforma lui originară, Frontul Salvării Naţionale din România susţinea că reprezintă spiritul revoluţiei anticomuniste din decembrie. Dar nu le-a trebuit românilor mai mult de o lună ca să înceapă să-şi dea seama că noul guvern ezita să se angajeze într-o dizolvare generală a vechilor instituţii. În ianuarie 1990, FSN a organizat o masivă demonstraţie muncitorească împotriva partidelor de opoziţie, acuzate că ar servi unor interese străine. Suporterii FSN au scandat sloganuri populiste, iar Iliescu, preşedintele FSN, a fost aclamat ca omul providenţial. În februarie, FSN a renunţat la pretenţiile suprapartizane şi şi-a anunţat intenţia de a depune candidaturi pentru alegerile viitoare. Din acel moment, credibilitatea lui a început să se piardă în rîndul tineretului şi al intelectualilor – exact categoriile care fuseseră cele mai active în revolta anticomunistă. Unul din editorialiştii influenţi din ţară, Octavian Paler, scria în *România liberă*, cel mai important cotidian independent naţional, că ambiţia FSN era să profite de imaginea lui revoluţionară pentru a neutraliza opoziţia şi a-şi asigura victoria în alegerile parlamentare şi prezidenţiale ce urmau să aibă loc în primăvară.

Cu mult înainte de primăvara lui 1990, la debutul revoluţiei din 1989, mulţi au avut suspiciunea că noii lideri se cunoscuseră unul cu altul înainte de căderea regimului lui Ceauşescu şi că ei conspiraseră să ia puterea în momentul în care dictatorul a fost răsturnat de insurecţia populară. Cu alte cuvinte, departe de a fi fost o emanaţie spontană a revoluţiei, pornită de jos, FSN era expresia instituţionalizată a unei conspiraţii de sus. Pentru că mişcarea disidentă în România comunistă fusese slabă şi cultura ei politică redusă, în consecinţă, izbucnirea revoluţionară nu a reuşit să aibă ca rezultat formarea unui guvern revoluţionar. Ce s-a întîmplat a fost de fapt confiscarea revoluţiei de către un grup de aparatciki experimentaţi, versaţi în intrigi de palat şi manevre de culise. De asemenea, se pare că acţiunea lor avea binecuvîntarea conducerii sovietice, existînd toate motivele ca ea să dorească înlocuirea lui Ceauşescu cu un „despot luminat" de tipul lui Gorbaciov, în locul unui comunist intransigent şi imprevizibil, cum s-a întîmplat în Polonia, Ungaria sau Cehoslovacia.

S-o spunem deschis, FSN părea destul de convingător cînd îşi proclama intenţia de-a o rupe cu trecutul. Dar era mai mult o figură de stil. Evident că Securitatea a fost oficial desfiinţată, dar, în martie 1990, ea a reapărut sub numele de Serviciul Român de Informaţii. Nici un singur individ, din cei care organizaseră sălbaticul masacru din Bucureşti după fuga lui Ceauşescu, în 22 decembrie 1989, n-a fost adus în faţa legii, iar presa proguvernamentală s-a angajat într-o violentă campanie de calomniere a opoziţiei şi a tuturor celor care îndrăzniseră să-şi exprime cel mai mic dubiu în privinţa legitimităţii FSN. De fapt, principala sursă de instabilitate în România postrevoluţionară a fost încercarea comuniştilor reformişti de a păstra

puterea politică şi economică în mîinile aceleiaşi clase de *nomenklaturişti* care administraseră şi ruinaseră ţara vreme de mai bine de patru decenii. Pe măsură ce presa şi grupările civice independente au ajuns să-şi dea seama de uriaşa gogoriţă a FSN-ului ca „emanaţie" a revoluţiei, spectrul politic s-a polarizat din ce în ce mai mult. La un capăt era Frontul, condus de Ion Iliescu, personalitate cu convingeri comuniste recunoscute de toată lumea. La celălalt, erau partidele de opoziţie, dominate de cele trei „noi partide vechi" (Naţional Liberal, Naţional Ţărănesc şi Social Democrat). Între timp, FSN crease un mare număr de partide satelit, gata să-i sprijine politica în speranţa unei coparticipări la putere. În timpul alegerilor din mai 1990, mai mult de 80 de partide politice şi-au prezentat candidaţii. Dintre acestea, susţin criticii FSN, cam patruzeci erau simpatizante ale Frontului. Opoziţia a avut puţin timp pentru a se organiza şi discursul ei politic n-a fost accesibil populaţiei din cauza obstacolelor create de guvernul condus de Front. Primul ministru, Petre Roman, fiul unui ideolog comunist de vîrf care îşi petrecuse anii războiului la Moscova ca oficial al Cominternului, nu făcuse nici un fel de disidenţă în vremea regimului lui Ceauşescu. Secretarul FSN, Dan Marţian, fusese în anii '70 prim-secretar al Uniunii Tineretului Comunist şi ministru cu problemele tineretului. Cît despre Iliescu, el nu s-a dezis niciodată pe deplin şi limpede de trecutul lui comunist, inclusiv de rolul său ca ideolog-şef la sfîrşitul anilor '60. Deşi FSN era departe de a fi un adevărat partid politic, neo-bolşevismul său condamnat în repetate rînduri era mai degrabă o strategie de supravieţuire din partea *nomenklaturii* încolţite şi o încercare de a stăvili valul anticomunist de jos. Mai mult o mişcare-cadru decît un partid ideologic constituit, FSN a intrigat şi mizat pe frica de instabilitate şi haos. FSN a trebuit să-şi recunoască propria slăbiciune în februarie, cînd a invitat celelalte partide să adere la un bizar miniparlament numit Consiliul Provizoriu al Unităţii Naţionale. Prin cooptarea reprezentanţilor opoziţiei în acest organism fragil, FSN urmărea să pună capăt tulburărilor publice.

Dar nemulţumirea în România avea adînci rădăcini sociale şi nu putea fi uşor împăcată. Faptul că Frontul apela la jumătăţi de adevăruri şi ameninţări agresive nu a făcut decît să irite şi mai mult forţele revoluţionare şi civice. Probabil că iluzia cea mare a lui Iliescu a fost că o versiune românească de perestroikă va mulţumi populaţia. Spre consternarea lui, liderul FSN a văzut că, în loc să scadă, fermentul radical a continuat să se acumuleze. Sentimentul general că FSN-ul intenţiona în mod mascat să menţină regimul autoritarist nu era lipsit de temei. Românii ştiau că temuta Securitate continua să existe în ciuda dezminţirilor oficiale. Cîţiva din acoliţii lui Ceauşescu au fost aduşi în faţa tribunalului, dar numai pentru participarea lor la măcelul din 16-22 decembrie, nu pentru rolul pe care îl avuseseră în funcţionarea unuia din cele mai nemiloase despotisme din Europa de la moartea lui Stalin. În loc să epureze aparatul administrativ de slujitorii fostului regim, FSN i-a numit în poziţii cheie. Era într-adevăr un ciudat mod românesc de simulare a ieşirii din totalitarism. În toate celelalte ţări foste comuniste, opoziţia fie că a venit la putere, fie, cel puţin, a reuşit să constituie o ameninţare serioasă pentru elitele leniniste repliate. În România, însă, foştii colaboratori şi-au însuşit mantia şi retorica revoluţionară şi au dezlănţuit o campanie înverşunată împotriva adevăraţilor democraţi. În locul strategiei întîlnirilor la masa rotundă, bazată pe posibilitatea unui dialog între comuniştii reformatori şi opoziţie, „sindromul Bucureşti" s-a bazat pe

înlăturarea de către birocraţii de partid şi uneltele sicofante din fostul regim a revoluţionarilor anticomunişti cu vechime şi, totodată, pe negarea meritelor anticomuniste ale oamenilor cu adevărat fideli schimbării politice şi economice [38]. Iliescu şi Roman vorbeau despre pluralism şi economie de piaţă, dar n-au iniţiat nici o reformă adevărată care să reducă puterea birocraţiei de stat. Iniţiativa particulară a continuat să fie asfixiată de nenumărate decrete şi reglementări guvernamentale, iar investiţiile străine au fost descurajate de lozinci ale Frontului precum „Nu ne vindem ţara concernelor multinaţionale". Inflaţia a început să urce în spirală şi numai speculanţii şi birocraţii guvernamentali au putut beneficia de pe urma liberalizării preţurilor.

Concepută de oameni cu convingeri leniniste, strategia FSN a dat rateruri. Faptul s-a datorat neluării în considerare a dinamismului auto-organizării societăţii, a forţei rezultate din dorinţa colectivă de libertate şi din efectul molipsitor al progreselor democraţiei din celelalte ţări est-europene. În martie 1990, FSN s-a văzut contestat prin publicarea „Proclamaţiei de la Timişoara", o declaraţie politică scrisă de cîţiva tineri intelectuali din acest oraş, primul care s-a ridicat şi a înfruntat regimul lui Ceauşescu în revoluţionarul an 1989. Articolul 7 al „Proclamaţiei" punea sub semnul întrebării buna credinţă revoluţionară a acelora care au apărut ca beneficiari ai revoltelor populare: „Timişoara a început revoluţia împotriva întregului regim comunist şi împotriva întregii lui nomenklaturi şi, în nici un caz, pentru a da ocazie unui grup de disidenţi anticeauşişti din interiorul PCR să preia frîiele puterii politice. Prezenţa acestora în fruntea ţării face zadarnică moartea eroilor noştri" [39]. De cea mai mare importanţă în această veritabilă chartă a revoluţiei române este punctul 8, care cerea modificarea legii electorale pentru a interzice foştilor activişti comunişti şi ofiţerilor de Securitate să deţină funcţii guvernamentale sau să candideze pentru locuri în parlament. Şi mai răspicat, documentul contesta dreptul celor care slujiseră regimul comunist să candideze pentru funcţia de preşedinte. Proclamaţia şi-a atins ţinta: ofensată, *nomenklatura* a reacţionat cu armele ei tradiţionale, printre care calomnia, insinuarea şi intimidarea.

Obiectivele proclamaţiei au fost preluate de sute de grupări şi asociaţii independente, inclusiv de Grupul pentru Dialog Social, alcătuit din intelectuali proeminenţi, cunoscuţi de toată lumea pentru refuzul de a fi colaborat în trecut cu regimul lui Ceauşescu. La sfîrşitul lui aprilie, mii de studenţi, muncitori şi intelectuali au ocupat Piaţa Universităţii din Bucureşti, unde au trecut la organizarea unei permanenţe pentru a protesta faţă de refuzul guvernului de a da curs cererilor formulate de Proclamaţie. Deşi guvernul FSN a trimis trupe de poliţie pentru a-i împrăştia pe demonstranţii instalaţi în piaţă, demonstraţia maraton a continuat zi şi noapte. Confruntat cu această hotărîtă împotrivire, Iliescu şi-a pierdut stăpînirea de sine şi i-a numit pe demonstranţi *golani*. S-a dovedit a fi o greşeală foarte costisitoare, pentru că termenul amintea fatalmente de izbucnirea lui Ceauşescu împotriva „huliganilor" de la Timişoara din primele zile ale revoluţiei.

În mai 1990, FSN a cîştigat majoritatea locurilor în parlamentul bicameral al României, şi Iliescu, candidatul la preşedinţie al Frontului, a cîştigat peste 85% din voturile naţiunii. În comparaţie cu alte state foste comuniste, România se dovedea o excepţie. Secretul covîrşitoarei victorii a FSN-ului consta în ambiguităţile

întreţinute sistematic privind adevărata lui atitudine faţă de comunism, precum şi în fragmentarea opoziţiei şi lipsa de organizare a acesteia. Invocînd amintirea fostei lor splendori, „partidele istorice" nu au reuşit să atingă corzile sensibile ale multor români din generaţia de mijloc. Alt element care a determinat victoria FSN a fost intimidarea şi hărţuirea continuă a opoziţiei. Pentru mulţi români, a vota cu FSN părea singura alternativă la alunecarea în anarhie [40].

Recunoscîndu-şi înfrîngerea după alegerile din mai, organizatorii principali ai permanenţei din Piaţa Universităţii au hotărît să se retragă. Prin mijlocul lui iunie, protestatarii, al căror număr era în descreştere, inclusiv cîţiva grevişti ai foamei, nu cereau în principal decît instalarea unui post independent de televiziune. Iliescu trebuia doar să mai fi aşteptat puţin şi focul anarhist ce pîlpîia în inima Bucureştiului s-ar fi stins de la sine. Dar la 13 iunie, poliţia a ocupat Piaţa şi a demontat corturile greviştilor foamei şi platforma pe care demonstranţii o ridicaseră pentru discursuri. Protestatarii au fost bătuţi şi ridicaţi cu forţa în ceea ce se va dovedi o primă etapă dintr-o masivă campanie a regimului de a suprima complet opoziţia. Acţiunea poliţiei a fost urmată de o serie de provocări, inclusiv de atacuri asupra clădirilor Ministerului de Interne şi Televiziunii centrale. Aceste explozii de violenţă au fost pretextul de care avea nevoie Iliescu pentru aducerea unor forţe ilegale, minerii, dîndu-le binecuvîntarea lui prezidenţială pentru a instaura o teroare fără margini în Bucureşti, în zilele de 14 şi 15 iunie. Minerii au devastat sediile celor mai active asociaţii independente, au jefuit sediile partidelor de opoziţie, au atacat şi au mutilat sute de studenţi şi elevi. A fost o explozie de populism reacţionar, o adevărată orgie stalinisto-fascistă de ură şi violenţă [41]. Indignarea internaţională provocată de năvala minerilor l-a obligat pe Iliescu să renunţe la planul iniţial care ţintea la completa anihilare a societăţii civile în curs de constituire în România. Cît despre opoziţie, în ciuda efectului traumatic al loviturii din iunie, ea a continuat să se organizeze. În septembrie, reprezentanţii celor mai dinamice grupări independente au participat la o întîlnire a Rezistenţei româneşti [42]. În noiembrie, a fost formată Alianţă Civică, o expresie a necesităţii de-a aduce laolaltă toate formele dispersate de opoziţie extraparlamentară. Condusă de binecunoscute personalităţi culturale şi politice, Alianţa şi-a anunţat intenţia de a construi o cultură politică democratică în România prin intermediul educaţiei şi al dialogului. Deşi nu s-a declarat formaţie politică, Alianţa s-a inspirat de la Forumul Civic cehoslovac. În iulie 1991, Alianţa Civică şi-a ţinut prima convenţie naţională. Cu acest prilej, un grup de militanţi proeminenţi a decis să formeze Partidul Alianţei Civice, ca ramura politică a acesteia, care să depună candidaturi pentru viitoarele alegeri. Propunerea de formare a partidului a fost sprijinită masiv de către delegaţi. Printre cei care apăreau ca figuri cheie în noul partid politic se aflau intelectuali prestigioşi, precum criticul literar Nicolae Manolescu, editorialistul politic Stelian Tănase, militantul civic din Timişoara şi redactorul Vasile Popovici, şi George Navon, un lider sindical din Constanţa.

Incapabil, sau nedorind să iniţieze mai mult decît reforme cosmetice, regimul FSN a recurs la campanii şoviniste şi a făcut apel la sentimentele patriotice ale românilor împotriva unui imaginar scenariu internaţional ce ar fi intenţionat să destabilizeze ţara. În această operaţie, regimul a mobilizat foşti activişti comunişti, foşti ofiţeri de securitate şi intelectuali xenofobi gata să se pună în fruntea unei

propagande guvernamentale antimaghiare din ce în ce mai stridentă. Organizaţia extremistă *Vatra Românească* s-a plasat în fruntea campaniei deosebit de vehemente, care a depăşit chiar manifestările xenofobe ale lui Ceauşescu. Pentru că situaţia economică din România continua să se deterioreze, FSN şi-a pierdut baza de masă, astfel că şovinismul în forma lui cea mai dezagreabilă a devenit ultima resursă demagogică pentru conducători. Revoluţia nefinalizată a României nu a reuşit să creeze un stat de drept, şi foştii comunişti, dîndu-se drept democraţi rebotezaţi, au instaurat un regim politic ce poate fi descris ca o „democraţie totalitaristă" sau o „dictatură bazată pe entuziasm popular" [43].

Entuziasmul a început să pălească în momentul în care masele populare şi-au dat seama de scopul minciunilor oficiale: astfel, era de aşteptat ca în ţară să aibă loc noi valuri de violenţă, care să dizloce pînă la urmă FSN de la putere. Una din alternativele la haos putea fi o revenire la formula politică precomunistă reprezentată de monarhia constituţională. FSN a simţit însă această primejdie; în decembrie 1990, l-a expulzat pe fostul rege al României, Mihai, sosit pentru o scurtă vizită în ţara lui după un exil care a început cu abdicarea forţată din decembrie 1947 [44]. Din nou, experienţa spaniolă merită o privire comparativă: se pot vedea avantajele monarhiei constituţionale, pentru că aceasta reia o tradiţie întreruptă şi asigură o cultură politică de clivaj, cu un arbitru suprapartizan capabil să prezideze o reconciliere naţională. Şi, într-adevăr, în decembrie 1990, Alianţa Civică a formulat o declaraţie cerînd un referendum naţional care să decidă dacă România să fie iar o monarhie constituţională. Pentru români, regele este simbolul scurtului experiment democratic al ţării după cel de al II-lea Război Mondial, ca şi posibilul garant al unei întoarceri la o îndelung refuzată normalitate în viaţa publică. Constituţia democratică adoptată în 1923 a fost astfel văzută din ce în ce mai mult ca fundamentul legitim pentru stabilirea unei ordini pluraliste în ţară.

Iugoslavia: dispute etnice, separatism şi dezintegrare

În 1990, Liga Comuniştilor din Iugoslavia a renunţat la monopolul asupra puterii, rîndurile ei rărindu-se pînă aproape de dispariţie. Cu ocazia celui de al XIV-lea Congres, partidul a recunoscut că nu mai poate invoca privilegiile lui constituţionale şi a acceptat că într-o societate democratică nimeni nu poate pretinde că este deţinătorul adevărului istoric absolut. Aceste concesii n-au fost suficiente pentru a-i linişti pe reformatorii radicali din Slovenia, care cereau o restructurare completă a partidului. Cînd cererea le-a fost respinsă, ei au părăsit Congresul, consfinţind astfel colapsul partidului federal de altă dată. În mai, Congresul reîncepe într-o atmosferă de confuzie generală. S-au auzit chemări la transformarea completă a partidului într-o organizaţie-cadru a tuturor grupărilor de stînga din Iugoslavia. Schimbarea de atitudine şi acceptarea unei redefiniri a statutului legal au venit însă prea tîrziu. Între timp, partidele comuniste rebele, croat şi sloven, fuseseră înfrînte în alegeri multipartite, astfel că, în două din cele mai dezvoltate republici ale ţării, comuniştii au încetat a mai fi forţa conducătoare. Incapabili să ţină pasul cu incredibilele schimbări, comuniştii au încercat să se reorganizeze ca o mişcare avînd drept scop supravieţuirea federaţiei iugoslave. În alte republici, comuniştii au

continuat să piardă teren: în noiembrie, Liga Comuniştilor din Bosnia şi Herţegovina a fost înfrîntă de Partidul Musulman al Acţiunii Democratice şi o lună mai tîrziu comuniştii macedoneni au pierdut într-o a treia rundă electorală[45].

Primul ministru federal, Ante Marković, a încercat să stăvilească tendinţele centrifugale ce păreau imposibil de oprit şi s-a declarat în favoarea unor reforme imediate. El şi-a anunţat chiar intenţia de a forma o Alianţă pan-iugoslavă a forţelor reformiste şi s-a bucurat de o mare popularitate printre numeroşii cetăţeni care nu agreau ideea unei desprinderi complete de federaţie[46]. Dar diferenţele politice şi chiar incompatibilitatea între programele sociale şi naţionale ale guvernelor din republici au continuat să se adîncească. Ca rezultat al alegerilor din Slovenia şi Croaţia, ambele republici erau conduse de coaliţii de centru-dreapta, în timp ce comuniştii au reuşit în alegerile din decembrie 1990 să se menţină la putere în Serbia, cea mai mare şi mai puternică dintre republicile ţării. Ca instituţie a întregii Iugoslavii, armata a continuat să se opună tendinţelor separatiste, dar mulţi sloveni şi croaţi vedeau în ea un instrument al apetitului de dominare al dictatorului sîrb Slobodan Milošević. Între timp, în Slovenia, a fost ales preşedinte un comunist reformator, dar alegerile parlamentare au fost cîştigate de coaliţia de centru-dreapta formată din cinci partide şi numită Demos. În decembrie 1990, printr-un referendum, slovenii au votat în masă pentru independenţa ţării lor faţă de Iugoslavia, inaugurînd astfel o cale rău prevestitoare pentru viitorul federaţiei. Aceasta nu însemna neapărat secesiune, ci mai degrabă un proces treptat care avea să permită republicii slovene să preia controlul politicii militare, externe şi monetare, prerogative care aparţinuseră guvernului federal de la Belgrad. Unele oficialităţi slovene aveau în vedere o formulă de confederaţie asemănătoare cu cea a Comunităţii Europene, alţii contemplau posibilitatea unei secesiuni complete. De exemplu, fostul miliţian disident Dimitri Rupel, devenit după alegeri secretarul afacerilor externe al Sloveniei, a declarat: „Ţara se dezintegrează. Există o mare instabilitate, în special din punct de vedere al sistemului legal, astfel că suntem obligaţi să căutăm o formă nouă de coexistenţă[47]. În Croaţia, fostul partizan din vremea războiului şi general în retragere Franjo Tudjman, a devenit primul preşedinte necomunist al unei republici din istoria Iugoslaviei. El fusese candidat din partea naţionalistei Uniuni Croate Democrate. Retorica lui nu era cu nimic mai puţin inflamatorie decît declaraţiile belicoase ale lui Milošević despre posibilitatea ca Serbia să nu recunoască graniţele dintre republici, dacă Iugoslavia va deveni o confederaţie. Aversiunea şi suspiciunea existente dinainte între sîrbi şi croaţi erau mult amplificate de cruciada activismului naţionalist a lui Milošević. Într-adevăr, pentru mulţi din ţară, dar şi pentru observatorii străini, preşedintele sîrb părea un practicant cinic al autoritarismului populist, „un reacţionar comunisto-naţionalist întîrziat care încerca să dea ceasul înapoi, reuşind doar să accelereze o balcanizare anticomunistă a Iugoslaviei"[48]. În iunie 1991, parlamentele sloven şi croat au proclamat independenţa acestor republici. Ultimatumul trimis de guvernul central de la Belgrad rebelilor lideri sloveni a fost respins. Intervenind, armata a atacat instituţii publice şi întreprinderile private din Slovenia. Pentru mulţi, armata apărea ca un instrument de impunere a hegemoniei sîrbe. Ţara a fost cuprinsă de dezastru, luptele intense i-au pus faţă în faţă pe militari cu forţele de apărare slovene. Mulţi au fost ucişi sau răniţi. S-a ajuns la un început de compromis cînd sîrbii au acceptat

un politician croat ca preşedinte, dar motivele reale care provocaseră criza au rămas. Fără o rescriere substanţială a constituţiei ţării şi fără acordarea unei suveranităţi reale republicilor componente, Iugoslavia nu putea supravieţui. În acelaşi timp, intervenţiile armatei în politică - de fapt o lovitură de stat nedeclarată - au îngrijorat Europa Răsăriteană postcomunistă.

Colapsul comunismului iugoslav, ireversibila descentralizare politică şi economică, întărirea puternicelor mişcări naţionaliste, inclusiv a cîtorva grupări de un şovinism extrem au dus la o situaţie explozivă în care intervenţia armatei părea iminentă. Albanezii în Kosovo persecutaţi de sîrbi, sîrbii din Croaţia ameninţaţi de un fundamentalism croat, slovenii din ce în ce mai atraşi de mirajul unei federaţii central-europene, musulmanii urîndu-i pe creştini, creştinii atacîndu-i pe musulmani, endemice tulburări muncitoreşti, aproape 2 milioane de muncitori avînd în faţă perspectiva şomajului ca rezultat al drasticelor reforme economice - Iugoslavia anilor '90 era un butoi cu pulbere a cărui explozie şi dezintegrare părea că nu va putea fi oprită decît de o drastică lovitură de stat militară, de tipul Pinochet. Dar chiar şi în acest caz, cum ar fi putut o astfel de acţiune să oprească alunecarea ţării spre anarhie şi chiar război civil? Din utopia Mareşalului Tito privind nişte republici egale, unite de ideologie şi de dorinţa lor de a construi socialismul auto-gospodărit, părea a nu fi rămas decît ranchiuna şi resentimentul.

Albania: un adio spus stalinismului?

În timp ce piesele de domino ale foştilor sateliţi sovietici din Europa de Răsărit cădeau una după alta în revoluţionarul an 1989, Albania părea o fortăreaţă inexpugnabilă, continuînd neabătută să refuze liberalizarea şi să apere cu încăpăţînare ortodoxia stalinistă. Vorbind în noiembrie 1989, liderul partidului comunist, Ramiz Alia, a insistat că ţara lui se opune schimbărilor iniţiate de Gorbaciov şi a avertizat împotriva celor care căutau să le adopte. Amintind foarte mult de înrăiţii duşmani ai reformelor precum Nicolae Ceauşescu şi Fidel Castro, Alia afirma:

> Iată ce vrem noi să accentuăm faţă de ceea ce se întîmplă acum în ţările din Est. Acolo burghezia şi oportuniştii şi-au unit forţele, şi-au unificat tactica şi strategia pentru abolirea socialismului ca ordine socială. Cu lozinci demagogice despre libertate şi drepturi democratice, ignorînd masele de muncitori în favoarea unor anumiţi indivizi şi straturi sociale antipopulare, şi sub pretextul corectării greşelilor pe care ei înşişi le-au comis, ei impun din nou legile societăţii de tip capitalist [49].

Pentru a preveni molipsirea cu idei „revizioniste", la începutul lui 1990, în Albania s-au luat măsuri aspre de securitate. Dar fără folos: impactul schimbărilor din celelalte ţări a fost mai puternic decît maşinăria propagandei comuniste. În iunie 1990, mii de albanezi s-au refugiat în ambasadele occidentale din Tirana; în iulie, recunoscîndu-şi slăbiciunea, guvernul comunist le-a permis acestora să părăsească ţara [50]. În octombrie 1990, regimul a suferit o nouă înfrîngere: scriitorul cel mai cunoscut al ţării şi un subiect de cult pentru tinerii albanezi, Ismail Kadare, a cerut azil politic în Franţa. Într-o scrisoare adresată lui Alia, binecunoscutul intelectual, care în trecut sprijinise ruptura dintre Hoxha şi Hruşciov şi contribuise la construirea imaginii de erou naţionalist a fostului lider, a declarat:

> Pînă astăzi am încercat să îmblînzesc regimul, atît cît era posibil în Albania. În cursul întîlnirilor mele şi într-o corespondenţă pe care am avut-o cu preşedintele în primăvara trecută, am susţinut foarte clar necesitatea unei democratizări rapide, profunde şi complete a ţării. Pentru că în Albania nu există posibilitatea unei opoziţii legale, am ales această cale pe care n-aş fi vrut s-o iau niciodată şi pe care n-o recomand altora [51].

Cîteva luni mai tîrziu, observînd începutul deschiderii în ţara lui, Kadare a declarat că, în cazul procesului democratic din Albania, „pasul schimbărilor e o problemă de viaţă şi de moarte" [52]. Parcă pentru a confirma această apreciere a realităţilor albaneze, un val de demonstraţii studenţeşti pentru democraţie a condus la o dramatică schimbare politică.

Pe măsură ce tulburările de masă creşteau, Alia a arătat că trăsese concluziile necesare din sfîrşitul jalnic al lui Ceauşescu: sistemul unipartit a fost abolit; s-a permis formarea grupărilor de opoziţie; văduva lui Enver Hoxha, Nexhmije, a părăsit conducerea Frontului Democrat al poporului; şi, pentru prima oară în douăzeci de ani de cînd Albania se declarase un stat ateist, au fost celebrate slujbe religioase în bisericile ortodoxe greceşti. Sfîrşitul simbolic al unei ere de habotnicie şi fanatism a sosit la 21 decembrie 1990. Ocazia a fost cea de a 111-a aniversare a naşterii lui Stalin. În locul tradiţionalelor declaraţii pe linia ortodoxiei, o macara s-a deplasat pe Bulevardul Stalin din Tirana şi a încărcat, la miezul nopţii, sumbra statuie de bronz a tiranului sovietic într-un camion, capul atîrnîndu-i peste oblonul din spate al vehiculului [53]. Curînd, s-au format partide politice şi au avut loc demonstraţii de masă în sprijinul democraţiei. Guvernul a permis ţinerea de alegeri multipartite în martie, dar cîţiva din liderii politici ai opoziţiei au detectat aceleaşi strategii folosite de FSN în România, în graba acestuia de a exploata lipsa de informaţie şi confuzia din rîndul populaţiei. De exemplu, iată ce afirmă Genc Pollo, purtătorul de cuvînt al principalului Partid Democratic din opoziţie: „Aici a fost atîta îndoctrinare şi intimidare politică, moştenirea stalinistă e atît de puternică, încît nu cred să avem destul timp pentru a dezvolta înainte de alegeri un cadru alternativ de gîndire în rîndul majorităţii electoratului. Aşa că nu sîntem deosebit de optimişti că am putea cîştiga" [54]. În ciuda tuturor acestor aprehensiuni, era limpede că partidul conducător ajunsese la concluzia că vechile metode de coerciţie teroristă trebuie abandonate şi că liderii Albaniei trebuie să părăsească modelul de stalinism intransigent pe care îl apăraseră cu atîta glorie în trecut. De fapt, în alegerile din martie, opoziţia a reuşit să cîştige majoritatea voturilor în zonele urbane, în timp ce comuniştii au cîştigat la sate. Aceasta indică faptul că tranziţia la pluralism va necesita un proces îndelungat de trezire civică, în special în regiunile mai puţin accesibile informaţiei. Alte elemente observate în timpul alegerilor din Albania au fost încercările sistematice ale guvernului de a intimida opoziţia şi folosirea presei controlate de regim pentru calomnierea acesteia. Din acest punct de vedere, iarăşi, au existat similitudini între Albania şi România.

EPILOG

Temeri, fobii, frustrări

Europa Răsăriteană între etnocraţie şi democraţie

> Să fii obiect de dispreţ sau patronatoare toleranţă din partea unor vecini mîndri e una din cele mai traumatice experienţe pe care le poate suferi un individ sau o societate. Efectul, cel mai adesea, este o exagerare patologică a calităţilor reale sau imaginare, resentiment şi ostilitate faţă de cel mîndru, fericit sau victorios.
>
> *Isaiah Berlin*

De la Varşovia la Tirana şi de la Bratislava la Sofia, Europa de Răsărit a depăşit trecutul determinat de comunism şi a intrat într-o eră nouă. Prezentul şi viitorul aparţin acum diverşilor protagonişti naţionali, şi stă în puterea lor construirea unor politici democratice sau autoritariste. Nimeni nu poate trasa repere pentru tranziţie. Nu există o schemă infailibilă care să asigure o desfăşurare lină a acestor uriaşe transformări. Este evident, totuşi, că în toate aceste societăţi se duce o luptă între partizanii democraţiei şi cei ai autoritarismului. Triumful celor din urmă ar determina sîngeroase confruntări interne sau internaţionale. Pe de altă parte, nu se poate trece cu vederea că în toate aceste ţări există puternice grupări şi partide care împărtăşesc valorile pluraliste şi sînt gata să se lupte pentru a le impune.

Multora din generaţia mea comunismul le apărea drept nemuritor. Noi cei din Europa Răsăriteană (în care includ şi Uniunea Sovietică) am crescut cu convingerea că ordinea lucrurilor, aşa cum e ea dictată de cei de la putere, poate fi înfruntată, dar nu răsturnată radical. Mulţumită evenimentelor istorice din 1989, acea convingere a încetat să mai aibă o justificare. Spectacolul oferit ochilor noştri uluiţi a fost aproape incredibil. A fost miracolul prăbuşirii bruşte a unei formaţiuni care pretinsese că încorporează speranţele de milenii ale izbăvirii pămînteşti. Cel puţin în versiunea lui stîngistă, radicalismul era dezafectat şi nu putea găsi resurse (sau o deghizare) pentru a-şi amîna naufragiul. Acest colaps a însemnat sfîrşitul unui vis utopic de salvare universală şi redescoperirea mult hulitelor valori ale libertăţii individuale. Societatea închisă, ridicată în slăvi de diferiţi „ingineri de suflete", s-a destrămat sub atacul forţelor atrase de inversul acesteia, societatea deschisă, cu respectul ei pentru diferenţe, minorităţi şi nuanţe.

Procesul a început, probabil, cu denunţarea de către Hruşciov a cultului lui Stalin („Discursul secret") la istorica sesiune închisă a celui de al XX-lea Congres al PCUS. În timpul acelei nopţi de februarie 1956, mitul unităţii de monolit a comunismului mondial a primit o lovitură mortală. Au urmat lungi perioade de exaltare şi reflux, pasionate recriminări şi frenetice polemici. În toate societăţile est-europene, mistica holistică a partidului ca pedagog colectiv a fost înfruntată de noile mişcări sociale care nu se identificau nici cu dreapta, nici cu stînga tradiţională. Comunismul era perceput ca o enormă ipocrizie, o încercare de a înregimenta şi controla spiritul omenesc şi nevoile umane, în numele unei ideologii umilitoare născocite de un tînăr filosof german la mijlocul secolului al XIX-lea. Cu nebănuită repeziciune, oamenii au înţeles că stătea în puterea lor să se descotorosească de corsetul ideologic, să-l rupă şi să creeze enclave libere de comunicare. În acest secol, cînd informaţia a devenit o armă foarte puternică, o arzătoare dorinţă de transparenţă şi comunicare a înlăturat ţesătura de minciuni şi superstiţii care asigurase persistenţa tiraniilor comuniste.

Cu patru ani în urmă, am participat la o conferinţă în New York City cu tema „Vor supravieţui statele comuniste? O imagine din interior". Era în octombrie 1987 şi reformele lui Gorbaciov dăduseră naştere la o stare de euforie generală. Ridicarea unui lider revizionist în chiar *sanctum sanctorum*-ul imperiului părea să justifice mari speranţe de schimbare rapidă. Era limpede că marja permisivităţii sau, mai degrabă, limitele îngăduinţei Kremlinului pentru experimente reformiste se schimbaseră dramatic. Ceea ce fusese o totală erezie sub Brejnev a fost ridicată la rang de nouă linie de partid sub Gorbaciov. De exemplu, lozinca socialismului cu faţă umană fusese adoptată de secretarul general sovietic şi era prezentată drept unul din obiectivele principale ale perestroikăi. Dar printre noi erau şi cîţiva sceptici. Îmi amintesc că binecunoscutul scriitor disident sovietic şi logician Alexander Zinoviev îşi intitulase ironic comunicarea „Crocodilii nu zboară". Miklós Háraszti, nonconformistul intelectual maghiar şi luptător pentru drepturile omului, a trimis o contribuţie importantă intitulată „Paradigma cizmelor", referindu-se la monumentul lui Stalin din Budapesta şi menţionînd că cizmele totalitare fuseseră „subconştientizate" într-un grad care făcea din orice speranţă de eliberare o simplă iluzie. Ivan Svitak, filosoful ceh, a argumentat faptul că reformele lui Gorbaciov nu erau altceva decît praf în ochi, alt exerciţiu propagandistic menit salvării şi nu abolirii sistemului. Disidentul român Mihai Botez a vorbit despre apariţia statului naţional-comunist ca fiind evoluţia cea mai posibilă, chiar şi sub Gorbaciov. La acel moment, kadarismul, descris de elevii lui Lukács, Ágnes Heller şi Ferenc Fehér, ca o versiune iluminată de hruşciovism, părea a fi tot ce se putea aştepta în Europa de Răsărit. Alţii, printre care mă aflam şi eu, considerau că spaţiul nou de mişcare creat de „ţarul" revizionist de la Kremlin făcuse să dispară barierele ce împiedicaseră timp de decenii victoria în „lunga revoltă împotriva Yaltei" a Europei Răsăritene (ca să folosim elocventa formulă propusă de aceşti lucizi filosofi maghiari). Cel din urmă punct de vedere se concentrase asupra apariţiei societăţii civile în majoritatea acestor ţări, inclusiv în fortăreţe ale stalinismului ca Germania Răsăriteană şi Bulgaria.

Marea revoltă din 1989 a zdruncinat multe credinţe adînc implantate şi ne-a obligat să ne îndoim de majoritatea judecăţilor convenţionale cu privire la acele regimuri. Cînd ne referim la cauzele convulsiilor din 1989, trebuie să menţionăm

următorii factori: primul, revolta în masă nu era străină de pierderea completă a legitimităţii de către elitele conducătoare din zonă. Adevărat, acest fenomen a început pe la mijlocul anilor '50, dar a atins apogeul în vremurile de profund pesimism şi chiar disperare din perioada lui Brejnev, cînd socialismul în versiunea lui sovietică părea să fie un *cul-de-sac* fără speranţă al istoriei. Partidele comuniste îşi pierduseră încrederea în sine şi suferiseră o degradare politică irezistibilă. Toate încercările de a insufla o viaţă nouă în vechile dogme, toate strădaniile de angajare în ceea ce făcuseră catolicii cu strategia *aggiornamento*-ului, n-au funcţionat în Europa Răsăriteană. Nu exista un rezervor de credinţă pentru cei convinşi că salvarea structurilor existente îşi epuizase capacitatea stimulativă şi nu existau grupuri sociale interesate în perpetuarea modelului de dominare aşa cum funcţionase acesta de decenii. În al doilea rînd, cum elitele comuniste îşi demonstraseră incapacitatea lor absolută, urmau noile forţe sociale să propună soluţii alternative. Într-un sens larg, acestea erau alcătuite din segmente ale societăţilor civile în curs de apariţie, adică reprezentau eforturile colective de a crea instituţii şi activităţi paralele, sfidînd pretenţia guvernului de a controla întreaga viaţă a omului. În al treilea rînd, declinul mitului marxist şi apariţia societăţii civile erau rezultatul crizelor generale politice, sociale, economice şi morale prin care trecuseră toate aceste ţări. Cel mai palpabil catalizator al colapsului iminent a fost falimentul economic al socialismului de stat şi conştiinţa faptului că numai o piaţă liberă putea garanta refacerea economică. Economiile de comandă nu reuşiseră să asigure bunurile care ar fi justificat neîntreruptele sacrificii impuse populaţiei. În al patrulea rînd, factorul extern nu trebuie subestimat: fără schimbările impetuoase de la Kremlin şi redefinirea strategiei internaţionale sovietice de către echipa Gorbaciov--Iakovlev-Şevarnadze, inclusiv a noii doctrine a dezideologizării relaţiilor internaţionale, schimbările în Europa de Răsărit ar fi fost mai lente şi, cu siguranţă, ar fi provocat mai multe sechele şi violenţe. Ameninţarea cu intervenţia din afară încetase a mai funcţiona ca un factor de intimidare, în special după retragerea sovietică din Afganistan. Militanţilor civici din Europa Răsăriteană le apărea clar faptul că Uniunea Sovietică nu va fi interesată într-o aventură care să-i perecliteze noua imagine şi relaţiile stabilite de Gorbaciov cu Vestul. Opoziţia „Bandei celor Patru" - Nicolae Ceauşescu, Milos Jakes, Erich Honecker şi Todor Jivkov - la reformele de inspiraţie sovietică a fost, de fapt, contraproductivă din punctul de vedere al elitelor comuniste locale, care au pierdut complet orice şansă de a juca un rol semnificativ într-o perioadă de tranziţie post-totalitaristă.

Natura revoltelor populare necesită o analiză specială, pentru că ea va explica şi dificultăţile întîmpinate de aceste ţări în perioada de tranziţie. În primul rînd, trebuie observat faptul că revoluţiile din 1989 s-au opus unui fals principiu de autoritate, bazat pe minciuni universal detestate şi pseudo-legitimate. Schimbările au fost revoluţionare pentru că ele au înlocuit o formă de putere politică cu alta: toate acele regimuri erau dictaturi mitocratice ale căror singură raţiune de a se menţine la putere era rolul predestinat, ideologic definit, al clasei muncitoare şi al partidului său de avangardă. Odată ce această aberaţie a fost dată în vileag ca un simplu pretext pentru uzurparea puterii de către o birocraţie incompetentă şi coruptă, nu mai exista nici un temei pentru supravieţuirea lor (decît frica, apatia şi inerţia). Revolta a fost o sinteză a două tendinţe: pe de o parte, valul anticomunist, pe de cealaltă, căutarea unor soluţii alternative, instituţionale şi axiologice. Ceea ce s-a petrecut în Europa

Răsăriteană din 1989 încoace a fost o autodistrugere a culturii politice comuniste (cu tradiţiile, obiceiurile, atitudinile, mentalităţile, valorile şi comportamentele ei) şi, simultan dar „pozitiv", reconstituirea societăţilor civile (atomizate şi aproape distruse de comunism) şi structurarea unor forme politice adevărate.

Regimurile comuniste îşi însuşiseră retorica stîngii, deşi, în realitate, erau dictaturi autoritariste bazate pe manipularea atît a naţionalismului cît şi a internaţionalismului. Kádár al Ungariei a fost întrucîtva diferit, cu indiferenţa lui de modă veche faţă de simbolurile naţionale, care s-au dovedit avantajoase în mîinile opoziţiei în formare. Cu excepţia Albaniei, României şi Iugoslaviei, toate erau gata să urmeze linia internaţională sovietică. Era astfel logic ca repudierea acestora să fie *antitotalitaristă* (sau, în limbajul politic est-european, anticomunistă). De vreme ce comunismul transformase ideologia într-o religie de stat, şi de vreme ce ideologia leninistă apărea tuturor cu numele acestei opresiuni, revoltele au fost şi *anti-ideologice*. Majoritatea revoltelor proveneau din frustrarea generală faţă de cinismul politic al elitelor conducătoare şi, astfel, au cîştigat dimensiuni *antipolitice*. Neîncrederea faţă de orice mirosea a culise, aranjamente machiavelice, explică ezitarea de azi a oamenilor în a se angaja în activităţi politice : politica e percepută ca domeniul activiştilor sociali, al oportuniştilor, impostorilor şi aventurierilor. În toate aceste ţări, există o suspiciune generală faţă de orice tentativă guvernamentală de a organiza viaţa personală şi a invada orice domeniu intim. Aceasta explică dimensiunile *antistatale* şi *antiierarhice* ale revoltei, precum şi dificultăţile curente de a constitui noi principii de autoritate. Deşi nu se recunoaşte frecvent, există o tentaţie reală „anarhistă" în Europa Răsăriteană, care merge în paralel cu căutarea protecţiei statului şi care poate fi numită *tentaţia paternalistă*.

În Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia, grupările şi mişcările clandestine îndelung prigonite s-au pus în fruntea izbucnirilor spontane de nemulţumire şi au provocat prăbuşirea violentă a autocraţiilor comuniste. Negocierile la masa rotundă şi tranziţia paşnică la forme protopluraliste de guvernămînt în aceste ţări sînt garantate de relativa maturitate a societăţilor civile şi dezintegrarea elitelor comuniste, simbolizată de inevitabila ruptură între „ulii" (conservatorii stalinişti) şi liberalii reformişti (gorbaciovişti). În acelaşi timp, tensiunea dintre aprehensiunile morale (punctul de vedere antipolitic) şi obligaţiile instituţionale este cea care explică anumite ezitări şi rezerve în rîndul fostelor grupări de opoziţie.

Pentru că societatea civilă a fost subdezvoltată sau fragilă în România şi Bulgaria şi pentru că elitele comuniste n-au fost capabile să ofere nici o alternativă la politica lor dezastruoasă, tranziţia a fost sensibil diferită în aceste două ţări. În România, euforia primelor zile din perioada post-ceauşistă a fost urmată de amara revelaţie că Frontul Salvării Naţionale, în loc să se identifice cu idealurile antitotalitariste, nu făcuse decît să şi le asume în mod pragmatic şi în propriul lor folos. Într-un discurs din cadrul unei conferinţe ţinute la Timişoara cu tema „Putere şi opoziţie în societăţile post-comuniste" (25-27 martie 1991), Nicolae Manolescu, unul din intelectualii de seamă ai României şi în prezent preşedinte al Partidului Alianţei Civice, o formaţie politică similară Forumului Civic Cehoslovac, a formulat următoarea analiză a situaţiei din ţara sa precum şi o idee privind calea de urmat :

> Am avut o revoluţie care l-a alungat pe dictator, dar care n-a reuşit să distrugă comunismul. Vechile structuri au fost restaurate sub nume noi. Uneori, acolo pot fi întîlniţi chiar aceiaşi oameni... Dacă societăţile est-europene se consideră a fi

> angajate pe drumul reformei, ar trebui să ştie că aleargă după o iluzie. Căci comunismul nu e reformabil – poate fi doar distrus. Şi pînă cînd ultimul germene de comunism n-a fost îndepărtat, societăţile noastre nu vor avea pace şi nici şansa de a instaura democraţia [1].

După Stelian Tănase, alt militant civic român influent, contradicţia de bază în România post-ceauşistă o constituie conflictul dintre societatea civilă embrionară (cea mai mare parte fiind reprezentată de opoziţia extraparlamentară) şi stat, care e moştenitorul structurilor totalitare [2]. Cît despre bulgari, opoziţia a reuşit aici să se organizeze şi să depăşească luptele intestine. Oricum, în opinia militantului civic şi filosofului politic Dimitrina Petrova:

> Speranţa pentru un adevărat pluralism politic este înrădăcinată într-o conştienţă a fluidităţii: întregul proces abia a început. Grupările de interese opuse nu sînt încă foarte limpede definite, cîtă vreme relaţiile de proprietate nu sînt constituite încă şi nu se ştie ce formă anume de piaţă ne aşteaptă în viitor. Pe moment, trăim într-o ecuaţie deschisă, nu într-un anume fel de sistem; noi cunoaştem responsabilitatea de a încerca s-o înţelegem, participînd în acelaşi timp la crearea stereotipiilor politice de mîine [3].

În acest moment, intelectualii din toate ţările postcomuniste sînt angajaţi într-o investigaţie de conştiinţă a realităţilor sociale şi istorice multă vreme ascunse. Comuniştii, în ciuda retoricii lor internaţionaliste, au încurajat întotdeauna autarhia naţionaliştilor. Este astfel de o importanţă vitală pentru militanţii civici şi pentru intelectualii critici din toate ţările foste comuniste să se angajeze într-un dialog deschis şi neinhibat. Dacă e adevărat că Serbia şi România sînt în urma republicilor Cehă şi Slovacă în privinţa dezvoltării pluraliste (sau, ar putea argumenta unii, Slovacia e în urma Boemiei şi Serbia în urma Sloveniei), este în acelaşi timp evident că toate aceste societăţi au trecut prin chinuri asemănătoare provocate de cauze asemănătoare. Ele au fost toate victimizate în numele unei teologii pseudo-universaliste conform căreia o utopie fără clase poate fi şi trebuie construită, indiferent de voinţa poporului. Toate au acum în faţă sarcina de a crea cadrul legal care să garanteze expresia procedurală a celei mai importante baze a democraţiei: suveranitatea populară. O declaraţie revelatoare a fost făcută de Ágnes Heller, aflată în dezacord cu ades citatul argument al lui Timothy Garton Ash, că nimic nou (nici o idee, instituţie sau fenomen) n-a ieşit din revolta antitotalitaristă a Europei de Răsărit: „Revoluţiile politice se întîmplă sau au loc prin schimbarea suveranităţii. Din acest punct de vedere, în toate fostele state-satelit sovietice, în anul 1989, a avut loc o revoluţie politică, pentru că suveranitatea populară a înlocuit suveranitatea de partid în toate, cel puţin *de jure*, dacă nu şi *de facto*" [4].

Toate aceste societăţi au fost lipsite într-o măsură mai mare sau mai mică de cultură civică. În toate, individul fusese supus represiunii, înregimentat şi manipulat ca un simplu pion de către cei de la putere. Toate aceste ţări cunosc astăzi o reînviere a politicii, ca un spaţiu eliberat în care trăsăturile cele mai umane ale individului să-şi găsească expresia firească. Şi, se mai poate adăuga, toate au redescoperit valoarea experienţei revoluţionare şi, ca o încununare, moralitatea ca sursă primordială a comportamentului politic. Celor care pretind că nici o idee nouă n-a apărut în timpul revoltelor antitotalitariste din Europa de Răsărit, există tentaţia de-a li se răspunde că tocmai în timpul acestor mişcări (revoluţii, revolte, insurecţii, răscoale – termenul cel mai bun urmează să fie găsit) şi-au regăsit

întreaga justificare semantică concepte ca suveranitate populară, conştiinţă europeană, drepturi civile şi multe altele. În astfel de vremuri de răscruce, oamenii au şansa să devină parte a visului Marii Republici sau, ca să folosim termenul lui Hannah Arendt, ei reabilitează „tradiţia revoluţionară şi tezaurul ei pierdut" [5].

Comunismul nu poate fi considerat complet mort. Adevărat, în forma lui tradiţională, ca o mişcare mesianică, militaristă, fanatică, a fost înfrînt în sensul istoric. Cu grotesca excepţie a celor ce sînt incurabil posedaţi, nimeni nu ia ideologia comunistă în serios. Pe de altă parte, evenimentele recente din Solvacia şi Iugoslavia, ca şi dezvoltarea mişcărilor populist-autoritariste în majoritatea ţărilor Europei de Răsărit, au arătat că democraţia nu este succesorul inevitabil al comunismului. Una din iluziile predominante în faza euforiei postcomuniste a fost aceea că xenofobia şi alte izbucniri ale spiritului tribalist, pseudo-comunist şi mistico-romantic vor rămîne doar un fenomen marginal. Cum situaţia economică a continuat să se deterioreze şi noile elite n-au reuşit să ofere modalităţi convingătoare pentru o tranziţie rapidă, aceste mişcări au cîştigat teren. Ele şi-au recrutat membrii în special din rîndul grupărilor sociale frustrate şi dezamăgite, atingînd corzi sensibile în rîndul celor incapabili să depăşească efectele traumatice ale rupturii bruşte cu trecutul. În ţările cu numeroase minorităţi naţionale, mişcările demagogice au apăsat asupra resentimentelor şi fobiilor etnice. Uneori, avem sentimentul neliniştitor al unui *déjà vu* istoric : histrionisme şi isterie se combină în explozii de intoleranţă şi exclusivism. Într-adevăr, linia despărţitoare pare să separe acum partidele pro-europene, inspirate de valorile liberale, de omoloagele lor care îşi găsesc inspiraţia în exaltarea unor substantive colective ca patrie, naţiune, ancestralitate sau chiar frăţie de sînge. Conflictul, dacă se poate spune aşa, e mai puţin între comunişti şi anticomunişti, cît între *colectivism* şi *liberalism*. Ultimul este pro-occidental, tolerant, interesat în dialog şi favorabil formării rapide a unei economii de piaţă. Primul este atavic, resentimentar, xenofob, militarist şi exclusivist. Ralf Dahrendorf n-a fost singurul care a atras atenţia asupra riscului de deraiere în noi forme de dictatură, inclusiv cele fasciste. Adam Michnik scrie :

> Naţionalismul a renăscut, şi, odată cu el, conflictele naţionale, xenofobia şi coşmarul antisemitismului. Teoria conspiraţiei din istorie revine... Ţări cu o slabă tradiţie democratică sînt pe cale să-şi recîştige identitatea naţională şi îşi reabilitează propria istorie naţională. Ele au reabilitat ceea ce fusese interzis în perioada comunistă, tot ce se presupune a fi fost scos din paginile istoriei naţionale şi din memoria colectivă. Astăzi, reabilitarea continuă chiar şi cînd merită cel mai puţin, cînd are cele mai ruşinoase crime pe conştiinţă, inclusiv colaborarea cu naziştii. Să luăm în considerare conflictul asupra viitorului în statele post-comuniste. Acest conflict, în care poţi găsi aceiaşi termeni care ne sînt familiari din dezbaterile occidentale, e de fapt foarte diferit. Originile lui zac nu în conflictul dintre dreapta şi stînga, chiar dacă anumite forţe de pe scena politică folosesc aceşti termeni pentru a-şi defini direcţia. Nu este un conflict între conservatorism şi liberalism, şi nici unul între radicalism şi moderaţie. Ci un conflict asupra formei ce trebuie să i se dea noii ţări : dacă trebuie să imite modelele europene sau să-şi urmeze propriul drum prin elaborarea unui model radical diferit [6].

Gîndiţi-vă la exclusivismul manifestat de fundamentaliştii români, adesea consideraţi în legătură cu formaţia conducătoare din această ţară (Frontul Salvării Naţionale), sau la apariţia unui fenomen precum „Partidul X", condus de excentricul

emigrant peruviano-canadian Stanyslaw Tyminski din Polonia. Singurul lor ingredient ideologic este un simţ al răului istoric prost definit, un refuz al consecinţelor modernităţii şi o celebrare a valorilor vieţii agrariene preindustriale presupuse foarte vechi. Toţi cei care sprijină integrarea în Europa democratică sînt ţintele unor campanii de murdărire, fiind stigmatizaţi ca agenţi ai unei conspiraţii universale sionisto-plutocratico-masonică.

Totuşi, nu trebuie să exagerăm culorile întunecate ale acestui tablou şi dificultăţile evoluţiei în curs de desfăşurare, de la totalitarism spre o ordine politică diferită, bazată pe domnia legii. Comparînd cu 1987, putem declara cu certitudine că statul comunist nu poate supravieţui şi nici nu a supravieţuit - cel puţin în ţările fostului imperiu sovietic „exterior". Regimurile leniniste s-au dezmembrat irevocabil. Dar moştenirea sistemului leninist, inclusiv elementele ei morale şi culturale, este mult mai complexă şi mai încăpăţînată decît anticipase oricine. Pentru ca tranziţia să se desfăşoare cu succes şi să ducă la apariţia societăţilor deschise, cîţiva factori sînt indispensabili. Primul, apariţia unui spaţiu politic pluralist cu partide politice adevărate. Al doilea, redefinirea relaţiei dintre putere şi opoziţie prin înţelegerea faptului că existenţa unei opoziţii puternice şi dinamice este esenţială pentru funcţionarea sănătoasă a democraţiei. Al treilea, formarea unei elite (clase) politice care, în ciuda tuturor divergenţelor fireşti, să fie capabilă să se înţeleagă în privinţa valorilor majore caracteristice unor societăţi deschise, inclusiv rolul pieţii, protecţia individului şi garanţiile indispensabile pentru minorităţi.

Dar, de vreme ce orientarea democratică a discursului politic principal pare neîndoielnică în multe din aceste ţări, nu vom mai comenta despre persistenţa fricii, fobiilor şi frustrărilor nemărturisite, sindromul nevrotic care explică dispoziţia multor indivizi de a intra în mişcările etnocentrice, nebulos profetice. După cum, din nefericire, se cunoaşte din experienţa Republicii de la Weimar, democraţia nu este imună la atacurile unor astfel de mişcări. Pe de altă parte, politicile democratice se pot apăra singure dacă se eliberează de iluziile autojustificatoare şi identifică motivaţiile sociale şi psihologice ale extremismului populist. A nega aceste motivaţii şi a te limita la retorica glorificării de sine nu e nici pe departe calea de consolidare sau întărire a victoriilor din ultimii doi ani. La ieşirea acestor societăţi din marasmul comunist, alternativele ce le aşteaptă se întind de la democraţia reală, la etnocraţia fundamentalistă.

Deci, pe lîngă greutăţile create de înnoirile economice, aceste societăţi au moştenit crize politice, sociale şi culturale provocate de comunism. Pentru a împiedica exploatarea acestor tensiuni de către mişcările bazate pe resentiment şi ură, pentru a preveni apariţia unor combinaţii de radicalism „indigen" de extremă dreaptă sau stîngă, instituţiile democratice incipiente trebuie să creeze o contrapondere la nivelul psihologiei sociale. Politica democratică e bazată nu pe mituri şi emoţii, ci pe o modestă şi plină de răbdare căutare a acelor proceduri impersonale care construiesc ceea ce totalitarismul voia să distrugă: responsabilitatea puterii politice, existenţa unei magistraturi independente şi alte instituţii destinate să protejeze şi să nu umilească individul. Ridicarea acestor instituţii transcende voinţa unui singur partid politic: ea priveşte individul în integritatea sa, pentru că rădăcinile libertăţii zac în conştiinţa faptului că omul s-a născut liber, şi nici un guvern nu are dreptul să-şi asume puterea de a-i limita această libertate.

POSTFAŢĂ

Deschizînd cutia Pandorei

Naţionalism, populism şi alte ameninţări la adresa pluralismului în Europa Răsăriteană

> Comunismul aspira să devină o concepţie despre lume care explică totul. După comunism a rămas un vacuum ideologic, iar sfîrşitul comunismului a însemnat deschiderea cutiei Pandorei. În acest vacuum, au început să mişune demonii unor epoci trecute: ideologii care îşi afirmă şovinismul şi xenofobia, populismul şi intoleranţa.
>
> *Adam Michnik*

> Metaforic vorbind, se poate spune despre comunism că a fost un fel de anestezie şi că societatea se trezeşte acum la o stare de dinainte de a fi fost anesteziată. Spre uimirea tuturor, astăzi, toate problemele care au precedat această anestezie revin în actualitate.
>
> *Václav Havel*

Această carte a fost finalizată în vara lui 1991. Teza ei principală, care a provocat multe comentarii incitante, este că ideile pot schimba şi chiar schimbă cursul istoriei. Cu alte cuvinte, argumentul meu e că, deşi determinismul economic a avut rolul său, şi unul foarte important, colapsul comunismului nu s-a datorat doar eşecului său economic. Eşecul principal şi insurmontabil al comunismului a fost ignorarea arogantă a aspiraţiilor umane, ambiţia lui de a determina şi controla individul în numele unei himere ideologice.

Chiar dacă planurile lor economice ar fi funcţionat, naţiunile comuniste ar fi arătat ca o colonie de prizonieri bine hrăniţi. În opinia mea, eliberarea spiritului, reconstruirea spaţiului public – la început în mici comunităţi alternative de intelectuali critici şi muncitori nesupuşi, apoi în mişcări sociale largi – a fost o condiţie prealabilă necesară edificării societăţii civile şi prăbuşirii Leviatanului autoritarist-birocratic. Mai mult decît atît, dat fiind că regimurile leniniste se bazau pe mitul infailibilităţii cognitive a partidului comunist, eroziunea ideologică şi epuizarea tentaţiilor utopiei oficiale au contribuit în mare măsură la slăbirea *status quo*-ului. Din acest punct de vedere, vreau să-l contrazic pe unul din criticii mei cei

mai atenţi, David Rieff de la *Newsday*, şi să insist asupra rolului intelectualilor critici (adesea descrişi ca disidenţi) în dezafectarea regimurilor comuniste din Europa Centrală şi de Răsărit [1]. Repet, desigur că problemele economice şi demografice au importanţa lor, dar articularea unul spaţiu social eliberat trebuie să aibă loc pe tărîmul ideilor şi, mai ales în dictaturile motivate ideologic, revoluţiile politice nu pot avea loc în absenţa protagoniştilor revoluţionari.

Consider că în cazul Europei Centrale şi de Răsărit, societatea civilă în formare reprezintă această miză revoluţionară, şi maturitatea sau imaturitatea ei explică majoritatea înfăptuirilor, confuziilor şi chiar tulburărilor post-revoluţionare. Intenţia mea este să explic aceste miraculoase revoluţii civice ale anului 1989 şi, deşi epilogul conţine o notă de scepticism, în ansamblu există viziunea unei societăţi civile învingătoare. Cu toate acestea, cîteva din cele mai sumbre ipoteze sugerate în epilog s-au adeverit: conflictele civile în loc de reconciliere naţională par a fi mai degrabă regula decît excepţia în perioada post-comunistă a istoriei Europei Centrale şi de Răsărit. Întregi edificii statale a căror existenţă generase stabilitatea regiunii s-au dezmembrat şi fragmentarea pare să continue la nesfîrşit [2]. În toate aceste ţări, retorica xenofobă a unor şarlatani şi pescuitori în ape tulburi tinde să atingă corzile sensibile ale unor grupări politice nu neapărat periferice. Chiar foştii disidenţi au devenit ţinta unor atacuri în numele chemărilor fundamentaliste inspirate de respingerea categorică şi grosolană a orice aminteşte de „stîngism".

O altă trăsătură a acestei rescrieri a istoriei - un exerciţiu destinat să facă plăcere actualilor deţinători ai puterii - este reabilitarea foştilor colaboratori nazişti şi ridicarea în slăvi a dictatorilor militari din perioada precomunistă. În 1993, Adam Michnik nota că ar trebui să ne amintim maxima amară a scriitorului austriac Franz Grillparzer: „De la umanitate la naţionalitate, şi de aici la bestialitate" [3]. Situaţia actuală din zonă arată că, departe de a slăbi, pasul schimbărilor istorice din Europa Centrală şi Răsăriteană s-a accelerat. Realitatea nu trebuie văzută în termeni maniheişti: chiar dacă e adevărat că forţele democratice mai trebuie încă să-şi consolideze realizările, nu există motive pentru profeţii alarmante şi anunţarea unor iminente sau inevitabile forme noi de autoritarism.

Dacă există o învăţătură de tras din schimbările revoluţionare din regiune, aceasta e că nu există o direcţie predeterminată a evenimentelor: indivizii şi grupările influenţează istoria şi adesea pot contracara tendinţe care la prima vedere par de neînfrînt. Pe de altă parte, ignorarea acestor ameninţări ar fi de o nesăbuinţă de neiertat: în toate aceste ţări, coaliţiile naţionaliste ale unor politicieni de extremă dreaptă sau stîngă, lăsînd momentan la o parte profundele lor incompatibilităţi intelectuale, au cîştigat teren serios profitînd de frămîntările şi dezamăgirile perioadei de tranziţie. Aşa cum scria gînditorul politic ceh Jan Urban, sfîrşitul Cehoslovaciei nu e de bun augur pentru viitorul întregului continent: „Europa Centrală de astăzi e în echilibru precar cu imaginea unei alte crize istorice care poate - pentru a treia oară în acest secol - pune în primejdie întregul continent. Nu doar graniţele naţionale se află în joc, ci chiar democraţia dinăuntrul acestor graniţe" [4]. Acesta e desigur un scenariu al eventualităţii celei mai rele, şi trebuie avute în vedere multitudinea de elemente (economice, politice, ecologiste, culturale şi psihologice) care ar putea înclina balanţa într-o direcţie sau alta. Mai bine zis, problemele actuale din Europa Centrală şi de Răsărit nu condamnă neapărat regiunea la alunecarea spre noi dictaturi.

Urmările prăbuşirii Uniunii Sovietice

Cel puţin pentru moment, regiunea a încetat a mai trăi în umbra unui imperiu expansionist. Lovitura ratată împotriva lui Gorbaciov din august 1991 a grăbit prăbuşirea rapidă a Uniunii Sovietice şi dispariţia colosului numit Partidul Comunist al Uniunii Sovietice. Universul totalitarist, leninist, de odinioară a dispărut lăsînd o moştenire de amintiri dureroase, idealuri fărîmate şi fantazări colective de izbăvire. În decembrie 1991, sub presiunea societăţii civile care se năştea şi lipsit de orice sprijin popular, Mihail Gorbaciov a fost silit să demisioneze şi Uniunea Sovietică a încetat să mai existe. Comunitatea Statelor Independente (CSI) are prea puţin în comun cu ordinea ideologică leninistă. Boris Elţîn a fost cel care i-a urmat lui Gorbaciov. Elţîn, ales preşedinte al Federaţiei Ruse înainte de puciul din august, a fost vîrful de lance al rezistenţei civice împotriva complotiştilor neo-stalinişti şi hiperconservatori şi s-a declarat adeptul unei economii de piaţă şi al unui sistem partinic pluralist. Indiferent care va fi soarta Rusiei în următorul deceniu, zelul ideologic de odinioară nu este obligat să revină. E limpede că leninismul, ca o interpretare atotcuprinzătoare a lumii şi proiect utopic al unei comunităţi supranaţionale de stat, a murit: ca să-l parafrazăm pe Shakespeare într-un vers celebru, „această hîrcă nu va mai zîmbi nicicînd", indiferent de pateticile adunări ale staliniştilor nostalgici din faţa Kremlinului. Într-adevăr, lupta între Elţîn şi parlamentul rus şi decizia preşedintelui de a organiza un referendum naţional şi de a scăpa de corpul legislativ conservator moştenit din perioada sovietică indică faptul că, în Rusia, revoluţia democratică este în desfăşurare. Oricare ar fi rezultatul luptei, nu ne putem aştepta la o revenire a vechii ordini dictatoriale. Lăsînd la o parte retorica, pînă şi duşmanii lui Elţîn nu pot oferi o alternativă tendinţei reformiste. Disoluţia vechiului regim leninist este astfel o realizare definitivă însă pacea spre care se îndreaptă noua construcţie democratică rămîne încă să fie hotărîtă[5].

Reinstaurarea unui imperiu multinaţional este puţin probabilă. Ucraina, de exemplu, şi-a cucerit independenţa şi conducătorii ei au adoptat o perspectivă mai degrabă culturală decît etnică asupra conceptului de cetăţenie. E adevărat că primul nou preşedinte al Ucrainei, Leonid Kravciuc, este un fost demnitar comunist, dar el a adoptat limbajul democratic, dacă nu şi practica democraţiei. Tendinţele centrifugale irezistibile au apărut în toate fostele republici sovietice. Statele baltice şi-au recăpătat independenţa şi, dacă va avea loc o intervenţie militară, reintegrarea acestora în zona de dominaţie a Rusiei este de neconceput. După cum spunea cîndva istoricul Martin Malia, fiind un stat absolut, bazat pe o ideologie absolutistă, atotcuprinzătoare şi pretinzîndu-se capabilă a explica totul, Uniunea Sovietică nu se putea prăbuşi decît la modul absolut [6].

Cît despre Gorbaciov, el a fost ultimul marxist revizionist din Europa, un prizonier al reluării perpetue a aceloraşi obositoare sloganuri ideologice. Crezînd încă în dogmele ruginite ale bolşevismului umanizat, el n-a putut înţelege provocările noilor vremuri. Tiparele sale mentale nu erau pregătite pentru evaluarea marilor transformări ce aveau loc. Marginalizat şi ridiculizat, mai popular în Vest decît acasă, omul care a declanşat cu eroism procesul de dezintegrare s-a văzut

umilit și lipsit practic de orice sprijin electoral. În toamna lui 1992, el a refuzat cu încăpățînare să depună mărturie în procesul organizat Partidului Comunist. Situația sa nu făcea decît să scoată în evidență imensa prăpastie dintre inițiatorii perestroikăi și noua generație politică născută în urma prăbușirii sovietismului.

Această prăpastie între generațiile de oameni politici nu înseamnă că în Rusia, în celelalte foste republici sovietice sau în noile state independente, triumful democrației este asigurat. Tranziția spre o economie liberă de piață a fost în mod cinic exploatată de foștii birocrați pentru a ajunge în importante poziții economice. Privilegiile politice au fost transformate în privilegii economice iar între oficialitățile guvernamentale și noile mafii a existat o ciudată simbioză[7]. S-au manifestat forțe pro-autoritariste cu obiective strident naționaliste, intenția lor fiind aceea de a se interveni în calea democratizării țării. În decembrie 1992, protejatul lui Elțîn, prim-ministrul ad-interim Igor Gaidar a fost înlocuit cu Victor Cernomîrdin, un exponent al mediilor militar-industriale. Foștii comuniști au revenit pe scena politică în Lituania, în timp ce prietenul lui Gorbaciov și fostul ministru de externe Eduard Șevarnadze a devenit omul forte al Georgiei, îmbrățișînd sloganuri naționaliste și eliminîndu-l pe fostul disident și popularul cruciat Zviad Gamsakurdia, președintele republicii pînă în ianuarie 1992. În 1993, conflictul între partiznii lui Șevarnadze și milițiile lui Gamsakurdia s-a adăugat libanizării politicii georgiene. În Moldova, au avut loc sîngeroase înfruntări militare între forțele rusofone și adepții independenței țării al căror ultim țel este reunificarea cu România.

Toate aceste zig-zaguri politice demonstrează o dată în plus teza susținută în cartea de față, anume că tranziția este plină de capcane și că succesoarea comunismului nu este democrația jeffersoniană, ci o continuă luptă între forțele autoritariste, etnocratice și etatiste, pe de-o parte, și adepții unei societăți deschise bazate pe principii liberale, pe de alta. Deznodămîntul acestui conflict în Rusia este o problemă ce depășește granițele acestei țări, pentru că o resurecție dictatorială la Kremlin ar reduce drastic șansele pluralismului în celelalte țări foste comuniste.

Sindromul depresiunii „post-partum"

Tensiunea dintre democrați și fundamentaliști s-a manifestat și în Europa Centrală și de Răsărit. Aici se poate observa o discrepanță tot mai mare între tensiunile epocii pre-moderne (mișcări xenofobe, anti-capitaliste și anti-occidentale) și speranțele celei post-moderne (o încredere exagerată în efectele atotputernice, aproape magice, ale reformelor liberale, ba chiar nașterea unei masive „religii" liberaliste)[8]. Este limpede acum pentru toată lumea că orînduirea comunistă a simulat doar ordinea modernității, creînd uriașe probleme sociale datorită existenței unei industrii inutile, a unei agriculturi ineficiente, a unui mediu poluat și a unei intelectualități demoralizate. Mulți cetățeni est-europeni au ajuns să urască noile îndatoriri legate de libertate, permițînd ordinii democratice să devină un teritoriu propice pentru ascensiunea demagogiilor sociale[9]. Pe de o parte, aceste societăți se bucură de noile libertăți democratice și îmbrățișează idealurile liberale ca rețete sigure pentru transformarea lor rapidă în societăți de tip occidental, prospere economic și politic. Pe de alta, întrucît principalii profitori ai economiei de piață s-au dovedit a fi nu

foştii oropsiţi, ci birocraţii, întrucît dreptatea politică a fost amînată şi adesea şovăitoare iar resentimentele etnice au devenit din ce în ce mai intense, în toată regiunea s-a instaurat un sentiment general de insatisfacţie.

Există multe cazuri de depresiune „post-partum" în aceste foste ţări comuniste. Mai întîi, Cehoslovacia, cu celebra ei revoluţie de catifea şi o linie iniţial lină de tranziţie spre o ordine pluralistă. A fost singura ţară din regiune care putea invoca o tradiţie democratică pre-comunistă de lungă durată. Mai mult decît atît, cehii şi slovacii au avut şansa ca preşedintele lor să fie o personalitate de talie mondială, un intelectual carismatic, Václav Havel. Incredibil de repede, totuşi, moştenirea de emancipare civică a fost abandonată şi dezbaterile politice din ţară au degenerat, devenind resentimentare. În cele din urmă, sprijinitorii lui Havel au fost înfrînţi de către politicienii pragmatici grupaţi în jurul entuziastului partizan al Şcolii de la Chicago, ministrul de finanţe Václav Klaus. Tensiunile apărute nu se datorau atît personalităţii lui Klaus, cît concepţiei sale mai articulate şi realiste cu privire la necesitatea accelerării tranziţiei. În vreme ce mulţi dintre foştii disidenţi continuau să declame temele tradiţionale ale drepturilor civice, Klaus a înţeles că numai o privatizare rapidă poate să asigure baza economică pentru o societate deschisă. Cu stilul său caustic, a insistat să arate că o „a treia cale" între capitalism şi socialism nu poate duce Cehoslovacia decît către lumea a treia. Forumul Civic s-a divizat, Klaus devenind prim-ministru şi cel mai influent om politic al ţării. După cum scria Martin Polous, un filosof politic şi fost membru proeminent al Chartei 77 :

> „Strategia politică bazată pe o campanie negativă s-a dovedit mai eficientă decît politica orientată spre consens a primei generaţii. A reuşit să reflecte mai bine starea şi cadrul mental al societăţii post-totalitare, să ofere unei populaţii neliniştite şi nesiguire cel puţin cîteva, chiar dacă iluzorii, repere şi certitudini"[10].

În această sferă politică modificată a anului 1992, cînd Charta 77 s-a decis să se autodizolve, mulţi din semnatarii acesteia au devenit ţintele unor atacuri virulente din partea dreptei conservatoare pentru că aparţinuseră cîndva partidului comunist (în multe alte cazuri, aceştia fuseseră membri, pentru un scurt interval, în timpul Primăverii de la Praga, dar faptul conta foarte puţin pentru noii campioni ai epurărilor politice). În răstimp, în Slovacia, mişcarea „Publicul Împotriva Violenţei", cîndva solidară, s-a dispersat, noile partide apărute angajîndu-se într-un naţionalism feroce care să ducă pînă la urmă la distrugerea federaţiei. Ceea ce s-a şi întîmplat ; la 1 ianuarie 1993, cînd din fosta Republică Cehă şi Slovacă au rezultat două state independente şi suverane.

Ce fel de cultură politică este aceea care a adus după sine acest „divorţ de catifea" ? Din punct de vedere politic şi economic, cehii privesc spre Vest, pun accent pe moştenirea lor democratică şi îl sprijină pe primul ministru Klaus în programele lui de reformă economică rapidă. În pofida tuturor convulsiilor inevitabile, cehii au adoptat fără echivoc o strategie liberală în privinţa viitorului. Slovacii, însă, îşi vedeau viitorul în relaţia cu vecinii răsăriteni şi întărirea statului lor naţional. Contrastul dintre cele două filosofii prezentate în epilogul acestei cărţi – democraţie şi etnocraţie – este evident în divergenţa căilor adoptate de cehi şi slovaci. Primul ministru slovac, Vladimir Meciar, de exemplu, nu-şi ascunde preferinţa pentru un experiment original pe cea de „a treia cale" : „Noi am refuzat

socialismul. Refuzăm şi ideea de capitalism din secolul trecut. În noiembrie 1989 am respins un sistem care era prost. Dar nu putem nega munca celor care au trudit cinstit în acest sistem prost. Trebuie să despărţim clar trecutul de prezent" [11]. Nu mai e nevoie să adăugăm că aceeaşi declaraţie politică o putea rosti şi preşedintele României Ion Iliescu, şi el un critic al „terapiei de şoc".

O tragică ilustrare a turbulentelor vremuri post-comuniste este violenţa care a însoţit dezintegrarea Iugoslaviei. Nici un determinism economic nu poate să explice de o manieră raţională ce s-a întîmplat în această ţară: Iugoslavia a murit din cauza manipulării isterice a fervorii naţionaliste de către elitele locale însetate de putere. Occidentul n-a reuşit să vadă la timp în liderul sîrb Slobodan Milošević principalul factor al catastrofei şi a amînat să se angajeze în problema iugoslavă, iar cînd a făcut-o a fost prea tîrziu. Speriate de încercările lui Milošević de a impune dominaţia sîrbă, Slovenia şi apoi Croaţia şi-au proclamat independenţa. Sălbaticile atacuri ale armatei iugoslave împotriva croaţilor au arătat amploarea resentimentului şi animozităţii multă vreme mascată sub jargonul triumfalist al titoismului. Naţionalismul tribalist s-a concretizat dramatic în 1992, prin încercările sîrbilor de a crea enclave „pure din punct de vedere etnic" în Bosnia şi Herţegovina.

Dezastrul iugoslav, prin atrocităţile sale îngrozitoare, ura patologică şi acţiunile lipsite de raţiune, confirmă diagnosticul de etnocentrism dat de scriitorul Danilo Kiš în 1973:

> Naţionalismul înseamnă o *paranoia* accentuată. O paranoia colectivă şi individuală. Ca paranoie colectivă, cazul lui constă în invidie şi teamă, în pierderea conştiinţei individuale; pur şi simplu, paranoia colectivă este suma formelor de paranoie individuale ajunse la paroxism [12].

Europa de Răsărit: de la Havel la – ?

Ne putem întreba ce s-a întîmplat în aceste ţări după revoluţiile din 1989? Au reuşit ele sau nu să îndeplinească promisiunile majore de a elibera oamenii şi a stabili forme mai umane de comunitate politică? Ce s-a întîmplat cu cei care au fost cîndva vîrful de lance în lupta împotriva poliţiilor secrete şi a statelor totalitare? De ce au devenit foştii disidenţi brusc obiectul ostilităţii şi chiar al urii publice? Este oare subtitlul acestei cărţi o expresie a faptului că autorul îşi ia dorinţele drept realităţi, şi rolul istoric al lui Havel drept un scurt episod într-o „repetare" mai curînd decît o „reinventare" a politicii? [13]

Ca să răspundem la aceste tulburătoare întrebări trebuie să înţelegem natura sincretică a culturii politice în regiune. Înainte de toate, cu puţine excepţii, avem de-a face cu ţări în care slaba tradiţie democratică are tendinţa de-a se împleti cu o memorie politică traumantizată şi adesea nevrotică. În al doilea rînd, gradul de evoluţie civică diferă de la ţară la ţară: de exemplu, să comparăm Ungaria, unde tranziţia a început de fapt la începutul anilor '80, cu România, în care Ceauşescu a menţinut o autarhie care i-a izolat pe români şi i-a făcut să se teamă de însăşi ideea de schimbare şi diversitate. În al treilea rînd, şi nu mai puţin important, trebuie spus că ultimul stadiu al comunismului a fost preponderent marcat de o proliferare a corupţiei.

Regimurile post-comuniste nu urmează pur şi simplu după stalinismul originar, ci mai degrabă după o ordine comunistă decadentă în care ideologia şi etosul carismatico-eroic au fost de multă vreme înlocuite de aranjamente birocratice de tip mafiot şi de o apatie civică generală [14]. În aceste condiţii, intelectualitatea critică a ajuns la un statut de o importanţă deosebită: ea era cea care spunea adevărul, cea care „tulbura liniştea" şi înfrunta consensul frigid şi fals al ordinii autoritariste. Mai tîrziu, cînd regimurile s-au prăbuşit, rolul lor a devenit altul, şi acei oameni care acceptaseră pasiv dictatura au început să-şi exprime dubii în privinţa motivelor reale ale celor care s-au comportat diferit, adică eroic, în acele zile. Faptul că disidenţii le spuseseră cîndva concetăţenilor lor că trăiesc o minciună era privit ca o provocare de neiertat. Cu ani în urmă, acest sindrom resentimentar a fost impecabil descris de Karl Jaspers în corespondenţa sa cu Hannah Arendt: „Pentru că ai atins un punct extrem de sensibil pentru mulţi, arătîndu-le că vieţile le sînt deformate de minciună, ei te vor urî" [15]. Totuşi, sistemul axiologic al disidenţilor, imboldul lor de a crea o cultură civică, a dus la prăbuşirea comunismului. Sub comunism, intelectualii independenţi simbolizau rezistenţa culturală şi politică împotriva regimului de la conducere şi ei au formulat gramatica societăţii civile viitoare. Aceşti intelectuali erau admiraţi în tăcere, probabil, de către publicul larg, dar puţini au fost cei care au îndrăznit să li se alăture în tulburarea păcii totalitare. După cum remarca în mod strălucit Irena Grudzinska Gross:

> „Michnik, Havel şi prietenii lor nu numai că au luptat pentru societatea civilă, dar prin vieţile şi scrierile lor au impus acea societate concetăţenilor, uneori aproape cu de-a sila. Limbajul moral pe care l-au folosit ei, şi continuă să-l folosească, este un memento pentru ceea ce a însemnat opoziţia: termenii acestuia erau responsabilitatea şi rezistenţa individuală şi nu ataşamente naţionale sau de grup. Dar în noua interpretare vehiculată în Polonia şi Cehoslovacia azi, revoluţiile din 1989 au fost doar o rezistenţă naturală a întregii naţiuni împotriva represiunii naţionale şi religioase. Michnik şi Havel trebuie îndepărtaţi ca să poată fi scrisă noua istorie" [16].

Demisia lui Václav Havel din funcţia de preşedinte al Republicii Federative Cehe şi Slovace, în iulie 1992, a închis un capitol - probabil cel mai eroic - din drama eliberării Europei Răsăritene de sub comunism, arătînd că ruptura cu leninismul nu duce neapărat la ordinea democratică şi că popoarele care au suferit vreme îndelungată îndoctrinarea comunistă au interiorizat formele de agresiune pentru eradicarea cărora va fi nevoie de ani întregi. Cum a spus Havel însuşi, demisia lui se leagă de dezacordul unei largi categorii a populaţiei de a împărtăşi valorile pe care le apără el: civilitate, demnitate, comunicare raţională şi încredere. „Trăirea întru adevăr" s-a dovedit tot atît de dificilă după comunism ca şi înainte de căderea acestuia.

Desigur, Havel s-a reîntors la viaţa politică: în ianuarie 1993 el a devenit primul preşedinte al noii Republici Cehe. Dar este doar o palidă consolare pentru eşecul de a nu-i fi convins pe oamenii politici slovaci şi cehi să păstreze federaţia şi să depăşească interesele egoiste şi de moment. Înfrîngerea lui Havel, însă, depăşeşte domeniul politic: ea arată că proiectul unui *polis* emancipat, aşa cum a fost el formulat de filosofii est-europeni ai societăţii civile, a avut tendinţa de a exagera forţa normativă, regulatoare şi de structurare a unor concepte ca societate civilă, dialog şi raţionalitate. În toate societăţile post-comuniste au apărut forţe obscure care contrazic filosofia universalistă a drepturilor omului. Uneori acestea

se concretizează prin manifestări de mînie, răzbunare şi ură, şi induc răbufniri colective de nemulţumire şi intoleranţă care amintesc de iluzionările fasciste în masă din perioada interbelică. Sau ele sînt doar expresia nesincronizată a unor frustrări şi umiliri sociale. Într-o carte recentă, John Lukacs a arătat că tirania majorităţii (adesea o tiranie de gloată) reprezintă o piedică serioasă în instaurarea unei democraţii autentice în Europa de Est post-comunistă:

> Ceea ce se poate întîmpla – s-a şi întîmplat deja – este să se reinstaureze sistemele unipartite... Ceea ce s-a petrecut înseamnă înlocuirea unui tip de birocraţie de stat cu alta: cel comunist (doar oficial!) a fost înlocuit cu unul naţionalist, compus din acelaşi tip de oameni, uneori chiar din aceiaşi[17].

A apărut o nouă elită politică recunoscută de majoritatea celor din regiune ca fiind formată din oameni asemeni lor şi nu lui Václav Havel, Bronislaw Geremek, János Kis sau Adam Michnik. Noii lideri au fost aleşi din rîndul celor care n-au fost comunişti şi fuseseră destul de prevăzători pentru a nu se angaja în nici un fel de activităţi declarat ostile la adresa regimului [18]. În ce priveşte intelighenţia critică, perioada de timp în care aceasta a jucat un rol proeminent diferă de la ţară la ţară: în România, foştii disidenţi din guvern au fost eliminaţi în mai puţin de o lună de la executarea lui Ceauşescu. În Polonia, aceştia mai ocupă încă poziţii influente, dar au devenit ţinta unor atacuri nemiloase. Ascendenţa lor morală este pusă sub semnul îndoielii, la fel şi motivaţiile lor, şi sînt adesea descrişi ca fiind „comunişti". Jeliu Jelev, Adam Michnik, Jacek Kuron şi alţii sînt consideraţi ca întruparea neîmplinitelor aspiraţii de puritate morală ale cetăţeanului de rînd; în consecinţă, ei sînt învinuiţi de toate delictele cu putinţă.

În ianuarie 1993, înainte de alegerea sa ca preşedinte al Republicii Cehe, Václav Havel însuşi a fost atacat de exponenţii unui partid de extremă dreaptă (republicanii) care l-au acuzat, printre altele, de a fi răspunzător pentru dezintegrarea Cehoslovaciei şi că ar fi fost agent al fostei poliţii secrete comuniste [19]. În Polonia, în ianuarie 1993, Jaroslaw Kaczynski, fostul Consilier al lui Walesa, şi Jan Parys, şeful Mişcării pentru a Treia Republică (cu orientări puternice de dreapta), au organizat un marş către palatul prezidenţial Belvedere, cerînd demisia lui Walesa pe motivul pretinselor sale contacte din trecut cu poliţia secretă şi refuzului său de a curăţi aparatul birocratic de stat de foştii comunişti. Comentînd degenerarea vieţii politice poloneze şi ascensiunea noilor mişcări autoritarist-populiste, Adam Michnik remarca absenţa unui criteriu politic de putere capabilă să compenseze dispariţia etosului Solidarităţii.

> Formele de populism şi antisemitism dezgustător îşi manifestă din nou prezenţa. Se schimbă grave acuzaţii de furt şi colaborationism. Se vorbeşte despre „viermi", presupusă homosexualitate – la adresa adversarilor. Efigiilor actualului preşedinte li se dă foc, aducîndu-i-se cele mai sordide acuzaţii fără nici o dovadă... Tot mai mult, viaţa publică poloneză tinde să se polarizeze între o imbecilitate parlamentară şi agresivitatea de gloată a străzilor [20].

Dacă tranziţia e atît de dureroasă, disidenţii sînt evident cei consideraţi responsabili de către cetăţenii care au puţini protagonişti publici asupra cărora să-şi verse focul. Dacă foştii disidenţi arată îngăduinţă faţă de foştii comunişti, un mare număr de oameni animaţi de resentimente îi suspectează de „colaborationism". Lucrurile au

mers pînă acolo încît unii cehi şi polonezi mai tineri, şi nu neapărat atît de tineri, consideră că democraţia este primejduită de pretinşii stîngişti ca Havel şi Michnik! Această eroare de atitudine din partea publicului larg în privinţa intelighenţiei poate duce fie la radicalizarea politică a acesteia, fie la o anumită formă de defetism care, în schimb, ar putea constitui preludiul unui nou scepticism în privinţa şanselor democraţiei în aceste ţări [21].

Avînd avantajul detaşării în timp, putem face diferenţa între cele două etape ale revoluţiilor est-europene: prima, etapa civică, a fost momentul revoltei cetăţeneşti împotriva unei ordini opresive arbitrare. Cum nici o elită revoluţionară nu era pregătită să articuleze discursul revoltei, a revenit în sarcina intelectualilor critici s-o facă. Ei şi-au compus textele ca pe o expresie a căutărilor pentru o acţiune comunitară şi libertate individuală. Discursul lor a fost acela al unei eliberări bazate pe valorile drepturilor umane individuale, ale societăţii civile şi suveranităţii populare.

Disidenţii de odinioară, totuşi, s-au înşelat luînd interpretarea pe care o dădeau ei dreptului natural ca pe o dorinţă sinceră a tuturor. În timpul acestei prime etape, temele naţionale (şi naţionaliste) sînt atenuate, lesne subordonate etosului universalist al unei idei regăsite de umanitate. Chiar şi în România, o ţară frecvent menţionată pentru că îşi revine greu de pe urma comunismului, căutarea societăţii civile este un *mot d'ordre* principal, şi nu reabilitarea mareşalului pro-nazist Ion Antonescu. Această etapă a fost în primul rînd una creativ-distructivă (dacă putem folosi acest oximoron anarhist) a cărei principală realizare a fost demontarea maşinăriei represive comuniste şi şocantele revelaţii despre atrocităţile trecutului. În timpul acestei etape, foştii disidenţi, „lupătorii pentru libertate", ar fi putut prelua comanda, cu apelul lor pentru dreptate şi cu poetica (de fapt, mitopoetica) lor de exaltare a unei adevărate *novus ordo seclorum*.

Într-o a doua etapă, noii demagogi sociali, recrutaţi din ambele extreme ale spectrului politic, au speculat temerile unei populaţii aflate acum în voia valurilor. Ei au început să fluture spectrul unor conspiraţii străine şi au exploatat obiceiuri, deprinderi şi aspiraţii adînc înrădăcinate. De fapt, febra revoluţionară nu poate dura multă vreme: organismul oboseşte, nervii tind să cedeze. Pasiunea trebuie înlocuită de acţiune, cerinţele morale de strategii limpezi. Această contradicţie între „luptătorii libertăţii" şi „constructorii libertăţii", aşa cum arată politologul polonez Wojtek Lamentowicz, explică multe din frămîntările care au avut loc [22]. Între timp, eroziunea ideologiei comuniste a lăsat spaţiu deschis ideologiilor succesoare. Nici o societate nu-şi permite să trăiască fără un liant moral. Liberalismul are nevoie de un puternic corp electoral, iar dezamăgirile legate de democraţie au afectat largi segmente ale populaţiei. Astfel că naţionalismul poate uşor cîştiga teren, oferind o explicaţie clară, evident simplistă, a tuturor vicisitudinilor morale şi sociale. Nimeni n-a surprins mai bine ca Václav Havel contradicţiile morale şi politice ale regimurilor politice post-comuniste:

> ...sîntem martorii unei bizare stări de lucruri: societatea s-a eliberat, este adevărat, dar în anumite privinţe reacţionează mai rău decît atunci cînd a fost înlănţuită. Criminalitatea a crescut rapid şi obişnuitele murdării care, în vremuri de răsturnări istorice, ies totdeauna la iveală din zonele inferioare ale subconştientului colectiv ajung să inunde mass-media, în special presa de scandal. Dar există şi alte simptome, mult mai primejdioase: ură între naţionalităţi, suspiciune, rasism, chiar semne de

> fascism, demagogie coruptă, intrigi şi minciuni cu bună ştiinţă; politicianism, o goană continuă şi nemiloasă pentru propriile interese personale, o foame de putere, o ambiţie nemăsurată, fanatism de orice tip imaginabil; noi şi nemaiauzite feluri de jaf, apariţia diferitelor clanuri mafiote; lipsa generală de toleranţă, înţelegere, gust, moderaţie, raţiune. Şi, desigur, există o nouă atracţie pentru ideologii, de parcă marxismul ar fi lăsat în urmă-i un gol mare şi însetat care trebuie umplut cu orice preţ [23].

Această carte insistă asupra rolului ideilor în schimbările politice care au măturat comunismul şi au dus la apariţia mişcărilor democratice în Europa Centrală şi de Răsărit. Mai mult, există o ipoteză primară a acestei cărţi: că intelectualii sînt printre cei care au rostit răspicat discursul subversiv al eliberării şi că societăţile civile nu pot exista în absenţa unei dezbateri deschise despre valorile şi noţiunea de bine public. Dar evenimentele care au urmat căderii comunismului au diminuat impactul acestor intelectuali critici şi au adus în faţă forţe potrivnice toleranţei şi libertăţii de expresie [24]. Spaţiul public este din nou ameninţat de apariţia unor mişcări care cheamă la eliminarea diferenţelor. Se fac auzite apeluri radicale la o „a doua revoluţie", o expresie codificată pentru mişcările de furie şi resentimentare, pregătite să iniţieze persecutarea viitoarelor elemente deviaţioniste. Toţi cei care păcătuiesc împotriva definiţiei naţionaliste a interesului public sînt imediat etichetaţi ca „duşmani ai patriei". Această tendinţă poate fi observată cu precădere în Balcani, fiind prezentă şi în cele mai avansate societăţi civile din Europa Centrală.

Un exemplu de rău augur privind apariţia tendinţelor populiste, de extremă dreaptă, este cazul lui István Csurka, scriitor naţionalist şi vicepreşedinte al partidului aflat la conducere în Ungaria, Forumul Democrat Maghiar, al cărui stil virulent şi xenofob i-a făcut pe mulţi maghiari să-l compare cu cel mai cunoscut demagog al Franţei, Jean-Marie Le Pen. În august 1992, Csurka a dezlănţuit o furtună politică prin publicarea în oficiosul partidului său a unui articol-manifest prin care solicita un răspuns autoritarist la ceea ce el considera a fi o conspiraţie anti-maghiară pusă la cale de evrei, comunişti, liberali, bancheri şi Fondul Monetar Internaţional. Toate obsesiile populiste anti-capitaliste pot fi găsite în următoarea afirmaţie apocaliptică a lui Csurka:

> „În prezent, e vorba de lupta între două tabere: un centru naţional (...) şi un bloc de stînga, fără pereche în radicalismul lui anti-comunist, dar care a încercat să păstreze regimul aflat la putere din 1945 încoace. Evident, aceasta presupune garantarea influenţei evreieşti, dar păstrarea poziţiilor financiare şi perpetuarea puterii rămîn obiectivele sale cele mai importante" [25].

Oameni politici precum maghiarul István Csurka, românul Gheorghe Funar (primarul Clujului şi un şovin turbat), prim-ministrul slovac Vladimir Meciar sau liderul sîrb Slobodan Milošević reprezintă acel stil politic care insistă asupra necesităţii ca un om forte să pună capăt „haosului democratic" şi să reducă la tăcere vocile independente. Ei exploatează cu viclenie nevoia omenească de identitate şi propun formele colective de apartenenţă drept un panaceu pentru problemele individuale. Într-un fel, situaţia aminteşte de sindromul Weimar al disperării culturale, analizat de Erich Fromm şi Fritz Stern: o societate masificată, cu indivizi atomizaţi şi un sentiment al neputinţei generale care permite apariţia „salvatorilor magici".

Dacă prima etapă de după comunism susţinea autonomia cetăţenilor, cea de a doua accentuează asupra nevoii de securitate şi protecţie. Mulţi cetăţeni îşi îndreaptă privirile spre partidele şi mişcările care se opun la ceea ce este în general cunoscut drept „capitalism nemilos şi sălbatic". Pătura de *nouveaux riches* este larg dispreţuită pentru stilul ei ostentativ de viaţă, dispreţul celui parvenit pentru cel sărac şi urmărirea neînduplecată a unui profit imediat. Justiţia politică s-a dovedit a fi o parodie: în Bulgaria, fostul dictator comunist Todor Jivkov a fost condamnat la şapte ani de închisoare pentru delapidare, rolul său în persecutarea disidenţilor fiind pur şi simplu ignorat de tribunal [26]. În România, Securitatea a reapărut sub forma Serviciului Român de Informaţii, un organism ubicuu, subordonat direct preşedintelui Ion Iliescu. Chiar şi în Germania, octogenarul Erich Honecker a fost eliberat din închisoare şi i s-a permis să părăsească ţara pentru Santiago de Chile, unde a declarat triumfător că „socialismul trăieşte şi este bine mersi".

Prin urmare, au eşuat oare revoluţiile din 1989? Răspunsul e că dacă judecăm după un standard abstract de perfecţiune, ele n-au reuşit să distrugă complet fostul regim (comunist). Dar, la urma urmelor, istoric vorbind, nici o revoluţie n-a abolit total vechea ordine. Viziunea revoluţiei totale este mai degrabă un vis filosofic, drag inimilor lui Jean-Jacques Rousseau, Karl Marx şi Friederich Nietzsche, decît o posibilitate istorică. Trăsătura cea mai importantă a acestor revoluţii a fost blîndeţea, refuzul lor de a acţiona în mod terorist asupra exponenţilor fostelor despotisme. Cu toată slăbiciunea şi ezitările, ele au atins un ţel major: sentimentul de frică din trecut, sentimentul general de frustrare morală şi neputinţă politică, precum şi convingerea subiectivă că individul nu înseamnă nimic au dispărut. Departe de a se fi încheiat, aceste revoluţii traduc o caracteristică a timpurilor moderne: diversitate, lipsa omogenităţii, absenţa grandioaselor proiecte ideologice [27]. Aceste revoluţii sînt în mod fatal ezitante, incomplete şi sinuoase, pentru că, spre deosebire de alte revoluţii din istorie, ele mai trebuie să mai accepte încă o constrîngere ideologică. Paradoxal, cu excepţia Iugoslaviei şi a altor puncte fierbinţi de conflicte etnice de tip balcanic, revoluţiile care au început în 1989 rămîn importante tocmai pentru că nu s-au terminat încă.

NOTE

În această secţiune, fiecare operă citată mai mult decît o dată apare cu titlul întreg la prima menţionare din fiecare capitol. Citările ulterioare în cadrul capitolului sînt reduse în formă prescurtată. Cînd o citare ulterioară are loc la mai mult de zece note de la prima menţionare, referinţa e făcută la nota în care titlul apare întreg; de exemplu: „(nota nr. 3 de mai sus)".

I. Victime şi rămaşi pe dinafară

1. Adam Michnik, "The Presence of Liberal Values", *Est European Reporter*, 4, nr. 4 (London: Spring-Summer 1991): 71.
2. Pentru o splendidă descriere a efervescenţei spirituale din Budapesta de dinainte de Primul Război Mondial, vezi John Lukács, *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and Its Culture* (New York: Grove Weidenfeld, 1988).
3. Jean-François Revel, "Sortir du communisme, une tâche sans précédent dans l'histoire", *Est-Ouest*, nr. 90, (Paris, June 1991), p. 3.
4. Joseph Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II* (New York: Oxford University Press, 1989), pp. 3-24.
5. Carol Skalnik Leff, *National Conflict in Czechoslovakia: The Making and Remaking of a State. 1918-1987* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1988), p. 138.
6. Rothschild, *Return to Diversity*, p. 70.
7. Adam Michnik citat în Jacques Rupnik, *The Other Europe: The Rise and Fall of Communism in Est-Central Europe* (New York: Schocken Books, 1989), p. 28.
8. Pentru o analiză clară a vieţii politice în România interbelică vezi Vlad Georgescu, *The Romanians: A History* (Columbus: Ohio State University Press, 1991), pp. 189-232.
9. Milan Kundera, "The Tragedy of Central Europe", *The New York Review of Books*, April 26, 1984.
10. Danilo Kiš, "Variations on the Theme of Central Europe", *Crosscurrents: A Yearbook of Central European Culture*, nr. 6, (Ann Arbor: University of Michigan, 1987), p. 11.
11. Alexander Wat, *My Century: The Odyssey of a Polish Intellectual* (Berkeley: University of California Press, 1988), p. 15.
12. Helmut Gruber, *International Communism in the Era of Lenin: A Documentary History* (Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1972), pp. 241-246.
13. Pentru soarta comuniştilor străini în Uniunea Sovietică în timpul Marii Epurări, vezi Robert C. Tucker, *Stalin in Power: The Revolution from Above*, 1928-1941 (New York: Norton, 1990) pp. 504-513.

14. Vezi tratarea de către Kenneth Jowitt a acestui subiect în cartea lui, *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1971), pp. 175-177.

15. În 1953, la al VII-lea (şi ultimul) Congres al Cominternului, Dimitrov a ţinut discursul care a dat tonul; el a formulat definiţia de un stalinism ortodox a fascismului ca „dictatura celor mai reacţionare forţe ale capitalismului monopolist". După al II-lea Război Mondial, Dimitrov s-a reîntors în Bulgaria, unde a devenit preşedintele ţării pînă la brusca, şi încă misterioasa, lui moarte, petrecută în 1948 în Uniunea Sovietică. În 1990, în urma căderii regimului comunist din Bulgaria, corpul îmbălsămat al lui Dimitrov a fost scos din Mausoleul de tip sovietic din Sofia, în cadrul campaniei naţionale de îndepărtare a simbolurilor şi iconografiei comuniste. Pentru fascinante detalii asupra elitei cominterniste, vezi Branco Lazich în colaborare cu Milorad M. Drachkovich, *Biographical Dictionary of the Comintern: New, Revised and Expanded Edition* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1986).

16. Norman Davies, *Heart of Europe: A Short History of Poland* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1986), p. 426, şi Anthony Read şi David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact 1939-1941* (New York: Norton, 1988).

17. Vezi "What Is Central Europe: The Telltale Scar", *The New Republic*, august 7 şi 14, 1989, p. 28.

18. Pentru Tito şi titoism, literatura este enormă şi foarte controversată. Vezi Adam Ulam, *Titoism and the Cominform* (Cambridge: Harvard University Press, 1952), şi Vladimir Dedijer, *The Battle Stalin Lost: Memoirs of Yugoslavia* (New York: Viking, 1971).

19. Arshi Pipa, "The Political Culture of Albanian Communism", in Tariq Ali, *The Stalinist Legacy: Its Impact on the Twentieth Century World Politics* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1984), pp. 434-464.

20. Vezi Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. III, *The Breakdown* (Oxford: Oxford University Press, 1978), şi Vladimir Tismăneanu, *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe: The Poverty of Utopia* (New York and London: Routledge, 1988).

21. Gavriel D. Ra'anan, *International Policy Formation in URSS: Factional «Debates» During the Zhdanovschina* (Hamden, Conn.: Archon Books, 1983), şi William O. McCagg, Jr., *Stalin Embattled 1943-1948* (Detroit: Wayne State University Press, 1978).

22. Statutul Uniunii Scriitorilor Sovietici adoptat în 1934, citat de Abram Tertz (Andrei Sinyavsky), *The Trial Begins and On Socialist Realism* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1982), p. 148.

23. Citat în McCagg, *Stalin Embattled*, pp. 250-251.

24. *Ibid.*, p. 264; textul integral al declaraţiei apare în *For a Lasting Peace, for People's Democracy*, nr. 1 (Belgrad, 1947), p. 1.

25. Zbigniew Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (Cambridge: Harvard University Press, 1967), pp. 3-151.

26. Paul Ignotus, "The First Two Communist Takeovers of Hungary: 1919 and 1948", in Thomas T. Hammond, *The Anatomy of Communist Takeovers* (New Haven: Yale University Press, 1975), p. 395.

27. Nissan Oren, "A Revolution Administered: The Sovietization of Bulgaria", în Hammond, *Anatomy*, pp. 321-338.

28. Adam Bromke, *Poland's Politics: Idealism vs. Realism* (Cambridge: Harvard University Press, 1967), pp. 60-61.

29. *Kulturny Noviny*, nr. 7 (Praga, 1968) citat de Pavel Tigrid, "The Prague Coup of 1948: The Elegant Takeover", in Hammond, *Anatomy*, p. 400.

30. Brzezinski, *Soviet Bloc*, p. 65.

31. Kolakowski, *Main Currents* (nota 20 de mai sus), II: 85.

32. Brzezinski, *Soviet Bloc*, p. 52.

33. Citat de Mikhail Heller, *Cogs in the Wheel: The Formation of the Soviet Man* (New York: Knopf, 1988), p. 6.

34. Czeslaw Milosz, *The Captive Mind* (New York: Vintage Books, 1981), p. 220.

35. Jacek Trznadel, "An Interview with Zbigniew Herbert", *Partisan Review*, nr. 4 (1987), pp. 559-560.

36. Brzezinski, *Soviet Bloc*, p. 67.

37. Bertram Wolfe, *Khrushchev and Stalin's Ghost* (New York: Praeger 1957), p. 10.

38. Nadezhda Mandelstam, *Hope Abandoned* (New York: Atheneum, 1974), pp. 249-250.

II. Copii în ceaţă

1. George H. Hodos, *Show Trials: Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948-1954*, (New York: Praeger, 1987), pp. 11-12.

2. *Ibid.*, p. XIII.

3. "The Trial of László Rajk", în Gale Stokes, ed., *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945* (New York and Oxford University Press, 1991), pp. 69-70.

4. Vezi Louis Rapoport, *Stalin's War Against the Jews: The Doctors's Plot an the Soviet Solution* (New York: The Free Press, 1990).

5. Zbigniew Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (Cambridge: Harvard University Press, 1967), p. 137.

6. Jacques Rupnik, *The Other Europe: The Rise and Fall of Communism in East-Central Europe* (New York: Schocken Books, 1989), p. 116, despre Stalin împotriva lui Tito, vezi „Discursul secret" al lui Hruşciov în Tariq Ali, *The Stalinist Legacy* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1984), p. 256.

7. Vezi Ivo Banac, *With Stalin Agains Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1988).

8. Vezi Oskar Gruenwald, *The Yugoslav Search for Man: Marxist Humanism in Contemporary Yugoslavia* (South Hadley, Mass.: J.F. Bergin, 1982).

9. Vezi Milovan Djilas, *The New Class: An Analysis of the Communist System* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1957), şi *idem*, *Of Prisons and Ideas* (Orlando: Harcourt Brace Jovanovich, 1986).

10. Wolfgang Leonhard, *Three Faces of Marxism: The Political Concepts of Soviet Ideology. Maoism and Humanist Marxism* (New York: Paragon Books, 1979), p. 268.

11. Teresa Toranska, *„Them": Stalin's Polish Puppets* (New York: Harper & Row, 1987), p. 257.

12. *Ibid.*, p. 354. Cititorul va găsi o cantitate enormă de informaţii preţioase în această carte privind machiajul psihologic şi moral al elitelor staliniste poloneze.

13. Pentru aceste biografii, vezi paragrafele respective din Branko Lazich şi Milorad M. Drachkovich, *Biographical Dictionary of the Comintern: New, Revised and Expanded Edition* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1986).

14. Brecht citat de William Echikson, *Lightning the Night* (New York: Morrow, 1990), p. 63; Timothy Garton Ash, "Comrade Brecht", în cartea lui *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York: Random House, 1989), pp. 28-46.

15. Brzerzinski, *Soviet Bloc*, p. 174.

16. Celestine Bohlen, "Warsaw Pact Agrees to Dissolve Its Military Alliance", *New York Times*, February 26, 1991.

17. Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism* (Oxford: Oxford University Press, 1978), III: 451.

18. „Raportul secret" al lui Hruşciov în Ali, *Stalinist Legacy* (nota 6 de mai sus), pp. 269-70.

19. Isaac Deutscher, "The Tragedy of Polish Communism", in Isaac Deutscher, *Marxism, Wars and Revolutions: Essays from Four Decades* (London: Verso, 1984), p. 121.

20. Pentru tradiţiile politice poloneze vezi Marcin Krol, "The Polish Syndrome of Incompetentness", in Stalislaw Gomulka şi Antony Poponsky, eds., *Polish Paradoxes* (London and New York: Routledge, 1990), pp. 63-75, şi Jan Jozef Lipski, "Two Fatherlands, Two Patriotisms", in Robert Kostrzewa, ed., *Between East and West: Writings from* Kultura (New York: Hill & Wang, 1990), pp. 52-71.

21. Paul Zinner, ed., *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary February-November 1956* (New York: Columbia University Press, 1956), pp. 47-48.

22. Stanislaw Baranczak, "Before the Thaw: The Beginning of Dissent in Postwar Polis Literature (The Case of Adam Wazyk's «A Poem for Adults»)", *East European Politics and Societies*, 3, nr. 1, iarna 1989): 11.

23. Citat în Irving Howe, *Beyond the New Left* (New York: McCall Publishing Company, 1970), pp. 31-32.

24. "Victor Orban's Speech at the Reburial of Imre Nagy", *Uncaptive Minds*, II, nr. 4 (August-October 1989): 26.

25. William E. Griffith, "The Origins and Significance of East European Revisionism", in Leopold Labedz, ed., *Revisionism: Essays in the History of Marxist Ideas* (New York: Praeger, 1962), pp. 223-238.

26. Adam Michnik, *Letters from Prison and Other Essays* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985), p. 135.

27. *Ibid.*, p. 137.

28. Vezi György Aczel şi Tibor Meray, *The Revolt of the Mind* (New York: Praeger, 1959).

29. Leonhard, *Three Faces of Marxism* (nota 10 de mai sus), pp. 282-83.

30. *Ibid.*, p. 283.

31. *Ibid.*, p. 284.

32. *Ibid.*

33. Vezi "Christ and Commissar", un interviu cu Milovan Djilas, in George Urban, ed., *Stalinism : Its Impact on Russia and the World* (Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1986), pp. 180-245.

34. Ferenc Fehér şi Ágnes Heller, *Hungary 1956 Revisited : The Message of a Revolution - A Quarter of a Century After* (London : George Allen & Unwin, 1983), p. 150.

35. *Ibid.*, p. VII.

36. Citat de Albert Camus în prefaţa lui la *The Truth about the Nagy Affair : Facts, Documents, Comments* (New York : Praeger, 1959), p. VI.

37. Citat de Melvin Croan în remarcabilul său eseu "East German Revisionism : The Spectre and the Reality", in Leopold Labedz, ed., *Revisionism : Essays on the History of the Marxist Ideas* (New York : Praeger, 1962), p. 254.

38. Jurnalul a încetat să mai apară în 1990, atît ca un efect al dramaticelor schimbări din Europa Răsăriteană cît şi al interesului evident diminuat al lui Gorbaciov în ceea ce se numea pînă atunci „mişcarea comunistă mondială".

39. Vezi William E. Griffith, *Albania and the Sino-Soviet Rift* (Cambridge, Mass. : MIT Press, 1963).

40. J.F. Brown, *The New Eastern Europe : The Khrushchev Era and After* (New York : Praeger, 1966), p. 206.

III. De la dezgheţ la îngheţ

1. Pentru excelenta analiză a împrejurărilor conspiraţiei care l-a eliminat pe Hruşciov, vezi Sergei Khrushchev, *Khrushchev on Khrushchev* (Boston : Litttle, Brown & Company, 1990).

2. Vezi interviul cu Eduard Goldstücker în Antonin Lidehm, *Trois générations : Entretiens sur le phénoméne cultural tchécoslovaque* (Paris : Gallimard, 1970), p. 212.

3. Vezi pasaje întinse din discursul lui Ludvik Vaculik în Harry Schwartz, *Prague's 200 Days : The Struggle for Democracy in Czechoslovakia* (New York : Praeger, 1969), pp. 47-48.

4. Pentru conjunctura politică a lui Dubcek vezi William Shawcross, *Dubcek : Revised and Updated Edition* (New York : Somon & Schuster/Touchstone, 1990).

5. Vojtech Mastny, *Czechoslovakia : Crisis in World Communism* (New York : Facts on File, 1972), pp. 21-25.

6. Pentru revelatoarele contribuţii în comentarea Eurocomunismului, vezi George Schwab, ed., *Eurocommunism : The Ideological and Political-Theoretical Foundations* (Westport, Conn. : Greenwood Press, 1981).

7. Pentru textul integral al manifestului, vezi Mastny, *Czechoslovakia*, pp. 28-34.

8. *Ibid.*, p. 38.

9. *Ibid.*, p. 44.

10. Antonin J. Lidehm, "It Was You Who Did It ! " în Jiri Pehe, ed., *The Prague Spring : A Mixed Legacy* (New York : Freedom House, 1988), p. 172.

11. Jacques Rupnik, *The Other Europe : The Rise and Fall of Communism in East-Central Europe* (New York : Pantheon Books, 1989), pp. 256-257.

12. Ivan Svitak, "The Premature Perestroika", in Pehe, *Prague Spring*, p. 179. Svitak era autorul unui manifest şi mai radical pentru democratizare pe care conducerea comunistă cehoslovacă a decis să-l interzică în vara anului 1968. După invazia sovietică, acesta a fost incriminat de presa colaboraţionistă ca unul din ideologii aşa-zisei contrarevoluţii pe care intervenţia Pactului de la Varşovia reuşise s-o prevină. După douăzeci de ani de exil în Statele Unite, profesorul Svitak s-a întors în Cehoslovacia în 1990, după căderea regimului comunist.

13. Mastny, *Czechoslovakia*, p. 59.

14. Milan Kundera, *The Joke* (New York: Penguin Books, 1982), "Author's Preface", p. XIV.

15. Mastny, *Czechoslovakia*, pp. 144-145.

16. Václav Havel, *Disturbing the Peace: A Conversation with Karel Hvizdala* (New York: Knopf, 1990), p. 95.

17. Robert Conquest, *Russia After Khrushchev* (New York: Praeger, 1965), p. 6. Conquest n-a fost singurul care a atras atenţia asupra continuităţii de la stalinismul matur la brejnevism. Alţi cercetători care îi împărtăşeau opiniile erau Zbigniew Brzezinski şi Leonard Shapiro, care au demonstrat că atîta vreme cît regimurile de tip sovietic îşi menţin dispreţul inerent faţă de domnia legii existau puţine motive de a considera că stalinismul a fost abolit. Vezi în special Leonard Shapiro, *The Communist Party of the Soviet Union* (New York: Vintage Books, 1971), pp. 628-629.

18. Vezi Jakub Karpinski, *Countdown: The Polish Upheavals of 1956, 1968, 1970, 1976, 1980...* (New York: Karz-Cohl, 1982), pp. 105-155.

19. Jerzy Holzer citat în Tadeusz Szafar, "Anti-Semitism: A Trusty Weapon", în Abraham Brumberg, ed., *Poland: The Genesis of a Revolution* (New York: Vintage Books, 1983), p. 120.

20. Jan de Weydenthal, *The communists of Poland: An Historical Outline* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1986), p. 121, Ray Taras, *Poland: Socialist State, Rebellious Nation* (Boulder, Colo.: Westview, 1986), pp. 103-117.

21. "The Kuron-Modzelewski Open Letter to the Party", in Gale Stokes, ed., *From Stalinism to Pluralism: A documentary History of Eastern Europe Since 1945* (New York: Oxford University Press, 1991), pp. 108-114.

22. Jan Josef Lipski, *KOR: Workers' Defence Commitee in Poland 1976-1981* (Berkeley: University of California Press, 1985).

23. Pentru naşterea Solidarităţii, vezi Neal Ascherson, *The Polish August* (New York: Viking Press, 1982).

IV. O reînviere glorioasă

1. Adam Michnik, *Letters from Prison and Other Essays* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985), p. 157.

2. Vezi Robert Kostrzewa, ed., *Between East and West: Writings from* Kultura (New York: Hill & Wang, 1990).

3. Într-un eseu revelator asupra lui Gorbaciov, Kenneth Jowitt foloseşte acest termen weberian pentru a explica apariţia Solidarităţii ca o renaştere a culturii civice multă vreme represată a Poloniei. Vezi Daniel Chirot, ed., *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left: The Revolutions of 1989* (Seattle: University of Washington Press, 1991), pp. 74-99.

4. Abraham Brumberg, ed. *Poland: The Genesis of a Revolution* (New York: Vintage Books, 1983), p. 10.
5. J.F. Brown, *Eastern Europe and Communism Rule* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1988), p. 197.
6. Pentru o excelentă analiză a acestei organizaţii, vezi Jan Josef Lipski, *KOR: A History of the Workers' Defense Committes in Poland, 1976-1981* (Berkeley: University of California Press, 1985).
7. Jacques Rupnik, *The Other Europe: The Rise and Fall of Communism in East-Central Europe* (New York: Schocken Books, 1989), pp. 258-259.
8. William Echikson, *Lighting the Night: Revolution in Eastern Europe* (New York: Morrow, 1990), p. 161.
9. Lipski, *KOR*, p. 68.
10. Echikson, *Lighting the Night*, p. 160.
11. Leszek Kolakowski, "The Intelligentsia", in Brumberg, *Poland*, p. 65.
12. *Ibid.*, p. 66.
13. Michnik, *Letters from Prison* (nota 1 de mai sus), p. 136.
14. *Ibid.*, p. 137.
15. Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism: Its Origins, Growth and Dissolution*, vol. III, *The Breakdown*, (New York: Oxford University Press, 1978), pp. 526, 530.
16. Michnik, *Letters from Prison*, p. 142.
17. *Ibid.*, p. 144.
18. *Ibid.*, p. 147.
19. Michnik, "A Year Has Passed-1981", în *Letters from Prison*, p. 124.
20. Adam Michnik citat in Lech Walesa, *A Way of Hope: An Autobiography* (New York: Henry Holt, 1987).
21. *Ibid.*, p. 2.
22. Vezi Stephen Engelberg, "As Jaruzelski Leaves Office: A Traitor or Hero to Poles", *New York Times*, December 22, 1990.
23. Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York: Random House, 1989), p. 309-310.
24. Steven Lukes, "Introduction" in Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless* (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1990), p. 12.
25. Václav Havel, "The Power of the Powerless", în *ibid.*, p. 23.
26. *Ibid.*, p. 28.
27. *Ibid.*, pp. 28-29.
28. *Ibid.*, pp. 30-31.
29. *Ibid.*, p. 32.
30. *Ibid.*, p. 31.

31. *Ibid.*, p. 40. **Subliniat în original.**

32. *Ibid.*

33. *Ibid.*, p. 43.

34. Contribuţia lui Havel in Václav Benda, Milan Simecka, Ivan M. Jirous, Jiri Dienstbier, Václav Havel, Ladislav Hejdanek şi Jan Simsa, "Parallel Polis, or an Independent Society in Central and Eastern Europe: An Inquiry", *Social Research*, 55, nos. 1-2 (Primăvară-Vară 1988): 235.

35. *Ibid.*, p. 236.

36. *Ibid.*, p. 237.

37. Vezi Havel, "Power of the Powerless", p. 48.

38. György Konrád, *Antipolitics* (San Diego and New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1984), pp. 230-231.

39. *Ibid.*, p. 228.

40. *Ibid.*, pp. 123-124.

41. Havel, "Power of the Powerless", p. 57.

42. Miklós Haraszti, *The Velvet Prison: Artists Under State Socialism* (New York: Basic Books, 1987), p. 10.

43. *Ibid.*, pp. 142-43.

44. *Ibid.*, p. 146.

45. *Ibid.*, p. 150.

46. *Ibid.*, p. 162.

47. *Ibid.*, p. 156.

48. *Ibid.*, p. 158.

49. *Ibid.*, p. 162.

V. Etosul societăţii civile

1. Václav Havel, "The Power of the Powerless", în Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless* (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1990) p. 65.

2. *Ibid.*, p. 68.

3. *Ibid.*, p. 69.

4. Adam Michnik, *Letters from the Prison and Other Essays* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985), p. 28.

5. *Ibid.*, pp. 86-87.

6. *Ibid.*, p. 91.

7. Hans-Peter Riese, *Since the Prague Spring: Charter '77 and the Struggle for Human Rights in Czechoslovakia* (New York: Vintage Books, 1979), pp. 13-14; pentru una din analizele cele mai pline de informaţii şi autorizate despre apariţia mişcărilor democratice

de jos în sus în Cehoslovacia, vezi H. Gordon Skilling, *Charter '77 and Human Rights in Czechoslovakia* (London: George Allen & Unwin, 1981).

8. Riese, *Since the Prague Spring*, p. 14.

9. *Ibid.*

10. Havel, "Power of the Powerless", p. 80.

11. Václav Havel, *Letters to Olga* (New York: Knopf, 1988), p. 145.

12. Václav Havel, *Disturbing the Peace: A Conversation with Karel Hvizdala* (New York: Knopf, 1990), p. 138.

13. *Ibid.*, p. 182.

14. Seweryn Bialer, Charles Gati şi Karen Dawisha, toţi au discutat cu deosebită pătrundere strategia lui Gorbaciov de înlocuire a anacronicelor elite de tip brejnevist şi promovarea unor echipe mai imaginative, orientate spre reformă sau chiar tehnocratice. S-a dovedit, însă, că a avut loc o transformare în gîndirea strategică a conducerii sovietice asupra blocului. Nu numai că au fost încurajate doctrinele locale, vechea erezie, dar, mai ales după 1988, Moscova a renunţat la doctrina brejnevistă de „suveranitate limitată" şi şi-a revizuit concepţia veche de decenii asupra imperiului exterior. Din acest punct de vedere, Gorbaciov părea să recunoască, în celelalte ţări socialiste, un imperativ pe care îl refuza să-l recunoască cînd era vorba de Uniunea Sovietică însăşi: că experimentul leninist dăduse greş şi statutul privilegiat al partidului comunist trebuie să înceteze. Seweryn Bialer, *The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline* (New York: Knopf, 1986); Charles Gati, *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition* (Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1990); Karen Dawisha, *Eastern Europe, Gorbachev, and Reform: The Great Challenge*, 2nd ed. (New York and Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

15. Havel, *Disturbing the Peace*, p. 182.

16. *Ibid.*, p. 183.

17. *Ibid.*, pp. 185-186.

18. *Neues Deutschland*, December 30, 1988.

19. *Der Spiegel*, septembrie 1, 1986, citat în B.V. Flow, "The Literary Avant-Garde Leaves the GDR", *Radio Free Europe Research*, RAD Background Report 132, septembrie 18, 1986.

20. Robert Havemann, *Ein deutscher Kommunist: Rückblicke und Perspektive aus Isolation* (Hamburg: Rowohlt, 1978), pp. 98-103; fragmente din cartea lui Havemann sînt traduse în Roger Woods, *Opposition in the GDR Under Honecker: An Introduction and Documentation* (New York: St. Martin's Press, 1986), pp. 165-169.

21. După prăbuşirea regimurilor comuniste în toamna anului 1989, Eppelmann a activat în nou formatul grup politic numit „Trezirea democratică" şi a funcţionat, pînă la unificare, în guvernul lui Lothar de Maizière ca ministru al apărării şi dezarmării RDG.

22. Woods, *Opposition in GDR*, pp. 195-196.

23. A. Wynton Jackson, "Introduction" to "GDR: Appeal on the Occasion of the UN Peace Year", *Eastern European Reporter*, 2, nr. 1 (Primăvara 1986), p. 61.

24. Václav Havel, "An Anatomy of Reticence", în *Crosscurrents: A Yearbook of Central European Culture* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1986), p. 18.

25. *Ibid.*

26. Pentru întregul text al declarației, vezi Vladimir Tismăneanu, "Dissent in the Gorbachev Era - A Documentation", ORBIS, Vara 1987, pp. 234-243.

27. Moshe Lewin, *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation* (Berkeley: University of California Press, 1988) p. 147.

28. *Ibid.*, p. 80.

29. Vezi Ferenc Fehér, Ágnes Heller şi György Márkus, *Dictatorship Over Needs* (New York: St. Martin's Press, 1983).

30. Karl Friedrich şi Zbigniew Brzezinski, *Totalitarisan Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965), p. 27.

31. Robert C. Tucker, *The Marxian Revolutionary Idea* (New York: Norton, 1969), pp. 172-214.

32. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1973), p. 478.

33. "Kadarism as the Model State of «Khrushchevism»", în Ágnes Heller şi Ferenc Fehér, *From Yalta to Glasnost: The Dismantling of Stalin's Empire* (New York: Basil Blackwell, 1990), pp. 129-145.

34. Miklos Haraszti, "The Beginnings of Civil Society: The Independent Peace Movements and the Danube Movement in Hungary", in Vladimir Tismăneanu, ed., *In Search of Civil Society: Independent Peace Movement in the Soviet Bloc* (New York: Routledge, 1990), pp. 85-86.

35. *Ibid.*, p. 86.

VI. Triumful celor fără de putere

1. Thomas W. Simons, Jr., *The End of the Cold War ?* (New York: St. Matin's Press, 1990), pp. 150-151.

2. *Sovetskaya Kultura*, aprilie 9, 1988.

3. Zbigniew Brzezinski, *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century* (New York: Charles Scribner's Sons, 1989), p. 48.

4. Adam Michnik, "The Great Counter-Reformer", *Labour Focus on Eastern Europe*, 9, nr. 2 (London, iulie-octombrie 1987): 23.

5. *Ibid.*

6. *Ibid.*

7. Brzezinski, *Grand Failure*, p. 64.

8. Seweryn Bialer, *The Soviet Paradox: External Expansion. Internal Decline* (New York, Knopf, 1986), p. 206.

9. Baruch Hazan, *Gorbachev's Gamble: The 19th All-Union Party Conference* (Boulder, Colo.: Westview, 1989), p. 156.

10. "Gorbachev's View of Changing World", *Philadelphia Inquirer*, decembrie 11, 1988.

11. "Russia's Surly Empire", *The Economist* (London), noiembrie 26, 1988, p. 13.

12. "The Soviet Perspective", *Problems of Communism*, mai-august 1988, p. 62.

13. *Ibid.*, p. 63.

14. *Pravda*, iulie 7, 1989.

15. Henry Kamm, "Gorbachev Said to Reject Soviet Right to Intervene", *New York Times*, 2 aprilie, 1989.

16. Vladimir F. Kusin, "Mikhail Gorbachev's Evolving Attitude to Eastern Europe", *Radio Free Europe Research*, RAD Background Report 128 (Eastern Europe), iulie 20, 1989, p. 4.

17. Nina Andreyeva, "I Cannot Waive Principles", *Sovetskaya Rossiya*, martie 13, 1988, tradusă în FBIS - Soviet Union, martie 16, 1988, p. 51.

18. *New York Times*, octombrie 24, 1989.

19. Reuters, octombrie 16, 1989.

20. Charles Gati, *The Bloc That Failed: Soviet - East European Relations in Transition* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1990), p. 167.

21. Radio Free Europe, *Daily Report*, mai 8, 1989.

22. Gati, *The Bloc That Failed*, p. 168.

23. Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York: Random House, 1989), pp. 321-322.

24. Karen Dawisha, *Eastern Europe, Gorbachev and Reform: The Great Challenge* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1990), p. 296.

25. Mihaly Vajda, "The Collapse of Socialism: A Theoretical Explanation", East European Reporter, 4, nr. 3 (toamnă-iarnă 1990): 51.

26. *Ibid.*

27. "The Social Contract: Prerequisities for Resolving the Political Crisis", număr special al ziarului de semizdat *Beszelö*, iunie 10, 1987 (traducere englezească), p. 2. *Beszelö* era condus de un colectiv editorial din care făceau parte cîteva din numele cele mai cunoscute ale Forumului Democrat Maghiar de opoziţie: Miklos Haraszti, Janos Kis, Ferenc Koszeg, György Petri şi Sandor Szilagyi.

28. *Ibid.*, pp. 7-8.

29. „Interviul lui Pozsgay la Radio Europa Liberă din 24 mai", *Magyar Nemzet* (Budapesta), mai 29, 1989, tradus în FBIS - Eastern Europe, iunie 7, 1989, p. 26.

30. Dawisha, *Eastern Europe, Gorbachev and Reform*, p. 179.

31. "The Struggle for Political Pluralism: The First Congress of the Association of Young Democrats", *East European Reporter*, 3, nr. 4 (primăvară-vară 1989): 17-18.

32. „Democracy Within the Warsaw Pact: An Interview with Ferenc Köszeg", EER, 3: 12-14.

33. Vladimir Tismăneanu, "From Prague Spring to Moscow's Glasnost", *Philadelphia Inquirer*, februarie 17, 1988.

34. Interviu cu Alexander Dubcek, fost secretar general al Partidului Comunist Cehoslovac, transmis de televiziunea maghiară la 26 aprilie 1989, în FBIS - Eastern Europe, aprilie 29, 1989, p. 23 şi Vladimir V. Kusin, "Hungarian Television Interviews Alexander Dubcek", *Radio Free Europe Research*, Czechoslovak SR/10, mai 5, 1989, pp. 9-15.

35. Karel Horak, "In the Role of the «Savior» of Socialism: Annotations on Some of A. Dubcek's Statements to Foreign Information Media", *Rude Pravo*, martie 29, 1989, tradus în FBIS - Eastern Europe, martie 31, 1989, p. 21.

36. Krenz citat în Serge Schmemann, "East Germany Removes Honecker and His Protégé Takes His Place", în Bernard Gwertzman şi Michael T. Kaufman, eds., *The Collapse of Communism: By the Correspondents of the New York Times* (New York: Random House, 1990), p. 159.

37. Patricia Clough, "Unreal Country Where Reform Depends on the Grim Reaper", *The Independent* (London), august 22, 1989.

38. Barbara Donovan, "Reform and the Existence of the GDR", RFER, RAD Background Report/158 (GDR), august 25, 1989, p. 2.

39. Barbara Donovan, "The SED Becoming More Outspoken on Reform", RFER, RAD Background Report/6 (GDR), ianuarie 12, 1989.

40. Pamela Shemid, "East Germany and the Marxist Malaise", *U.S. News & World Report*, noiembrie 14, 1988, pp. 40-41.

41. "Hager Delivers Address at Historians Meeting", *Neues Deutschland* (East Berlin), aprilie 11, 1989, pp. 30-32.

42. "Margot Honecker: «Defend Socialism With Weapons»", *Neues Deutschland*, iunie 14, 1989, tradus în FBIS - Eastern Europe, iunie 20, 1989, pp. 41-42.

43. Josef Joffe, „Who's Egon Krenz? He's No Gorbachev", *New York Times*, octombrie 19, 1989.

44. Serge Schmemann, "The Border Is Open - Joyous East Germans Pour Through Wall - Party Pledges Freedoms and City Exults", in Gwertzman and Kaufman, *Collapse of Communism*, pp. 175-180.

45. Barbara Donovan, "The Tenth SED CC Plenum: Moving Toward Reform" RFER, RAD Background Report (GDR), noiembrie 20, 1989, pp. 6-9.

46. David Binder, "Reports of Corruption in East Berlin Shock Even the Party Rank and File", *New York Times*, noiembrie 24, 1989.

47. Craig R. Whitney, "East German Communists Confront Party's Collapse", *New York Times*, decembrie 17, 1989.

48. Barbara Donovan, "The Extraordinary SED Congress: A New Beginning or the Beginning of the End?" RFE, *Report on Eastern Europe*, ianuarie 19, 1990, pp. 5-8.

49. R.W. Apple, "Prague Opposition Mounts Huge Protest, Denouncing New Leadership as «a Trick»", în Gwertzman and Kaufman, *Collapse of Communism*, p. 238.

50. "What We Want: The Programme Principles Issued by the Czechoslovak Civic Forum", *East European Reporter*, 4, nr. 1 (iarna 1989-90): 50-51.

51. "Czechoslovak President Václav Havel's New Year's Day Address", *East European Reporter*, 4, nr. 1 (iarna 1989-90): 56.

52. *Ibid.*, p. 57.

53. Czeslaw Milosz, *The Captive Mind*, (New York: Vintage, 1981), p. 45.

54. "Havel's New Year's Day Address", p. 58.

55. Stephen Ashley, "Can Todor Zhivkov Survive as Bulgaria's Leader?", RFER, Bulgarian SR/6, iulie 14, 1988, p. 4.

56. Clyde Haberman, "Bulgarian Change Barely Plods Along", *New York Times*, octombrie 7, 1989.

57. Clyde Haberman, "Bulgarian Chief Quits After 35 Years of Rigid Rule", *New York Times*, noiembrie 11, 1989.

58. Clyde Haberman, "Communists in Bulgarian Expel Zhivkov", *New York Times*, decembrie 14, 1989.

59. "Report on «Deformations» of the Zhivkov Era", *Rabotnichesko Delo* (Sofia), ianuarie 16, 1990, tradus în FBIS - Eastern Europe, ianuarie 19, 1990, pp. 11-13.

60. Pentru schiţe biografice ale noilor (şi nu chiar atît de noilor) personalităţi politice bulgare, vezi Pavlina Poppisakova, „Who's Who in Bulgarian Politics", *East European Reporter*, 4, nr. 3 (toamnă-iarnă 1990): 32-33.

61. Chuck Sudetic, „Bulgaria's Ex-Dictator Refuses to Face Parliament", *New York Times*, iulie 31, 1990.

62. Pentru o analiză a declinului politic al României în anii '80, vezi Vladimir Tismăneanu, "Personal Power and Political Crisis in Romania", *Government and Opposition* (London), 24, nr. 2 (primăvară 1989): 179-198.

63. J.F. Brown, *Eastern Europe and Communist Rule* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1988), p. 276.

64. Michael Shafir, "Xenophobic Communism: The Case of Bulgaria and Romania", RFER, RAD Background Report/112 (Eastern Europe), iunie 27, 1989, p. 3.

65. "Letter to President Nicolae Ceausescu" şi Vladimir Tismăneanu, "The Rebellion of the Old Guard", ambele în *East European Reporter*, 3, nr. 4 (primăvară-vară 1989): 23-24.

66. Mircea Dinescu, "Where Policemen Outnumber Pigeons", *Uncaptive Minds* (New York), II, nr. 3 (mai-iulie 1989): 34.

67. Michael Shafir, "Eastern Europe's «Rejectionists»", RFER, RAD Background Report/121 (Eastern Europe), iulie 3, 1989, p. 2.

68. "Building a New Social System with the People and For the People", *Scînteia*, octombrie 18, 1989, tradus în FBIS, Eastern Europe, octombrie 27, 1989, p. 69.

69. Alan Riding, "In Romania, the Old Order Won't Budge", *New York Times*, noiembrie 25, 1989.

70. Kevin Devlin, „Ceausescu's Isolated Internationalism", RFER, RAD Background Report/212 (Romania), decembrie 1, 1989.

71. Thomas P. Barnett, "Romania Domino Stays Upright", *Christian Science Monitor*, decembrie 11, 1989.

72. „Speech by President Nicolae Ceausescu on Romanian Radio and Television Stations in Bucharest on 20 December", FBIS Daily Report: East Europe (FBIS-EEU), decembrie 21, 1989, p. 66.

73. Pentru o analiză în detaliu a colapsului comunismului românesc, vezi Matei Călinescu şi Vladimir Tismăneanu, "The 1989 Revolution and Romania's Future", *Problems of Communism*, ianuarie-aprilie 1991, pp. 42-59.

74. Trond Gilberg, "Romania: Will History Repeat Itself?", *Current History* (Philadelphia), decembrie 1990, p. 432.

75. Henry Kamm, "Yugoslavs Astir over Serbian Rise", *New York Times*, august 6, 1989. Pentru cariera şi opţiuniile ideologice ale lui Milošević, vezi Paul Yankovitch, „Slobodan Milosevic: l'homme fort de la Serbie", *La Monde* (Paris), octombrie 18, 1988.

76. Jącques Rupnik, "Perestroika and the Empire", *European Journal of International Affairs*, 1, nr. 1 (1988): 117.

VII. Chinuitoarea naştere a democraţiei

1. Kenneth Jowitt, "The Leninist Legacy", in Ivo Banac, ed., *Eastern Europe in the 1990's* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1991). Îi sînt în mod special îndatorat lui Kenneth Jowitt, care a acceptat să-mi împărtăşească ideile lui deosebit de penetrante în privinţa dispariţiei leninismului şi a încercărilor autoritarist-tribalistice din Europa Răsăriteană.

2. Timothy Garton Ash, "Eastern Europe: Après le Déluge, Nous", *New York Review of Books*, august 16, 1990, p. 52.

3. Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe* (New York: Random House, 1990), p. 105.

4. Celestine Bohlen, "Double-Headed Eagle Cries to Serbs for Revenge", *New York Times*, septembrie 12, 1990.

5. Alexis de Tocqueville, *On Democracy, Revolution an Society*, ed., John Stone and Stephen Mennell (Chicago and London: University of Chicago Press, 1980), p. 98.

6. Robert C. Tucker, ed., *The Marx-Engels Reader* (New York: Norton, 1978), p. 595.

7. Ash, „Eastern Europe", pp. 53, 54.

8. Vezi Stephen Engelberg, "Walesa's Victory Now Complicates Poland's Unease", *New York Times*, decembrie 30, 1990.

9. Dan Ionescu, "The Communist Party Re-Emerges Under a New Name", *Report on Eastern Europe*, 1, nr. 51 (decembrie 21, 1990): 22-27.

10. Ash, "Eastern Europe", p. 51.

11. Vezi „Reorienting the Security Services", un interviu cu Petruska Sustrova, ministru adjunct al afacerilor interne şi multă vreme militant în opoziţie, în *Uncaptive Minds*, noiembrie-decembrie 1990, pp. 38-40.

12. Karol Modzelewski, "Who and What Makes a Leader", *Uncaptive Minds*, noiembrie-decembrie, 1990, p. 32.

13. Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, pp. 115-116.

14. Vezi Charles S. Maier, *The Unmasterable Past: History, Holocaust and German National Identity* (Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press, 1988).

15. Cristopher Husbands, "Haunted by the Ghost of Nazism", *The Independent* (London), ianuarie 10, 1990.

16. Henry Kamm, "East German Social Democrats Back a Candidate and a Unification Plan", *New York Times*, februarie 26, 1990.

17. Serge Schmemann, "East Germany's Ballot: Voting Away a Nation", *New York Times*, martie 18, 1990.

18. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, iunie 27, 1990, citat în Ronald D. Asmus, "An Obituary Without Tears", *Report on Eastern Europe*, 2, nr. 1, ianuarie 4, 1991, p. 18.

19. Rada Nikolaev, "Between Hope and Hunger", *Report an Eastern Europe*, 2, nr. 1 (ianuarie 4, 1991): 5-10.

20. Zlatko Anguelov, "The Leader and His Movement", *East European Reporter*, 4, nr. 3 (toamnă-iarnă 1990): 27-28.

21. "Bulgaria's Reichstagsbrand?" EER, 4, nr. 3: 29.

22. Pentru o trecere în revistă a schimbărilor din Bulgaria în 1990, vezi John D. Dell, "Post-Communist' Bulgaria", *Current History* (Philadelphia), decembrie 1990, pp. 417-420, 427-429.

23. Jiri Pehe, "The Instability of Transition", *Report on Eastern Europe*, ianuarie 4, 1991, p. 12.

24. Henry Kamm, "Civic Forum, Prague's Leading Party, Splits in Two", *New York Times*, februarie 12, 1991.

25. "President Havel's Speech on the Anniversary of the 1968 Invasion", EER, toamnă-iarnă 1990, p. 93.

26. Ivan Volgyes, "For Want of Another Horse: Hungary in 1990", *Current History*, decembrie 1990, p. 423.

27. *Ibid.*, p. 424.

28. Rudolf L. Tökes, "Hungary's New Political Elites: Adaptation and Change, 1989-90", *Problems of Communism*, noiembrie-decembrie 1990, p. 64.

29. Vezi interviul cu filosoful social maghiar Mihály Vajda, în *East European Reporter*, 4, nr. 3, (toamnă-iarnă 1990): 43.

30. Celestine Bohlen, "Hungarians Are Thriving, Gloomily", *New York Times*, iunie 24, 1991.

31. Pentru o analiză informativă şi fără pasiune a rupturii, vezi Jakub Karpinski, "The Difficult Return to Normality", *Uncaptive Minds* (New York), noiembrie-decembrie 1990, pp. 24-26.

32. Jacek Maziarski, "The Goals of the Center Alliance", *East European Reporter*, toamnă-iarnă 1990, p. 7.

33. Interviu cu Zbigniew Bujak, *East European Reporter*, toamnă-iarnă 1990, pp. 10-11.

34. Mary Battiata, "The Two Lech Walesas: Solidarity Hero Accused of Demagoguery", *Washington Post*, noiembrie 22, 1990.

35. Victoria Pope, "Lech-Luster: Walesa's Personal Transformation", *The New Republic*, decembrie 3, 1990, p. 25.

36. Barbara Spinelli, "The Day After", *La Stampa* (Milan), noiembrie 30, 1990; traducere în engleză în *Uncaptive Minds*, noiembrie-decembrie 1990, p. 35.

37. Vezi excelentul eseu al lui Piotr Wierzbicki „Lech Walesa: The Sphinx from Gdansk", *Uncaptive Minds*, noiembrie-decembrie 1990, pp. 27-31.

38. Vladimir Tismăneanu, „Sindromul Bucureşti", *România literară* (Bucureşti), august 9, 1990.

39. „Proclamaţia de la Timişoara", *România liberă* (Bucureşti), martie 20, 1990; traducere în engleză în *East European Reporter*, primăvară-vară 1990, pp. 32-35.

40. Pentru dificultăţile tranziţiei României spre democraţie, vezi Vladimir Tismăneanu, "The Revival of Politics in Romania", in Nils H. Wessell, ed., *The New Europe: Revolution in East-West Relations* (New York: Proceedings of the Academy of Political Science, 1991), pp. 85-99.

41. Vezi Vladimir Tismăneanu, "Homage to Golania", *The New Republic*, iulie 30-august 6, 1990, pp. 16-18; William McPherson, "In Romania", *Granta*, nr. 33, pp. 9-56; Mihnea Berindei, Ariadna Combes şi Anne Planche, *Roumanie, le livre blanc: La réalité d'un pouvoir néo-communiste* (Paris: La Decouverte, 1990).

42. "Romanian Resistance", *East European Reporter*, toamnă-iarnă 1990, pp. 89-91.

43. J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy* (New York: Praeger, 1960), p. 6.

44. David Binder, "Exiled Romanian King Has Hopes of Return", *New York Times*, februarie 17, 1991.

45. Milan Andrejevich, "The End of an Era, New Beginnings?", *Report of Eastern Europe*, ianuarie 4, 1991, p. 39.

46. Robin Alison Remington, "The Federal Dilemma in Yugoslavia", *Current History*, decembrie 1990, p. 408.

47. Brenda Fowler, "Slovenes Vote Decisively for Independence from Yugoslavia", *New York Times*, decembrie 24, 1990.

48. Sabrina P. Ramet, "Serbia's Slobodan Milosevic: A Profile", *Orbis* (Philadelphia), iarnă 1991, p. 105.

49. "Alia Speaks on Ideology, Changes in Bloc", FBIS - Eastern Europe, noiembrie 29, 1989, p. 6.

50. Vezi Simon Jones, "Albanians Cheer for Their New Freedom", *The Independent* (London), iulie 14, 1990.

51. "Top Albania Writer Seeks Asylum in France, a Blow to His President", *New York Times*, octombrie 26, 1990.

52. David Binder, "Albanian Exile Writer Sees Reform", *New York Times*, decembrie 6, 1990.

53. "Albania Removes Statues of Stalin", *New York Times*, decembrie 22, 1990.

54. Paul Anastasi, "New Albania Barely Conceals a Stalinist Bedrock", *New York Times*, ianuarie 20, 1991.

Epilog – Temeri, fobii, frustrări

1. Nicolae Manolescu, "How We Have to Destroy Communism", *East European Reporter*, 4, nr. 4 (primăvară-vară 1991): 79-80.

2. Stelian Tănase, „Societatea civilă românească şi violenţa", discurs ţinut la Conferinţa de la Timişoara, martie 25-27, 1991.

3. Dimitrina Petrova, "Political Pluralism in Bulgaria", *East European Reporter*, 4, nr. 4 (primăvară-vară 1991): 35.

4. Agnes Heller, "Is There Anything New Under the Sun in East-Central Europe?", referat prezentat la conferința de la Timișoara, traducerea în franceză: *East-Ouest* (Paris), iunie 1991, pp. 8-11.

5. Hannah Arendt, *On Revolution* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1985), pp. 215-281.

6. Adam Michnik, "The Presence of Liberal Values", *East European Reporter*, 4, nr. 4 (primăvară-vară 1991): 71, și Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe* (New York: Random House, 1990).

Postfață – Deschizînd cutia Pandorei

1. Vezi David Rieff, "Hoping Against Hope", *Newsday*, aprilie 26, 1992.

2. Vezi Robert E. Hunter, "Whatever Became of the «New» Europe", *Washington Post*, august 30, 1992.

3. Vezi Comunicarea lui Adam Michnik la conferința internațională "East-Central Europe: Today's Realities, Tomorrow's Prospects", Orlando, University of Central Florida, ianuarie 7, 1993.

4. Vezi Jan Urban, "Europe's Darkest Vision", *Washington Post*, octombrie 11, 1992.

5. Vezi Richard Pipes, "Russia's Crisis", *New York Times*, martie 14, 1933

6. Martin Malia, "From Under the Rubble, What?" *Problems of Communism*, ianuarie-aprilie 1992, număr special aniversar „Toward a Post-Communist World", pp. 89-106.

7. Pentru o excelentă investigație a acestei lumi interlope în care gangsterii și birocrații se amestecă, vezi Lev Timofeyev, *Russia's Secret Rulers* (New York: Knopf, 1992).

8. Pentru remarcabilul efort de a evalua cît mai exact tensiunea dintre direcțiile civică și etnică, vezi Peter Heltai și Zbigniew Rau, "From Nationalism to Civil Society and Tolerance", in Zbigniew Rau, ed., *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1991), pp. 129-145. Pentru o incitantă analiză a paradigmei de interpretare a societății civile, vezi Adam Seligman, *The Idea of Civil Society* (New York: Free Press, 1992).

9. Pentru o incitantă dihotomie între demagogii „liberali" și cei „vulgari", vezi Stephen Seatanovich, "The Hour of the Demagogue", *The National Interest*, 1991, pp. 3-15.

10. Martin Palous, "Democracy Rediscovered: The Czechoslovak Case", lucrare prezentată la Conferința "Extending the Public Policy Debate in Emerging Democracies" Belaggio (Italia), decembrie 1-4, 1992.

11. Vezi Stephen Engelberg, "In A New Slovakia: Fears Are Both New and Old", *New York Times*, ianuarie 22, 1993.

12. "Danilo Kis on Nationalism" publicată ca apendice în remarcabila carte a lui Mark Thompson, *A Paper House: The Ending of Yugogoslavia* (New York: Pantheon, 1992), pp. 337-340

13. Pentru această interpretare, vezi studiul lui David Warszawski din cartea "Closing the Record", *Gazeta Wyborcza*, (Warsaw), august 8-9, 1992

14. Pentru o magistrală evaluare a moștenirii leniniste în regiune și posibilitatea apariției unor noi mișcări autoritariste, vezi Kenneth Jowitt, *The New World Disorder: The Leninist Extinction* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1992).

15. Vezi *Hannah Arendt-Karl Jaspers. Correspondence 1926-1969* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1992), p. 511.

16. Vezi Irena Grudzinska Gross, "Post-Communist Resentment, or the Rewriting of Polish History", *East European Politics and Societies*, 6, nr. 2, (primăvară 1992), pp. 144-145; vezi şi Vladimir Tismăneanu, "Metaphysical Mudslinging: Eastern Europe's Politics Gets Ugly", *Washington Post*, iulie 26, 1992.

17. John Lukacs, *The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age* (New York: Ticknor &Fields, 1993), p. 159.

18. Pentru un necruţător demers critic pentru înţelegerea ciudatelor complexităţi ale lumii post-comuniste, vezi dialogul Adam Michnik şi Václav Havel, "Cet étrange époque post-communiste", în Georges Mink şi Jean-Charles Szurek, *Cet Étrangés post-communisme* (Paris: presses du CNRS/La Découverte, 1992), pp. 17-48.

19. Vezi "Havel Is Elected President of New Czech Republic by Its Parliament", *New York Times*, ianuarie 27, 1993.

20. Adam Michnik, "The Second War at the Top", *Gazeta Wyborcza*, februarie 4, 1993. Traducerea engleză in FBIS - Eastern Europe, februarie 10, 1993, pp. 21-23.

21. Vezi Gaspar Miklos Tamas, "Socialism, Capitalism and Modernity", *Journal of Democracy*, 3, nr. 2, (iulie 1992), pp. 60-74.

22. Vezi Wojtek Lamentowicz, comunicarea la Conferinţa de la Belaggio privind dezbaterea publică în noile democraţii, decembrie 1-4, 1992.

23. Vezi Vaclav Havel, "Paradise Lost", *New York Review of Books*, aprilie 9, 1992, p. 6.

24. Pentru interpretarea acestor atacuri la adresa foştilor disidenţi, vezi Vladimir Tismăneanu, "Public Enemies", *Society*, vol. 30, nr. 2, (ianuarie-februarie 1993): 37-42, "Winners or Losers: The Moral Dilemmas of the East European Intellectuals", *Partisan Review*, Fall 1992, pp. 615-621. Acest număr special din *Partisan Review*, consacrat în întregime chestiunii vitale a „Intelectualilor şi schimbărilor sociale în Europa Centrală şi Răsăriteană", este un tezaur de informaţii şi interpretări pentru toţi cei interesaţi în soarta societăţilor post-comuniste.

25. Extrase din articolul lui Csurka au fost publicate in *Nepszabadsag* (Budapesta) la 27 august 1992; vezi şi Nicholas Denton, "Far Right Rises as Hungary's Economy Sinks", *Financial Times*, septembrie 2, 1992. Pentru o excelentă dezbatere în legătură cu chemările demagogice grosolane la „o a doua revoluţie", vezi Andrew Arato, "Revolution, Restauration and Legitimation: Ideological Problems of the Transition from State Socialism", comunicare prezentată la Conferinţa "Utopian Revisions: Nationalism and Civil Society in Eastern Europe", Institute for Humanities, University of Michigan, Ann Arbor, octombrie 29-30, 1992. Pentru examinarea documentară asupra politicii lui Csurka, vezi lucrarea prezentată la convenţia anuală a American Association for the Advancement of Slavic Studies, Phoenix, octombrie 19-22, 1992

26. Pentru o impresionantă analiză imaginară a justiţiei politice post-comuniste, vezi Julian Barnes, *The Porcupine* (New York: Knopf, 1992).

27. Pentru o cuprinzătoare abordare teoretică a naturii "post-moderne" (non-utopice şi non-ideologice) a revoluţiilor din 1989, vezi S.N. Eisenstadt, "The Breakdown of Communist Regimes", *Daedalus*, vol. 121, nr. 2, (primăvară 1992), număr special dedicat „Ieşirii din comunism", pp. 21-41.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

A. Cărţi:

Noua Stîngă şi Şcoala de la Frankfurt (Bucureşti, Editura Politică, 1976).

The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe. The Poverty of Utopia (London and New York, Routledge, 1988 ; în traducere românească, *Mizeria utopiei. Criza ideologiei marxiste în Europa răsăriteană*, Iaşi, Editura Polirom, 1997).

Latin American Revolutionaries. Groups, Methods, Goals (co-autor, împreună cu Michael Radu, New York, Pergamon/Brassey, 1990).

In Search of Civil Society. Independent Peace Movements in the Soviet Bloc (New York, Routledge, 1990).

Ghilotina de scrum. Despre nevroze şi revoluţii (Timişoara, Editura de Vest, 1992, ediţie îngrijită de Mircea Mihăieş).

Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel (New York, Free Press, 1991, în traducere românească *Reinventarea politicului. Europa răsăriteană de la Stalin la Havel*, Iaşi, Editura Polirom, 1997, 1999).

Irepetabilul trecut (Bucureşti, Editura Albatros, 1994).

Arheologia terorii. Experimentul stalinist în Europa de Est, (Bucureşti, Editura Eminescu, 1992, Ed. a II-a, Editura ALL, 1994).

Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel, (New York, Free Press, 1993, ediţie paperback, cu o nouă postfaţă a autorului).

Fantoma lui Gheorghiu-Dej, prefaţă de Mircea Mihăieş, traducere de Mircea Mihăieş, Alma Gheorghiu, loana Ploieşteanu, Diana Poţiu, Laura Sion (Bucureşti, Editura Univers, 1995).

Noaptea totalitară. Crepusculul ideologiei radicale în secolul XX (Bucureşti : Editura Athena, 1995).

Balul Mascat. Un dialog cu Mircea Mihăieş (Iaşi, Editura Polirom, 1996).

Fantasies of Salvation : Political Mythologies of Post-Communism (în traducere românească, *Fantasmele salvarii. Democraţie, naţionalism şi mit în Europa post-comunistă*, Iaşi, Editura Polirom, 1999).

Stalinism for All Seasons. A Political History of Romanian Communism.

Editate:

Debates on the Future of Communism (New York & London, St. Martin's Press & Macmillan, 1991), co-editată cu Judith Shapiro.

Uprooting Leninism, Cultivating Liberty (Lanham, University Press of America, 1992, co-editor cu Patrick Clawsobn şi principal autor).

Lucrări în colectiv:

„Romania", în Richard F. Staar, editor, *Yearbook on International Communist Affairs* 1986, (Stanford, CA : Hoover Institution Press, 1986).

„Castro-Guevarism and Communist Orthodoxy in Latin America", in Irving Louis Horowitz, editor, *Cuban Communism,* 6th edition (New Brunswick: Transaction Books, 1987), pp. 554-577.

„Communist Orthodoxy and Revolutionary Violence in Latin America", in Michael S. Radu, editor, *Violence in Latin American Revolutionaries* (New Brunswick: Transaction Books, 1988), pp. 83-107.

„The Tragicomedy of Romanian Communism", *East European Politics and Societies,* Vol. 3, No. 2, Spring 1989, de asemenea publicat ca un capitol în Ferenc Fehér şi Andrew Arato, editori, *Crisis and Reform in Eastern Europe* (New Brunswick: Transaction, 1991).

„Gorbachevism as the Ideology of the Party Intelligentsia", capitol în Alfred Rieber şi Alvin Rubinstein, *Perestroika at the Crossroads* (Armonk, N.J.: M.E. Sharpe, 1991).

„The Revival of Politics in Romania", capitol în Nils Wessel, editor, *Europe in the 1990* (New York: American Academy of Political Science, 1991).

„The December Revolution and Romania's Future", capitol scris împreună cu Matei Călinescu în Daniel N. Nelson, editor, *Romania after Tyranny* (Boulder: Prager, 1992).

„From Arrogance to Irrelevance: Avatars of Marxism in Romania", capitol în Raymond Taras, editor, *The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Post-Communism* (Armonk, N.J.: M.E. Sharpe, 1992).

B. Studii în reviste de specialitate:

„Critical Marxism and Eastern Europe", *Praxis International,* Vol. 3, No. 3,1983, pp. 248-261; „Miron Constantinescu and the Impossible Heresy", *Survery, (London),* Vol. 28, No. 4, Winter 1984, pp. 175-187; „The Nature of Marxist Regimes", *Studies in Comparative Comrnunism,* Vol. XX, No. 2, Summer 1987, pp. 219-227; „L'Europe centrale: Nostalgies culturelles et realites politiques", *CADMOS* (Elveţia), No. 39, Fall 1987, pp. 39-46; „«Pacifisme, droits de l'homme et dissidence», *L'Homme et la Societe* (Paris), no. 87, primul semestru 1988, pp. 9-26; „Personal Power and Political Crisis in Romania", *Government and Opposition,* (London), Vol. 24, No. 2, Spring 1989, pp. 177-198; „The Tragicomedy of Romanian Communism", *East Buropean Politics and Societies;* Vol. 3, No. 2, Spring 1989, pp. 329-377; „Constructing the Enemy: Nationalism and Minorities in Romania", articol scris împreună cu Michael P. Turner, în curs de apariţie în *Nationalities Papers;* „The Quasi-revolution and Its Discontents: Emerging Political Pluralism in Post Ceauşescu Romania", *East European Politics and Societies,* Vol. 7, No. 2, Spring 1993; „The New York Review of Books (NYR), Times Literary Supplement (TLS) and the Velvet Counter-Revolution", *Common Knowledge,* Oxford University Press, Spring 1994.

C. Articole în reviste, suplimente ale marilor ziare, numere speciale (selectiv):

„Noua Stîngă între utopie şi disperare", *Revista de filosofie,* No. 6,1974 .

„Şcoala de la Frankfurt şi dialectica negativităţii", *Revista de filosofie,* No.1, 1981.

„The Ambiguity of Romanian National Communism", *Telos,* No. 60, Summer 1984, pp. 65-79.

„Ceauşescu's Socialism", *Problems of Communism,* January-February 1985, pp. 50-66.

„Limits of Critical Marxism", *Problems of Communism,* January-February 1986, pp. 67-76.

„Neo-Stalinism and Reform Communism", *ORBIS,* no. 2, Summer 1986, pp. 259-280.

„Tremors in Rumania", *The New York Times,* December 30, 1987.

„The Dialectics of Disenchantment: Intellectuals and Political Change in Communist Regimes", *Society,* No. 4, May-June 1988, pp. 7-9.

„Is Gorbachev a Revolutionary?", *ORBIS,* No. 3, Summer 1988, pp. 420-425.

„The Rebellikon of the Old Guard", *East European Reporter,* Vol. 3, No. 4, 1989, pp. 23-24.

„Civil Society: An Idea That Became the Story", *Deadline* (New York University), Vol. IV, No. 5, November-December 1989, pp. 9-12.

„Help Romania's brave New Leaders Down the Democratic Path", *The International Herald Tribune*, December 27, 1989, p. 4. (Reprinted from the *New York Times*).

„New Masks, Old Faces: The Romanian Junta's Familiar Look", *The New Republic,* February 5, 1990, pp. 17-21.

„Between Revolutions", The *New Republic,* April 23,1990, pp. 23-25.

„Homage to Golania", *The New Republic,* July 30 & August 6, 1990, pp. 16-18.

„Fear and Frustation in Romania", *East European Reporter*, Vol. 4, No. 2, Spring Summer 1990, pp. 30-32.

„Understanding National Stalinism: A Comparative Approach to the History of Romania Communism", Occasional Paper no. 25, *East European Program,* The Wilson Center (Washington, 1990).

„The December Revolution and the Collaps of Romanian Communism", scris împreună cu Matei Călinescu (University of Indiana, Bloomington), *Problems of Communism,* January-April 1991, pp. 42-59. O versiune a fost publicată ca epilog la Vlad Georgescu, *The Romanians,* (Columbus: Ohio State University Press, 1991).

„Fears, Phobies, Frustrations: Eastern Europe Between Ethnocracy and Democracy", *Partisan Review,* October 1991.

„Victor or Loser: Moral Dilemmas of Eastern Europe's Intellectuals", *Partisan Review,* Fall 1992 (publicată în poloneză în *Gazeta Wyborecza* şi în germană în *Europeaische Rundschaw,* Nov. 4/1992).

„La mémoire truquée", recenzie asupra autobiografiei fostului prim-ministru Petre Roman, *La devoir de liberté*, în *Le Point*, Paris, april. 17/1993.

INDEX

A

Aczel, György, 142, 179
Adamec, Ladislav, 186, 192
Afanasiev, Iuri, 167
aggiornamento, 241
Agitprop (departamentul), 53
„Agrarienii - Nikola Petcov" (Bulgaria), 222
Agrarienilor, Uniunea, 222
Ahmatova, Anna, 45, 56
Aladar, Imre, 37
Albanez, Partidul Comunist, 41
Alia, Ramiz, 162, 202, 248
Alianţa de Centru (Polonia), 228-229
Alianţa Civică (România), 234, 235, 242
Alianţa Civică, convenţie naţională, 234
Alianţa Liberilor Democraţi, 153, 183, 215-216, 226
Alianţa pan-iugoslavă a forţelor reformiste (Iugoslavia), 236
Alternativa Portocalie (Polonia), 157
Anderson, Sacha, 168, 169
Andreeva, Nina, 188, 189
Andropov, Iuri, 86, 163, 164
Antall, Jozsef, 226-227
Antonescu, Ion, mareşal, 39, 217, 223
Aragon, Louis, 107, 113
Arendt, Hannah, 165, 250, 259
Asociaţia Civică, (Cehoslovacia), 224
Atanasov, Georgi, 195

B

Balcerowicz, Leszek, 230
Banda celor Patru (Ceauşescu, Jakes, Honecker, Jirinovski), 241
Baranczak, Stanislaw, 77
Bence, György, 116, 215
Beneš, Eduard, 47
Beria, Lavrenti, 45, 74
Berlin, Apelul de la 153, 219
Berlin, Zidul de la, 29, 64, 150, 156, 189, 191
Berman, Jakub, 61, 68, 69, 76
Beron, Petar, 222
Beszelö, 177, 183-184, 186-187, 218
Bialer, Seweryn, 172
Bielecki, Jan Krisztof, 234
Biermann, Wolf, 144, 155
Bierut, Boleslaw, 40, 61, 69, 71, 75-76, 78-79
Biserica catolică, 47, 76, 79, 117, 119, 122, 157, 230
Biserica evanghelică (Germania de Est), 151
Biszku, Bela, 179
Blaga, Lucian, 71
Blandiana, Ana, 207
Bloch, Ernest, 89
Bogomolov, Oleg, 170
Bohley, Bärbel, 156
Böhme, Ibrahim, 221
Botez, Mihai, 116, 200, 240
Brandys, Kazimierz, 123
Braşov, revolta de la, 201
Brecht, Bertolt, 70
Brejnev, Leonid, 94-95, 97-98, 100-106, 108-110, 117, 128, 154, 161, 164, 168, 171-173, 179, 185, 188, 192-193, 198
Brejnev, doctrina lui, 240-241
Brown, J.F., 92, 120
Broz, Josip („Tito"), 38
Brzezinski, Zbigniew, 50, 63, 72, 158, 166, 168
Bucovina de Nord, 33, 39
Bucureşti, sindromul, 232
Budapesta, Comuna din, 38
Buharin, Nikolai, 59, 74
Bujak, Zbigniew, 129, 229

Bulgar, Partidul Comunist, 38, 196-197
Bulgar, Partidul Socialist, 197
Bulgar, Partidul Socialist Democrat, 197, 222

C

Calfa, Marian, 224
Carol II, Regele, 33, 38-39
Ceauşescu, Elena, 199-201
Ceauşescu, Nicolae, 92, 94-95, 99, 103, 117-118, 122, 137-138, 152, 159, 162, 179-180, 187, 199-206, 209, 211, 215, 217, 231-233, 235, 237-238, 241, 251, 253
Cernik, Oldrich, 106
Cervenko, Volko, 41, 69, 71, 93, 94
Cetnicilor, mişcarea, 39
Charta 77, 116, 129, 135-138, 146-148, 157-158, 160, 192, 206, 224, 250
Chişinevschi, Iosif, 90-91
Cioran, Emil, 32
„Clubului pentru sprijinirea glasnostului şi perestroikăi", 195
Clubul Liberal, (Cehoslovacia), 224
Codreanu, Corneliu Zelea, 35, 38
Cominform, 45, 47-48, 50-51, 58-62, 67, 91, 112
„cominformişti", 65
Comintern (Internaţionala Comunistă), 34, 36-38, 40, 42, 45, 64, 67, 69, 75, 232
Conquest, Robert, 110
Consiliul de Asistenţă Economică Reciprocă (CAER), 72, 168
Constantinescu, Miron, 90-91
Cornea, Doina, 136, 200, 207
Cracovia, 35, 215, 228
Creştin Democraţi, 224
Creştin, Partidul Democrat (Cehoslovacia), 224
Creştin, Partidul Democrat (Germania de Est), 219, 224
Croată, Uniunea Democrată, 236
Crucile cu săgeţi, mişcarea (Ungaria), 35, 39
Csurka, Istvan, 255

D

Dahrendorf, Ralf, 213, 218, 244
Declaraţia Universală a Drepturilor Omului, 145
Demszky, Gabor, 226
Déry, Tibor, 84
Deşteptarea Democratică (RDG), 219
Deutscher, Isaac, 78
Dienstbier, Jiri, 194, 227
Dimitrov, Georgi, 38, 41, 48
Dinescu, Mircea, 200, 202
Djilas, Milovan, 38, 41, 66, 87, 109, 140
Djurov, Dobri, 196
Dobrogeanu-Gherea, Alexandru, 37
Dogan, Ahmed, 222
Drasković, Vuk, 214
Drumul Cehoslovaciei spre socialism, 100
Dubcek, Alexander, 99-109, 165, 170, 184-185, 192
Duca, Ion G., 38

E

Ecoglasnost (Bulgaria), 222
Eliade, Mircea, 32
Elţîn, Boris, 167, 248-249
Endecjia (Partidul Naţional Democrat, Polonia), 111
Eppelmann, Reiner, 153-154, 219
Eurocomunism, 102
evrei, 33, 35, 62, 225

F

Fabian, David, 37
Fárkás, Mihály, 41, 69
Federaţia Tinerilor Democraţi (FIDESZ), (Ungaria), 80, 182-183, 215, 226
Fehér, Ferenc, 87, 116, 158, 240
Filipescu, Radu, 136
Fiszbach, Tadeusz, 176
Fock, Jenö, 179
Forumul Civic (Cehoslovacia), 192-193, 206, 215, 224, 225, 234, 242, 250
Forumul Democratic Ungar, 182, 184, 226, 227

Friedrich, Carl, 158
Frontul Naţional (Cehoslovacia), 100, 106, 162
Frontul Salvării Naţionale, 206-207, 214-215, 231, 242, 244

G

Gamsakurdia, Zviad, 249
Garda de Fier (România), 34-35, 38-39
Garton Ash, Timothy, 128, 138, 176, 212, 215-216, 243
Gazeta Wyborcza, 228
Gelman, Aleksandr, 164
Georgescu, Vlad, 46, 62-63, 200
Georgescu, Teohari, 47, 62
Geremek, Bronislaw, 113, 228, 253
Gerö, Ernö, 41, 69, 82-83, 85
Gheorghiu-Dej, Gheorghe, 40, 61-63, 69, 71, 88, 90-93, 97, 197
Gherasimov, Genadi, 173
Gierek, Edward, 111-113, 115, 117-118, 136
Goldstücker, Eduard, 99
Goma, Paul, 116, 140, 200
Gomulka, Wladyslaw, 40, 47, 49-50, 61, 76, 78-81, 87, 89, 110-113
Goncz, Arpad, 226
Gorbaciov, Mihail, 80, 102, 119, 129, 136, 143, 149, 151, 154, 161-173, 175, 179, 181, 185-186, 188, 199, 201-203, 209, 210-211, 219, 231, 237, 240-241, 248-249
Gorkic, Milan, 37
Gottwald, Klement, 40, 47, 62, 69, 71, 89
Grenzfall (Borderline), 156
Grillparzer, Franz, 247
Grosz, Károly, 80, 171, 181-182, 209
Groza, Petru, 46
Grupul Moscovit pentru Încredere, 138
Grupul pentru Dialog Social, 233
„gulaş socialist", 90
Gysi, Gregor, 190-191, 221

H

Hager, Kurt, 187-188
Háraszti, Miclós, 116, 140-143, 159, 182, 240
Harich, Wolfgang, 89
Havel, Václav, 30, 109, 127, 129, 130-133, 135-140, 144-150, 154-155, 159-161, 191-195, 215, 217, 223-225, 246, 249, 250-254
Havemann, Robert, 140, 152-153
Hay, Gyula, 84
Hayek, Friedrich von, 224
Heller, Agnes, 87-88, 116, 158, 240, 243
Helsinki, Acordul de la, 117, 163
Herbert, Zbigniew, 54
Hirsch, Ralf, 154
Hlinka, Andrej, 35
Hodos, George H., 58-59
Holzer, Jerzy, 111
Honecker, Erich, 136, 150-156, 168, 179, 184, 186-189, 190-191, 203-204, 209, 211, 222, 241, 256
Honecker, Margot, 188
Horn, Gyula, 172
Horthy, Miklos, 33, 39, 69
Hoxha, Enver, 41, 71, 91, 162
Hoxha, Nexhmije, 238
Hruşciov, Nikita, 64, 70-75, 78, 83, 88-89, 90-95, 97, 105, 164, 167, 237, 240
hruşciovism, 74, 89, 93, 115, 159, 240
Husak, Gustav, 99, 107, 116, 117, 130, 136, 138, 150, 179, 184, 185, 191, 192, 210
Hvizdala, Karel, 148

I

iacobinism, 74, 88, 183
Iakovlev, Aleksander, 151, 161, 241
Ideologia, 50, 52, 55, 111, 131, 132, 133, 140, 159
ideologic, fetişism, 133
ideologică, dictatură, 173
Iliescu, Ion, 198, 207, 214, 231-234, 250, 256
Iniţiativa pentru Pace şi Drepturile Omului (RDG), 138, 157
internaţionalism, 45, 51, 54, 64, 67, 72, 95, 198, 242
Internaţionalism, conceptul lui Stalin despre, 64
intervenţie, 54, 85-86, 89-91, 103, 106-107, 119, 121, 127-128, 161, 170-171, 177, 185

Ionesco, Eugène, 32, 200
Italian, Partidul Comunist, 102
Iugov, Anton, 94

Î

Închisoarea de catifea, Miclós Háraszti, 141, 182

J

Jakes, Milos, 150, 158, 184-185, 191-192, 204, 209-211, 241
Jaruzelski, Wojciech, 119, 128, 160, 173, 174-175, 177, 209, 228
Jdanov, Andrei, 45-46, 48
Jelev, Jeliu, 195, 197, 222-223, 253
Jeszensky, Geza, 226
Jivkov, Todor, 93-94, 160, 186, 195-197, 201, 203-204, 209-211, 223, 241, 255
Jowitt, Kenneth, 212

K

Kádár, János, 80, 85-90, 95, 105, 116-117, 136, 141-143, 160, 179, 180-182, 209, 226, 242
Kadare, Ismail, 237-238
Kadarism, 159, 178, 180-182, 240
Kafka, Franz, 32, 98
Kaganovici, Lazar, 73, 78
Kamenev, Lev, 59, 74
Kardelj, Eduard, 41
KGB, 165
Kirov, Sergei, 74
Kiš, Danilo, 36, 251
Kis, János, 116, 149, 182, 215, 253
Klaus, Vaclav, 224-225, 250
Koestler, Arthur, 32, 36
Kohl, Helmut, 189, 220
Kohout, Pavel, 109
Kolakowski, Leszek, 50, 73, 79, 82, 112, 122, 124, 166
Kolarov, Vasil, 41
Konrád, György, 116, 139, 140, 144
KOR (Comitetul de Apărare a Muncitorilor din Polonia), 113, 117, 121-122, 127, 137-138, 147, 157, 214
Kosîghin, Alexei, 94
Kosovo, 208, 237
Kostov, Traicho, 41, 50, 60
Kostrzewa, Wera, 37
Köszeg, Ferenc, 183-184
Kovalev, Sergei, 107
Kravciuc, Leonid, 248
Krawczyc, Stefan, 156
Kremlin, 34, 37, 40-42, 44-45, 48-49, 58, 63-64, 70, 72, 80, 86, 90-92, 94-95, 97, 102-103, 106-110, 123, 127-128, 149, 161, 163, 168, 177, 181, 193, 196, 202, 219, 240-241, 248-249
Krenz, Egon, 186-190
Kriegel, Frantisek, 106-107
Kultura, 117
Kun, Béla, 38
Kundera, Milan, 29, 35, 107, 109, 123, 138
Kurdjali, 197
Kuron, Jacek, 111, 113, 120-122, 253
Kwasniewski, Aleksander, 176

L

Legiunea Arhanghelului Mihai (Garda de Fier, România), 34
Leipzig, 30, 38, 186, 188, 221
Lenin, V.I., 34, 37, 68, 74, 91, 164, 226
„Lenin", şantierul naval din Gdansk, 126, 228
leninism, 36, 43, 49, 52-53, 65, 71, 73-74, 79, 93, 95-96, 100, 105, 108, 114, 165-166, 175, 185, 188, 190, 194, 201, 203, 208, 212-213, 248, 252
Lenski-Leszczyinski, Julian, 37
Lewin, Moshe, 157
Liberali, 146
Liblice (Conferinţa Kafka), 98
Liehm, Antonin, 104
Ligaciov, Igor, 173, 203
Lilov, Aleksander, 197, 222-223
Lipski, Jan Josef, 122
Literarni Listy, 102
Lublin, Guvernul de la, 40
Luca, Vasile, 40, 62-63, 69, 91
Lukács, Georg, 32, 36, 41, 88, 215, 240
– şcoala de marxism critic, 215

Lukanov, Andrei, 196-197, 223
Luxemburg, Rosa, 75
luxemburgism, 37, 75

M

Maizière, Lothar de, 219
Malenkov, Georgi, 45, 70-72
Malta, Conferinţa de la, 203
Mandelstam, Nadejda, 56
Mandelstam, Osip, 57
Manolescu, Nicolae, 234, 242
„Marşului asupra Varşoviei" (Armata Roşie), 34
Marea Epurare, 37, 42, 55, 75
Marea Teroare, 58
Marković, Ante, 236
Márkus, György, 158
Márkus, Maria, 116
Marx, Karl, 29, 35, 53, 92, 169, 214, 256
marxism, 49, 53, 54, 65, 66, 69, 71, 79, 81, 83, 89, 93, 95, 100, 105, 108, 114, 123, 124, 141, 169, 182, 185, 188, 190, 194, 201, 203, 208, 213, 215, 254
marxism-leninism, 53, 71, 79, 93, 100, 105, 108, 114, 185, 188, 190, 194, 201, 203, 208
Masaryk, Tomas, 33, 193
Marshall, Planul, 45, 48
Maziarski, Jacek, 229
Mazowiecki, Tadeusz, 113, 175, 215, 227-229
mccarthism, 31
Meciar, Vladimir, 250, 255
Mişcarea Cetăţenească – Acţiunea Democrată (ROAD), 228, 229
Mişcarea partizanilor, (Polonia), 39-40
Michnik, Adam, 30, 34, 82, 97, 113-114, 121-127, 138, 145-146, 149, 159, 166, 177, 181, 211, 228-230, 244, 246-247, 252-253
– „Noul Evoluţionism", 125, 128, 159
Mickiewicz, Adam, 112
Mielke, Erich, 153
Mihailović, Kosta, 208
Mihajlovic, Draža, 39
Miklos, Laszlo, 226
Mikoian, Anastas, 78
Milosz, Czeslaw, 36, 39, 53, 194
Milošević, Slobodan, 250-251, 255
Minc, Hilary, 61, 76
Ministerul Afacerilor Interne (România), 234
Mittag, Gunther, 190
Mladenov, Petar, 196-197, 223
Moczar, Mieczyslaw, 111-112
Modrow, Hans, 189, 191
Modzelewski, Karol, 111, 218
Moldova, 89, 249
Molotov, Viaceslav, 39, 73, 78
Moravia, 33, 39
Muntenegru, 207

N

Nagy, Imre, 70-72, 80-89, 95, 165, 170, 180-181, 183
Najder, Zdislaw, 228
Naţiunile Unite, 154, 169
Navon, George, 234
nazist, 35, 38-40, 42, 46, 61
– denazificare, 220
Neizvestnîi, Ernst, 94
Nemeth, Miklos, 80, 182, 184
nomenclatură, 66, 105, 109, 117, 167, 196, 199, 217, 227, 229, 222-223
Noul Forum (RDG), 186, 190-191, 221
Noul Mecanism Economic (Ungaria, János Kádár), 179
Novotný, Antonin, 71, 89, 91-92, 98-101
Nyers, Rezsö, 80, 179, 181-182

O

Ochab, Edward, 78
Oder-Neisse, frontiera de la, 220
Oni, 67, 216
Opoziţia Democratică (Ungaria), 138, 168, 180, 182
Orban, Victor, 80-81
Otok, Goli, 65
otomani, turcii, 34
otomanizări, 138
orwellian, limbajul, 108

P

Pactul de la Varşovia, 72, 78, 86, 97-98, 101, 103-108, 117, 119, 136, 151, 162, 172-173, 175, 177-179, 185, 193, 195, 198-199, 202, 204, 209, 220
Palach, Jan, 191
Palous, Martin, 23
Partidul Alianţei Civice, 234
Partidul Comunist German (PCG), 15, 171
Partidul Musulman al Acţiunii Democratice, 236
Partidul Naţional Democrat, 111
Partidul Naţional Ţărănesc şi Social Democrat, 232
Partidul Social Democrat (RDG), 176
Partidul Socialist Ungar, 182
partizan, 62, 78, 81, 119, 228
Patocka, Jan, 140
Pauker, Ana, 40, 62-63, 69, 91
Pătrăşcanu, Lucreţiu, 50, 61, 91, 198
Petrova, Dimitrina, 243
Petöfi, Cercul, 83-84, 88
Pieck, Wilhelm, 69, 71
Pîrvulescu, Constantin, 116
Podgornii, Nikolai, 97
„Poemul pentru adulţi" (Adam Wazyk), 76
Popov, Dimitar, 223
Popovici, Vasile, 234
Poznan, Evenimentele de la (1956), 78
Pozsgay, Imre, 80, 181-182, 209
Praxis International, 95
Primăvara de la Praga, 98, 102, 104, 108, 114-115, 184
Probleme ale păcii şi socialismului, 89
Procesele de la Moscova, 59
„Programul de Acţiune" (Cehoslovacia, aprilie 1986), 100, 104, 170
Publicul Împotriva Violenţei (Slovacia), 192

R

Rajk, Lázlo, 50, 58, 60-61, 85, 182
Rákosi, Mátyas, 41, 47, 69-72, 79, 81-85, 180, 199
Ranković, Alexander, 60, 64
Războiul civil din Grecia, 44
„Realism socialist", 53
Reinhold, Otto, 187
Reţea a Liberelor Iniţiative, 216
Revai, Jozsef, 41, 69
Revolta din Berlinul de Est, 70
Ribbentrop-Molotov, Pactul, 39
Rieff, David, 247
Rîkov, Alexei, 59, 74
Rokosovski, Komstantin, mareşal, 78
Roman, Petre, 207, 232-233

S

Saharov, Andrei, 164
samizdat, 116, 142
Schabowski, Günther, 189
Schönhuber, Franz, 221
Schumann, Michael, 190
Scînteia, 202-203
Securitate, 198, 204-206, 223, 232-233
Sik, Ota, 109
Sinatra, doctrina, 173, 192
Slansky, Rudolf, 62-63, 98
Smrkovsky, Josef, 100, 102, 107
„societate oficială", 137
Solidaritatea, 68, 117-119, 121-122, 126-128, 166, 168, 171, 174-175, 178, 228-229, 230
Stalin, Iosif, 34, 37, 40-42, 44-46, 48-52, 54-56, 58-71, 73-75, 78, 81, 85, 87, 89, 91, 94-95, 97, 110-111, 116, 122-123, 150, 157, 164, 169, 170, 176, 199, 220, 232, 238, 240
stalinism, 31, 40-41, 43, 49, 51, 53-55, 59, 61, 66-68, 73-76, 79, 81, 90, 96, 98, 109-111, 115, 118, 120, 130, 157-158, 162, 165, 167, 181, 194, 197-199, 201-202, 209, 221, 238, 240, 251
Suslov, Mihail, 97, 128
Svitak, Ivan, 240
Svoboda, Ludvik, 100, 106
Szklarska Poreba (Conferinţa Cominformului de la, 1947), 45

Ş

Şahnazarov, Georgi, 161
Şelepin, Aleksandr, 97
Şevarnadze, Eduard, 151, 170, 173, 241, 249

T

Tamas, Gaspar Miklos, 182, 215
Tănase, Stelian, 234, 243
Teheran, Conferinţa de la, 42
Templin, Wolfgang, 154
Tienanmen, Piaţa, 186
Timişoara, 30, 192, 203-205, 233-234, 242
Tisch, Harry, 153, 189
Tiso, Monsignor Josef, 39, 217, 224
Tito, mareşal (Josip Broz), 38-41, 48-50, 55, 58-61, 64-66, 70-71, 78, 81, 85, 87-89, 91-95, 110, 198-199, 207-208, 237
titoism, 51, 60, 81, 88, 251
Tyminski, Stanislaw, 230, 245
Tökes, reverend Laszlo, 204
Toranska, Teresa, 67-68
Trianon, Tratatul de la, 33, 35
Tucker, Robert C., 158
Tudjman, Franjo, 236
Tudoran, Dorin, 140, 200
Turowicz, Jerzy, 229
Tygodnik Powszechny, 228-229
Tygodnik Solidarnosc, 228-229

Ţ

Ţipko, Alexander, 167

U

Ulbricht, Walter, 69, 71, 88, 91, 92, 94, 150-151
Uniunea Forţelor Democrate (Bulgaria), 197
Uniunea Scriitorilor (Cehoslovacia), 158
Uniunea Scriitorilor (România), 112, 158
Universitatea din Varşovia, 79, 112, 127
Urban, Jan, 247
Urbanek, Karel, 192

V

Vaculik, Ludvik, 98-99, 102, 109
Vajda, Mihály, 116, 177
Valea Jiului, 116, 199
Vatra Românească, 207, 235
Vechea Gardă, 59, 74, 202
Vîşinski, Andrei, 46
VONS (Comitetul pentru Apărarea Cehoslovacilor Nedrept Persecutaţi), 150

W

Walesa, Lech, 30, 126-128, 174, 178, 215, 227-230, 253
Warski, Alexander, 37
Wat, Alexander, 35-36, 58
Wazyk, Adam („Poemul pentru Adulţi"), 76-77
Weber, Max, 118
World Marxist Review, 89
Wujek, Henryk, 228
Wyszinski, Stefan, cardinal, 112

X

Xoxe, Koci, 59, 61

Y

Yalta, Conferinţa de la, 42, 88

Z

Zamiyatin, Evgheni, 53
Zinoviev, Andrei, 59, 74, 240
Zinoviev, Grigori, 59, 74
Zoşcenko, Mihail, 45
Zorin, Valerian, 47

BIBLIOTECA JUDEŢEANĂ "GH. ASACHI" IAŞI

Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266
6600, Iaşi • Tel. & Fax (032) 21.41.00 ; (032) 21.41.11 ;
(032) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : polirom@mail.dntis.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 ;
Tel. : (01) 313.89.78 ; E-mail : polirom@dnt.ro

MULTIPRINT

Tipografia **MULTIPRINT** Iaşi

tel./fax: 032 211225, 211252

Ştiinţe politice

Vladimir Tismăneanu

REINVENTAREA POLITICULUI

«Tismăneanu îmbină cu succes înţelegerea profundă a moştenirii staliniste est-europene, aflată în curs de destrămare, cu aceea a dezvoltării instituţiilor democratice. Mai mult, el introduce în studiul transformărilor survenite în Europa de Est rigoarea analitică şi originalitatea intelectuală care pun în acord ordinea raţiunii cu dezordinea faptelor.» (Jean-François Revel)

«Cu o uimitoare erudiţie, Tismăneanu reuşeşte din plin în tentativa sa de a oferi explicaţii pentru originile şi dinamica unuia dintre cele mai importante evenimente din secolul nostru: prăbuşirea regimurilor comuniste din Europa de Est. Cititorul interesat de cronica şi analiza unui eveniment care, din nefericire, nu a luat încă sfîrşit, aşa cum s-a desfăşurat el în fiecare ţară în parte, nu are nevoie de nici o altă informaţie decît cele cuprinse în această carte.» (Richard Lourie)

«O analiză comparativă, explicită şi lămuritoare, cu privire la prăbuşirea imperiului sovietic exterior.» *(Publisher's Weekly)*

«*Reinventarea politicului* este o istorie a ideilor. A oamenilor vii care n-au avut altceva de contrapus brutalei represiuni totalitare decît rezistenţa ideilor lor.» (Dan Pavel)

Collegium

Editura POLIROM
ISBN 973-9248-49-7